

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

II-том

МАҚАЛАЛАР, ӘҢГІМЕЛЕР, ОЧЕРКТЕР,
ЗЕРТТЕУЛЕР, ПЬЕСАЛАР, ӘДЕБИ НҰСҚА

1935–1937

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7
Ә 82

*Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды тұлғаларын басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Редакциялық кеңес:
Кеңес төрағалары – *М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжінов*

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы *У. Қалижанов*

Кеңес мүшелері:
*Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Қанапиянов Б., Қасқабасов С.,
Қирабаев С., Қонаев Д., Кошанов А., Құрманғали К., Мағауин М., Мұртаза Ш.,
Нұрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.*

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.

11-том: Мақалалар, әңгімелер, очерктер, зерттеулер, пьесалар, әдеби нұсқа. 1935–1937. – 440 б.

ISBN 978-601-294-153-1

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық жинағының 11-томына мақалалары, әңгіме, очерктері, “Тартыс”, “Тас түлек” пьесалары енді. Ұлы жазушының өміріндегі қиын да қауіпті кезеңінде жазылған мақалаларынан сол кездегі ауыр идеологиялық қысымның әсеріне қарамастан қазақ әдебиеті мен өнеріндегі жағдай жан-жақты және айқын көрсетілді. Бұл томнан “Как запела Татьяна в степи” әңгімесінің М. Әуезов жасаған аудармасы да орын алды. “Тартыс”, “Тас түлек” пьесалары толық текстологиялық салыстырудан өткізіліп, канондық нұсқа жасалды, Алмамбеттің айтуында жазып алынған “Манас” атты әдеби нұсқа енгізілді.

Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырман қауымға арналған.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7

ISBN 978-601-294-153-1 (11-том) © М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2014
ISBN 978-601-294-142-5

Мақалалар

ИСКУССТВО КАЗАХСТАНА

Хозяйственный и культурный рост Казахстана за последние годы сказался и на фронте искусств. Громадная по территории и по своему удельному весу в Союзе Казахская республика до последних лет в значительной мере отставала в области искусства. Но повседневное умелое руководство и огромное внимание к культурному фронту со стороны нового состава крайкома партии во главе с тт. Мирзояном, Исаевым содействовали быстрому росту искусства, вызвав к жизни ряд художественных организаций. Кроме существовавшего раньше государственного драмтеатра сейчас организованы государственный музыкальный театр, областные драмтеатры (в Семипалатинске, Петропавловске, Уральске, Чимкенте) и работает музыкально-театральный комбинат-техникум. Кадры работников искусств готовятся не только в самом Казахстане, но и в Москве, в Ленинграде. В этих городах подготавливаются для Казахстана две театральные мастерские казахской молодежи по 25–30 человек.

Главное внимание общественности обращено, разумеется, на работу Казахского государственного драмтеатра. Этот театр существует уже девять лет. Первые годы его работы характеризуются усиленным влиянием в нем националистической алашординской интеллигенции, протаскивавшей в театре враждебные нам контрреволюционные тенденции и идеи. В пьесах утверждалось и идеализировалось феодально-родовое прошлое. Советская тематика сознательно устранилась. Только окончательная победа политики партии в ауле и полный поворот аульной бедноты и середнячества к советской власти помогли театру постепенно выпрямить свою линию как линию действительно революционного театра. 1928–1929 гг. явились переломными годами в социально-экономической жизни Казахстана. Выселение полуфеодалов и крупных баев и первые годы коллективизации

республики отразились в репертуаре театра такими пьесами, как “Майдан” (“Фронт”) крупнейшего казахского писателя и драматурга Майлина и пьесой известного драматурга-режиссера Шанина “Шахта”. Вскоре к ним прибавилась первая пьеса известного поэта Жансугурова “Кек”. Появление на сцене театра этих пьес означало утверждение советской тематики в репертуаре театра.

Последние два-три года театр работает не только над оригинальным казахским, но и над переводным революционным репертуаром из лучших образцов советской драматургии. На сцене театра появляются “Хлеб”, “Мстислав Удалой”, “Мятеж” и др. В репертуаре текущего сезона значится из премированных пьес “Шахнамэ” и из классического наследия “Ревизор”. Из оригинального репертуара этого года можно упомянуть пьесу на тему восстания казахов в 1916 г. против царизма “Тунги-Сарын” Ауэзова, “Турксиб” Жансугурова, историческую пьесу “Аркалык” Шанина и “Биздин Жигиттер” Майлина – о гражданской войне и классовой борьбе в ауле. Последние несколько лет подряд театр, выдвигая режиссеров-националов, в основном работает силами приглашенных русских режиссеров, тт. Насонова и Рутковского. Последний одновременно является и художественным руководителем русской драмы в г. Алма-Ате.

Актерский коллектив театра успел за 9 лет своего существования выдвинуть таких талантливых мастеров, как народный артист республики Умурзаков Елубай, и заслуженные артисты: Куанышбаев, Кожамкулов, Шамова.

Большим событием в театральной жизни Казахстана явилось возникновение Казахского государственного музыкального театра. Начав свое существование в качестве экспериментальной, музыкально-хореографической студии, он с первой своей постановки в сезоне 1933–1934 гг. исторической комедии Ауэзова “Айман-Шолпан” превзошел все ожидания общественности, вырос в интересный музыкально-опереточный театр и буквально стал всеобщим любимцем широких слоев зрителей казахстанской столицы. Две из трех его постановок – “Айман-Шолпан” Ауэзова и “Кыз-Жибек” Мусрепова – написаны на тему одноименных популярных народных поэм прошлого. Обе эти постановки приняты общественностью с большим интересом и почти единодушным одобрением. На тему дореволюционного

аула написана и пьеса “Шуга” Майлина. Все три постановки составляют основной репертуар музыкального театра. Сейчас им готовится к постановке пьеса Шанина “Корпеш-Баян”, тоже построенная на теме популярнейшей бытовой лирической поэмы из числа богатого старинного эпоса казахского народа.

Музыка всех этих трех постановок взята всецело из богатейших запасов народных вокальных и инструментальных мелодий. Над обработкой, сюжетной увязкой и перекомпоновкой их для создания увертюры, соответственно осмысленных арий и для создания музыки балетных номеров работают талантливые русские композиторы Брусиловский, Коцык, из народных композиторов – Махамбет и др. Художественное руководство театра во главе с народным артистом республики т. Шаниным и мастерами, художественными исполнителями старинного репертуара Джандарбековым и ныне покойным, знаменитым певцом Кашаубаевым, использовали в музыкальном оформлении пьес наиболее содержательные и красочные песни, кюи (сложные мелодии) различных областей Казахстана. Основные актерские и вокальные силы нового театра состояли из бывших актеров драмтеатра. И сейчас на сцене этого молодого театра составил себе популярное имя ряд лучших актеров и актрис.

Среди них особо выделяется с наилучшими голосовыми и актерскими данными Беисов Куляш из актеров Джандарбеков как талантливый режиссер и актер ведущих ролей, и Байсеитов как ярко одаренный актер и певец. Этот коллектив, руководимый исключительно преданным делу театра мастером, художественным руководителем Шаниным, уже за эти два сезона сумел открыть новую страницу музыкального театра Казахстана.

Большим достижением этого театра является богатое, многокрасочно-живописное оформление декораций, костюмов и всех прочих аксессуаров. В этом исключительная заслуга молодого художника Ненашева и руководителя Шанина. Также особого, очень большого внимания заслуживает работа балетмейстера Александрова, создавшего все балетные номера последних постановок театра. Т. Александров ставит национальные балетные номера, основанные на народных пантомимах, играх и на различных пластических движениях характерных трудовых процессов у казахов.

Ближайшая, первоочередная задача этого театра – переход на современную советскую тематику. Серьезную исследовательскую работу ведет театрално-музыкальный комбинат со своим научно-исследовательским музыкальным кабинетом. Нотные записи Затаевича “1000 казахских песен”, “500 песен и кюев” и множество еще других мелодий – только начало огромной работы в этой области. Если сравнительно недолгое и легкое соприкосновение с богатейшими записями народной музыки казахов дали Затаевичу столь плодотворные по результатам материалы, то дальнейшая запись и, главное, творческое преодоление этого наследия для создания уже революционной казахской музыки, несомненно, должны составить благодарную задачу для наших молодых деятелей искусств. Искания музыкального техникума, вдохновляемые и руководимые теорически подготовленным, европейски образованным молодым композитором т. Жубановым Ахметом, идут и развиваются по правильным путям. Принципиальный противник национальной ограниченности в области искусств, он последовательно проводит идею создания казахского оркестра из всех существующих элементов европейского симфонического оркестра. Однако все это не означает поверхностного отрицания народных инструментов или народных танцев. Поэтому музыкальный кабинет т. Жубанова ведет лабораторную пробную работу над реконструкцией, улучшением качества существовавших ранее у казахов национальных инструментов.

Казахстан встречает VII Всесоюзный съезд советов огромными достижениями на культурном фронте.

УВАЖАЮ И ПРИВЕТСТВУЮ ПРАВДИВОГО И ГОРДОГО ПОЭТА

Утраченным или атрофированным чувством в сознании предыдущих поколений казахского народа было чувство гордости как положительное чувство, как стимул к высоким порывам, к самоутверждению и дерзаниям в творчестве и в общественной жизни. И само слово “гордость” (по казахски “такаббарлик”) стало означать почти всегда отрицательное, предосудительное в характере и поступках людей понятие как синоним непокорности, нескромности и т. д.

Психологией покорного и угодливого раба была психология самого хана – ставленника царя. Самыми безответственными слугами губернаторов были волостные управители. Подлинными хамелеонами были переводчики – толмачи. Бесхребетными, безличными щедринскими либералами были представители буржуазно-националистической интеллигенции даже в единичных, мелких и безвинных жестах своих. Этот пустынный век духовного и социально-экономического господства рабов, слуг монархии тщательно вытравливал из умов многих поколений сознание личного достоинства человека, опошлял понятие гордости, оставив в нем один только отрицательный смысл.

Окидывая беглым взглядом читателя начавшийся в те трудные годы творческий путь Сакена Сейфуллина, прежде всего обратим внимание на яркую созвучность всему мощному голосу партии призывную ноту “стать смелым и гордым представителем своего класса и обновленной страны”.

С годами это становится подлинным лейтмотивом всего творчества С. Сейфуллина. Неустанно, годами утверждая через свои произведения “не вороны, а красные соколы мы”, “не клячи, а тулпары наших дней”, он внушает эту уверенность в себе казахским массам. В поэме “Альбатрос” еще смелее, еще громче

говорит писатель о человеческом достоинстве гражданина великой родины, о смелых порывах человеческой личности.

Это качество, конечно, ничего общего не имеет с эгоцентристскими или истерическими настроениями поэтов-индивидуалистов, провозглашавших себя “пророками” и “светилами” мира, мира, созданного их бредовым воображением.

“Тулпары” и “соколы” Сакена – это стуженно-конденсированные образы революционного класса. И Сакен горд именно этой монолитной мощной силой своих собратьев, горд уверенной поступью их и лучезарным будущим своей родины.

Эта гордость и есть убитое ранее и возвращенное пролетарской революцией законное жизнеутверждающее чувство осознавшего свои права трудового человечества. Такая гордость в наши дни является выражением раскрепощенного сознания масс. Быть поэтом, выразителем этого большого, этого особенно значительного чувства может и должна гордиться, полностью обретая в наши дни эту гордость, его революционная родина.

Другое яркое, выдающееся качество в творчестве Сакена Сейфуллина – это его предельная правдивость. В казахской литературе он наиболее цельный, наиболее полный интеллектуально-эмоциональной природы поэт. Поэтому его поэзия обладает волнующим, заражающим свойством, это поэзия яркого огня, поэзия живого дыхания. Все чувства его правдивы и искренни. И в этом подкупающая сила влияния его на массы.

Сакен наиболее чутко относится к судьбам нашей литературы, поэтому естественно ожидать от него подлинно больших полотен о наших радостных и гордых днях.

Огромен пройденный путь, и этот путь – залог дальнейшего взлета.

ӘННИҢ СӨЗІ

Ол кісіні бір көрсем деген бұның өн жүрегін қақ жарған арман еді. Күткен шағы жетті де, бір сәтте алдына келді. Бірақ келуін келсе де басында бұның түсі қорғаншақтау сияктанып, әлденеден қысылғандай боп көрінді.

– “Үнім, жәйім ұнай ма, ұнамай ма?” деген күдік еді... ән болып жаралғалы дәл осы сағатқа шейін: “осы мен қандай екемін” деген сұрақтың бұның басына ең алғаш келгені де осы еді. Әйтсе де алғашқы қысылғандық ана кісіге жетіп қолын алғанша ғана білінді де, қол ұстасқанның артынан өзінен-өзі жадырап, айыға берді. Әннің бар перне, бар шегіне бұл күнге шейін жанға айтылмаған, бір жүрек сыры оралып толқып кеп, күйдей күңіреніп тұр екен. Сол жәйі бұған біткен барлық шыншылдықпен, өзінен-өзі жаңағы сыр үні боп ширатыла, айтыла жөнелді. Ән өз пернесін тапты... Ол тіл қатты.

– Халықтардың көсемі! Мен саған бетегелі далалар, асқар-асқар таулар, кесе-кесе құмдардың, жел селдің сәлемін әкелдім. Және ол жерлерде көше жүріп оқтын-оқтын қоныс еткен тарихтардың, сол тарихтар ішінде күле туып, күңіреніп өткен еңбекші адамның сәлемдерін әкелдім. Мен қазақтың ескі әнімін, – деді.

Ол кісі – “Білемін!” – деп басын изеді... Тыңдайын дегендей белгі еді.

Ән өзінің ғасырлық шумақтарын шырқай шолып алмақ боп:

– Мен кім едім, кім боп келем!.. Саған немен келдім?.. Сонымды тыңда... – деп бастап. – Менің туысым көп тамырдан дән алған туыс еді, – деді. – Көшпелі ордалардың қанды көбік пашқан сыңсуы, асау ойнаған бір кезең еді. Соның жау дегеннің де, өзім дегеннің де қалың елін қан жылатқан күндері маған ең алғаш халық зары деген тіл бітіріп еді. Тағы бір саты: қайта қаптаған сел болып отар тапқан, ел шапқан зеңбіректі қолдарда күйзелте

күніренткен еді. Бұның уақытында менің ер жетіп есейіп қалған шағым еді. Бойұсына алмадым, көнбедім... Өзіммен өзім боп оқшау кеттім. Мен бетегелі дала, сазарған құм, бұлт құшқан тауларды мекен еттім. Таудағы елік, құмдағы киіктей үркек те, сергек те боп кеттім.

Егеспен, уытпен кеткен бойымда мен өзімнің мұңдасым, үндесімді іздедім. Ол тапқаным ұшы-қиыры жоқ таусылмас елсіз қиян, сонда құтырынып құмды үйіріп ойнап, жалғыз әлек салған ысқырған жел еді. Иә өзінен басқа күшті жоқтай тау қойнынын даңғаза қып соққан сел еді. Мен осылармен жарысып, солардың тілімен сөйлеп өстім.

Желменен кейде бірқалыпты баяулық, ұзақтық салыстыратұғым. Қатпар-қатпар тауменен ойлы-қырлы толқынды сарын жарыстыра-тұғым. Құмды шөлді далада мұңды жоқшылық, жұтаған жүдеулік зарын бірге зарлайтұғым. Бетегелі далада, бүк түскен жасыл белдерде, жотадағы қойшы, жылқышының үнсіз көкке, мылқау желге шаққан мұң-дертіне тілші боп, мен өскем.

Қара желді, ұзақ қара түндерде қой шетінде қараңғылық пен жым-жырттыққа бөленген, тылсым бұған өмірмен әйел өтті. Ана өтті. Соның жүрек жарған өксігі, шерімен атқан жалыны боп мен шықтым. Мен өзімнен өзге әнді тыңдаған жоқ едім. Менімен жаны, күйі бір туысқан, пернесі бір көршілерімізді де білмегем.

Өзім өз бетімде қайырусыз, шырқап, шалқып келдім. Ұзақ дала, алып тау, үздіксіз жел ырғалып, еміреніп кеп шер толқытса, тіл қатса мендей үнмен сөйлейді деп келгем. Ол шақта мен өзгерем, жаңа туыс табам деп те ойламап ем. Үйткені сенгенім менің үнімдей қайырусыз өсіп, заманнан заман міз бақпай, былық етпей келген дала, тау, сел, жел еді. Ғасырлар бойында домаланған киіз үй де сол, бірқалыпты даладай, қалпынан аумады. Мың жылдар өткен тарихында көшіп қана мал баққаннан елі де аумады. Мен сол суреттер мен сол күйі, сол қалыпты мызғымас бітім (bitem) деп білгемін. Өткен күнім, өскен бесігім сол еді.

Бірақ енді ойланып қарасам, ғасырларға созылған мешелдік айығыпты, тас шемендер жадырапты. Бұрынғы аумас, айнымасымның бәрі бұрынғы қоныстарынан кетіп-кетіп қапты.

Дала алысы жақындап, ұзағы қысқарып жеңілдім дейді. Сел өзі сезбей ішіне бүгіп келген от қуатын төкті. Тау қабағын ашып, қатпарын жазды. Қатты деген ол да, сараң деген құм да бүгінде қазынасын ақтарып, береген болды. Бұрын сол ұйқылы үнсіздің

бәріне тіл мен тыныс боп жүрген мен бүгін соның бәрінен кейін қалсам оңай ма? Тағы бір нәрседен қысылам... Мен өзімді “ең зор үнді, ең кең тыныстымын” деп келіп ем. Тау, даланың жалғыз айғайшы, атойшысы да өзім ғана деуші едім. Өйткені мен өскен отанда менен даусы зордың өзі жоқ та еді. Менің сіңілім поэзия, бір жайды жалтарта айтатын өзінің бойына біткен машығы бойынша, қатты үндіні айтам дегенде: “Я ботасы өлген түйенің боздауын атап, я қасқырдың ұлуындай” дейтін еді. Сондай үнсіздік ішінде менің даусым ең зор дауыс екені рас та еді. Мен алдыма жан түседі деп білген де емен.

Бірақ енді байқадым. Тау гудокпен оянып ұйықтайды. Өзен өлкені кеме сигналы жандандырады. Далаларды айғыз-айғыз тілген, желінен жүйрік паровоздардың үндері баурап меңгереді. Үнсіз құм, қыбырсыз шөлдің меңіреулік аспанын моторлар тітіретіп шарқ ұрып, қақ жарып өтеді. Осы әндердің бәрі де менің үнімнен ащырақ та, күштірек те боп кетті. Мен сырттан сипап, желпіп қана жүрсем сол тау, дала, құммен, аспанмен шын тілдесе алатын сол үндер бопты. Мыналардың өміріне сүйсіне тыңдаймын үні де сондай күшті, өткір үн екен. Әсіресе бір кезде сол сараң дүниеге менімен ғана тіл қатқан адам, кешегі көшпелі бақташы да, сол жаңағы үндермен өз орнын, тарихи орнын табатын болды. Маған мұның назын бөлеуші еді. Аналарға қайратын, тартыс табысын, келешегін бөлеп байланыстырған болды. Ол кездегі еңсесі түскен адам қазір тауы, су, аспаны мен құмына бұрынғыдай шошына, сиына қарамайтын болды. Қайта шүү асауды құлақтан басып қос өкпеге тепкілеп, құл тұғырдай көлік етіп мініп ап, өмірінің, тарихының ең жанды шағын, жаңа дәуірін сол жаңа үндермен бастады. Адамның аш бетіне қан жүгірді. Тіршілік әні енді ғана шындап, басымдап қатты самғап соға бастады. Осының бәрі сенен келген үн. Сен өлкелердің өлі бойларына жаңа күй тараттың. Халықтардың жүрегімен тілдесетін күй таптың. Сенің жүрегіңнің соғуын мен өзімнің сала-сала тау суымнан танып келдім... Барлық менің өмір тарихымда бірінші рет кеп тіл қатқан адамым, алдына келген адамым сенсің. Ән жалған айтпайды, айта алмайды. Әсіресе халық әні бұлтарып көрген емес, жаман болсын, жақсы болсын бары бірақ айтылады. Шыным, мен сенің алдыңда қысыламын... Бірақ менің жүрегім жас... Мен тіршілікті даттаушы, өнген, өскенді қостаушымын. Маған да лебінді тигіз. Кертартпақтың кебін

киген мен емен... Мен де сенің үніңді күйлеп: ұйқылы болса сергітіп, тумағанды тудырып, келешектің буындарына атой бермекпін. Маған не айтасың?.. – деп, ол кісіге қадала қарап тұрып қалды. Өңінде сенім де, қуаныш та бар еді. Ойдағының бірталайы айтылып шыққанына да ырза еді.

Халықтардың көсемі әуелі жадырап, мейірімді жүзбен күлді де, содан әннің қасына жақындап кеп, үн қатты:

– Замандар мен мұңлы буындар үндерін жеткізіп баян еткеніңе рахмет. Сен данасың. Мәңгі жас жүрегің бар, ол жүрегің – халық жүрегі. Сондығыңмен данасың. Сондықтан сен түбінде, ешкімнен олқы боп, кейін қалмайсың. Сен отаныңның жаңа тарих таңын көріп тұрсың, жаңа дүние сарынын ұғыпсың. Сол көріп, сол ұғуың табысыңа, өсуіңе кепіл. Сені мен құрметтім деп санаймын. Соны ұмытпа! – деді. Ән ұзақ қарап тұрып ақыры ырзалықпен қош айтты. Ұзақ қарағаны іштен алғыс айтқан уақыты еді. – Менің жас шағымды қайта әкеп бердің, енді қуаныш, бақыт сазын шерту үшін жасарттың. Сенің өсиетінді ақтармын, сенің бір ұшқының боп өзіңе ұқсап бағармын – деп ұзақ қарап еді.

МҰХТАР ЖОЛДАСТЫҢ СӨЗІ

Жолдастар, мен сөзімді схематизм жөнінен бастаймын. Мен соңғы уақытта жастар өмірінен “Тас түлек” дейтін пьеса жаздым. Жазғанда жаман болады деп жазғаным жоқ. Жұртшылық та жаман қарсы алған жоқ. Кейін өзімді-өзім сынау ретінде, ойлаңқырап қарасам бірнеше кемшіліктерім барлығын көрдім. Кешегі “Тас түлекте” схематизм бар деп сөйлеген жолдастардың сөздерінде бірталай дұрыстық бар деймін. Мен де өзара сын ретінде осы жөнінде айтпақпын.

“Тас түлекте” тарихи үлкен көлемді оқиғалардың бәрі де аттама-көктемеге түсіп кеткен көрінеді. 28-жылдан бергі ұлы салалы дәуірлер, тартыс дәуірлері нешелерді өзгертіп, қайта туғызып жаңадан түлетіп өсірген дәуір. Мен осы үлкен дәуірдің өсулерін қысқалай қармаған сияқтымын, үстірт, жеңілдеу кеткен сияқтымын. Жеңіл ойлап кеткен сияқтымын. Пьеса ішіндегі схематизм алған адамдардың жалаң кім еді? кім болды? деген сұрауға айқын ашық жауап беру мақсатын алға қойып, соған лайық мысалдар іріктеп алумен ғана кетіп қалыппын. Кешегі езілген жалаң аяқ қазақтың кедейінің баласы бүгінгі күнде инженер, профессор болды деген бір өсу жолының басы мен аяғы, адамдарды тарихи үлкен өткелдерден тартыстардан қалай өткенін, ілгерілеудің қиыншылықтарын тұтас көрсетпей тұрғы-тұрғы күйінде аттап өтіп кетіппін. Мұның ішінде тарихи қаталықтармен қатар саяси қаталықтарға ұрынған болуым да мүмкін. Оқиға жеңіл күйде көрсетілуі керек емес еді. Үлкен-үлкен шығарманың желісін көрсету керек еді. Бұл менің істегі, әдістегі кемшіліктерім болса, екінші бір үлкен кемшілік совет драматургиясы қатарында жүрген хронология әдісін сахнада көрсетушілік бар. Осы әдіспен жазылған Петр Первыйдың жүргенінен бастап, сақалы ағарып, өлуге айналған заманына дейін келеді. Бірақ шебер етіп істегендіктен бұл кемшілік

байқалмайды. Осы әдісті пьесада қолданып, 8-10 жылдық өмір ішіндегі оқиғаны қамти алуым қолайсыз болып шықты. Содан кейінгі бір нәрсе жастардың өмірін жеткілікті түрде білмейтіндігім, үлкен қоғамдық тарихтағы жастардың орнын, рөлін аз білетіндігім көрінді. Жастардың жолдастық мәселелері, әйел мәселелеріне көзқарасы, туысқандық көзқарасы бұл пьесада жеңіл көрсетіліп кеткен сияқты.

Осы пьесалардың кемшіліктерін айтумен бірге 32-жылғы ең алғашқы совет бағытындағы жазамын деген “Октябрь үшін” атты пьесам еді. Мұны Илияс, Қанабек, Орынбекпен ақылдасып отырып жазып шыққан мен едім.

Пьесаны Фурмановтың “Мятежіне” сәйкестендірем деген едім. Пьеса сол кезді жете зерттеп білмегендіктен “Мятеждің” ізімен жазған нәрсе болып шықты.

Қай пьесаны болса да оқиғаны ғылыми тексермей жазуға болмайды. Сезінумен, қалыппен тереңдеп бойлау керек. Міне бұл ол пьесаның тұсында болмаған еді. Жастардың жайшылықтағы өмірін терең түсінбегендік бұл ретінде кемшілікке соққан сияқты.

Дерзание деген нәрсе бар, бүгінгі жастардың жайындағы тақырыпқа әлі де жақындай алмай келеміз. Осы жолда үлкен талап етемін деп едім, осыған көп әзірлік жасай алмай келемін. Жастар жайында жазып келе жатқан бір пьесам бар. Мәскеуде жартысын жазып келдім. Жастардың арасында көбірек болып, солардың арасынан, жеке-жеке топтардың арасынан бірталай мәліметтер жиып алып жазғалы отырмын. Менің соңғы кездегі шығармамның ойдағыдай болмауы бұл жұмысқа қайта ұрындырып отыр. Жазушы әдейі жаман етіп шығарайын демейді, әзірліктің шамалылығынан 15 жылдыққа арнаған пьесам дұрыс шыға алмады. Сол тақырыптың өзін осы жастар жайындағы жаңа пьесамен жөндеймін деп ойлаймын.

“Правда” көтерген әдебиеттегі формализм, натурализммен күресе отырып, жақсы шығарма жасау жөніндегі айтысымыз деловой түрде келе жатыр. Бұрынғы уақыттарда айтылмай, айтса ажарға қарап айтылатын нәрсе батыл айтылып келе жатыр. Сын ретінде көтерілу керек. Міне бұл айтыс жөнінде біздің жалпы әдебиеттегі жаңа салаға түсуге беттеуге әзірлік болады ғой деймін.

Біздің әдебиеттің қазіргі үлкен кемшіліктерінің бәрін жолдас-тар айтып өтті. Бізде обобщение жоқ дейді. Үлкен жазушылар

үлкен, кесек образ жазумен әлемге әйгілі. Пушкинді алсақ “Евгений Онегинмен”, Гетені алсақ “Фаустпен” аты шықты. Сол өз заманының жиынтық образын көрсете білгендікпен дүниеге танылды. Үлкен образ – үлкен ойдың туындысы. Біз сол үлкен образ жайындағы әңгімеге келетін болсақ, үлкен образды іздеп жүрген адамдарымыз кем. Жақсы әдебиет – заманының үлкен адамының жинақты образын беру арқылы жасалу керек.

Біздің стахановшылар Октябрь төңкерісі арқылы үлкен техниканы толық меңгеріп білу арқылы бүкіл Кеңестер Одағында алға шығып отырса, біздің жазушыларымыз да сол стахановшылар заманында өз саласының техникасына жетуі керек еді. Кеңестер Одағы әдебиетінің алдыңғы қатарына біздің шығармаларды көтеру керек еді. Біз осы жағынан жоғарғы сатыға жете алмай отырмыз. Бұған айқын тұрған бір белгі – әдебиетіміз куә.

Біздің әрқайсымыз тәжірибемізде де, менің өз басымда да бар. Сәбит, Сәкен, Бейімбеттің басында да бар. Біз шығармаларымызды басынан қайта қарап, тексереміз. Сондықтан ойлану, толғану, қиналу деген бізде өте аз. Біздің шығармаларымыздың тәжірибесіндегі бір кемшілік бізде тереңдеудің орнына, қанат жайып қалықтау орнына, бір шығарманы екінші шығармадан кеңейтіп шығару, толықтырудың орнына, тереңдеудің орнына біреуіне біреуі ұқсас тұрады.

Бұл жерде творчество қатты сабақ болмайды. Бұл ретте халық фольклорынан көп үйренуіміз керек. Халық фольклорының топырағына аяқты тіреп, алға секіруіміз керек. Халық фольклорының өз ғана мақсаты емес, біз халық әдебиетінің барлық жақсы қасиеттерін өз бойымызға сіңіріп алуымыз керек.

Біздің бүгін таңдағы революциядан кейінгі жалпы әдебиетіміз таптық мазмұн жағынан алғанда революциядан бұрынғы ескі әдебиеттің қай сатысынан болса да жоғары есептеледі. Проза деген нәрсе Октябрь төңкерісінің арқасында ғана туып отыр, әдебиетіміздің мазмұны терең түрде болуы төңкерістен кейін туып отыр. Сондықтан біздің бұрынғы тарихымыздағы мәдениетсіздік бір жағынан ауыр жүк болды. Біздің әдебиеттегі жазушылардың, үлкен жазушылардың үш-төрт шығармаларына тоқтап өтпекпін. Кеше Әзімбай жолдас соңғы кездерде бір-екі-ақ ірі шығарма шықты деді. Меніңше, бұл аз. Үшеу-төртеулеген шығармамыз бар. Мысалы, Сәкеннің “Қызыл ат” деген шығармасы бар. Бұл шығармасы Сәкенді жұртшылыққа

танытқан шығарма. Осы шығарманың үлгісіне еліктеп жазылған шығармалар бізде туып та отыр. “Қызыл аттың” творческий обобщениесі, қалың еңбекшілерге бере алатын жаңалық үлгілері бар.

Бүкіл Қазақстанның мал шаруашылығы қалпының бет алысын, оның күйінен жазушының “Қызыл ат” образын алуы, ол үлкен әңгіме. Жалғыз бұл “Қызыл ат” қана емес, және Илиястың “Даласы”, Сәбиттің “Ақ аюы” бұл шығармалар жазушының жазушылық адымының құлашын көрсете алатын дәуірімізге сай шығарма. Бірақ бұлардың өз көлемінде аздаған кемшіліктер жоқ деуге болмайды. “Қызыл ат” бірталай мәселелердің басын түйген жазушының басындағы толқынын қалдырмай көпшіліктің ойына салған шығарма. Бірақ менің ойымша, “Қызыл аттың” кемшілігі тіл жағынан жеткілікті түрде істеліп бітпеген. Бұрынғы халықтың фольклорындағы жабайы образдарын жамай салмай жаңа түрлі кесте қосу керек еді. Бірталай жерлерде күшті келіп, кейбір жерлерде төмендеп кетіп отырады. Бір жерлерінде жаяулап келіп отырады. Тілдегі образдардың күшті болмағандығы асығыстың салдарынан болған нәрселер. Илиястың “Даласы” біздің поэзиядағы үлкен шығарманың бірі деп есептейміз. Бірақ онда да көп кемшіліктер бар. Біздің поэмада үлкен проблема бар. Ол орыс тілінде жазып жүрген ақындардың алдында тұрған нәрсе – “Медный всадник”, “Евгений Онегин”, “Фауст” сияқты үлкен образды, сюжетті поэзия жазу. Дыбыс әсерімен жазылған “Қыз Жібектің” құнды болуы пішін ретінен күшті болып келе жатқаны өте шебер етіп алынған.

Бейімбеттің шығармаларын айтқанда Бейімбетте натурализм өте күшті дегенді айтты. Шығармасында адамдарының қайталап отыратын бір қалпынан бастап Бейімбетте натурализмнің белгілі түрлерінің бар екені рас. Бірақ оны айтқанда ылғи “Шұғамен” ақтап алу дұрыс емес. Бұл жерде де “Майданды” айту керек. Ол қайта айналып қойылатын тарихи дәуірдің жиынтығы екені белгілі. “Поднятая целинадағы” қойылған проблема “Майданда” да әдемі қойылған. Бейімбеттің жазған желілерін алғанда социализм құрылысының бір сатысына үлкен белгі болып қаларлық деп айтпауға болмайды.

Бізде үлкен келешегі бар, ойында тереңдік бар ірі жазушының бірі – Сәбит. “Ақ аюы” былтырғы шығарманың алды екенін жұрт айтты ғой, оның аяғы бітпеген. Челюскин жорығы деген

Ілиястың бір еңбегі болды. Жорық очерк түрінде ғана жазылған. Ішкі мазмұны халықтың ұғымына бойлай алмайды. Сәбит туралы айтатыным. Ол өте асығыс істейді. Жылдам жазады. Соның нәтижесінде бір жазылған нәрселері екінші қайтара жазылмай басылып кетіп отырады. Жылдам жазу оның өнерлі екендігін көрсетеді, бірақ, шапшандықпен сапа тумайды. Оңай туған сапаны мәдени тарихта есіткен емеспін. Бейімбет өзінің бір жазғанын қайта-қайта тексереді. Бейімбеттің “Қоңсыларын” 32-жылы оқыған едім. “Аманкелді” пьесасына көшіріліп отырған бұрынғы Бейімбеттің “Шабуыл” дегені еді. Ол “Шабуыл” күшті болып шықпай асыққандықтың жемісі еді, “Аманкелді” күшті болып шығып, бірінші қатардан орын алғалы отыр. Жазатын адамның бірі – Бейімбет. Сәбит шығармалары жөнінде – жазушы техника жағынан проза шығарып жаза алатынын көрсетіп отыр.

ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ МЕН МУЗЫКА ТЕАТРЫ

Бүгінгі Қазақстандағы мәдениет төңкерісі өлкенің барлық еңбекші жұртшылығын қуантып ырза қылғандай көп-көп табыстарға ие болып отыр. Өлке мен елдің бұрынғы ешбір тарихында болмаған мәдениет табыстары, жаңа төңкерісшіл жас жұртшылықтың, өнер таппақ болып, қанат қаққан талабы қазір де көркем өнер саласында да, жаңалық үстіне жаңалық туғызып келеді. Халықтардың көсемі Сталин жолдастың Қазақстан еңбекшілерін мәдени тәрбиеге молықтыру жөнінде өзі нұсқаған бағыттары қазіргі күнде Мирзоян жолдас бастаған өлкенің жаңа басшылығының уақытында толығынан жүзеге асып отыр. Сондайлық үлкен тарихи маңызы бар ірі бағыттағы ірі жаңалықтың бірі – қазақтың мемлекеттік музыка театры. Бұл театрдың қазіргі қалпында алдымен айқындалып көрінетін ерекшелігі: ән, күй негізінің тұтасынан халық қорынан шыққандығы.

Еңбекші елдің өткен күндегі ауыр халін, сол елдің қиял сезімін әдейі терең күйде, айқын түрде сақтап қалған ешкім де жоқ. Тіпті, қазақ елінің көп ғасырлық ой мәдениетінің куәлары болған, бай эпосы мен фольклоры да сезімінің тереңдігі, өрнегінің шеберлігі жағынан әннен төмен түсіп отырады. Әрбір орташа әншінің қолында жүздеп саналатын; арнап жинаушы болған адамның қолында мыңдап саналатын қазақтың халық әні, рушылдық-еңбекшілдік ескілігінің шөл ғасырларынан, отар құлдығынан нелер алып өтті? Ол осы енді туғызып, сонымен жұбанған еңбекші адамның қиялы мен үмітінің өшпес жанар отын жоғалтпай алып өтті. Шынында да, туғанынан бастап өліміне шейін өтетін күйін алсақ, қазақтың өмірінде әннің ілесіп жүрмеген ешбір үлкен

кезені жоқ деуге болады. Оның өмірінде не ғұрыптан туған ән, не үй іші тұрмысы салтынан туған ән, не болмаса өз өнері арқылы өз жанынан шыққан әндер ылғи егіз болып ілесіп отырады. Ән ғасырлар түкпірінен қайғылы хал баянын бізге жеткізді.

Қырық руға бөлініп кескілескен шабыс қияли кикү күндерін де, өртенген үміт, қаза тапқан жас буын жайын да баян етеді. Біздің күндерге шейін жеткен ән, төңкерісшіл буынға патшалық зорлығымен алысып өлген отар құлдарының ереуілі мен тартысын, қоғамдық мұңын баян етеді. Өзінің терең сезімді әндеріне қазақ әйелі де көп қайғы, көп күйігін бөлеген. Көп қатын алу, қалың мал, әмеңгерлік сияқты қорлық салты мен шарифат әдет дегендер қинаған жас әйел мен ана әйелдің зарларын да әнмен табамыз. Қалың бұқара ішінен шығып, бұрын атағы мәлім болмаса да өз ішіндегі өнермен тебіреніп талай көркем өнер белгілерін тудырған ақын қазақ, ақын әйел мұралары да әнмен жетіп отыр. Еркектен шыққан ақын күйшілермен қатар әйелден шыққан да талай шерменде өнерпаздың аттарын кейінгі ұрпаққа мәңгілікке қалдырып отырған да ән. Солардың заманына ырза болмай күйікпен күңіренген жерлерінің ішінде терең сырлы махаббат лирикасы да, көңіл күйінің лирикасы да яки, табиғат лирикасы да мольнан көрінеді. Ереуіл ән мен кекесін ән, лағынат оқу әндері сияқты талай халық жүрегінен шыққан әндер сол өмір үшін алысқан ел қорынан табылады.

Қазақта әнмен қатар халық композиторлары шығарған толып жатқан күйлер де бар. Бұл не қоғамдық, не салт бастың мұңын айтқан әңгімелі эпос үлгісіндегі музыка. Күйдің бірталайы қазақ елінің легендасын да баян етеді. Мінеки, музыка театрының өнер табу жолында ізденуіне үлкен қор болып отырған негізгі ірге тас осындай халық мұрасы. Бұл елдің төңкерісшіл жаңа көркем өнер құрамын деген талабының уақытында, алғашқы кезде, осындай ел көңілінде, ел аузында сақталып келген күй мұраларының керекке жаратылмай шетте қалуы мүмкін емес еді.

Музыка театры осы екі мұраны дұрыстап баурап алып, мағыналандырып пайдалануды өз ісінің ең басынан 1933 жылдан бастады. Содан бері қарай театр бір ойынынан екінші ойынға ауысқан сайын халық музыкасын барынша кең, терең

түрде пайдаланумен келеді. Әнді өрнек салып, ажарлап, жаңа мазмұнмен байытар, көркемдігін асыратын жаңалықтар қоса отырып, сол ескі мұраны Европаланған жаңа театрлы мәдениеттің бір үлкен жәрдемшісі етіп алды. Халық мұрасын көркемдеп, мағыналандырып пайдалану өзінен-өзі де бір үлкен тарихи-мәдени адым болумен бірге бұл жұмыс, осы іргеден жаңа төңкерісшіл музыка туғызуға, нағыз үлкен қазақ операсын туғызуға да үлкен әзірлік сияқты болып танылуы керек.

Бірінен-бірі мазмұнымен жақын боп, ырғақ, сарын жағынан бір бітімдес болған халық әндері бұрын жеке-жеке тіршілік етсе, қазір тұтас мазмұн арқылы біріне-бірі қосылып, туысып алып, музыка театрының сахнасынан бүгінде үлкен, тұтас, бір тұлға, бір бітімді әңгімелі шығарма есепті естіледі. Сондай еппен, шеберлікпен құралған мазмұны, ырғақ толқыны бір бітімді әндер қазір музыка театрында қазақ тындаушысына нағыз жаңғырар, жанданған шыны халық туындысы сияктанып сезіледі.

Бізге мұра болып қалған халық әнінің мол байлығы бұл заманға шейін ешбір түрде пайдаланылмағандықтан, қазірде сол қордан үлкен драмалы, терең лирикалы, қоғамдық терең сырлары талай асыл бұйымдарды теріп алуымызға мүмкіндік беріп отыр. Ән, күй жөнінде халық қорына сүйенген музыка театры өзінің алғашқы адымында сюжет-драмалық негізді де, тақырыптың біразын да сондай қазақ көпшілігіне мәлім болған ел эпосы мен елдің тарихи жырынан алды. Театрдың тұңғыш постановкісі музыкалы комедия “Айман-Шолпанның” (осы аттас тарихи жырдың мазмұнына құрылған пьеса) театрдың барлық ісін, барлық бет пішінін көрсетушіге өте ұғымды, өте жақын ғып көрсетті. Сонымен қатар кешегі күні, ел басынан өткен халдер ішінде асылымсып-ардақтымсып өткен батырлық-рушылдық тұрғыларына қарсы арналған музыкалы мысқыл, ашу есебінде сезілді. Театр ойындарының ішінде қазақ көрушісіне өте жақсы көрінетін көрнекті постановканың бірі – “Шұға”¹. Ол өткен күндегі қазақ әйелінің қайғылы халін баян етеді.

Халық әнінің, әсіресе, көркем, көрнекті боп шыққан бір түрі, қазақ көпшілігіне өте айқын мәлім болған сырлы-шерлі, эпос поэмасы “Қыз Жібекті”² әндетіп сахнаға қоюда өте айқын

көрінді. Ішкі дүние ой-сезімі бай боп біткен айқын әйел образы “Қыз Жібек” еді. Оның бойына біткен өнері, өткен заманның әйелін езген қоғамдық салттағы шарттармен қарысып, алысып көргендігі. Музыка осы жайларды барынша әсерлі етіп, терең трагедияға айналдырып көрсете алды.

Бірақ, музыкалы театр жалғыз эпос ауқымында қалмай, сол халық әнінің жәрдемімен өзінің соңғы постановкісінде зор мазмұнды, қоғамдық маңызы үлкен халық драмасын да күйлеп көрсете алды. Бұл түрдегі музыка спектакілі – “Жалбыр”³. Ол тұтасымен 1916 жылы патшаға қарсы алысқан атақты қазақ көтерілісін көрсетуге арналған шығарма.

Осы постановканың барлығына кіргізілген халық әндері, тарихи жағынан, мазмұн жағынан алсақ та яки бір сарын, бір ырғақтас бітім жағынан алсақ та, тұтас дауысты музыка болып көрінеді. Онысы әрбір жеке образдарының әнмен шешілетін әңгімелік сұрлеуінен де басынан ақырына шейін өскелеңдеп, айқындалып көрінеді.

“Қыз Жібекте” Жібек ариясы әуелде көңілді, үмітті тоннан басталып, бері келе күдік пен қайғыға ауыса барып, ақыры үлкен трагедиямен жадырайтын болса, сол сияқты “Жалбырда” Қадишаның ариясы да, біртіндеп барып өскелеңдей келіп, өзінің правосы үшін алысқан, қаза шеккен елдің үлкен тартысының терең толқынды лейтмотивіне айналады. Театрдың негізгі қалпы, алғашқы кезде театрға алынған әншілердің де жай қалпын өзінше белгіледі. Бұл әншінің көбі бұрынғы халық ішіндегі профессионал әншілер, я ескі халық әнін көп білген актер-әншілер. Бүгінде консерваторияда жаңа әншілердің кадрын әзірлеп жатумен қатар музыка театры өз қолындағы актерінің өнерін арттыруға күнделікті тәрбие жүргізеді. Оларды бүгінгі өздері айтып жүрген әуендерді стильдеп, мәдени әдіспен айтуға баулиды. Бүгінгі музыка театр әншілерінің ішінде халық әнінің осындай боп жаңғырған, стильденген үлгісін айқын ғып айтатын әншілер – еңбегі сіңген артистка Күләш жене Қанабек, Құрманбек.

Бірақ негізгі ән, музыка бұйымдарын халық қорынан алып отырған музыка театры, тегінде, өзінің жаңа түрдегі театрлы, музыкалы мәдениетін ұдайы қазақтың ұлттық түрлерінің ішінде

ғана оқшаулап тұсап отырмақ емес. Сол себепті әлі онша көп түр таппаған, әлі шеберленбеген, халық инструменттерін халық оркестрін ұстап қалған жоқ. Театр алғашқы адымын симфониялы оркестрімен бастады. Халық инструменттерінің оркестрі жаңа үлгіде істелген домбырасы мен үні ұлғайтылған қобызы мен сыбызғыдан құралып, қазақтың мемлекеттік филармониясының көлемінде өз бетімен ұлғайып келеді. Оның да өзінше үлкен тәжірибелері, ізденушілері, табыстары бар. Бірақ бұл сияқты тәжірибе зерттеу ісін музыка театры филармонияға тапсырып, өзі симфония оркестріне көшті де, барлық музыкалы спектакілінің жетекшісі етіп сол оркестрді сайлап алды. Сонымен, музыкалы театрдың бүгінгі оркестрі халық әндерінің көп ырғағын өз бетімен өсіруші, тереңдеуші есебінде қызмет етеді. Және сол оркестр увертюрасы арқылы, жеке әндердің мазмұнын шешу арқылы және көп әнді сахнаны өзінше айқындауы арқылы спектакілдің барлық музыкалы негізін біртұтас шығарма дәрежесіне жеткізіп, өсіріп отырады. Бұл реттегі ізденушілік, басшылық музыка театрында ұдайы істейтін Европаша білімі бар композиторға тапсырылған⁴.

Халық инструментін ұстап қалмауы сияқты театр құр ғана ұлттық түрі бар екен деп, халықтың азын-аулақ би пантомимасын да түгел ұстанып отырмайды. Мұнда би өнері жөнінде театр, балет өнершісіне анадан көп еркіндік береді. Сонымен, бұрын ел ортасында болған би-пантомима мен халық ойындарын және қазақтың әр түрлі еңбек үстіндегі қозғалыстарын Европаша ажарлық істеліп, қызықтырып, жанды қылып көрсетуге ерік береді. Қазақ театры нағыз жоғарғы дәрежелі үлкен балет өнері халықтың шала өнер дәрежесіндегі би-пантомимасынан көп алыс, көп жоғары тұрғанын еске алады. Сондықтан жаңағыларды мағыналандырып, мәдениеттендіріп, ажарлаумен келіп, өзінің нағыз Европа үлгісіндегі балетін құрап жасап келеді. Ол балет қазақтың өнер салтындағы, мәдени тарихындағы мазмұндардан туған және, әсіресе, қазақтың халық музыкасының ритмінен өнген балет болмақшы. Міне, театр-музыка мәдениетінің бүгінгі сатысында қазақтың халық өнерінің үлкен жиынтық белгісі боп отырған музыка театрының жай-күйі, ізденуі осындай.

Музыка театры осындайлық барлық талап, табыстары арқылы енді өз сахнасында нағыз толық үнді операны қоюға жақындап кеп отыр. Ол опера музыка театрына арнап белгілі композитор Асафьев⁵ жазып жатқан жаңа қазақ операсы “Ақан-Зайра”⁶ болмақшы.

ЕҢ ДАНА ЗАҢДЫ ЕҢ ЖАС МЕМЛЕКЕТ

Еңбекші ел мемлекетінің қазіргі күндері бүкіл жер жүзі, бүкіл адам баласының баяғы заманнан бергі ұзақ тарихында ең алғаш рет бір ұлы көктем кезіне жеткен дәуір сияқты сезіледі. Әр минут, әр сағат, әр күніміз бұрынғы шөл ғасырларда тіршілік еткен еңбекші адамның ерні кезеріп, қиял етіп, аңсап өткен қиял, арман-тілектерін үсті-үстіне орындап беріп отыр. Сондай жер шарының тарихында осы ұлы көктем күндерінде ең тұңғыш рет гүл атып шығып жатқан зор туыстардың бірі – осы бүгінгі күнде барлық еңбекші мемлекетін шарт қылып отырған негізгі заңның туысы. Осы соңғы екі-үш күн ішінде бүкіл дүние жүзіндегі еңбекші атаулыны қуанта сергітіп отырған қалпының өзін алғанда да, бұл жаңа заңның қаншалық асыл, ұлы мағыналы заң екенін ұғу қиын емес.

Мұны оқып, ұғынып отырған еңбекші жұртшылық осындай дана заңды туғызып беріп отырған партияға өзінің қуанышын, ырзалығын білдіре алмай отыра алмайды. Қазір барлық мемлекетіміздегі неше алуан қауымның жаңа заңды құттықтай қарсы алып жатқан үндері жер жүзіне естіліп отыр. “Заң туса осылай тусын, халық тілегіне қабысқан ереже орнаса осылай орнасын” деп, екінің бірі айтарлық күн болды.

Бұрынғы Ресей патшалығының езгісінде келген бұқара, оның ішінде қазақ тарихының ауыр, қараңғы күндерінің ішінде күңіреніп, қабағы қатып келген еңбекші ел ол дәуірлердің лағынат заңын мың да бір дұшпаны деп ұғынып еді. Үйтпеске шарасы да жоқ еді. “Әр ханның тұсында бір сұрқылтай” дегені – әр ханның тұсында да түрі әр түрлі болғанмен, қалпы, қорлығы бір сұмырай, нәрсіз күннің сұмырай заңдары болғанын айтып еді. Ол күндердің заңдары ел мен ел арасын да алыстатып ашып, адам мен адамдай емес, аң мен аң арасының шәрғездігін нығайтқандай болушы еді. “Ел-елдің заңы басқа да, иттері қара

қасқаның” түбінде де бір елге бір ел дұшпан, жат дегеннің сызы жатушы еді. Бүгінгі біздің заң туыс, табыс, бұрынғы бірінді-біріңе қайрап салған, жарғыластырған жыртқыштық тарихының қара күндерін ұмыт дейді. Осылардың бәрімен қатар адам баласының, азамат басының баға салмағын қастерлеп, биік дәрежеге көтеруде де бұл заңдай кең өріс, үлкен тұрғылы заңды адам тарихы көрген емес. Біздің Қазақстан жұртшылығын алсақ, әсіресе, ерекше қуантатын жайымыз тағы бар. Біз Одақ ішіндегі орны сай үлкен республика болғалы отырмыз. Бұрын езілген, есесіз ел тарихының шынымен қуанышты, бақытты, күн шуақты дәуіріне енді құлаш ұрып, қанат қағып кеп кіретін болдық. Партияға қазақ еңбекшілерінің бүгінгі күнгі қуанышты ырзалығы, әсіресе ерекше.

Бұл сияқты ұлы дәуір тудырған ұлы шаралар, ұлы жаңалықтар көп жұртшылықпен қатар әдебиет, көркемөнер жолында істеп жүрген біз сияқты қызметшілерден әсіресе, көп, көрнекті нәтиже, шығатын еңбекті талап етеді. Заманымызға, бақытты күнімізге сай шығармалар беру – біздің міндет.

ҚОШ БОЛ

Алексей Максимович енді арамыздан мүлдем кетті деген қайғылы хабарды есту қандай ауыр, қандай салмақты. Күнше жанған өмір сөніп, еңбекші халықтың, адамзаттың пайдалы жолы үшін өмір бойы соғып келген ыстық жүрек тоқтап қалды деген ойға нанғың келмейді.

Жер үстінде бірден-бір әділетшілік жолымен құрылған жаңа өмірдің жолында күресуші, әрі жырлаушысы болған асқан кеменгер, ұлы адамнан айрылу жер жүзі еңбекшілері үшін орны толмастық шығын.

Бұл алып адамның мәңгі еңбек жолына сарп етілген тұрмыста сирек ұшырайтын үлгілі өмірі – біз үшін мәңгі өшпестік шамшырақ болсын.

Қош бол, құрметті, сүйікті Алексей Максимович!

ШЫНШЫЛ, ТӘКӘББӘР¹ АҚЫН

Желісі үзілмей келген жиырма жылдық ақын жолы жеңіл жол емес. Күш-қуат, ой-сезім, істегі нәр атаулының барлығын қуаныш пен күйініш, қиналу мен тебірену араларында жалындай жанып ортаға салған жылдар. Бұл жолға барлық жас қуаты, өмірлік бейнеті, жүрек қаны сарп етілген. Осы күйді, әсіресе, Сәкен басынан мол кешті.

Еңбек дүниесінің күні тумай, шөл ғасырлардың кер заманы меңдеп тұрған күндерде шығып, тарихи сын күндерде кері кетпей, өмірдің тарту, әуелгі адамның өзінде-ақ “оңай жол болайын” деген жоқ-ты.

Осы жиырма жыл бойын басып озып отырған ақын еңбегіне, сыншы да, тарихшы да емес, жай қатардағы оқушы есебінде көз жіберіп қарасаң, өзгеде жоқ екі түрлі ерекше, ірі қасиеті басымдап айқындана шығады. Мұның біріншісі – жалтағы жоқ шыншылдығы. Екіншісі – ақындық тәкәббәрлігі. Жай мінез машығын айтпаймын, ақындық еңбегінің сипатын айтам.

Ең әуелі тәкәббәрлік дегенге тоқтасақ: бұл сөз қазақ құлағына тосаң тиетін, өзінің нәрлі, жақсы мағынасынан айрылған сөз еді. Оның тарихи себебі де бар еді. Отар күні, ошарыла басқан құлдық күні болатын. Құлдық психологиясын елге мінез етіп басқалар: хан, төре, би, болыс, чиновник – тілмаш, ескішіл, байшыл ұлтшылдар егіп еді. Жалыну мен жағыну үстінде де өз күндерін кешіп еді. Адамның шын адам мүсінін көрсететін, өз басын “өзгеден кем емеспін, теңмін” деген сенім, санаға жеткізетін, қадырлы сипат – тәкәббәрлік аналар тұсында сөнген, солған еді. Ол тіпті айыпты мінез, шам сөздің мағынасында қалып еді. Октябрь революциясы, Ленин жолы бізді, міне, мақтандыратын, тәкәббәрлендіретін күнге жеткізіп, одақтың сүбе елінің бірі етті.

Пролетариат революциясының басынан басталған партия тәрбиесі бүкіл дүние еңбекшілерімен қатар Қазақстан

еңбекшілеріне де: “Дүниеге өзің қожамын деп біл”, “Бұқпан-тайлама, ер көкірек бол” деп, көптен баулып келеді. Әрбір елдің елдік қасиетінің іргесі соған тірелуші еді.

Міне, біздің әдебиетте қаламының буыны беки бастағаннан бері қарай осы қасиетті берік ұстанған жалғыз ақын — Сәкен. Тәкәббәрлікті жақсы мағынасында танытып, әдебиетте де, ой-санаға да сіңіріп келе жатқан еңбегі айқын.

Жақсы мағынасында дегенді баса айтамын. Өйткені, “Арыстанмын”, “Күнмін”, “Пайғамбармын”² деп, қоғамнан, тарихтан қағылып қалып, далада истерикамен³ жалғыз өзі шабынғандікін біз жаңағы айтып отырған тәкәббәрлік демейміз, истерика дейміз.

Ал, Сәкеннің ақындық асуларында, әр жотадан атой бергендей, тәкәббар сөз үндері: “жабы емеспіз, тұлпармыз”, “құладін емес, сұңқармыз” деп, бұрынғы өткен тарихқа, бүгінгі оянған табына, езілген еңбекшілерге дабыл ұрады. Бұл сияқты тәкәббар үнінің өскелеңдеп, үдеп келген бір тұрғысы – “Альбатрос”⁴ заманының қасарысып соққан дауылына қасқиып ап, қанатымен қар сабап, қарыса ұшқан “Альбатрос” анау. Сұңқар “тұлпардың” екінші аты. Ол – СССР. Тәкәббәрлікпен қарысқан СССР. Сәкен өзімен, өз басымен тәкәббәрлік етпейді. Табымен, Отанымен тәкәббәрлік етеді. Олардың да алысқа құлаш ұрған ізімен, қиынға самғаған қанат қағысымен тәкәббәрлік етеді. Соны біздей бұрыннан ылғи жасандық, бәсеңдікпен келген елдің көкейіне көбірек сіңіріп, бүгінгі бақыт, теңдік күнінде өрлендіре, өршелендіре бастырады. Ақындық еңбегінде мұндай өнімді сарын тауып отырған ақын, әрине, өзінің тарихтағы орны мен маңызын қамтамасыз еткен ақын болмақшы. Әр ақынның осындай өзіндік пішіні, осындай барлық еңбегінен туатын тұтас, үлкен қорытындысы болса екен дегізеді. Мұндай дұрыс жолдағы революциялық тәкәббәрлікпен сол ақынды шығарған орта тәкәббәрлене алады.

Сәкен ақындығының екінші зор қасиеті – шыншылдығы. Оның шығармаларына біткен сезімнің барлығы да айқын, ашық. Тұтас бітімді, жоталы тұлғадан туатын көрнекті, бүтіндігі бар сезімдер. Белгілі шығармаларынан өлеңін, әңгімесін, поэмасын алсақ – барлығында да сүюі мен ашуы, ырзалығы мен наразылығы, үміті мен күдігі әрқашан барынша шын сезімнің толқыны боп білінеді. Сонысымен әсерлі де, күшті боп шыға

алады. Өз ішінде тұрған көңіл күйін оқушыға жеткізіп, қондырып ұқтыра алады.

Лебімен тартатын өнімділік, ұтымдылық табады. Шыны қайда, өзі қайда екенін білдірмейтін, жаза баспайтын, ішіне тығынған кедір-бұдырсыз тақ-тақ жолдың ақыны Сәкен емес. Оның шыншылдығы қозып, жанып отыратын, буы білініп тұрған барынша шын сезім, шын жүрек шыншылдығы. Сондықтан мұның жолы әр адымын санап басқан кісінің жолы емес, ылдиы бар, өрі бар – шын өмір жолы, ыстық қанды нағыз ақын жолы.

Тегінде мағыналы, өрісті, кеш бастар, белге шығар үлкен еңбек туса осындай қайнар көзден шығуға ылайық. Біздің бүгінгі әдебиеттің әлі заманымызға сай үлкен обобщениені⁵ жеке-жеке, ірі шығарма түрінде бере алмай келе жатқаны мәлім. Жиырма жылдан басып өтіп, күш қуаты шын толған кезіне, кемеліне жеткен Сәкеннен енді сондай қорытынды еңбектерді күтеміз. Соны бере алады деп сенеміз.

КЕЙ ПЬЕСАЛАР ТУРАЛЫ ШКІРЛЕРІМ

1. “Жорық” туралы

“Жорық” қызық пьеса боламын дейді. Мақсұты мен мазмұны соны түйін қылып ұстанған. Өзінше сайтаны мол демоническая натура шығатын бір жазушының сол идеясын ақтағандай болады. Кіндік тақырып осының басы мен ісі бар пьесадағы драмалық тартыс (*драмат. борьба*) түрін қалайтын өзгеріс (*перипетейные перелом*) әңгіменің өрістеп өскелеңдеуі (*нарастание*) барлығы да осы бір-ақ адамның басына байланған. Өзгенің бәрін, сол адамдардың халдарын алсақ – мынаған берілген жалпы фон есепті ғана боларлық, волевое устремление шын нәрсені өзгертпейді... Зауыр ортамен алысушы ғана, бірақ Зауыр қалай төңкерілсе, барлық оқиға, барлық драмалық хал (*интрига*), тартыс та солай тұтасымен жөңкіле берді. Зауырдың өзін алсақ, негізінде ол құр ғана злодей. Бұның төркіні Еуропаның бағы заманнан бергі ұрылар әңгімесі детективный романтика пьесалары. Біздің жазушы қызық әңгіме құрам деп, сондай саптан мінезді адамдарды іздегенде Қазихан образы жаңағы епті ер, сұрқия ұрыға кездескен. Ол адамды қазаққа таман жақындату үшін ұзын татар қылған, бірақ татар топырағына көшіргенмен, бұл кейіпкерді қазаққа түсінікті қылам деп, бірталай зорлықты керек қылатын сияқты. Екінші заманға біздің заманның актуальный шарттарына жақындатамын дегендіктен, оның қарсысына, айналасына кеңес қызметкерлерін, ортақшыларды қосып, істері партизан соғысын мезгілінде кеп меңгермеген. Бірақ негізгі тема Зауыр боп, соның сыртқы істеріне, қылықтарына көңіл көп бөлінгендіктен, мына кірістірген саяси қоғамдық тақырыптардың барлығы жетер өрісіне жетпей, аларлық орнын ала алмай қалған. Тілесе Зауыр Чека қолынан қашып құтылады, жаралы

партизан Ақатты өлтіріп, документін алады, Қанашқа өзін танытпайды, зауытты тілегенінше бүлдіреді. Өзі бұзық жолдасын қасынан тастамай, өзімен бірге кетіреді, Мадинаны подвалға тастайды, тіпті бірде бір тосқауыл, бөгет жоқ, алдынан дүние жапырылады да жатады. Осының бәрімен не дәлелденбек, не көрсетілмек? Пьесаны қызық қылу не бағаға түссе де мақсұт сол. Сол үшін Зауырды шалқыта беру керек болған. Сол күйде және Зауырда злодейліктен басқа жоқ. Бай баласы деген сөз бар, бірақ, таптық, қоғамдық идеясы, ортасының идеологиясы, психологиясы бар. Толық психологическая емес, жамандыққа жеткен жалаңаш волясы ғана бар. Бұзық одиночка жауды жау қып көрсетпек болғанда бұдан кең, бұдан мазмұнды, қайғысы мол жау қып көрсету керек. Болмаса құр ғана бір Тоқташқа қадалған жалаңаш воляны ғана көрсету, қызық бұрылысты жау ізін ғана көрсету тақ Американың киносы, Еуропаның орта ғасыры. Әңгімелер декоратив, детектив боп шолтайып қалады.

Қазіргі пролетариат драматургиясы құр ғана қызық пьеса емес, алдымен умная пьеса керек дейді. Мынау осының алдыңғысын ғана таңдаған сияқты. Көрмеге қосуға қызық пьеса болады, әсіресе, біздің шала піскен, сыны аз көрушілер қызық көреді. Бірақ бұл үлгідегі пьесалар еуропа, орыс сахнасында жаңалық емес. Қайта ескіріп, заманы өткен ескі, соңғы замандарда олар қойылса...

2. “Қанжар” туралы

Пьесаның әңгімелік жағы, салт-санасы, драмалық техникасы жаман емес, кейбір түзетулермен ойнауға болатын сияқты. Сахнадан жеңіл, көрушіге қызық көрінерлік қызыл-жасыл, жарқ-жұрқы бар пьеса. Бірақ оқиғадағы әсер жалпы аудармаға ұқсайды: тілі де, адам мінезі де кавказ тұрмысынан алынып жазылған.

Бұрынғы үлгідегі орыс жазушыларының сарынын еске түсіреді. Кавказ реально кавказ емес, экзотика кавказ, жаркылдақ, бұрк-сарқ өмірін көрсетудің ізімен кетеді; бәр-бәрінде өмір тым-ақ арзан, тым-ақ соншалық ойыншық, елеусіз сияқты. Сондықтан екі ауыз сөзге келіспей қанжар, бір айналыспай мылтық суырысады. Екі жіктің арасында атыс-шабыс өткен (бірінші сурет атысумен басталады), ол – елдің мінезі болған уақытта бір жіктің

ішіндегі адамдардың арасында да сол негізгі мінездің ұшқыны өзінше ерекше күйде тексере бермейді. Бұлар өз арасында тым жұмсақ, тым сезгіш, нәзік. Пьесада атыс-шабыс сонша көп болса да, жазушы қанағаттанбай бір суретті екі жақты сызып қойып, тіпті перестрелка да жасайды. Қолда мылтық, белде қанжар, аста жүйрік – тау-тасты шапқылап, кезіп жүріп иек артпа қақпатастан тарсылдатып атып жататын жат мінезді Абректер, кинодағы Абректер еске кеп түседі.

Бұл күнде кавказдағы құлақ, бек болса да құлықпен, еппен алысатын болған. Оларды бадырайтып жасантып кеп соғысын аштыру әлгі экзотика бетімен кету болады. Жауды айламен қаруландырып, шебер тартысқа кавказша салмай мылтық, қанжармен қаруландырып, тура физический тартыс – тасырлыққа салыну пьесаның ішкі мазмұнын сұйылтады. Дұрысы, адамдардың мінезі реально болмай, романтично болуына себепті болғандай көрінеді. Осы геройы жағын көп кестелеу арқылы бүгінгі қоғамдық, колхоздық тақырып, сол колхозды тудыру, өсіру, сол үшін алысу, тақырыбы күнделік саяси, шаруашылық тақырып болмай, бар жат, ұғымсыз ортаға түсіп кеткен сияқтанып тұрады. Бұл салт-саналық та, саяси да мін сияқты.

**Әңгімелер,
очерттер**

ҚҰМ МЕН АСҚАР

I

Түн. Қойлы ауылдың қотаны. Түн аспанының қақ жартысын қаптаған қара қошқыл, түйдек-түйдек бұлттар ауыл үстіне қарай төніп келеді. Шандақ жерден топырақ борады. Түнліктер желпілдеді, жел көтеріле бастады. Алыста найзағай жарқылдайды. Күн күркіреді. Жалт еткен жарық ішінде ауылдың жеті үйі көрінді. Қалың қойдың шет-шеті тұрып, сілкініп, қозғалақтап абыржи бастады. Ала төбет пен қара қаншық ауылды айнала жүгіріп, арсылдап үреді. Қотан ортасында ескі жыртық жабу үстінде үлкен жыртық күпі шекпенге оранған Райқан отыр.

– Е-е-й, хайт, – деп айтақтап қойды.

Үлкен үйде жертөсекте ұйықтай алмай аунақшып жатқан бәйбіше сексиіп басын көтерді. Желпілдеген түнлікке, сықырлаған уыққа қарады. Құлақ салды. Киініп тысқа шықты.

– Тоқалдың қасында албырап жатырсың-ау, – деді. Жөткіреді, айтақтайды. Күндестің үйіне қарап үн бере береді. Жұдырығы құрысып, жағы тістенді...

Екінші ақ үйде Райқанның айтағымен оянып, тұра бастаған Жексенге тоқал қарайды... Жексен үйден шыға бастады. Тоқал артынан есікке таман ере барып:

– Жас тоқалға бой ұрды, – дейді. Бай Райқанды табады. Бұлтқа нұсқап, ұйықтама деді. Жауап жоқ. Иығынан тартады. Райқан сыртымен отырып, ояу екенін білдіреді. Анау зекігенде басын екінші жаққа бұрып күрсініп, тізесіне тағы сүйенеді. Бай ашулы түспен үңіліп тепсінеді. Райқан құнысып, бүкшініп, тоңғанын білдіреді.

– Тағы сайтаның ұстап отыр ғой. Өлмейсің, жасымыз, қайратымыз сенсің. Өз малың, сергек отыр. Ұйықтама, – деп кете береді.

Райқан селт етеді, тітіркенеді. Көзін жұмып, бойы сіресіп, қыныр қайратпен құшырланып қалғандай болады. Ой-қиялымен баяулап ашылған көздері алдыңғы жағындағы қараңғы аспанға қадалады.

Аздан соң қара сұр аспан сөгіліп, орта жері ағара береді. Сол жарылған аспан ортасынан сұлу жас жігіттің жымыған мейірлі жүзі бұған қадала қарайды. Шашы қайрылған, ақ жаға, галстукті.

Күлімсірейді. Бірақ батып бара жатқан айдай төмендей-төмендей барып, көк жиектен аса батады ... Маужырап, телміре қараған Райқан жүзі күлуден кейіске қарай құбылып, сөне береді.

– Сайтаның, дейді. Сен сайтан ба? — Екі қолымен бетін, көзін басады. Ойдан қайта серпіле береді. Қолдары төмен түседі.

– Қайда екенсің? Тірімісің? Әлде өлі ме екесің? – Жүзі тағы ойға кеткендей... Көз алдына өткен күннің бір кезі келеді. Жасаулы үй. Оң жақ. Шымылдық. Бай кірді. Кіре бере босағаға сіңбірді. Көп жөткірді. Райқанның еті тіксінді, басында желек. Қымсынып, шымылдыққа шала оранып тұр. Оң қолы шал қозғалған сайын шымылдықты шымшып уыстап бүктей береді. Шал сыртқы киімін шешті... Қабағымен қайта-қайта Райқанды барлай қарап, төсекке отырып, аяғын ұсынды. Райқан зорға барып, мәсісін тартты... Шешті... Шал жөткіріп кеп, төсек үстінде отырып, есікке жапсыра ая толым қақырып, түкірді. Есікке барып шалп етті. Райқанға сұрт деді... Екі айтқаннан кейін зорға барып сұртті...

Бұл кездерде үйдің жабық-жабығынан, сыртқы екі босағадан кеп екі бәйбішенің көздері қадалып тұр ... Өзге жерлерден басқа кемпір-сампырлар да ентелей қарайды. Екі бәйбіше тұрған орындарынан жылжи-жылжи қарасып кеп, бір тесіктің тұсында бастары соғысып қалды. Бірін бірі көріскенде басында жымың етісіп, артынан бұртиғысып суық қарасады. Біріне-бірі “шоқ-шоқ” дегендей оқты көздерімен атысып та қалады.

Үйде шал жата бере Райқанға шақшасын алғызды. Насыбайын екі танауына ұзақ-ұзақ тартты. Шақшаны Райқанға ұстатты. Жатты. Райқан шақшаны ұстап тұрып- тұрып, жерге лақтырып

жіберді. Шымылдықтың сыртына шықты. Шошығандай бүрсиіп, үнсіз жылап, отырып алды. Шал дыбыс берді. Әрлі-берлі аунап түсті. Күтті. Өзінің бойын күш жинағандай бір жиырып, бір созып, барлап көрді. Аңыра күтті. Райқан тұрмады. Тыстағы үлкен бәйбіше тұсына кеп қалған кемпірді жұмсады. Анау үлкен шылапшын мен құманды әкеп, майсаңдай басып, үй ішіне жұтына қарап жүріп, босағаға әкеп қойды. Шал зекіп дыбыс берді... Райқан қараған жоқ. Шал шымылдықты серпіп ашты ... Қарап алып, ашулы түспен зіл жіберді, әмір етті. Райқан тапжылмады. Тыстағылар біріне бірі соғылып, бір тесікке таласты ... Шал орнынан тұрып, Райқанды иығынан тартты. Райқан бүк түсіп, өксіп-өксіп жылап жіберді. Шал сүйрегенде жерді құшақтады. Шал тағы да асқындап, сәумендей бастағанда Райқан қолын итере серпіп, жұлып алды. Шал тәлтiректeп барып, шымылдыққа жығылып, оның бауын үзе барып төсекке шалжия қалды... Шал ашуланып барып теуіп қалды. Райқан атып тұрды. Шалға оқты көзімен ата бір қарап қап, лағнет оқыған түспен керегеге бара жабысып, шаншыла қарады. Шал бәсеңдей-бәсеңдей барып шегініп, төсекке отыра кетіп, күрсінді де, басын төмен салды. Белін сипай бастады. Сырттағы сық-сық күлкі, Райқанға енді естілді. Селт етіп, от басында жанып тұрған жалаң бас шамға қарады. Қатулана басып кеп, шамды күлге қарай теуіп жіберді. Шам құлай өшті... Қараңғылық басты ... Тыстағы пішіндер түңіле, күйіне барып, мыстары құрығандай болысты ...

Таңертең шал шығысымен екі бәйбіше мен кемпір жүгіріп үйге кірісті. Бай да бұларға көз салмады. О да кетті. Қалған қатындар шылапшынға жетіп барды. Құрғақ ... Жерді тіміскі-лесті, қолдарымен сипады. Құрғақ. Бәйбіше құманды ұстай алды, қақпағын ашты. Су толы... Құшырланып, маз болып, айыздары қана күлісті... Шал кіріп келіп, қатындарға шаншылды ... Аналар күлкілерін жасыра алмады. Шал босағадағы жүгенді ала-сала екеуін де кезек-кезек сартылдата бастады. Райқан кірді ... Басында шапан... Таяқ жеген қатындар ыдырай жөнеле берді... Тысқа шыға тағы күлісті. Шал Райқанның басындағы шапанын жұлып алды ... Жүгенмен етек жағынан бір ұрып қалды. Райқан тағы да шаншыла қарады.

Шал қадалып тұрып:

– Ішінде сайтаның бар ғой ... Өшірермін қарсылығыңды. Өлтіремін сол сайтаныңды. Босағамда шірітермін, – деді. Райқан қой шетінде отырған күйінде көзін қайта ашты. Бетін сипайды. Арықтаған екі білегін ашып көрді. Сүйектер білініп, тамыр, сіңірлер адырайған. Басын изеді...

Түңліктері жабулы, ұйқылы ауылдың таңы атты. Қойлар өріп кетіп барады. Қотан ортасы жалаңаштанып қалған. Қой жатқан кара қорданың ортасында жыртық жабу үстінде Райқан ұйықтап жатыр. Айналасы шокпыт құрым. Етіктерінен шұлғауы шыққан. Бас жағын ала төбет кеп иіскелеп жүр.

Бұл уақытта шеткі жыртық лашықта қойшы Есім жатыр. Шала шешінген күйде аунақшып, мазасызданып ұйықтайды... Түкірігін жұтады. Түсіне жасаулы бір табақ ет кіреді. Сара ала қазы, жас жамбас, бас. Есімнің езуі жымияды. Табақтың үстіне қолдары төніп, ұстай бергенде табақ жылжып, сырғып жоқ боп кетеді. Селт етті. Оянды. Бетін бір таяқ түртеді. Бас жағында бай тұр. Ақырып ұрсып тұр.

Есім атының шап айылын тартып боп, торсығын алып үлкен үйге кірді. Ши жаққа барып, кара қазанның қақпағын алып, үлкен аяққа айран құя бастады. Қазан лық толы. Құя бергенде бәйбіше ағып тұрды. Сексіп қасына келіп, иығынан қағып, Есім қолындағы аяқты жұлып алып, өзі құя бастады. Бір шөміш айран құйып, үстіне жанында тұрған бір шелек судан су алып, қоса құйып жіберді... Есімге ұсынды... Есім басын шайқап, ашумен қарап, ұрттай берді де жиренгендей қайта ұсынды. Бір қазан қатықты көрсетті. Бәйбіше аяққа айран құймай, қайта араластырып, тағы ұсынды. Есім аяқты қолынан жұлып алып, жерге бір қойды да шығып жүре берді. Бәйбіше өртеніп тулап қала берді.

Есім қораның ортасында жатқан Райқанды көрді. Маңында жүрген итті қуып, Райқанды ақырын түртіп оятып, үйге барып жат деп нұсқады... Райқан сыпайы күліп, оянып, жылы жүзбен Есімге қарады ... Екеуі бір-біріне қарасып тұрып, айрылысып кетті.

Күн найза бойы көтерілместен бай келіп, жаман жертөсекте жатқан Райқанды тұрғызды. Бәйбіше екі шелек пен әкпіш әзірлеп

берді. Суға кетті. Жерошақ басында бықсыған түтінді үрлейді Райқан. Ауыр қазан көтереді. Іркіт піседі. Арқан еседі. Әредікте отырайын десе бай, бәйбіше, тоқал кезек келіп, жұмысқа айдап түртіп жібереді. Сиыр сауады, қойды құрттайды. Ақсақ қойды суарады. Түскі қой келеді. Жүгіре жүріп қой қосақтайды, сауады, ешкі қуалайды. Ұстатпаған қара ешкіні Есім қуып жүріп, ұстап береді. Келе берсе бәйбіше тезекке жұмсайды. Қапты иығына салып тезекке кетті. Далада дауыс айтқандай жылап, ән салады. Жаяу келе жатқан қартаң қатын даусын естиді. Құлағын салады. Таниды. Елбеңдей басып келе жатыр. Киімі жүдеу. Бірін бірі көре ұмтылысады. Райқан құшақтай жылап, жерге қарай талмаурай шөгіп жантая кетеді...

Есін жия бере:

– Қайран анам, қор болдым ғой, күң етті ғой... – дейді. Жыла-сады... Кемпір ауылға келеді. Бұны елеген кісі жоқ. Бай Райқанды түйе саууға айдайды. Райқан желі басына келді.

Қысырақтың айғыры Ақбесті мұның шелегіне қарай тұмсығын созып, алдына келеді. Райқан жымия қарап, төменгі ернінен сипап, алақанымен тұмсығынан ақырын-ақырын қағып қойды.

Бала Әшім бие саудырғалы тұрып, Ақбестінің кешегі шабысын айтты. Мың қаралы аттылар... Әрлі-берлі жөңкіп жүр. Аттардың аяқтары жерді дүр-дүр басады. Шапшаңдай баса бастады. Барған жерден 50 ат-айғыр жіберілген еді, құйрық, кекілдері сүзілген... Әшім Ақбестінің үстінде. Басында орта кезде шықты... Бара-бара торы ат, қара қасқа айғыр, Ақбесті боп көп тепкілесті, кезек озысады. Алдыңғы керешіге таман іліне берді. Жолдағылар ілесе алмай қалып жатыр. Аздан соң Ақбесті мен қара қасқа айғыр үзеңгі қағысып келе жатыр. Әшім қамшы салмайды. Қара қасқа айғырдың баласы қамшылай бастады. Көмбедегі қалың қол қым-қуыт, шым-шуыт болды. Алыстағы кезеңнен шаң көрінді. Түтіндей будақ... Бірақ ел дүрліге шапты. Дүбірден жер солқылдайды. Ақбесті қара қасқадан сытылып шықты. 30-40 атты аруақтап, ұрандап кеп, қаумалап жөнелді. Асқар алдында, шылбырынан тартып келеді. Өзге аттарды да солай тартыса бастады. Бірақ бірінен бірі жырақ қалған. Ақбесті

жарты шақырым алда келді. Райқан сауған сүтін Ақбестіге ішкізді... Құлағынан, сағағынан сипап, мойнынан құшақтады. Барлық дүние-малдан сүйетіні сол.

Әңгімелесіп тұрғанда биенің алды өре бастады. Бір жағын бала қайырмақ боп жүгіріп жүр. Екінші жағын жүгіре басып, Райқан қайырам дейді. Асау бие, айғырлар болмай жорта жөнеліп кете берді. Ауылдан келе жатқан Есім мұны көріп, жүгіре басып кеп, Ақбестіні ауыздықтап мініп алып, шаба жөнелді. Қашағанның бәрін тықсырып қуып, айдап келді. Сол кезде ауылдан Асқар мен Жексен қатар ақырып ұмтылып келді ... Асқар ат үстінен Есімді қамшылап ұра бастады. Райқан ұмтылып арашалағанда Жексен кеп, оны таяғымен белден ұрды.

Бір күні бай үйіне Асан шауып кеп түсті... Үйге кірер-кірместен хабар айта бастады. Үйдегі Жексен, бәйбішелер тегіс дүрлікті. Байдың өңі қашты. Есін жия бере Асқарға “шап” деді. Асан екеуі шаба жөнелді. Есім мен Райқан күлісіп әңгімелеседі... Есім көп нәрсені жанданып, қызып айтып жатыр. Кәнпеске, кәнпеске, кәнпеске. Аудандық қаладан шығып, Асқар мен Асан асығып келеді. Аттары қан сорпа боп, танау қаққан күйде ауылға кеп түсті.

Кеш бойы Асқарға төрттен, бестен кісі келіп кетіп жатыр.

Жүрерлерінде ат, сиырлар, 20-30 қойлар әкетіп еді... Құр ат, қомды түйе, атпал қойдың іріктілерін сұрыптап, түн ішінде базарға айдатты... Ол таңертең барып базарға кірді... Тезінен сатылып жатыр ... Будақ-будақ ақша үйде отырған Асқардың қойны-қоншына тығылып жатыр...

Ауылда ауыл кеңестерді бөлек-бөлек шақырып, приговорды Асқардың өзі жазып, қолдарды қойғызып, мөрлерді басқызып жатыр. Кедейлерді де шақырады... Сөйлейді. Олар тұнжырайды, үндемейді. Көбі бұл сөйлей бастағаннан шығып кетіп жатыр. Есім шақырса да бармады. Асқар үйінен шыққан кедейлерді бұл күліп қарсы алады... Кәнпеске, кәнпеске. Қаладан шыққан өкілдер кеп, кедейлер топтарын шақыра бастады. Жиылыстар. Есім басында сенбегендей үндемейді. Артынан бір-екі сөз айтып көңілдене серпіле бастайды... Өкіл бұнымен оңаша сөйлеседі. Ұғысады... Есім өкілдің қолын сілкеді.

Бәйбіше көріп тұрып Райқанды итереді. Жерлегендей, шүйлегендей сөздер айтады.

Райқан Есімге қарай келеді. Сұрланған жүзбен жөн сұрайды. Кедейлер тобы Есім айналасында. Есім Райқанға сынап қарайды. Анау қайтпайды. Қадалады. Есім мырс беріп күліп, мойнын теріс бұрады... Кедей жиынының алдында Асқар, Асанды өкілге жіберді. Приговорларды ұсынды. Жексенді “жауыз бай емес, кедейге жайлы болған... кара шаруа” деген приговорлар ... Есім тұрып кеп өкілге қол сілкіп қағаздардың үстінен салып қалады. Кешегі айтқаның өтірік пе еді дейді... Өкіл күледі. Жексеннің айдалуы туралы дауысқа салады. Кедейлер бастығы Есім боп, қол көтерісе бастады... Ақырындап, біріне-бірі қарай барып, бәрі көтереді...

Қарсы кісі Асқар, Асан ... Қолдарын көтергісі кеп, басында біраз жоғары таман шығарып барып, артынан өшіп қалды... Малдар іріктеліп алына, айдала бастайды. Есім байқайды, жылқыда Ақбесті жоқ...

Үш күн болды, жоғалды дейді Жексен. Есім кеп Райқаннан сұрайды. Анау қымсынады, үндемейді... Есім қадалып тұр, Райқан басын шайқады, айтпады.

Ауылда милиция, өкілдер, кедейлер... Кәмпескеленген бай, бәйбішелер жылап-сықтап киініп қамданып жатыр. Райқан киінбеді. Үй ішінде үйілген ішік, кілем, шенді шапан, шекпендер, болыс знагі, сыйға алған қылыштар. Милиция мен өкілдер күтіп тұр. Жексен мен өзге екі бәйбіше Райқанға тесіле қарайды... Райқан міз бақпайды. Бәрі тысқа шықты, жаман арбаға қатындар мен Жексен мінді. Райқанға орын босатады. Райқан қарап тұр.

Өкіл кеп сөз қатады... Райқан Жексендерге қарап тұрып басын шайқады. Аналардың жүздері шошыды. Түңілді. Бай күрсінді. Жүріп кетті...

Бір жаққа бұлар кетті, екінші жаққа малды айдасып кедейлер, көпшілік кетті. Тыста кешкі ымыртта жапа-жалғыз Райқан. Айнала жұтағандай жым-жырт. Байлар кеткен жақ құм... Құм борайды. Сырғақтап борайды. Алыста шырқаған үн, күлген, ойнаған кедейлер жиынының ұлы сарыны естіледі... Құлазыған жалғыз Райқан. Қасына ала төбет кеп еркелейді. Аяғына жата-

ды. Бұл сілейіп тұр... Кәмпескеде белсенділік істеген бір кедей жанына келді... Жай сұрағандай, жәрдем еткісі келгендей қабақ білдірді. Кедейлер жаққа шақырды. Райқан сазарып бейуаққа қарап тұрып басын шайқады. Кедейді жіберген Есім еді. Тұрған орнынан қол бұлғап, жолдасын шақырып алып жүріп кетісті...

Райқан жүзі бір үмітпен селт еткендей болды. Көзі аспанға қадалды.

Аздан соң қалғытқан ойынан оянып үйлерге, дүниеге бір-бір қарап алды да, там жаққа қарай жылдам басып жөнеле берді.

Кедейлер жиыны. Ортасында өкіл... Көңілді пішінмен әнгімелесіп жатыр... Есімге кім боласың? Сайлан дейді.

Есім тұрып: “Мұнда сайланбаймын” дейді. Өкіл қайда барасың, не істемексің? – дейді.

– Қызыл әскер болам, – дейді... Зор, мықты денесін нығыздықпен сірестіріп тұрып, “Жасым жиырмада”, – дейді. Өкіл басын изеп күлді, сүйсінді. Сол уақытта Райқан кірді. Өкіл жылырақ пішінмен тіл қатты, үйдегілер, әсіресе, Есім дәмемен қарады. Бірақ Райқанның түсі жадыраған жоқ. Өкіл қайта үнілгенде “Ақбесті” деді. Жұрт тегіс тыңдай қалды. Райқан Ақбестінің жоғалу жайын баян етті... Кеш еді. Қараңғыда Ақбестіні сыртын жабулап әкеп, Асқар Райқанның үйіне кіргізді. Жалынды. Асан мен өзі кірді. Жексен, бәйбіше, Асқар барлығы Ақбестінің басын кезек-кезек құшақтасты.

Бай:

– Қуатым еді, берекем еді, – деп жылады. Асан мен ұрыға нұсқады. Ұры алып шығып, жөнеліп кетті. Асқар артында тұрып ант етті:

– Кімде-кім осыны менің қолымнан әкететін болса, екі қолым соның жағасында, – деді...

Райқан әнгімесінен соң он шақты кедей, бастығы Есім боп, аттана жөнелді... өкіл Райқанға қайта үніліп: “не тілейсің”, – деді...

– Ленин жолын таныт, көзімді аш, оқу бер, – деді. Өкіл уәде етті. Бірақ шаршысын көрсетті. Райқан елемеді. Шаршысын мықтап баса киді.

Қараңғы түнде, үңгір, қиын шатта кісендеулі тұрған Ақбестінің қасына Есім жетті. Аттан секіре түсіп, ноқталап алды... ұры Асқарға мәлім етіп жатыр, көз алдарына Райқан

келді. Асан мен ұры шапты, пышақтары жаланады. Көз алдарында Райқан.

Райқан әйелдер оқып жатқан курске келді... Мұның басында шаршы, жұрттың көбі сонысына нұсқайды. Сыртынан күледі... Райқан қарап, ашуланып қойып келе жатыр. Курс бастығына жетті... Сөйлесті... өкілден алған қағазын берді. Бастық алатын қабақ білдірді... Райқанның қабағы жадырады. Бастық күліп шаршысын сөз қыла берді. Райқан сұрланып, ашуланып жіберіп, шаршысын басынан жұлып алып, столға бір-ақ ұрды... Бастықтар мен айналадағы әйелдер де тегіс күлді. Райқан түстеріне қадалды. Ұнатқан, қошеметтеген күлкі. Өзі де күлді...

Мектеп ішін аралап келеді. Бір суретке қадалды. Өтіп бара жатқан бір қызды ұстай алып, суретті нұсқап, кім екенін сұрады – Ленин. Райқан жақындап төніп келді. Құшақтағандай боп, аймалап барып, қабырғадан сыпырып алды. Шәкірт қыздар ұйқытұйқы. Айналасына жиылды. Комсомол ячейкасының хатшысы, профкомдар жетіп келді... Жиын жөн сұрады... Райқан оларға қарамастан Ленинді бетіне бір жақындатып, бір алыстатып қарап тұр. Бір қыз тепсініп кеп, жауап сұрады. Райқан айналаны сонда көрді. Сасқан жоқ.

– Тәйт әрі, сендер өмірі көріп келесіндер қой. Менің көргенім осы, – деп қойнына басып алды. Бастық келіп, естіп тұр еді. Ұқты, жұртты таратып жіберді.

Райқан сабақта. Мұғалім қолы тақтайға есеп жазады, айтады, жетіге сегізді қос дейді. Басында бабын таба алмады. Қозғалақтады, аузы күбірледі, көздері ойланғандай жоғары қарады. Көз алдына көгендеулі қозылар келді. Жеті жас қозы, сегіз марка... Түстері басқа-басқа. Көзімен санап шықты. 15. Дәл. 19-дан 11-ді ал... Тағы да 19 бойдақты қосақтап қойды. 11-ін таңбалап алу керек. Ағытты, арқаннан ағыта санап, кеміте берді, 8 деді. Дәл. Күлді.

II

Қысты күнгі бөктер жолымен екі салт атты келе жатыр. Біреуі шинель киген әскери. Екіншісі лаушы. Бір қашардың жанынан өтіп келе жатып, тыста жүрген қойларды байқайды. Жүдеу...

әскери адам кеңсе ішінде кубанкесін алды. Есім стол басындағы адамға келді.

– Директор орынбасары Федор сіз бе?

– Ия.

– Райком жіберді... – Қойнынан шығарып қағаз берді. Анау оқиды ...

– Қой шаруасын білесің бе ?

– Мала-мала знай... – деп күлді... Федор орындық нұсқап, әңгімелесе бастады. Әскери киім киінген Есім мен Федорға Андреев:

Үшінші ферма нашар... Күніне 5-10 қой өлтіреді... – Қағазды қарайды. – Бір айда 280 қой өлген. Соған бригадир боп екеуің бар...

Тағы кім ? – деді Федор.

Андреев:

– Тағы райком жіберген бір казак әйелі барады.

Федор мен Есім жайдақ арбаға отыра береді. Бұларға сыртын беріп бір әйел отыр... Арба жүрді... Федор әйелмен әңгімелеседі. Әйел сөйлегенде Есім елең етті. Сыртынан бұрылды. Қырынан қарағанда әйелдің мұрның көрді. Есім тесіле қарады. Аздан соң күліп жіберіп, әйелді сыртынан иығынан ұстап, өзіне қарай бұрып алды. Әйел сескеніп жалт қарады... Райқан... Екеуі танысты да қатты күлісті. Қолдарын қысысты. Федор тандана қарады. Ана екеуі қатарынан:

– Знаком.

– Знаком, – десті.

Үшеуі қашардың алдына келді. Қастарында бір шал, бір жас казак. Келгендерді бастайды. Қойлар тысқа қашар алдына шығып жатыр. Бауырлары сарысідік. Есім мен Райқан екі жерден қадала қарайды. Қойлардың жүндері ұйысқан, үрпиіскен, біреулері аш. Есім қасындағы шалға: атың кім?

– Болат...

Райқанның қасында жас жігіт... Райқанға сөз қатады:

– Менің атым Иса. Ана шал Болат екеуміз де шабан. – Райқан шығып жатқан қойларға қадалды. Барлық қойлар мықшиып, бұралып тұрып тұмсықтарымен жотасын, құйрығын қасиды.

20 шақты қой қаша қабырғасына құйрықтарын, бүйірлерін үйкеп жатыр.

Соларға Райқан да, Есім де жақындап келеді... Есім бір қойды, Райқан бір қойды ұстай алып үйкелеген жерлерін қарады. – Кеңқотыр... Жүндері түскен. Федорға көрсетесіді.

Есім Болатқа:

– Ферма бастығы кім?

Болат:

– Бір жас жігіт...

– Ол қайда?

– Атқа мініп кетті.

Қой қораның ішіне кірісті. Тұмсықтарын басты... Жөткірісе бастады. Қараңғы. Есім фонарь көтерді. Іші лық толған қой. Өте тығыз. Бірін бірі басады. Есікке, жарыққа ұмтылысады. Райқан аяғын баса береді. Көтерем сары қой екі буаз саулықтың астында өліп барады. Федор мен Есім бұрышта жас қара қозыны көрді. Тәлтіректеп, өлімсірей маңырап барып құлап түсті. Бүйірі аш, қатып қалған... Айнала қарасады. Қойлар біріне бірі сүйкеніп, денелерін қабырға-қабырғаға үйкеседі... Есім бұрқ етті. Аспанды нұсқайды. Болат қарайды, сөйлейді.

– Бізге бұйрық солай.

Иса Федор мен Райқанға – қорада бақ, – дейді.

Федор сөйлейді.

Иса:

– Айтқанды істемесек жазалайды. Үндемейміз...

Райқан:

– Бастық кім?

Иса:

– Бір казак.

Есім айтуымен Болат пен Иса қойды шығара бастады. Қойлар бірін бірі баса, тысқа қарай ағылып жатыр... Қора босады. Тұрғандардың көздері қадалып санап тұр. Бір-екі, төрт-бес, жеті қой. Өліп жатыр. Арық-тұрақ. Және коздай алмай басылып өлген саулықтар... 4 жас қозы өліп қалған... Үстерінде шаранасы. Райқанның қабағы түксініп, түсі сұрланып барады. Өлген бір

қозының шаранасын сипай шөгіп, отыра қалды... Тұрып жүре бергенде аяғы сүрініп кетті...

Жығылып барып, сүрінген жеріне қарады... Сылқылдаған сары қидың ішінен томар көрінді. Үңілді. Аяғымен аршып жіберді. Қозының басы...

– Ойбай, не деген сұмдық? – Өзгелер келді. Федор мен Есім отыра қарасты... Жақтары тістенді... Бәрі тұрып жүрісе бастады. Аяқтарына тағы бір түбірлер ілінді. Бір қозының тірсегі... Тағы бір қозының бөксесі. Өзге денелері қи астында қалған.

Есім Исаны жұмсады... Әкелген темір ашаны қолына алды. Жерге басты. Аша бойлай берді... Түгел батты. Шылқылдаған су, батпақ тәрізді...

Бір орнында қатып қалған Райқан, мынаны көріп Федорға, Есімге телміріп тұрып-тұрып, жылдам басып жақындап келді.

Есімнің қолындағы ашаны жұлып алып қораның төбесін қатулана түрткілей бастады... Тесік жасады. Сыртқа бу бұрқырап шықты. Болат басын изеді. Райқанға: “білдің” дегендей сүйсіне қарады. Тысқа шығысты... Есім Болатқа сөйледі.

– Біз не бұйырса соны істейміз. Одан әрі Есім қадалса да, сөйлемей мойнын сыртқа бұрды. Иса мыналарға қарап ап, тепсініп кеп:

– Жаман... Атама. Жаман... — Жасын іріккендей басын төмен салды... Үндемей қалды.

Федор:

– Ферма бастығы қайда? Иса:

– Атқа мініп кетті...

Есім алысырақта бірдемеге қадала қарады. Бір арық көк атты екі жаяу түрткілеп әкетіп барады. Есім Болатқа: Анау кім? дегендей белгі жасады. Бәрі қарады. Есім дауыстағанда екі жаяу тоқтай қалды. Бұлар қасына келді. Есім жөн сұрады. Атқа қарайды, құйрығы шолақ, арқасы жауыр, сүйек-сүйегі шодырайған... Жамбасы сары ала, былғанған. Көтерем. Екеудің бірі құлақшынын көзіне баса киген, бауын шарт байлаған. Суық, сұр түсті көсе қойнынан шығарып, қағаз көрсетті... Қағаз бетінде резолюциялар: райисполком бастығы, райзо бастығы, совхоз директоры, ферма бастығы (соңғы резолюция осыныкі) колдарын қойған.

– Кедей шаруа едім. Екі жыл болды, осы атым заңсыз алынған еді... Ауданда бір жігіт көмек етіп... мына қағаз...

Райқан:

– Ол жігіт кім?

– Асқар деген. – Райқан елең етті... Көсе сөйлеп тұр... Қызметкер Асқар мұны ертіп сыпайы пішінмен райисполком кабинетіне кіреді... Сөйлейді. Бастық қарап, қол қояды... Асқар райзо бастығына бұны ертіп кіреді. Бастық қол қояды. Мынаны жөнелтеді.

Есім:

– Бұл аттың не өнері бар еді?

Көсе:

– Жай әншейін... Жалғыз атым... Ақбесті деген... – Қасындағы кісі қолын қағып қалады.

Есім, Райқан:

– Ақбесті?

– Ақбесті?... Асқар... – Екеуі де атқа жалт-жалт қарасады. Көсеге қасындағы кісі жаман түйіледі. Ол Асан. Есім айнала қарап, кекілін, көзін, тұяғын қарайды. Райқанға сөйлеп күліп жібереді... Тұяғы, көзін көрсетеді. Райқан тап беріп, аттың мойнынан құшақтай алады... Түріне қарайды... Жыламсырайды... Тағы құшақтайды... Көз алдында Ақбестінің бұрынғы шелектен сүт ішкен көркі келеді... Қабағы түйіледі.

Есім мен Федорға:

– Не қарап жүрміз? Қайда партия? Ленин жолы осы ма еді?

Көсе шегіне береді... Райқан үңіле қарайды. Көсе мен Асан бұның шолақ сары тонын, тапаншасын көреді... Сескене береді. Райқан мен Есімге жалт-жалт қарасады... Есім көсенің тымағын көтереді. Жымияды... Өз кубанкасын алады... Аналар таниды... Райқанды да таниды. Көсе ұры. Райқан Ақбестіні кәмпеске күндерінде ұрлап әкетіп бара жатқан ұры пішінін еске алады.

Иса, Болат: – Ферма бастығы. Ферма бастығы. Келе жатыр... – деп өздері шегінісе береді.

Федор, Райқан, Есім жалт-жалт қарасады... Жас жігіт келе жатыр. Жақындады... Райқан ілгері ұмтылып қап, үңілді. Екі қолын көтеріп селт етіп, қатып тұрып қалды. Жігіт қастарына

келді... Райқан анық таныды, есі ауғандай... Көзі бір жұмылып, бір ашылады. Сонадағы бұлт ішінде көрінген жігіт жүзі тағы көз алдына елес беріп, тағы аспанда қалқи берді... Бұрылып жалт қарады... Сол, бірақ түрі мас. Құр ыржиды. Үсті, басы-аяғы кір... Райқан бестіге қарады... Үстерін арбаға, қашар қабырғаларына үйкеп жатқан қозыларға қарады... Жаңағы ки ішінде өліп жатқан қозылар елес етті. Жігітке тағы қарады. Есім, Федор жауап алғандай қадалып тұр. Анау бүрісіп, кішірейіп, сұмпиып барады. Райқан өз-өзін маңдайға жұдырықпен ұрып қалып: “дура” – деді.

Ақбестіні өз қолына алды. Екі ұрыға қадала қарады. Ана екеуі сырт бере берді. Ферма бастығына дәмелене қарасады. Аңдайды. Жас жігіт оларға түйіле қарап: “кег” дегендей қылады. Федор мен Есім ферма бастығына зекіп тұр. Ферма бастығы Сәлім Райқан түсінен дәме қып жалтақтай береді.

Танымайды. Райқан ойланып қарап, тұрып-тұрып ақыры Есім мен Федорға келіп “тоқтандар” дегендей белгі жасап, бәрі ертіп жүрді...

Қашар алдына келе бергенде Андреев кеп аттан түсті... Бұларға келді. Федор жай-күйді айтқандай, қойларды көрсетті. Андреев үшеуі де тыңдап, жүздеріне қарап тұр. Райқан күйіп сөйлейді. Андреев бұларды ықласпен тыңдап болып:

– Сендер большевик болсаң күйремендер... Қайта осыдан іс шығара біліндер. Мен де жаңа адам... Біз сыналатын шын үлкен міндет, міне, жаңа келді, – деп қалтасынан крайкомның бұйрығын алды. Оқысты.

Андреев қойларды көрсетіп тұрып:

– Осы қойлардан енді біз племсовхоз жасауға міндеттіміз: Барлық Қазақстан, барлық одақтағы қой совхоздарына, колхоздарға асыл тұқым мал беретін совхоз жасауға міндеттіміз, Федор, сен директорсың, – деді.

Федор айнала қойларға қарады. Ойланып, қиналғандай боп тұрды. Бекінді.

– Ендеше (Райқан мен Есімді иықтарынан ұстап тұрып), мына Есім, Райқан менің көмекшілерім, – деді. Андреев қабылдады... қолдарынан ұстасты... Райқан мен Есім пішіндері бекінгендік білдірді.

Тарай бергенде Сәлім Райқанға жалынды. Жүре беріп еді, жабысты. Райқан ойланып тұрып:

– Осында қаласың. Көрерміз, алады... – деді. Қарап тұрып тұрып бұрылып кетті.

III

Түн. Екі кісінің көлеңкесі шатырлы үйдің есігіне түсті. Сырттары көрінеді. Есік қақты. Ояу жатқан Асқар атып келді. Сұрады. Ашты. Үйіне кіргізді. Асан мен ұры. Кезек сөйледі. Есім көрінді... Райқан көрінді... Асқар түксіп алып сұрақ қойды:

– Ақбестіні әкелдіңдер ме, жоқ па?

– Жоқ, жоқ. – Мыналар төмен қарасады. Анау зекиді... Тағы қадалады... Бірдемені сұрайды...

Ұры:

– Бірақ құр қол емеспіз...

Қараңғы қораның ішінде торы жабағы. Үшеуі айналдыра қарайды... Ұры сойып, ақтармалап жатыр...

Үлкен табақ етті үшеуі алдарына алады. Бөтелкеден Асқар құйып жатыр. Ішіп алып, етті ауыз толтыра асап жатып Асан:

– Совхоз малы көп... – Күліседі.

Масайып алған Асқар кіжініп, тістеніп кекесін айтады... Жұдырығын құшырлана түйеді. Ана екеуі тыңдайды. Көз алдарына бұрынғы пішіндегі Есім, Райқан келеді. Бәйгеден келе жатқан ақ айғыр. Есім мен Райқанға қадалып, Асқардың тісі аксияды. Шеңгелі тарбиып, бүріседі.

Есік қағылды. Қонақтар... Бірі артынан бірі. Қызметкер, оқыған жігіттер – Асқар сияқтылар. Асан мен ұры тайып кетеді. Келгендер күлкілі, табақты көздерімен жеп барады... Асқар әмір етеді. Мыналарды майсаңдап, қошаметпен қарсы алады... Ет, арақ, мастар. Асқарды құшақтап сүйіп жатқандар бар...

IV

Асыл тұқым совхозы, қонақтарды күтеді. Кеңсе қорасында Андреев, Федор, зоотехник, Есім, Райқан... қастарында Болат, Иса. Әңгіме. Жүздері көңілді. Бәрі бір жаққа қарайды. Зоотехник сөйлеп тұр... – Мынау прекос, Англиядан... Прекос қошқарлары

өте береді. Жүні асыл, еті мол... Райқан кінешіне жазып тұр... Зоотехниктің аузына қарайды. Болат көңілсіз қарайды... Иса күледі... Бейілсіз.

– Мынау Өртембер – неміс жерінен. – Есім мен Федор көңілді жүзбен қарасады. – Жүні асыл, еті мол. Осы екі тұқымды да осы біздің жерге үйлестіру керек. Қазақ қойымен екі арасынан жақсы тұқым шығару біздің міндет...

Болат пен Иса екеуінің де қарны ашқандай. Менсінбейді... Тағы бір топ қой:

– Мынау мақтаулы Дегерез. Асылданған тұқым... Бір жағы қазақ, бір жағы анадай қойлар. Бұл екі жақтың қасиетін бірдей сақтаған тұқым. Жайылысқа да шыдайды... Жүні жақсы, еті де мол... Прекос пен Өртемберден осындай сапалы тұқым шығаруға міндеттіміз. – Райқан жазып тұр... Дегерез қойларына жақсы қарайды... Иса кеп назарлы пішін білдіреді:

– Мынау қазақ қойының асылы Еділбай қойы. – Топ келе жатады. Болат пен Иса масайрап күліп алдынан жүреді. Қошқар саулықтарын аялайды. Шудалы жүнін көрсетеді... Есім кеп ана қойларды нұсқайды. Мақтаған сияқты... Федор мен Андреев екі жаққа бөлгізіп тұрған... Қойлар арық... Жүдеп келген. Райқан мен Есім соны айтып тұрады.

Екеуі де жаңа қойларды бөліп алысып тұр. Екеуі екі топтың басында. Социалистік жарысқа қолдар қойысады. Андреев, Федор күліп қолдарын алады. Райқан қасында Болат. Есім қасында Иса... Есім кеп зоотехникті шақырады... өзгелер күледі... Райқан оқтырақ жабысады. Зоотехник бұған ойысады.

Райқан қойлары мұның қашарының алдына, Есім қойлары екінші қашар алдына келіп жатыр... Қойлар қарсы алады... Жаңа қойларға күле қарасады. Болат Еділбайдан басқаға қол сілкеді... Райқан зоотехникті ертіп жүріп Өртембер, Прекосқа әзірленген орындарын көрсетеді. Зоотехник басын изейді. Терезе, есік жөнінде нұсқау айтады. Болат бұл қойлардан сырттап Еділбайларға үйіріле береді. Райқан сыртынан бұрып алып, бетін Прекос-Өртемберлерге қаратады.

Болат екеуі алысқандай қарасады. Зоотехник күледі. Болат Өртемберге жақындай беріп тағы да баса алмай қабағын шытынып тұрып, Райқанға бұрылып:

– Шырағым, осына денем соқпайды.

Райқан:

– Не болды?

– Тіпті осының қой емес...

Өзге қойшылар да басын изеп, мақұлдасқандай.

– Енді не?

– Мен білсем тап осының қой мен шошқаның арасынан туған шата. – Жұрт күледі... Райқан ыза болып түйіліп, тұтанып қап:

– Ата, қойшы, бала болмай...

– Ал қойдым... – Салбырайды... Өзгелер де салбыраңқы... Бастарын теріс бұрады. Райқан бәрілеріне қарап ап:

– Жаңа мына кісі, зоотехник не деді? Асыл қой, неміс қойы.

– Е, немісін былшылдай берет те. Қойдың ата-тегін қайдан білуші еді, оттап... – Райқан жұртпен бірге күліп кеп:

– Қой екеніне бәс қыламысың?

– Жарайды, енді күшіктегенде сөйлесейік тек...

Райқан, Есім, Федор үшеуіне Андреев ЦК-ның сентябрьдегі қаулысын оқып отыр... Бұлар қуанышты... Андреев үшеуіне сұрақ қойғандай болады. Аналар кезек-кезек қашарларының жайларын айтады. Райқан қашары, асыл тұқым қойлар жақсы жайда, семірген... Орындары таза... Жемді, шөпті күйсеп тұр... Орындары жарық.

Есім қашары – қойлары күйлі... Жайы жақсы, бір мезгіл далаға да жаяды. Андреев, Райқан сұрақ беріседі, күдікпен қарайды. Федор мен Есім бірінғай... Зоотехник бұларға басын изеді... Есімді арқаға қағады...

Есім қашарында Еділбай саулықтары күйлейді... Прекос, Өртембер қошқарлары семіз, күйлі. Саулықтарды жағалайды. Иса тығылыққырап қарап тұр... Сенімсіз қарайды. Басында саулықтарды қызғанғандай, Еділбай қошқарларына жанастырады. Саулықтар аздан соң Өртембер, Прекосқа қарай бой ұрып, соларды жағалайды. Иса түңілгендей танданады. Асыл қошқарлар баурап алды. Саулықтар соларды иіскелеп жанасып барады. Иса түсі басындағы жек көруден, жылы шырайға қарай ауыса береді... Иса қасындағы шопанға:

– Әй, мына бишаралардың тегі дұрыс екен. Мына саулықтар жынысын танып тұрғанын көрдің бе?

Жас шопан Өртембер қошқарына қарап тұрып күліп:

– Рас, мал болар осы шауқарың... – Екеуі де түстері жарқырап, үміттене күлісті. Іштеріндегі күдіктері шешілгендей жүздері жарқын... Сенімді...

Есім Андреевке сөйлейді. Бізде тағы бір қызық тұқым болады...

– Ол не?

– Ақбесті... – Райқан да ентелей сұрайды...

Қора айнала пішен... Ақ айғыр... Баяғысындай күйлі, ажарлы. Сұлы жеп тұр. Қасында үш боз бие. Олар да күйлі... Есім сөйлейді. Үшеуіне әр уақытта совхоз малына мінетін үш (деп бармағын көрсетіп) ақ ат, бәйге ат сыйлаймын. Бәрілерінің көз алдында төрт әдемі ақ айғырға мінген өздері – төртеуі көрінеді...

V

Асқардың қонақтары тарап кетіп жатыр... Жалғыз, аздан соң есік ашты. Асан мен ұры кірді... қой керек... Екеуіне арақ ішкізді. Аналар қой дегенде, “орай” дегендей жымындасты.

Асқар:

– Совхозға асыл тұқым қойлар келді. Барындар, содан бір ағылшын, бір немісті әкеп сойындар... Семіз болсын. – Асанға оңаша сөйлейді. Сәлім, Райқан қашары елестейді. Кіжінеді.

– Сағат кешкі 9-да, – деді. Жөнелтті.

Иса қарсыз бір беткейде асыл тұқым қойларды бағып тұрды. Қойдың алды қырдан аса береді. Алыстан, төбе-төбеден қарап, баспалап екі ұры келеді... Аттарын тастады. Қасқырша сөлектейді. Ақылдасты. Асан бұрылып Исаға келді. Әңгімемен айналдырып тұрды. Ұры тас астында бұғып жатыр. Қой үстіне келді.

Бір преκος қойын бұғалықтап ұстап алды. Жөнелді.

Қайтқан соң Есім қойды түгендеді. Бір преκος жоқ. Шабуыл, әлек, Иса аң-таң... Қиналды, түнде ұйқы жоқ...

Райқан қашарында бір сиыр өлгелі жатыр. Болат, Райқан, Сәлім. Болат күдік айтады. Жаңа ғана сап-сау... Сиыр өліп барады... Бауыздады... Райқанды Сәлім ертіп бара жатқан. Болат тоқтатты. Сиыр сойылды... Болат ішін ақтарып отырып, сарпайынан істік ағаштың сынығын тауып алды.

Болат мініп жүрген құла бие ауру... Өлді. Тағы үшеуі қарады. Федор, Есім де келген. Есім тапты. Қартасы кесілген. Алдында болған сурет, биенің аяғы байлаулы, сауырынан құйрығына қарай өткір пышақтың жүзін ұстаған қол сырғиды. Тұрғандар үрпиісті... Есім, Федор қам ойлап, аттаныса жөнелді... Болат ойда. Әркімді, шабандарды бағады. Райқан уайымда... Мұның қасынан Сәлім қалмайды. Есепші. Жазған боп жүр. Болатпен сөйлестірмейді. Болат бұған көз қырымен қарайды. Бір қол омыраудан сағат шығарды. 9 сағат... Қараңғыға басып кетті. Болат артынан баспалап келеді. Сәлімнің жотасы. Алдындағы қораның бұрышын айналды. Жыраға түсті... Атын төмен тастап, жырамен Асқар келді. Асқар сөйлеп жатыр...

– Райқанды айналдыр. Бір. Екінші, 5-10 күнде бір мал өліп тұрсын. Етін шопандарға өзің үлестіріп беріп тұр. Аузын майлап ала бер. Істері үдеп барады. Шөмейт шаруасын... Асыл қойдан өлтір. Жас қозы өлсін... Ірі малдар құлап жатыр. Қашар құласын. Совхоз күйресін, – дегендерді үсті-үстіне айтып, жөнеле береді. Жаңа жеткен Болат сыртын ғана көріп қалады. Айқалайды. Асқар қарамайды. Кейін ұмтылады. Сәлім артынан жүгіреді. Болат байлауда тұрған торы атқа қарайды... Үйге ұмтылады. Сәлім жүгіріп кеп сасқалақтап, омырауынан булавканы жұлып алады... Торы аттың қолаңсасына дәлдеп тұрып, таспен ұрып жібереді. Жөнеледі.

Болат киініп, мылтық алып шығып, шаппақ болады. Ат ақсаңдап барып құлайды... Болат атының аяғын айналдыра қарап, қолаңсасын көреді. Сәлім Асқарға жылдамдатып, хабар айтып жатады. Сезіп қалды, зытсын дейді. Асқар шаба жөнеледі.

Болат амалы құрып, ойланып тұрып, Райқанға ұшады. Райқан кітап оқып отыр. Сол бөлмеде сып-сыпайы Сәлім шот қағып отыр.

Болат басында таң қалады... Артынан Сәлімге тесіле қарайды. Райқан жөн сұрайды. Аттың мертліккенін айтады... Тағы хабары бар. Сәлімге қарайды... Жотасы... Болат тағы бар.

Райқан:

– Не бар, айт.

Болат тұрып-тұрып, қолымен Сәлімнің жотасын нұсқап:

– Дәл мына жігіттен сұра... – Сәлім атып тұрды. Шабатын қасқырдай қарады. Райқан қабағын түйіп бұған қадалды. Сұрады... Сәлім басын шайқады...

– Жаңа біреуге жар ішінде жасырын жолықтың, соның кім? Жігіт басын шайқады.

Райқан:

– Өзің айт, болмаса мына Болат айтады. Айт шапшаң?

– Жаным Райқан, мен кім едім саған. Кешегі күн есіңнен шынымен шыққаны ма? – Баяғы сурет, түн, ауыл сырты. Көгалды жерде екеуінің сүйіскен, құшақтасқаны. Сәлім қазірде де сөйлей келіп майысып, Райқанды құшақтамақ болады. Райқан қадала қарады. Жігіт көзі өтірік сүзіледі...

Райқан атып барып, ілулі тұрған қамшыны жұлып алып тартып-тартып жібереді. Сәлім шошыды... Бүрісе бастады...

– Айт, кімді көрдің?

– Асқар еді... – Райқан есікті ашып жіберіп айқайлайды. Жігіттер кіреді. Сәлімді нұсқады. Аналар алып жөнеле берді. Райқан шапшаң киініп жіберіп, ерттеулі атқа мініп ап шаба жөнелді.

Райисполком кеңсесіне кіре берді... Асан көре сала жүгірді. Бұл келе бере баян етті. Асқар екеуі киініп, қаруланып, ол-пұлды қойындарына тығып жіберіп, жөнеле берді.

Райқан райисполком бастығына айтып жатыр. Бастық телефон алды. Екінші телефонда әскери... Бұл кеңсе ішінен үш әскери шықты. Жылдам басып жүріп келеді. Асқар, Асан қора ішіндегі ат қасына келе бергенде шауып, сасып ұры кеп түсті. Сөйлеп жатыр...

...Ұрының қыстауы тік жартастың түбі. Жұпыны киінген шал кірді... Сақалы қысқа. Зорға танысты... Жексен... қойнында тапанша, түсінде ашу... Тістенеді. Кіжінеді... ұрыға:

– Асқарды жеткіз, – деді.

– Әке, жеттің бе, әйтеуір, арман жоқ. Бірге өлейін... – Аттарына міністі... Үш әскери адам есік қақты. Ашық үйге кірді. Ұйқы-тұйқы... Жоқ... Тысқа шықты... қораға жүрді. Кірді... Жоқ. Қақпаның алдына келе іздерді көрісті...

Жексен биіктен ойға қарайды. Қолын жақалай созып, етек жақты нұсқайды. Асқар, Асан, ұры қарап тыңдап тұр. Жексен:

– Мына жердің бәрі менің ата-бабамнан келе жатқан жерім еді.
– Бөктерде совхоз орталығы, қашарлар көрініп өтеді. – Анау, өз әкемнің, үлкен әкемнің қабыры. – Мола көрінеді...

– Мынау малдың ішінде менің ата-бабамнан келе жатқан бар дәулетім... – Қора-қора қойлар көрінеді...

– Мынау малдың ішінде менің малайым... Менің дүниемді басты. – Райқан, Есімнің анадай жердегі пішіндері көрінеді. Жексен тағы сөйлейді.

Асқардың қабағы түйіледі. Жағы тістенеді. Жексен:

– Мен осы туып-өскен жерімде өлуге, кегімді алып өлуге келдім... Баталас маған еретінің...

Асқар қолын жаяды. Аспанға қарайды. Анау екеуі де біріне бірі жалтақтай тұрып көрінеді. Жексен түсі суына береді. Ұзақтау сөйлеп бата қылады... Бәрі бата қылады. Жексен қойнынан кішкене құран алып бетін ашты. Өзінің кеудесіне ұрды. Асқарға ұсынды. Ол да ұрды... Аналар да соны істеді. Жексен:

– Енді жүр, бас...

Барлығы жортып жөнеледі. Бір қаланың базары. Олар тымақтарын баса киген, халыққа араласып жүр. Әр жерден бірін бірі қабақпен таниды. Асқар пішінін, киімін қатты өзгертіп алған. Бір кезде Жексен көзі бір жаққа қадала қалды. Асқарды, ұрыны түртті. Қарасты. Жұрттың ортасында біреу келеді... Жакындады. Дуана... Дауыстап саңқ етіп, саңқ етіп қап келеді. Жексен:

– Маған осы керек.

Дуана кешке көшемен келе жатыр. Қақпадан Асқар, ұры шықты. Тоқтатты. Асан аттарды алып шықты. Ұры дуанаға “мін” деді. Анау қорғанды. Бірақ қорқып барып, сасқанынан мінді. Қаша жөнелмек болды. Шылбыр ұры қолында. Артына ұры секіріп мінді. Асқар, Асан да атта... Жөнелісті. Қаладан шығып барады. Дуана күйеді. Тулайды. Жалынады. Бұлқынады. Болмаған соң құшырланып, сарнап қорқытпақ болады. Ұры желкеден түйіп қояды...

Тау ішіндегі бір қора, Жексенге дуананы алып кірісті. Асқар дуанаға:

– Сен кімсің?

– Құдай деген бишарамын... Дуана... Аллаһ-хақ...

Асқар қарнынан салып қалды. – Тек. Бала болма. – Дуана үңіле қарады. Ұры да жабыса қарайды.

– Бұдан былай пайғамбардың әулеті, әулиесің...

Дуана таңданып, қорғақтап, кекжиіп орнынан тұра береді. Ұры тірсектен қағып қап, жалп еткізеді. Дуана жөңделіп отыра бере:

– Уа батыр, мен Дулатпын қой... Сикым... мына Сикым Жаныс...

– Жоқ, сен әзірет Сұлтанның шырақшысы, пайғамбар әулетісің. Ұқтың ба? – қадала қарады. Жексен де басын изеді.

Дуана аздан соң көңілденіп, сенді. О да басын изеді... Тау ішінде кемпірлер, шалдар... Аңқау шаруа, біреуге біреу кездеседі... Сөздері... Дуана көздеріне ақ сақалды, ақ сәлделі қарт боп елестейді. Әзірет Сұлтан шырақшысы. Пайғамбар әулеті. Жексен мен дуана қартаң шалдар, кемпірлерге қонақ болып тау ішінде жүреді. Тау ішінде шет жайлаған аз ғана ауыл мекені күтіп, сыйлап бас ұрады... Асан кеп Жексенге жартас түбінде хабарласып, алып жөнеледі. Асқар, Асан, ұры ойға қарай жосылтып шабады. Совхоздың сиырынан сай ішінде бір ту сиырды ұрлап әкетті. Базарға әкеп сатты. Ұры бір биені тауға әкеліп, дуанаға батаңды бер деп сойып беріп кетеді. Дуана бата береді... Ауыл етін үлеседі... Жексен мен дуана қадірлі... Шалдарға, шаруаларға Жексен сыбырлап ұрланып, ақыл-өсиет айтып жатады. Совхоздың суреті... Шошқа баққан қазақ. Шошқалар ыдыстарын, жайнамаздарын басады. Шошқа молаларды тұмсығымен қазады, – дейді. Дуана жылайды... Шалдар, Жексен қоса жыласады.

VI

Кеңседе Андреев, Федор, Есім, Райқан крайкомның нұсқау хатын оқысып отыр... Андреев: – Өлкелік комитетінің жаңа басшылығы оқотқа бар күшті сал, – дейді. Айрықша еңбекті, бұл күнге шейін бұл совхоз көрмеген еңбекті талап етеді... Совхоздың бұрынғы халі не еді? Білесіңдер... Бұлардың көздерінің алдынан құлап жатқан арық, аш сиырлар, жауыр, шолақ көтерем

жылқылар, топ-топ болып қырылып қалған өлекселер... қырылған қозы... қозы суреттері өтеді.

Андреев:

– Алматыға совещанияға бізден екі кісі шақырады...

Райқан:

– Есім екеуің? Барындар.

Байсалды... Андреев пен Есім екеуіне:

– Окот, окот, окот, – деп тапсырып жатады...

Өртембер, Прекос, Дегерез қойлары жайылып жатыр.

Қашар жақын. Болат осы қойлар ортасында... Төбешікте тұр.

Бір шал жақындап келеді. Жексен сөйлесе беріп:

– Уа, бұл бағып жүргенің шошқа ма, мал ма?

– Көзің бар ма, қара.

Жексен қарап ап:

– Көзім жетпей тұр. Е, бәсе, құйрығынан таныдым ғой. Жарайды, шошқа бағар көбейсін. – Болат күйіп ызаланады.

– Өз қолында болса шошқа демей-ақ, жетім қыздың құнын сұрарсың...

Жексен басын кекесінмен изеп тұрып:

– Жарайды, мұсылманның баласы, бетіңнен жарылқасын...

Болат қолын сілтеп:

– Сенің бетіңнен жарылқамай-ақ қойсын...

Жексен сұрланып тұрып:

– Ертең бұның балалары, сонда қып-қызыл күшік таппаса мен мұрнымды кесіп берейін...

Болат селк етіп қап наныңқырап:

– Ә, қойшы.

– Айттым да қойдым... – Қашар жаққа қарайды... Ақбестіні мінген әйел қашардан шығып қатардағы қойға сыдыртып барады.

Жексен қарап ап:

– Анау кім?

– Райқан, қашар бастығы.

– Астындағысы арғымақ па?

– Ақбесті...

– Е, ол ана қашарда, Есім қолында демеп пе еді?

– Есім бастықпен Алматыға кеткен. Райқан екі қашарды бірдей қарайды... – Жексен басын изеп, тесіле қарайды...

Ақбестінің аяқтары тас ұшырады. Көзінен, үйірлі қалың жылқы... Желі басы... Ақбестінің құйрық кекілі сүзілген күйлері өтті.

Жексен тау ішінде. Асқар, Асан, ұры сөйлеп жатыр. Есім қашары ессіз боп көрінеді... Ақбесті күзетсіз... Бұлар кісілерін қару-жарақ, ат-тонын қамдап қарбаласып жатыр... Жігіттер жүрерде, Жексен:

– Жер аяғы кеңіді, енді Қытай шегіне басамыз... Бұлардың соңғы қайратың. – Ақбестіден соңғы айрылған суреті, басын құшақтағаны елестеді. Бата берді.

VII

Түн. Зоотехник, Райқан қашарға келеді. Қолдарында фонарь. Қашарда фонарьлі шопандар. Ортада Болат. Бір араға үйілген... Түстері сұрланған, ашулы. Қолдарымен нұсқайды. Болат кеп үңіле қарайды. Өртембер саулығы қоздаған... Жөнсіз қып-қызыл шақа қозы... Жексен кез алдына келеді. Сұрланып жағасын ұстайды. Қозыны аяғымен теуіп жібереді. Болат та қолын сілкіп тастап, аналарды тоқтатпай, өзі де жөнеле береді.

Қарсы алдарынан Райқан, зоотехник... қарасады. Райқан сұрайды, Болат ашулы:

– Алдама деп едім ғой...

– Не болды? Не болды? – Айналаға қарайды. Бәрі сұп-сұр. Жауап қатпайды. Кекете күліседі. Сырт айнала беріседі... Райқан Болатқа жетіп барды.

– Болат.

– Күшіктепті ана шошқаларың. Ал өзің бағып ал... – Кете береді. Райқан тоқтатады. Ақырға жетіп барады. Қозыны көрсетеді. Сөйлейді. Зоотехник Болатты, өзгелерді тоқтатып қалтасынан кітап алады... Суреттер көрсетеді. Суреттер: туғанында жүнсіз... 10 күннен соң, бір айдан кейін жүн шығады, қазақ қозысындай...

Райқан ашулана сөйлеп кеп, қозыны көтеріп алып бауырына басады... Киімімен қымтайды. Қатулана сөйлейді... Болаттарды ерте жүріп ақырды қарайды... Сондай екі қозы тоңып өліп барады... Зоотехник орайды. Сөйлейді. Бұларға жылы орын керек. Райқан күйе сөйлейді. Бір жас шопан түсініп, келіп қозыны

орап алады. Жылы үйге кіріседі... Райқан үйіріледі... Болат жас шопан мен бұған қарап ойланады. Босаңдайды. Өңі жылиды. Келесі бір қозыны өзі орап әкеледі. Бірақ үркектеу, өзгелер де әкеле бастайды. Күліседі...

Райқан селт етті, ойына түсті... Есім қашары. – Есім жоқ... Қойшылар Өртембер қозыларынан жиренген түс те көзіне елестеді. Мұнда жылдам-жылдам бұйрық етіп, жөнелді... Болат бастаған қойшылар түн бойы қозыларды әкеліп шешелеріне кезек-кезек емізіп, қайта әкетіп, салып жүр. Қашар ұйқыға кетті.

Райқан Есім қашарында. Исамен екеуі қашарлар ішін аралап жүр... Тындай қалысты. Ит қатты шабаланады. Тысқа шығысты... 7-8 атты жақындағы кішкене қораға қарай келе жатыр. Райқанның көз алдына келді. Онда Ақбесті... Асқар есіне келді.

Тасамен қораға қарай ұмтылды... Иса дауыстап:

– Әй тоқта, сендер кімсің?

Аттылар іркіліп шегіне берді. Иса тап берді... Райқан қораға кіріп кетті...

Аттылар Исаға тап берді... Бәрі қамап ұстап алысты. Иса екеу-үшеуін лактырды... Асқар кеп ұстасты. Оны сүрінте бергенде Асан мен ұры кеп аяқтан алды. Жықты. Райқан Ақбестіге мініп қорадан шыға қашты... Атта тұрғандар көрді. Иса байланып қалған... Асқар, Асандар тегіс атқа мініп ап, қуып жөнелді. Сай, жыра, арық. Ақбесті секіріп шабады. Алда адыр, арттағылар аттарын тепкілеп, қамшылап, азуларын ақситып, ақырып, қуып келеді. Адырға кірді... Алда келе жатқан Асқар мылтығын алды... Атты... Райқан қашып барады...

Андреев, Есім совещаниеде. Профессор сөйлейді... “Ұзақтының” асыл тұқым совхозы, ең озғын совхоз. Өртембер, Прекос, Дегерез қойлары көрінеді. Соны Қазақстан, Алатау жағдайында жақсылап қолайлап баққан Есім жолдас, Андреев жолдас мұнда... Жұрт тегіс қол шапалақтайды. Есімді Андреев орнынан тұрғызады... Жымиып, ұялып орнынан тұрады. Өлімі, шығыны аз. Бұлардың окотынан, ендігі келесі тәжірибесінен көп жаңалық, табыс күтеміз. Қол шапалақтады...

Андреев, Есім өкімет үйінің есігінен кірді. Биік дәрежелі кеңсе. Бастық кабинеті. Бастық адам есікке қарайды. Тұрып,

жымып қолын ұсынады. Андреев, Есім амандасады... Бастық адам әңгіме сұрайды. Андреев, Есім кезек сөйлейді:

Басшы адам:

– Окот, окот... Бәрімізге сын... Енді адамға, малға басқа пейіл, басқаша ықылас қажет.

Есім ырза, жымияды... Сүйсіне қарайды... Басшы адам Есімді арқаға қағып отырып:

– Жақсы шопанға бәйге беріңдер, козы беріңдер, өзінің малы болсын... Тіршілігі сай болсын... Көңілдендіріңдер. Сенім бітіріңдер... Жүз қойға жүз бес козы аман алып шықсандар артығын жақсы шопандарға бәйгеге беріңдер... – Есімнің көз алдынан Иса, Болат өтеді. Алдарында 7-8-ден қозылар... Күледі... Уәде береді. Басшының қолын алады...

Есікген шыға бере Андреевке қарап күліп, сүйсініп:

– Басшы мынау, – деп бармағын көрсетеді... Асығып кеп аттарына мінеді...

Райқан қашып келеді... Ақбесті жеткізбейді... Арттағылар аттарын соғып келеді... Асқар Райқанды қарауылға ала тағы атты, тимеді, қашар көрінді... Райқан өз қорасына тақай бере Ақбестінің басын тежемек болды. Тартады. Ат тоқтар емес. Алып қашады, қораны екі айналды. Жау келіп қалды. Болмаған соң аттың басын төбесі ашық қораға тура беттетті. Ақбесті құймадан бір-ақ ырғыды. Райқан түсе бере Ақбестіні қораға тығып, қақпаны бекітті. Арттағылар келіп қалды... жүгіріп винтовка тапты... Тесіктен әрлі-берлі жүріп ата бастады... Сырттағылар да атқылады... Көрші қоралардан Болат, басқа қойшылар жүгіре-жүгіре шыққанда тыстағылар атқылап, үйлеріне қуып тықты... Асқар әмір етіп жүр... Райқан көрді... Үрікті... Бірақ бекініп ап тағы атты. Оғы аз екен... үшеу-ақ. Шошынып әлсірей берді. Арт жағынан бір қол сүйей қалды... Есім... Райқан құшақтай алды. Есім атқыласып отырып, үйге қарай шегінді. Жау оғы бұларды ығыстырып барады. Ақбесті шетірек қала берді... Райқан ұмтылды. Есім жібермеді. Бөлмеге кірді. Қақпағы жабулы терезенің шынысы түсіп жатыр... Есім есікті бекітті. Райқан жастық астынан тапаншасын алды. Қабырғаға жалт қарады. Ленин суреті. Шетінен оқ тиіпті. Райқанның күйген жүзі көрінді.

Шамды өшіріп жіберіп, құлшынып ата бастады... Екеуі үй ішінде, жасқана, тасалай жүріп атады. Есік ұрылып жатыр. Жау құлшына басып, әр жерден атқылап тұр... Әсіресе Асқар жырынды атады... Оқ тиер емес. Бұл кезде бір топ ұры қақпаны сындырып, Ақбестіні шығарып алды. Райқан сығалап атып, Асанды жықты, екеуді Есім жықты... Бір мезгілде атыс басылды. Есікті ашты, жүгіре шығысты. Ақбестінің қақпасы ашылып жатыр... Райқан күйіп, жылап отыра кетті. Есім де күйініште. Шопандар келді. Жанжаққа шабысты. Талқан боп отырған Райқан Есімге қарап, басын көтеріп:

– Мал ашуы, жан ашуы, мыналар жанын өлімге байлаған екен-ау. – Есім басын шайқады... Райқан қарайды. Есім:

– Ақбесті оның малы емес еді, ұрлық еді...

Бұның әңгімесі: Тау. Қарағай. Қалың жылқы жайылып келеді. Есім бұрынғы қойшы қалпы, тау басында. Жан-жағында қой... Екінші жақтан Жексен жылқысы. Ішінде Асқар, Жексен... Асқардың жанында тазылары... Алғашқы жылқыдан екі айғыр үйірі шашырап, бұлардың үстіне келді. Айғыры Түркпен. Құлындары ерекше. Ішінде ақ құлын. Дәл әкесіндей, Асқар қызықты... Соңына ерді... Сөйлесті... Есімді шақырды... Құрық берді. Бұл құлынды ұстады... Айтпа деп кесісті. Жексен жылқысынан екінші бір нашарлау ақ құлынды Асан әкелді... Мына жақсы құлынды Асан алып жөнелді. Жаман құлынды сайға, ағаштың астына апарып, Асқар мен Жексен ұрып жықты... Өлтірді. Тамағын пышақтарымен дар-дар кескіледі. Тазы иттерді шақырып апарды, жегізді... Қоңын ойып оны жегізді. Үстіне қан жақты... Тастап кетті. Ақ құлынды бір ақ биеге теліді. Бие алды. Ақ құлын еміп кетті. Есім сөйлеп отыр: – сол ақ құлын – Ақбесті... Ол Дегерез совхозының асыл тұқым айғырынан туған еді...

Райқан:

– Ойпыр-ай, біздің мал екен қой...

Есім қабаған түйіп: – Біздің мал... Оның бар малы бізді тонап, бізді ұрлаудан жиылған мал.

Тапаншасын мықтап буынып, винтовканы иығына салды. Райқан бұдан жөн сұрағандай қарады. Есім:

– Мен өзіміздің малымыздан екі айырылдым... Енді мен қайырамын... Мен міндеттімін, – деді. Көз алдына басшы

адамның бұған сенген жүзі елес етті... Қолын қысқаны, бұның қол бергені көрінді.

Райқан сүйсіне қарап, сыртынан қолын тигізіп, тоқтатып Есім бұрылғанда көзіне қарап:

– Ол өмір шөл еді. Сол құрдымнан шығып өрге басып ек, екі еңбекші баласы. Асқар аспақ едік... Аяқтан алады, кешегі кедергі... Жеңіп қайт. Жолың болсын, күтемін.

Есім айналып көзіне қарап тұрып, сүйсініп қолын қысты. Кетті.

Есім бір кеңсеге кірді... Әскери адамға сөйлесті. Әскери адам айтып жатыр. 5 кісі шығып бос келді... Он кісі шығып кетті... Есім сөйледі... Келісті. Есім жаман киім киген. Бұзықтар сияқты... Қаланың шайхана, сыраханаларын аралап кетті... Құмаршылармен құмар ойнайды... Қасапшыларды жағалайды... Бұзық, жүлік, ұрылармен танысқан. Топтарына кездеседі... Майлықара сезікті ұры. Соны көп көреді. Артынан еріп жүреді. Ол қасапшыға сөйлесті: “Бүгін кешке хабар етем”, – деді. Асбұзылға кеп анау жатқанда, бұл да бүк түсіп жатты... Аздаң соң күбір есітті. Күрең бие. Қасапшы. Есім көз астымен қарады. Асқардың ұрысы. Майлықара мен ұры шықты. Артынан Есім де ерді. Қараңғы, жаман шайхана... Бұзық түсті кісі көп. Алдыңғылар соған кірді... Бұл да келді. Бұрышта ала-көлеңкеде Асқар отыр. Қасынан анықтап, танып өте берді. Асқар танып қалды. Ақыра тұрды. Бұл есікке баса беріп еді, жаурынынан жабысты. Есім қарсы тап беріп:

– Мынау бұзық. Ұстандар, – дегенде Асқар жағаласып жүріп, қарқ-қарқ күліп:

– Мынау белгілі қашқын. Мен осыны аңдып жүрмін, ұстандар, – деді.

Екеуі жұдырықтасты. Жұрт қақ жарылып тұра қалды. Екеуі де мықты. Қағысып-қағысып келгенде Есім аяғымен қаға бере шекеден қойып жіберді. Асқар құлап түсті. Тұра бере: “ұста”, “ұста!” – деді.

Тұрғандар екеуін де ұстай қалды. Асқарды ұстаған өз жолдастары. Тысқа алысып жөнелді... Үйдегі көп мас бұзық, бұлқынса да Есімді жібермеді... Есім қызып бұлқынғанда, үйдегілер ми-

лиция шақырды. Жұрт: “қашқын, бұзық” деп бұны милицияға берді.

Есім әскери адамның алдында... Екі саусағын көрсетті. Келісті... Үш атты кетті. Екі әскери, үшіншісі Есім. Бұның көз алдында қоздап жатқан қойлар... Өртембер, Прекос күтімсіз... Бар қозы өліп жатқан сияқты... Қабағы түйіледі... Асығады... Қиналады. Райқан көз алдына келеді. Мұның қашарында Исаны бастап қозыларын күткізіп жүр... Жүзі жыли берді. Соңғы қоштасқан түрі... Жымияды...

Үшеуі тау ішінде... Жоқ... Қажығандай... Жүрген қазақпен сөйлеседі. Дерек жоқ. Тауға кіре берді. Елсіз... Есім ойланды. Бекінді. Енді Есім мен екі жолдасы өзгерген. Винтовка жоқ. Киімдері әскери емес. Қоржын салған. Екі орыс маман сияқты. Есім лаушы түрінде... Қалың тау ішіндегі окшау ауылға келген... Шал қазақ жөн сұрайды... Есім:

– Мынау екі инженер осы тауда асыл тас іздейді. – Лаушы шал ереді. Тас көрсетеді. Инженерлер жүз сом ақша береді. Тауда тағы бір қазақ, тағы бір екеу кеп тас көрсетеді. Инженерлер тасты шағады, сөйлеседі. Ақшаны мол береді. Ауыл-ауылдың бәріне инженер аттары тарап жатыр.

Асқар, ұры, Жексен, дуана да өзгеріп киініп алған... Тау ішіне бата кіріп, жүріп келеді. Жотадан Жексен Қытай жақтың жолын нұсқап сөйлейді. Ақбесті жетекте... Бір жерде демалады. Ақбесті шөп жемейді. Ылғи артқа қарай береді... Дом боп қатып алған, Жексен бағып қарайды... Өрені мықтап салғызды... Кісен салса оттай алмайды. Жексен сенбей басын шайқайды.

– Осы кәпір үйірсіреп жүрмесін... Тіпті шөп кеспейді... – Ұры кісенді салмайды. Бұлар қағылды. Ақбесті ойға қарай секіре-секіре жөнеле берді... Ойға қарап-қарап, кісінеп-кісінеп жұлына секіреді... Бір аяғының шылбыры үзілді. Екі аяқ жіті басты... Жексен оянды, тысқа шықты. Ақбесті жоқ. Жұрт дүрлікті, жүгірісті... Қуды, кетіп барады... Ақбесті алыстан қуғынды көріп ап жыта бастады... Секіре-секіре барады. Асқар, ұры жақын... Жете берді, Ақбесті ышқына секірді. Шылбыр үзілді. Зытып жөнелді. Қуды. Ұзай берді, Асқар бүлініп, талқан боп мылтығын алды... Атты... Тимеді.

– Жауға қалғанша өл... – Аттан түсіп, тасқа тұра қалып көздеді. Ақбесті қашып барады... Атты... Оң аяғын серпіп қап, тағы жөнелді. Жамбасынан қан ақты... Бірақ ақсаған жоқ... Кісіней қашты. Тағы да атты, тимеді. Қырдан асты... Жолдағы ауылдар үш рет қуды. Тасқа қашты. Онда елсіз, тас арасында келе жатқанда, тасада тығылып тұрған екі қасқыр қуды. Қайта содан ауылға қарай қашып, құтылып кетті. Ұры мен Асқар артынан келді. Жолдағы елден сұрау салып, қуып келеді. Кетіп бара жатқанын жолдағылар айтысады...

Тас басында екі-үш қазақ пен инженерлер... Жылқы кісінеді, Есімнің биесі кісінеді. Есім елең етті. Тас астынан тағы кісінеді... Жақын... бие кісінеді. Бір қырдан тас ішінен әуелі екі құлағы мен кекілі көрініп, артынан Ақбестінің өзі шыға келді... Бие оқыранды. Ақбесті алыстан ойқастап, кісінеп әрлі-берлі жүріп кеп, биеге жақындады. Таныды. Қасына келді... Есім етегін тұтты. Ақбесті үркектеп кеп, етегіне тұмсығын әкеп салды. Есім мойнынан құшақтады. Күлді. Райқан көз алдына келді... Жүгендеді.

Қасындағы тағы бөгде кісілерге: “иесі келсе берерміз, әзірше бізде болады”, – деді.

Тас көрсетушілер бұған қарады... Инженерлерге Есім көп ақша бергізді де: – Осы жерде асыл кен бар екен. Табылды, енді завод салынады, – деді.

Инженерлер ойға түсті. Бір ауылға тоқтады. Асқар мен ұры бұлардан айрылған қазаққа жолықты. Сұрады. Анау көргенін айтты. Ұры басында сескенді. Асқарға “қайтайық” дегендей жылды. Асқар қайта сұрады... Хабаршы:

– Бір тас қарап жүрген инженерлер. Өзім тас көрсетіп, ақша алып қайттым. Осы араға завод саламыз дейді. Асыл тас тапты.

Асқардың жүзі енді ашылды. Жөнелді. Қойнынан пагоннай қағазын оңайлап алды.

Есімдер жатқан ауылдың сыртынан келді... Қарады. Ақбесті қорада. Тыста бір инженер тұр... Тіл қатты... Ақбестіні айтты.

– Ат сенікі болса аласың... Үйдегі жолдастарға сөйлес, қағазың болса көрсет, – деді.

Асқар аттан түсті, үйге кірді. Ұры тыста қалды. Сырттағы адам оған сөйлесіп, күлісіп тұрды. Ұры да аттан түсті. Асқар есіктен кірді, төрге қарады. Дауыс саңқ етті:

– Көтер қолыңды, Асқар.

– Руки...

Екі жаққа жалт-жалт қарады. Екі бүйірінен тапаншалар қадалып тұр. Есім мұның қолын байлап салды... Тысқа қарап жеткіріп шыға берді. Сонда тыстағы жігіт ұрыға мылтық төседі... Бұ да байланды.

Біреу осылармен қалды. Бір жолдасы мен Есім тауға салды.

Жексен мазасызданды. Ауыл күдікті қарайды. Жексен ауылды тыныштандыру үшін дуананың жайын айтады. Бал ашыңыз дейді. Үй іші қарайды. Дуана құтырынып кәдімгі дуанаша ойнақ салады. Ойнап-ойнап кеп, Жексенге:

– Сүйінші, – деп тақиясын алады. – Ақбестіні Асқар ұстады. Және бір үлкен олжа таба келеді, – дей бергенде, Есім мен жолдасы кіріп келді.

VIII

Жаңа адамға Андреев, Федор, Райқан, шабандарды қойларымен өткізіп, көрсетіп тұр. Иса қозылары өтеді. Бірінші генерация. Біркелкі семіз будан қозылар... Райқан көз алдына Есім келеді. Жүрегі қамығады. Федор: 100 қойға 115 қозысы бар шабан Иса... Жаңа адам Исаның қолын алады. Арқаға қағады. Иса қой-қозысын биік бетке шығарып бара жатып, бір преκος қойына төмен жақты нұсқап:

– Анау төмен жер құм еді... Енді міне биікке – Асқарға шығамыз. Ә, қалай екен. Ағылшыныңнан біздің социалистік Қазақстан жақсы ма екен, бәлем. Қойды мойынға қағады. Андреевтер алдына Болат қозылары келе береді... Федор: 100 қойға 113 қозысы бар. Оқотта бір қозы өлтірмей шығарған Болат... Ат дүбірі шығады. Жұрт тегіс жалт-жалт қарайды. Райқан ұмтылады, жетегінде Ақбесті, Есім. Есім қозыларға қарап: – Аманбысың, жаңа төл? Бұрын туып көрмеген асыл төлім, – дейді. Ақ айғырдың үш биесі келе жатады. Үш ақ құлын. Ақ айғыр кісінейді. Барлық үйірі кісінейді...

Андреев, Федор екі жағынан жабысып, Есімді аттан түсіреді. “Крайкомнан келген жолдас”, – деп Есімге келген кісіні таныс-

тырады. – Биікке, асқарға бастық Есім. Есім сыртқа нұсқайды. Асқар, Жексен, ұрыны екі әскери әкетіп барады.

Райқан, Есім бір-біріне жақындап, көздері телмірісіп тұрып, құшақ жайысады.

– Райқанжан.

Райқан құшақтап, бауырына басын қойып:

– Міне, көгерген еңбегің құмды тастап, тауды басып, асқар асып барады...

Есім маңдайынан сүйеді... Көз алдына басшыға берген уәдесі, қол алысқаны келеді. Қуана күледі.

БҮРКІТШІ

Күздің таңы баяулап атып келеді екен. Қос аңшы құстарын ұстап қостан шықты да, белдеудегі аттарын кеп шешті.

Мосқал жасты, бурыл сақал қарт бүркітші Бекбол жуан торы аттың шылбырын беліне қыстырып, енді үзеңгіге аяғын сала бергенде арт жағынан ат пысқырды. Сұр тонды кеспелтек денесін шапшаң бұрып сырт айналғанда, Бекбол кезең асып келе жатқан қасқа атты жүргіншіні көрді. Мойнына мылтық асынған, мезгілсіз жүрген жолаушы асығып, жедел келеді екен.

Бекбол ерге қонбай, торы атты сулығынан тартып, сол жүргінші келе жатқан жаққа бұрды да, ауыр бүркіт ұстаған оң қолын ердің үстіне салып, таңырқап тосып қалды.

Әлі алакөлеңке айыққан жоқ, сондықтан жүргіншінің кім екенін дәлдеп тани алмап еді.

– Мынау кім өзі? – деп жас жолдасына қарады.

Жас аңшы Жәнібек Бекболдың неге аңырғанын байқаған жоқ екен. Ол да бүркіт ұстаған бойымен бұрылып сырт қарады. Бұл ұзын бойлы, сом денелі жігіттің бет ажарында тау күніне күйген қою қызыл бар. Қысқа мұрты жаңа тебіндеп келе жатқан өткір көзді, сұлу жүзді, қара күрең жігіт еді. Жәнібекке де ең әуелі жолаушы атының қасқасы жарқ етті. Аңшылар тобы жайлаған бұл маңай қазір де елсіз. Колхоз фермасы болса бұл жайлаудан көшіп кеткен. “Октябрь” колхозы бұл маңға жалғыз осы үш үйлі аңшылар бригадасын ғана қалдырып кеткен еді... Соңғы он шақты күн ішінде бұл бригадаға оқта-текте келетін кісі болса, ол сол өздерінің колхозынан қатынасатын кісілер еді. Бірақ колхозға қараған жылқының ішінде некен-саяқ төбел немесе ақтанау, болмаса мынадай маңғыл қасқа жылқы жоқ болатын.

Алакөлеңкеде маңдайы жарылып келе жатқан баран атты ең жас аңшыны да таң қалдырды.

– Бәсе, бұ кім өзі алакөлеңкеден? – деп о да аңырды.

Танданумен қабағын түйіп, ойланып қалған қарт аңшы үндемейді. Өмір тәжірибесі аз, үмітке бейім жас жігіт оқшау жолаушы туралы ешбір күдік ойлаған жоқ-ты.

– Өзінің лепіріп келе жатқан ажарын қарашы. Маңдайы жазылып, қуанып келе жатқан кісідей тіпті... – дей беріп еді, Бекбол бұның аңқаулығына тыжырынып:

– Ой, тәйір, сүйінші сұрай жүр деймісін құлқын сәріден, – деп біраз тұрып, – қысылып жүрген неме ғой, – деді.

Сөйткенше Жәнібек жүргіншіні шырамыта бастап:

– Е, айтпақшы мынау әлгі конезаводтың бригадирі Оспанқұл ғой. Бұ не қып оқыс жүр? – деп бұрынғысынан да таңдана түсіп: – мұнысы несі бұл? – деп Бекболға қарай берді.

– Болғаны-ақ сол, толайым бізге жолыққалы келеді- ау! – деп Бекбол тағы үндемей қалды. Әрдайым кәрі аңшыға сүйеніп, соның тәжірибесіне барынша сеніп әдеттенген Жәнібек Бекболдан мына жайдың шешуін күткендей еді. Бірақ бурыл сақалды қарт бір көзін сығырайтып, әжімді жүзін тыржита қарағаны болмаса ешбір болжау да, байлау да айтпайды.

Осы кезде жуан торы аттың еріне қонып отырған Қызылбалақ оқыстан дүр-дүр сілкініп қалды. Иіс-қоңысты тар қостан таза ауаға шыққанға сергіген сияқты. Көк-жасыл болаттың ажарындай ажары бар қат-қат қауырсындары бүркіт қатты сілкінген уақытта құйын үйірген шоқ қамыстай су-су етіп судыр қақты. Қызылбалақтың сілкінуі тегі ерекше болатын. Оқыс сілкініп қалғанда атты да, адамды да еріксіз елең еткізіп қалушы еді. Аңшылық өмірінде талай қыранды көріп өткен Бекбол Қызылбалақтың сілкінуінде зор қайрат лебі барын танитын. Сүйсініп, мақтан ете сөйлеген кездерінде: “Атама, сілкінгені тақ қымқап шапанды сіліккендей келеді мүттем”, – дейтін.

Қызылбалақтың машығына бойы үйренген жуас торы ат үріккен жоқ. Бірақ жонын торситып, ішін тартты да, ауыздығын ғана шылдыр-шылдыр шайнап қойды.

Жәнібек жүргіншіні тосып, жүресінен отыр еді. Оның қолындағы бала бүркіт Қаракер оң аяғының көк тұяқтарын салдырлатып, томағасын қаға бастады. Бұл құсты Бекбол осы аз күннен бері ғана өз қасына алып, енді баулып жүр еді. Мазасыз мінезі көп, әлі тентек, сабырсыз құс. Әрдайым томағасын қағып түсіріп, жарық дүниені жалаң бас күйде көргісі келеді. Дегбірсіз.

– Қақтырма, қымтап ұста дейім балақ бауын. Бір-екі рет қағып түсірсе машық қып алады... – деп қойып Бекбол тағы да жолаушыға қарады.

Қасқа атты жылқышы жақындап қалған екен. Жіті жүріп келе жатқан қасқаның ер-тұрманы шылдырлады. Шымды жерді керте басқан тұяқ дүбірі де естіле бастады.

– Мынау әлгі Октябрь мейрамына бәйгеге қосқалы жүрген қасқа бедеу екен-ау, – деді Жәнібек.

– Ажары қандай еді жануардың, шоқтай жайнап тұр ғой өзі! – деп Бекбол да сүйсініп тұр еді.

Сөйткенше Оспанқұл да жақындап кеп, амандық айтты.

– Е, жаным, не қып асығыс жүрсің? Малың аман ба еді? – деп Бекбол алғаш ойлаған күдігін алдымен сұрады.

Ұйқысыз еңбек түніне біраз шалдығып шыққан және қабағында шаршаумен қатар кейісі бар Оспанқұл өзінің не жаймен жүргенін баян етті. Бұл басында атынан түспей тұрып сөйлесіп бастап еді. Бірақ қатты жүрістен еті қызып, тер басып келген жарау бедеу тыныш тұрмай, біресе тарпынып ауыздығын тістеп жер сүзіп, біресе бұлаңдап қозғалақтап көлбектей берді де жөндеп сөйлестірмеді. Оспанқұл еріксіз жерге түсіп жүресінен отырып сөйледі. Жылқышының әңгімесі қысқа еді.

Бүгін түнде анау Сарымсақтының қойнауында конезавод жылқысының бір тобы жайылған екен. Осы Оспанқұл бригадасына қараған жылқының ішіндегі ересектер тобы. Күздің түні әрі ұзақ, әрі өткен түн бұлтты қалың, қараңғы, дауылды түн болды. Сонымен таңғы иіруде жылқы жаңа жусай бергенде бірнәрседен қатты үркіп, шұрқырап, дүркірей жөнелген. Өзі семіз, өзі ток жылқы қайыру бермей быт-шыт боп барып, таң алдында зорға дегенде жылқышыларға ырық беріп, басы құралыпты. Бірақ бағана таң білінер білінбестен бұлт айыққан соң Оспанқұл өзі жүріп

түгендесе тоғыз ірі жылқы жоқ боп шығыпты. Жылқышылар мен Оспанқұлдың күдігі бойынша алғаш үріккенде де бірдемені көріп үрікті. Сол аласапыранда бір суық қол, бөгде біреулер араласқан да бір топ жылқыны бөліп әкеткен сияқты.

Сонымен жан-жаққа кісі шаптырумен қатар Оспанқұл ең алдымен мына шекарадағы комендатураға келеді екен. Екінші “Әйтеуір күні бойы ат үстінде боп, елсізді, тау-тасты аралайды ғой, есінде болсын, көз салсын” деп, осы “Октябрь” колхозының аңшылар бригадасына алдымен соққан екен. Сол жайын айта кеп, сөз аяғында Оспанқұл Бекболға қарап:

– Беке, тығылып жортқан аң ғана емес, жасанып жортқан Совет жауының да талайын тұмсыққа ұрып, ұстасып ең. Енді осы жолы қырағылығыңа тағы бір сын болды. Мына Октябрь мерекесінде қызыл әскерге ремонтқа берейік деп отырған ірікті дөнен, бестінің де үшеуі жоқ, сол топтың ішінде кетіпті. Тек атыңа тез қон да, бүгін мына осы Керегетасты ғана сүзіп, арыл-тып бер! – деп сол жақтағы көкшіл биікті көрсетті.

Бекбол ойланып тұрып:

– Бұл қолды болды ма, жоқ үркіп шығып кетті ме әлде... – дегенде Жәнібек Бекбол сөзінің аяғын тоспастан:

– Е, осы күнде тыныштық қой, қай жау келе қалды дейсің, үркіп кеткен де ... – деп бейбіттікке сала берді.

Бірақ Бекбол дәл бұлай деп байлаған жоқ еді.

– Ал егер қолды болса бұл ниеті бұзық жаудың қолы ғой. Максұты шекарадан өту ғой. Өзі таңға жақын болса, ол ит дәл сол түнде өтем деп дәме қылмайды. Не болса да осы алдындағы түнде өтуге тырысады.

– Бәсе, біздің ойымыз да сол. Тіпті суыт жүрсе де шекараға таң қылаңдай ілігу керек. Ондай болса біздің сақшылар өткізе ме? – деп Оспанқұл өзінің түннен бергі топшылауын да айта бастап еді. Бекбол:

– Ой, тәйір, таң түгіл түн боса да граница өткізбейді. Бала боп кетіп пе?

– Дәл сол жауың әзір бұл өңірге келмей, сол өзіңнің сырт жағында ана Сарымсақтының арғы жағында, бір елеусіз адыр, бұйратта бұғып қалмасын. Ондағы есебі күндіз сонда жатып,

түнде бір-ақ жортып кеп шекараға ілінбек. Сен не де болса сол артыңды арылтсаң мақұл болушы еді, – деді.

Бұл жайды жылқышылардың өзі де ойлаған, екшеген екен. Сонымен Оспанқұл өз күшінің барлығын сол маңайларды арылтуға жіберіпті.

Ол жағының қамтамасыз екенін естіген соң Бекбол тағы да бір ойланып тұрды да, ақырында атына мініп, бүркітін балдағына қондырып, тізгінін қымтап алып:

– Ендеше, сен тез комендатураға жет, жайыңды айтып құлақтандыр. Ал біз мына Ожарға шығамыз, – деп оң жақтағы қарағайлы көк тасты нұсқады. Оспанқұлдың күткені бұл емес еді. Оның ойынша Сарымсақты жағында қалмаса, жаудың нағыз паналайтын жері сол жақтағы Керегетас. Ол өзі әрі қиын тас, әрі Сарымсақтыға аттанған жауға нағыз түс өкпе ұрымтал биік. Бекболға келгенде де Оспанқұл әдейі осы тасты арылтып берсін деп келіп еді. Тегінде Керегетас сияқты ұры қойын, жасырын далдасы көп биікті Бекбол арылтпаса өзге кісі қаншалық көп болса да ойдағыдай арылта алмайды. Шың мен құз бар ма, арқар жым, тас кешу бар ма, қорым, қойтас бар ма – барлық жықпылын білетін бұл өңірдегі атаулы жерші Бекбол ғана. Жолынан әдейі бұрылып, ат өксітіп келгенде енді кеп Бекболдың Ожарға шығам дегені Оспанқұлға жақпады, таң қалды.

– Беке, мен сенен көмек тілей кеп едім. Ожар дегенің қалай? Аtpалдай тоғыз жылқы қолды боп отырғанда, бір күн алатын төртті-бесті түлкінді артық санадың ба, бұның не? – деді.

Оспанқұл тілді жігіт. Өзі әрі шалдығып, әрі күйініп те тұр. Сондықтан тез қатулау боп, таусыла сөйлеуге жақын тұр. Бекбол оның осылайша жұқарып тұрған қалпын аңғарып, қатта серіппейін деді де, үндемей, іркіліп қалды. Бірақ өз байлауынан қайтқан жоқ еді.

– Керегетасқа біздің мергендермен ит ерткен аңшыларымыз кетті ғой. Кезіксе солар көрер, – деді.

Оспанқұл ол аңшыларды білуші еді.

– Ойбай, сығыр-ай, оларың жас балалар ғой. Жерді жете біле ме? Және тазы итпен тас басына шыға ма, балақ адырларды қағады ғой. Тіпті менің мынау хабарымды да естіген жоқ.

Аңнан басқаны аңғарат деймісің, – деп ол аңшылардан ештеңе үміт етпейтіндей боп, түңіле сөйледі. Барлық қадалғаны Бекбол боп тұр, ол анық.

Осы кезде Жәнібек пен Оспанқұл да аттарына мінді. Жәнібек соңғы екі-үш күннен бері Ожарға шығуға асығулы болатын. Өйткені Керегетасты кешегі күнге шейін Бекбол екеуі бір жұмадай сүзіп шыққан. Бұның қолбала бүркіті де сол таста аяқтанған еді. Алғаш шыққан үш күн бойында Қаракер де ұдайымен үш түлкі алды. Бірақ түлкі атаулы балақ адырларға шығып кетті ме, әйтеуір соңғы екі күн бойында бұлар мардымды ешнәрсе ілдіре алмай, енді не де болса Ожарға шығамыз деп байласқан еді. Онда түлкі мол және әлі басын құс алып шыққан аңшы да жоқ. Осымен өздерінің аңшылық есебі жағынан қарағанда ең қолайлысы Ожар. Бекболдың солай ойысып тұрғанын Жәнібек осы жайынан қарағанда бек түсінеді. Бірақ конезаводтың жылқысы, оны жаудың әкетуі де оңай емес. Сонымен бағанадан үндемегенде Жәнібек іштей екіұдай еді. Енді құла төбел атты ілбіте басып, Бекболға жақындап кеп:

– Беке, бүгін не жауға шығайық та, не аңға шығайық. Егер жауды Керегетаста десек, онда бүркітті үйге тастайық та, бүгінгі күнді соған берейік. Құспен шығарлық Керегетаста түлкі де жоқ. Ал Ожарға кетсек онда мына қисынға қарағанда жау болуға жөн жоқ. Неде болса аңға шықтық деп кетеміз. Өзіміз де екі жар болмайық, мына Оспанқұлды да екіталай қылмайық, – деді.

Оспанқұл Бекболдан гөрі мұның жауабын тәуірірек көріп еді. Бірақ екі аңшының созалаңын жақтырмай кекете сөйлеп:

– Қайтеміз. Сендер де көп түлкі алып, колхозыңа көп кіріс кіргіземіз дейтін шығарсың. Тоғыз жылқыдан, тоғыз тышқан да болса бағалырақ боп тұр ғой ... Енді не де болса байлау сөздерінді айтыңдар! – деді.

Жәнібек колхоз алдындағы өз міндеттерін атаған жерде Оспанқұлдың кекесінін лайықсыз деп біліп еді.

– Е, колхоз бізді сейіл-серуен құр деп костап шығарып отырған жоқ. Оны сен тегі шам қылма, Оспанқұл, білдің бе? – деді.

Бекбол ендігі көп сауданы орынсыз деп біліп еді.

Сондықтан келте қайырып, Оспанқұлға:

– Сен комендатураға барасың ғой? Ендеше, барысымен Александрға айт: Бекболға Керегетасқа шық деп ем, көнбестен Ожарға кетті де. Біз бүгін күн ұзын сонда боламыз. Ізімен қуып індетіп отырған жауың жоқ. Қолмен қоймаған соң қайда тығылғанын кім біліпті. Сақтық үшін әр жақты қамти қараған мақұл... – деді. Бұл сөзге біраз баға берсе де Оспанқұл бұрынғы бетімен:

– Әй, не дегеніңмен аңшылық есебің басым боп тұр-ау, Беке? – деді.

Бекбол бұдан әрі ойланып бөгелген жоқ. Ақырын тебініп, аттың басын Ожар жаққа бұра беріп, Жәнібекке:

– Жүр. Біз түлкі де аламыз. Бұл бетімізде бар болса жауды да шаламыз! – деп жөней берді.

Оспанқұл да қош деместен қасқа биенің басын шұлғытып аяндай жөнеліп еді. Бекбол артына бұрылып, Оспанқұлды “Уай!” – деп дауыстап, мойнын бұрғызды да: “Александрға айт, Ожардың іші-тысын біз арылтады де!” деп енді қайтып бөгелмей жуан торының дағдылы бүлкегіне салып, тауға қарай тартып берді. Оспанқұлдың дәл өз басы Бекболмен көп істес болған емес-ті. Сыр-мінез де емес болатын. Бірақ әйтеуір шекарадан өтем деген жау атаулының нағыз зәулісі, погранотрядқа көп көмек етіп, зор еңбек сіңірген атакты колхозшы-аңшы дегенге ғана қанық болатын. Келгенде де сонымен келіп еді.

Бірақ қазір сөйлесіп айрылғанда, бұл дән ырза боп кетіп бара жатқан жоқ. Оның ойынша соңғы сөзді Бекбол жеңер ақылға айтты. Оспанқұлдың жұмысына ол бір күнін қимады. Қазір ол аңшылар кетіп бара жатқан бетте жау да, жылқы да жоқ. Не де болса Оспанқұлдың ендігі сенетіні погранотряд пен өз күші. Аңшылар қосынан оқ бойы жерге кетіп, комендатураға қарай беттегендегі Оспанқұлдың соңғы байлауы осы еді. Қасқа бедеудің тізгінін біраз босатып леп берді де, сыдырта жөнелді. Жортып бара жатып кезең аса бере, ең соңғы рет аңшылар кеткен жаққа тағы бір қарады. Ішінен “қайта оралмас па екен” дегендей еді.

Бекбол өз дегенінен айнымапты. Екі аңшы Ожардың Сарымсақты жақ сыртын бетке алып тартып барады. Қолдарындағы

қос қыңыр бүркіт қыбыр етпей, жансыз заттай, түнере мелшиіп қапты.

Бұл кезде күн шығуға тақап, шығыс жақтағы көкжиек мол қызыл нұрға малынып, қып-қызыл боп көркейе бастап еді.

Екі аңшы келе жатқан бөктер, шымы тұтас бетегелі төскей болатын. Бекбол байқап келеді. Түн, бұлтты түн боп өтсе де, жауын жаумаған екен. Шөп басында тіпті шық та жоқ. Тықырлау алаң мен тастақ жерді басқанда аттарының тұяғынан шаң да шығады. Кәрі аңшы екі рет оң жағына қадалып, Сарымсақты жаққа көз жіберіп, содан сырт айналып, арт жақтарында қалып бара жатқан Керегетастың да өзіне мәлім бөктері мен сайларын шолып өтті. Әлі айналада шаңыт па, тұман ба, әйтеуір көкшіл буалдыр бар. Шөбі сарғайған дала жоталар да, жым-жырт болған биік серек тастақ та бадырайып көрінгенмен бірыңғай көкшіл қоңырқай тартып тұр.

Аспан ашық. Күздің әдемі бір шағырмақ, жәйлі күні туып келеді. Біраз жүріп тағы бір айналып қарағанда Керегетастың азу-азу, ирек-ирек тас биіктеріне күн сәулесінің ілінгенін де көрді. Атқа да, адамға да жәйлі бөктер желі есті. Ожардың сыртын ала жүріп орталық сайларына жақындаған сайын, тау қойнынан шыққан түн салқыны біліне бастады. Ат үстінде желіп келе жатқан қалпында екі аңшының құлағына күзгі тынық, таза ауаның лебі шым-шым етіп, үздіксіз естіліп, сезілгендей.

Бекболдың қолындағы Қызылбалақ бірер рет саңғырып алды. Кәрі аңшы бұл екі ретте де қалт еткізбей, үндемей байқап келеді. Саңғыруы таза, аппақ. Құсының бойы таза, дені тетік сияқты. Шақпақ тастай көк тұмсығын көтере ұстап, тау желін түшіркене тыныс етіп, серги бастаған сияқты.

Осылайша біраз жүріп, Ожардың орталық тұсымен қатарласқан кезде Жәнібек Бекболдың бүгінгі жүрісіне таң қала бастады. Қарт аңшы таудың өзіне қарай тура тартып, қойнауына кірудің орнына ылғи сырттан бөктерлеп жүріп, көлденең тартып келеді. Тауға ерте кіргенде бірен-саран қорымның тұсынан томаға тартып калуға да болушы еді. Сондай белгілі ұрымтал шоқылардың біразы да кейін қалды. Жәнібек:

– Былай жүрмейміз бе? – деп бір-екі рет ескертіп те көріп еді. Бекбол үндемей бұрынғы бетпен тарта берді.

Сонымен көз мөлшер бойынша Сарымсақтымен қатарласып, өкпе тұстай келген уақытта ғана Бекбол үнемі төмен келе жатқан қалпын өзгертіп, енді Ожардың Қабансай деген орта сайына қарай шұғыл бұрыла жөнелді.

Жәнібек артта келе жатыр еді. Бекболдың соңынан о да тез бұрылды. Бағанадан бергі қиғаш жүрісі “Бекболдың бір ойға түсіп кеткендігінен болды-ау” деп топшылады. Тауға қарай беттесімен Бекбол торы атты тебініп қалып, текітіп желе шоқыраққа салды. Торы ат тегінде желіскер болмайтын. Жәнібек құла төбел аттың орта желісімен келіп-ақ Бекболдың қатарына ілесті.

Жәнібектің ендігі көз қадағаны дәл осы келе жатқан бет алдындағы бір кішілеу қорым тас еді. Өзінің аржақ төрінде де, онан соң сол жақ қатарында да екі ұрымтал шоқы бар екен. Соның екеуінен де томаға тартамыз деп келе жатыр еді. Сайдың шетіне іліне бергенде қатты жүрістен іркіліп, Бекбол аяңға салды. Ат дүбірінен аң үрікпесін деген сияқты, Жәнібек те баяулап еді. Бұның көзі қорым тастың айналасын шолуда. Сөйткенше Бекбол үй орнындай бір ақ көденің тұсына кеп, тағы да төмен қарап, атының басын іркіп қалды. Аз ғана қадалып тұрып, сол көденің бар көлемін айналып шықты да Жәнібекке қарап:

– Жә, бала, енді сен бер таман кел! – деді.

Жәнібек тебініп жіті бастырып келгенде, Бекбол екі-үш тұяқтың ізін көрсетіп:

– Жаңағы ылғи ересек демеп пе еді? Мынаның ішінде бір құлын, бір тай да бар ғой ... – деп бөгеліп қалды, Жәнібек те құлын мен тайдың ізін айқын көрді. Бірақ көрісімен күліп жіберіп:

– Ойбай, Беке, жоқты таптым деп тұр ма ең, тәйір! Кеше осы арада өзіміздің аттар жайылған. Мынау Сымақтың құлынды биесі емес пе? – деп тағы күлді.

Бекбол жауап қатпай, дауласпай, сол іздердің сұрлеуімен ілгері қарай жүрді. Бірақ тағы да шымы тұтас, аласа, тығыз, тарлау екен. Із жоғалып, өшіп қалған сияқты. Бекбол осы

беталдындағы тағы бір көделі жерге таман тартты. Сөйтіп желі арқан бойындай жерге барып, Жәнібекті тағы шақырып ап:

– Кеше біздің аттарды осы арадан түс ауа қайтарып алмап па ек? – деп тұрып, – ал мынау тезекті қарашы, бұл кеше түстегі емес, жас тезек. Осы түн немесе осы таң шамасында түскен тезек! – деп тағы біраз ілгері жылжып барды да:

– Ал, шырақ, енді көр. Анда бір тезек болса, арты мұнда кеп түскен. Өзі шашыла түскен. Бұл шауып келе жатып тастаған тезек. Жайшылықтағы, жайылыстағы жылқы бүйтпейді, – деп өз ішіндегі бір байлауына беки бастаған сияқтанды. Жәнібек ішінен: “жайылыстағы жылқы да бірін бірі тістей қуатыны болады. Жаудың орайы Керегетас деді ғой. Сонікі дұрыс. Бұнда қалай қарасаң да ол жылқыны таппассың, Беке”, – деді. Бекбол сөзін сенімсіз қиястау пішінмен тыңдады.

Сөйткенше Бекбол тағы бір тақырлау жерге кеп қадалып тұрып:

– Ендеше, мынаған не дейсің? – деді. Жәнібектің ішіндегі күдігін сезіп, сонымен дауласқандай боп тұрып, – мынау шөптердің сынған, жапырылған түрін көр. Қатты тиген тұяқтың жапырғаны. Ана біреу ұшып түскен тасты көрдің бе? Бұрынғы жатқан орны, шұқыры мінеки, – деп бір қыдыру жерде жатқан бір іздің маңдай тұсын көрсетті, шапқан жылқының тұяғынан ұшқан тас, – деп оны бір тұжырып қойды.

Дәл осы жерде Бекбол өзінің бағанадан бергі бақылауының қорытындысын жасауға айналған екен. Бұған себеп ең зор айғағы нақ өзі отырған жерде, оң жақ үзенгінің астын ала бір түп көде тұр екен. Соның шеткі бір шоғы тамыр түбірімен ұшып түсіп, сойыл салымдай жердегі бір қуарған атқұлақтың басына ілініп қапты. Тағы да даусыз, анық нағыз шапқан жылқының аяғы ұшырып түсірген көде. Осы арадан тұрып ең алғаш тоқтаған көдесін мөлшерлеп шолып қарап еді, оқ бойындай жерде қапты. Және түп-түзу, бірақ жолдың бойындағы белгі айғақтар сияқты. Жәнібекке енді біржолата жеңген пішінмен жымия қарап, салмақпен сөйлеп:

– Жайылыста жүріп, өздігінен шапқан жылқы бүйтіп тура шаппас болар, – деді.

Бұған Жәнібек те дау айта алмады. Осыны айта салысымен Бекбол асығыс бір байлауға келгендей болды да:

– Ал, бірақ құр Ожарға келгенін білгенмен қайда тығылып, қай жерді далдалап жүргенін қайдан білеміз? Ожар үлкен тау. Онан соң ондай неме қазір тау-тастың басына қарауыл да қойып, сен екеумізді көріп те отыр ғой. Ізімізге түсіп жүр ме осы немелер деп, сезіктене бастаса тағы жайлы емес-ау, ә, Жәнібегім? – деп Бекбол айрықша бір күйіне келгендей боп, көңілденіп күліп алып: – ендеше, бала, тек тұрмайық. Екеуміз аңшы емеспіз бе? Сол аңшылығымызды істеп, бейбіт бола қояйық. Сөйтіп түлкі қаға отырып, жылжи барып қана жағағын шамалайық. Ұқтың ғой? – деді.

Жәнібек ұққан да, құптаған да еді.

– Ендеше, Беке, өзің мына шоқыға шыға ғой, – деп, сол жақтағы оңашалау тұрған биікшені көрсетті де, өзі атын тебініп, ілгері қозғала беріп: мен мына алдымдағы қорымды қағып берейін. Тақ осында түлкі жатыр! – деді.

Бекбол мақұл деген сөзін айтпастан-ақ торыны тебініп сол жаққа қарай өрлей жөнелді. Біраз минут өткен кезде ол биікшенің басына шығып, Қызылбалақтың томағасын да тартқан еді.

Мерзімді қыран томағасы алынысымен көзі жайнап ашылып, қабағын бір қакты да дүр-дүр сілкініп алып, Жәнібектің алдыңғы жағына қадалды. Анда-санда ердің қасын тықылдатып, ақырын ғана ысқыра түсіп, Жәнібек қорым тастың етек жағын әрлі-берлі сүзіп жүр. Бұл өңірдің түлкісі әлі қашқылық, қуғылық көрген жоқ. Қорым тасқа түнгі жортуылдан таң ата кеп жатқан түлкі дәл үстінен түспесе қаша да қоймайды. Сондықтан Жәнібек бұл шатты арылта қарап жүр.

Қызылбалақтың қызыл шегір көздері “қайдасың?” – дегендей боп сай бойын тінтіп, шаншылып қапты. Бекбол түлкі жайын құсы мен Жәнібекке сенген тәрізді. Томаға тартысымен Қызылбалақтың шыжымын алып беліне қыстырды да, өзі Ожардың селдір қарағайлы тас биіктеріне көз жіберіп, жағалай қарап тұрды. Әзірше бірде-бір қыбыр еткен қара құр да, өзге белгі де білінбейді. “Ожарға бекінді ме, жоқ өтіп кетті ме? Бекінсе қарағайда ма, таста ма? Көп шат құздың, көп қарағайдың

қайсысын тандады екен? Ожарға Қабансаймен кеп кіргеніне қарағанда, әдейі қиын шыңдарға батып, жоғалайын деп келген ғой. Әй кәпір, жер білетін, сырқынды сұмдар-ау. Немесе сондай жершілі-басшысы бар топ-ау. Осы өңірден шыққан біреу не қылса да бар-ау”, – деп түрлі қисынды жайды топшылап тұр еді. Сөйткенше, бір сәтте Жәнібек аң көргенде істейтін машығына сап, саңқ етіп дауыстап қалды. Сол дауыс жетер-жетпесте, лезде Қызылбалақ та Бекболдың балдаққа салып тұрған қолын серпе теуіп жіберіп атқып жөнелді. Құр дауыспен ұшқан жоқ, көріп ұшқан сияқты, етпетінен түскендей болды. Қанатты екі-үш рет шапшаң сермеп қысып-қысып қалғанда Ожардың басын ала өрлеп салып, қайқаң қағып биіктей берді. Ұшқаны жаңа ғана болса да, талайдан қанаты жазылып төселіп, көсіліп ұшып келе жатқан жеңіл құстай самғай жөнелді.

Құсының биылғы түлегі талай жылдан бергі бір ойдағыдай боп өткен армансыз түлек сияқты еді. Осылайша “ә” десе “мә” дегендей боп, тұтқиылдың өзінде-ақ азынай сермеп жөнелуі, құсының осы кездегі зор күйін, нағыз бабын білдіргендей болатын. Қарадай қағып жүрсе де, осы он-ақ күннің ішінде колхоз қорына отыз түлкіні бір өзі кіргізіп отырған Қызылбалақ “күйсізбін” деп айтпаса керек. Құс керегінше биіктеп ап, енді қалқып ұшып, бір сәтте Жәнібектің алдына қарай, қиыс өте берді.

Бекбол тебініп жіберіп, шоқының басынан сайға қарай түсіп келеді. Екі көзін Қызылбалақтың қимыл, құбылыстарынан айырмай келе жатыр еді. Жәнібек те лекітіп шауып барады. Түлкінің бойын Бекбол әлі көрген жоқ. Тас-тастың жотасына шықпай, далдалап зытып бара жатқан тәрізді. Қызылбалақ Жәнібектен оқ бойындай өтіп барды да, тағы бір рет, соңғы рет ызғығандай боп, төстиіп, сопаң етіп өрлеп шығып алып, сол сәтінде жарқ беріп, шұғыл бұрылып төмен қарай зу етіп, құлай жөнелді. Ай-нитын құс емес “қолында өлемін” деп-ақ құдиган сияқты. Тура тастаған тастай шаншылып кеп, қорым тастың аржақ қабатына бір-ақ жоқ болды. Жәнібек те шауып барып, атынан түсіп ұмар-жұмар боп қалды.

Қызылбалақ сорғалай жөнелгенде Бекбол атын іркіп “қалай түсер екен, теуіп қайта шығар ма екен, жоқ бірақ айқасар ма

екен?” деп, оны да бір сын қып, бағып тұр еді. Ешбір уақытта өзінің салқын сабырынан, сергек сыншылдығынан айрылмайтын ұстамды Бекбол ғой. Осындай қан қызудың үстінде Қызылбалақты да өзінің үнемі бақылауынан босатпайтын. Енді не болса да болды деп ақырын ғана аяндап отырып, қорым тас-тан асып түсті.

Жәнібек бұл кезде, өлі түлкінің тілін суырып ап, кәрінің алғыр қыранын қызылдатып отыр екен. Бекбол аттан түспей тұрып:

– Не болды, қалай түсіпті? – дегенде:

– Теуіп түскенде, белін сындырып жіберіпті, мінеки, – деп жайрап жатқан қызыл тағының бүктеліп түскен белін нұсқады да, – әй, сорлының дер кезі-ақ-ау дейім. Биылғы жыл тақ осылай түскенін алғаш көргенім осы, – деді.

Құсының шын бабына Бекболдың да көзі анық жетті.

Сөйткенше бұлардың төбе жағында биікте зу етіп, қанат құйрығы суылдап бір құс қалқып өтіп барады екен. Жәнібек бір ғана қарап қоя салып еді. Бекбол ат үстінде шалқая таңырқап, әлгі құсқа қадалып қалды. Жай ғана ақбас күшіген екен.

– Бұ қайда барады, ә? Бірдемені көріп ұшқан тәрізді-ау, бұ күзғын! – деді.

– Көрсө, Қызылбалақтың ұшқаны мен түлкісін көрген де, – деп Жәнібек төмен қарап, түлкіні айналдырған бетінен басын да көтерген жоқ. Бекбол:

– Бізді қара тартып ұшса айналсоқтар еді. Өзі түстікке асыққандай самғап ұшып барады-ау. Ожардың үлкен биігін мезгеп барады! – деп артқа бұрылып, тағы аспанға қарап тұрып:

– Токта, шырақ, мына бір көрегені тағы келеді. Бұның да беті солай. Әй, осы тегін емес! Түлкіні қоржыныңа сал да, тез атыңа мінші! – деп шұғыл өзгеріп, асыға бастады.

Жәнібек тегі елгезек, шапшаң жігіт болатын. Анда жүргенде Бекболға екі айтқызбаушы еді. Оп-оңай эзір болды. Сөйтіп Қызылбалақты Бекболға әперіп, өзі де таста отырған Қаракерін алып, атына қонды. Бекбол әлі де аспанға айнала көз жіберіп тұр екен. Әзірше ұшып кеткен қарақұстар жаңағы екеуі-ақ. Егер бұның күдігі дұрыс болса, әлі тағы да, әр тұстан да аңдау керек. Енді Бекболдың көзі Қаракерге қадалып, біраз ойланып тұрды да:

– Сен осы арада мынау қорым тасқа шық та қозғалма. Мен сонау тектұрға барып шығам, – деп, сол қолымен қамшысының сабын созып, осы сайдың төріндегі биік қызыл тасты көрсетіп тұрып, – сол арадан “ұшыр” деп белгі бергенімде Қаракерді қоя берші бір. Қызылбалақ аң көрмесе ұшпайды, қыркылжың кәрі неме ғой. Қаракерінді ұшқыш қып баулыған көп еңбегім бар еді. Өзі қызылшыл қолбала да ғой және “пүштектеп” шақырғыш мінезі де бар. Осының бәрі қазір бір керекке мықтап жарайтын боп тұр. Ал сен осында қал, – деп, торыны қамшылап, сайды өрлеп, шоқыта жөнелді. Жәнібектің “жөн-геріс” дерлік жауабын да тосқан жоқ.

Аздан соң атаған тектұрына барып шықты да, Бекбол бөгелместен “ұшыр” деп қолын сермеді. Томағасын тартқаны да сол еді, Қаракер атқып аспанға шыға берді.

– Шын шебер болсақ, тақ осы қолбаланы, өзге құстай емес, өздігімен ұшып жүріп, түлкіні өзі қағатын қып баулимыз, – дейтін Бекбол. Соңғы бір жұма бойында Қаракер ұшқыш, ізденгіш болып алып еді. Рас, әзірше ол ұшудан пайда да, зиян да болатын. Аң көрінбесе Қаракер әрі-бері ұшып жүріп итке, балаға қарай, немесе ауыл үстіндегі бір қызыл-мызылға қарай да салып кететін. Бірақ әзіргі үйренгені, әйтеуір елгезек, не десең кергімейді, ойнай жөнелді. Түз құсындай ұзақ ұшатын, қанаты бекем құс боп келе жатыр еді. Жәнібек құсын ұшырып жіберісімен аспанға қарады. Сөйтсе бағанағы екі ақбас ұшқан бетке қарай енді шанжау-шанжау боп үш-төрт алып қаралар андап келеді екен. Қаракер басында өздігімен күндегі машығынша, сайларды шолып ұшып еді. Бірақ тұсына анау күшігендер жеткенде, бұ да шырқап биіктей берді. Сөйтп ап, енді бір сәтке іркес-тіркес келе жатқан екі қаракұстың соңына түсіп елігіп ап, “шүү” деп солардың артынан салды. Шырқап жөнеп берді. Жәнібек бұны көргенде “құсымнан айрылдым-ау”, деп қатты қынжылып, Бекболға қарай шауып еді. Бұған Бекбол түк саспапты. Әлгі аспандағы бар құстың асып кеткен бір жотасы, бір соқпағы бар еді. Сол жаққа ғана көзін қадап тұр екен. Жәнібек өзінің ренішін айтып келгенде, ол жайдан ләм демей қолындағы Қызылбалақты жас жігітке ұсынып:

– Енді өзге сөзді қой. Мә, мынаны қолыңа қондырып ал, – деді. Жәнібек: “Қаракерден айрылды дегені-ау. Өтеуін беріп тұрғаны-ау есіл кәрінің” деп, ішінен алар-алмасын білмей, дағдарып қап еді.

– Өй, тәйір, басы бүтін беріп тұрғам жоқ, ұста мынаны, – деп бүркітті жігіт қолына қондырды да: – бермеймін, бермейтінім Қаракерден айрылғамыз жоқ. Үндеме, бір жоқ бір жоқты табайын деп тұр, – деп саспай, насыбайын атып ап:

– Бұл жау осы Ожарға бекінген болды. Не де болса мынау жотаның арғы бетінде. Жаңағы қарақұстарды түстікке шақырып жатқан солар. Мен білсем олар бір қиын қойнауға бекініп ап, ана жалғыз құлынды сойып жатыр. Ашқарақ немелер аңғалданып кіріскен де, күн көзіне жарқыратып сойған ғой, – деді.

Жәнібектің көңіліне бұл сөздер әбден қона бастады. Бас шұлғып қостай берді. Бекбол өз тұспалын баппен айтып тұрып:

– Сол құлынды бүгін олар жер ме екен, біз жер ме екенбіз өзі? – деп мырс етіп күліп тұрып: – сен мына құсты қолыңа ұстаған бетінде қазір бөгелместен комендатураға, Александрға шап. Сендердің қайта оралатын шамаңда мен бірдеме қып Қаракерді ұшырып бағармын. Орайы келсе солардың тап ортасынан ұшырармын. Жатқан жерін көрсететін атой белгі со да. Ал енді тарт, шырағым, жолың болсын! – деді.

Жәй мәлім, сөз қысқа. Жәнібек: “бірге болсын, Беке!” деп қарт аңшыға сүйсіне қарап алып, бұрыла жөнелді; тастан түсе салысымен сыдыртып жортып кетті. Балдағы мен шыжымы ғана бар, бүркітсіз кәрі аңшы торы атты жай бастырып, қара құстар асқан жотаға қарай саспастан өрлей берді. Балақ таулардан өтіп, төскейдегі қарағайға кірді. Жәнібекті жөнелткен мезгілде күн арқан бойындай көтерілген еді. Жас жігіттің комендатураға жетіп, қайта оралатын мөлшерін күнмен межелеп алғанды. Осы күн Ожардың батыс жақ желкесіне ілінгенде, Бекбол жау жатағын тауып, өзінің уәделі белгісін беріп үлгеруі керек. Бірақ Ожар қиын тау. Аяңнан артық жүруге аттың өкпесі қабынады. Титығы тез құриды. Не де болса ұрымтал, төте жолдар тауып, жерді ұға жүруді ойлау керек. Сондықтан да, Ожардың өз биігіне қарай тура тартатын жоталарды таңдап, солардың қыр арқасын

жалбылап келеді. Қазіргі кірген қарағайы сондай жолдағы бір белдеу еді. Біраз сызды-салқын лебі бар күнгірт қарағай ішін аралап келеді. Анда-санда сауысқан шықылықтап ұшып қонады. Оқта-текте төбе жағында кейде қалқып, кейде елбіреп ұшқан күйкентай шықылықтайды. Өзге бөтен үн жоқ. Не кісінеп, не пысқырған жылқы үні де естілмейді. Қаракер де шақырмайды. Сақтық, сергектікпен тың тыңдап келе жатқаны болмаса Бекбол ол үндерді Ожардың бұл бетінен ести қоям деп те сенбейді.

Енді біразда торы атты аңшы қарағайдан өтіп шығып, Ожардың иығына ілінді. Суыр бөрік, сұр тонды жалғыз жүргінші үнсіз, жым-жырт сұр тастардың қабат-қабат шыңына кірді. Арқар соқпақтың жым-жымын аралап келеді. Тау басы өзгеше боп қалғып тынған, соншалық бір үнсіз тыныштық қалпында екен. Бірақ шағырмақ әдемі күз күнінде, мынау таңертенгі мезгілде, мөлдір таза ауаны қанша жұтсаң да қанғысыздай Бекболдың бойын қатты сергітіп, ойына да үлкен қайрат, қимыл екпінін бергендей болды. Енді асығу керек. Бір үлкен жақпар тастың иығына кеп торы атты төмен қалдырып, өзі жаяулап өрлеп, басына шықты. Ожардың арғы өңірі далиып, жайнап, ашыла қалды. Ол беті де тастан төмен бір белдеу боп біткен қарағай еді. Сол қарағайдың ара-арасын жықпыл-жықпыл, терең-терең құз шаттар бөліп өтеді. Әр жерде қарағайдан оқшау-оқшау бөлініп тұрған орқаш-орқаш жақпар тастар бар екен. Бұл шаттардың қайсысында? Сайда ма, төскейде ме? Тасты паналады ма, қарағайға тығылды ма? Бойын созбай, бір мұрыншақ тастың тасасын далдалап тұрған қалпында Бекболдың ойына іздеу, зерттеу, сұрақтарының талайы кеп еді. “Әлі де артта қалмады ма екен” деп, енді тегіс анық көрінген арт жақтарын да шолып өтті. Биік таудың екі өңірі мен сонау алысырақтағы көкшіл торғын орнаған егін еңбек далалары, колхоз, конезавод далалары да соншалық көркем, соншалық жанына жақын, қадірлі, өзінікі. Еңбегімен ақтайтын, қырағы сергектігімен сақтайтын өлкесі. Кіршіксіз боп мөлдірей жайнаған осындай бай, бақытты өлкесінің амандық, тыныштығына дақ салушы жыртқыштар Бекболдың иегінің астында, осы өңірге тығылып отыр. Қара түннің, қараңғы істің

борсықтары, күн көзінен тығылып, бұның да көзін адастырмақ, тайдырмақ. Көңілінде қажырлы, қайрат лебі бір толқып кеп:

– Табамын жауымды. Қырқамын тілерсегін! – дегізді. Бағанадан бергі із, айғағын түгел көріп кеп енді айрылсам Бекбол болмаймын, тіпті қара бассын мені! – деп кеп атына қайта мініп, оң жақтағы бір серек тастың қасына барды да, басына шығып, тағы да көп қадала қарады.

Бағанағы құстар да жоқ. Әлі ешбір белгі білінбей тұр. Жалғыз-ақ бұл жерден Ожардың тақ ет-бауырына жарыса кеп тірелетін екі шатқал әдемі көрінеді екен. Оны арылтып алды. Ұрымтал сайлар осы еді. Бұны паналамапты. Бергі тастарда да белгі жоқ. Тағы да атына мініп, енді алғаш шыққан тасының сол жағына өтіп шығып, тағы бір тұрғыдан қарады. Бұдан да арылта қарап тұр. Ендігі сүзгені қарағай еді. Ені тар болса да, көлбей созылған қалың қарағайдың сол жақ шетінен түсіп түре қарап тұр еді. Дәл өзінің тұсына тақай бергенде, бір қалың біткен шоқ қарағайдың үстіңгі жағында болымсыз ғана бір белгі елес еткендей болды. “Шын ба, қақас көргем жоқ па?” дегендей боп көзін сүртіп ап, қайта қадалды. Болар-болмас қана білінген көкшіл буалдыр, өзге мұнардан гөрі қоюырақ боп және қозғалған тәрізденіп ырғалып толқып, баяу ғана сейіледі. Аспандап, биіктемей-ақ, көз ұшынан жоғалып жатыр. Бекболдың бір баққан белгісі осы еді.

– Әй, түтін. Түтін-ақ осы ... – деп тағы да бірталай бағып тұрды. Алғашқыдан айқын боп қоюланған жоқ. Бірақ бір ғана рет жоқ боп үзілді де, артынан қайта шығып қозғалақтаған тәрізденді.

– Қисының осы-ақ, – деп Бекбол көз алмай тұрып: – бәсе, өзге жерге, алаң ашыққа түтін салып, жүрегі мүйіз деймісің? Тас емес, қарағайды алуы есеп қой бұның! Жырындысын! Отты ғой сөйтіп бұтағы қалың үлкен шыршаның тақ астына жағып отырсың! Бұтақты аралап шыққанша сейіліп, тарап шығады дейсің. Және отты маздатып жақпайсың, тамызықтап, үзбей жағуға тырысасың. Күні бойы жатпаққа бекінгесің. Асығып, қалың мор салатын да жөнің жоқ! – дейді.

Тас арасында үн, сарын да жаңғырығып, әуелеп кеткіш болады. Бір қыдыру жылқы бар. Бірде-бір кісінеп қойса да “мен

мұңдалап” тұрады ғой. Қарағайлы, қалың бұтақ арасында үн атаулы баяу да, мылқау. Бекбол бұны да нағыз тапқыр, зершіл ақылмен талдап шықты.

– Жә, бұл Қаракер неге шақырмайды? – деп бір ойлай бастады да: – ә, оның үнін өшіру үшін қызылдатып, жас қанға отырғызып қойды-ау! Бабын бұзды-ау ... – деп, бұл жайды жүре ойлап барып, шегеріп қойды да, енді асығып кеп атына мініп, ылдилап жөнелді.

Тау басында тұрып, көз мөлшермен жасаған бір межесі бар еді. Қарағай ішіне кірсе де сол нобайы адастырмапты. Аз-ақ уақыттың ішінде жау жатағының тақ үстінен кеп түсті. Қалың ағаш іші екен. Бұны олар көрді ме, жоқ па? Не де болса Бекбол енді тура бармаққа бекінген-ді. Жай ғана келе жатып, ендігі көз салғаны жаудың саны еді. Бірақ кісінің бойы көрінбеді; жайларын аттары ғана білдіріп тұр. Қатты жүріс артынан суытып қойған аттар қалмақша байлаулы екен. Қазақ ерімен ерттелген екі торы бір жерде де, бір құла мен тағы бір жирен ат бір жерде екен. Ер-тұрманы қызай, суан үлгісіне келеді. Арғы беттің ұрысы болуға лайық. Тегіс емендей қатқан жарау аттар болса да бүгінгі жүріс бұларды қан сорпа қып терлеткен екен. Омырау мен сан, тілерсектері жаңа кепкен терден айғыз-айғыз боп тұр. Сақ ұрылар өзге жылқыны да жайылысқа жібермепті. Азғантай аяда, ағаш бас сайын екілеп, үштеп байланған нокталы құр ат, ту биелер тұр. Олардың тері, анау мінгіш аттардан сонауғұрлым қалың. Тұтқиылдың шабуылына түсіп сүргін көрген семіздер қан-жыны араласып, қызыл май боп, еріп тұрған сияқты: қолды болған кеңес малы Оспанқұлдардың адал еңбегінің көркі болғандай ірікті сәйгүліктер – қор болғаны-ай жануарлардың! – деп Бекбол ішінен тынып келеді. Енді оқ бойындай тақап та қалып еді. Кісі дегеннің әлі де бойы көрінбейді.

– Ұйықтап жатыр ма бұлар, әлде? – деп Бекбол, олай болса оятпайын, басқа есеп ойлайын, дегендей боп атының басын кішкене ірке берді.

Бірақ дәл осы сәтте, бұның бар қозғалысын бағып тұрғандай және енді өзгерісін тани қойғандай боп, тап желке жағынан бір дауыс санқ ете түсті.

– Токта! – деді.

Бекбол бүркіттің балдағын бір қозғап қойып, саспай ғана сырт айналды.

Қараса, жаңа ғана бұл жанынан өткен, сол жақтағы үлкен шырыштың орта тұсында бір қансыз қара сұр банды мылтық кезеп тұр екен. Қалың бұтақты жуан ағаштың басына шығып, бойын тасалап, Бекболды бағанадан бағып отырған күзет қарауылы осы екен. Енді бұтақтарды серпіп тастап, бас пен омырауын көрнекке шығарып апты. Бекбол аз ғана таңырқаған сыңайға мініп, көз алмай қалса да мұның түсін танымады.

– Түс аттан! – деп банды тағы команда берді.

– Түсейін, шырағым! – деп Бекбол жай ғана түсіп, тізгінін ердің қасына ілді де:

– Сескенбе, азамат, сен де түс! Елмісің, жаумысың деп сұрасаңшы. Сиқым мынау, өзім жапа-жалғызбын. Жасанып кеп тұрған қуғыншы деймісің? Аңшымын. Құсымды жоғалтып жүрмін! – деді. Бұл сөздері соншалық бір жай, момын, бейбітшілік пішінмен айтылған еді.

Банды сенсе де, сенбесе де ағаш басынан секіріп түсіп, жетіп кеп аңшы қолынан торы аттың шылбырын жұлып алды да, содан әрі тіл қатпастан, аял етпестен, Бекболдың артына шыға берді де мылтығының ұшымен аттар тұрған жақты нұсқап, бұйрық түрінде басын ғана былғаң еткізді.

Бекбол қалт етпестен бағынды да, топқа қарай тартты.

Енді байқады, өзге үш банды да үш ағаштың түбінде баспа қып отыр екен. Мылтықтарын ұстай-ұстай қарсы алдынан тұра-тұра қалды. Қаракер осында отыр. Орта тұстағы бурыл сақал ұрының тақ алдыңғы жағында қу томарға отырып ап, бір көк шандырды өлердей тартқылап отыр екен.

Бекбол тақай берді де құсынан асып, сол қартаң бандыға қарады. Тесіле қарай беріп, шұғыл өзгерді. Аң-таң болғандықтан селт етіп аңырып, тоқтап та қалды. Сол сәтте анау да таныды. Өңінде бір тандану белгісі мен бір суық мұз кезек шарпысқандай бір сәт болды да, тез-ақ:

– Бекбол, сенбісің, әй? – деді. Таныса да түрі суық, үні жат.

Бекбол бойын тез билеп алып, талайдан сағынып құштар болған жан жүйесін көргендей боп, бар ынтасымен:

– Сәтбек? Қайран Сәтбек-ай, тірі ме едің, бар ма едің? – деді қуанған тәрізді.

Екі жақ бүйірден шыққан екі банды бұл кезде Бекболды қоршап, тақап келіп еді. Бекбол бір-бір қарап алды. Бірақ олардың ішінен көз танысты ұшырата алмады.

Сәтбек Бекболға енді тақай беріп:

– Елмісің, жаумысың? – деді.

Жаңағы Бекбол пішіні жаулықтан алыс көрінсе де, арылып алмақ секілді. Бүйірдегі екеуі мен алғаш Бекболды айдап әкелуші арттағы қара сұр үшеуі аңшыны жалма-жан тінте бастады. Жұлмалай тінтіп, қойны-қонышын арылтып жатыр. Бекбол өз бойын еркімен соларға беріп, алғашқы Сәтбекті таныған, соған қуанған қалпынан өзгермеді. Көзімен қадалып, көңлімен құлай ұмтылғаны да сол ғана сияқты.

– Елмін. Еліңмен, Сәтбек! – деді.

– Шын ба?

– Шыным!

Бандылар бұның бойын арылтып болып еді. Түк таппай серпіле бергенде Сәтбек те “қойындар” дегендей ишарат жасады. Әлпетіне қарағанда бастық өзі сияқты.

Шоқша сақалына бурыл кіргені болмаса, бес жыл өтсе де баяғы пысық, қунақ қалпы екен.

Бұл өңірдегі ең жырынды, алаяқтың бірі еді. Тұқымы шонжар, өзі атқамінер болса да, сол кездегі облыс әкімшілігінің басындағы бір қызметкерге қызын беріп, сол жігіттің панасымен бай-құлақ конфискесіне ілікпей, ерте бой тасалап кеткен-ді. Артынан әр кезде естілетін еміс хабарлар бойынша біреулер: “Сибирьде екен” деп, тағы біреулер “Ташкент жағында қызметкер боп кетіпті” десетін. Тағы біреулер “өліпті” деп те сөйлеп еді. Әр жерге із тастап, әр жотадан бір қылт етіп, көп шиырға салып жүрген ғой. Алғаш жоқ боп кеткен 29-шы жылында бір қыстың ішінде әрі Сибирь, әрі Ташкен маңын бір-бір сүзіп шыққаны рас болатын.

Бұ да бір жағынан аңшы еді. Бекбол осы Сәтбек ауылының маңындағы кедей. Өмірі Сәтбектің әкесі мен өзінің құсын ұстаған жалғыз атты жалшы, қарашы болатын. Құрбылас болғансып жүрсе де Сәтбектің сұрқия, обыр мінезінен Бекболдың өз басы

мен үй іші көрген жоқшылық, қорлықтың өзі де ұшан-теңіз еді. Бекболға Сәтбектің тағы бір сыры мәлім. Ол жаурыны жерге тигенше айла жасайтын әрі сайқал, әрі өтірікші. Енді мынадай суық жүрісте жүргенде одан нені болса да күту керек. Бекболдың ендігі халі зор қауіпте. Талайдан көрген қатты қысталаңның бірі осы еді. Не де болса бұрынғы Бекбол боп көрінуден басқа айла жоқ. Сәтбек бұны барлап бағып, шалар жерін аңдығандай торып қарайды.

– Дегенің шын болса бері жүр! – деп от басына әкеліп отырғызды. Өзі қара бақырдың астына тамызықтап қана от жаға бастады. Бекболдың келуінен бұрын, бағанағы айламен жағылған от осының өзі жағып отырған от екен.

Ендігі жедел сұраған сұрағының бірі:

– Аңшы нешеу едің? Жолдасың кім? Ол қайда? – деді.

– Жолдасым жоқ, жапа-жалғызбын. Құсымнан айрылып қалғаным да сол ғой. Болмаса қағушының алдынан қашқан аңға жіберіп қана қолма-қол алып отырмас па ем! – деді Бекбол.

Бұған сенер-сенбес боп Сәтбек Қаракерді нұсқап:

– Мынау балапан, көрінген қызылға қабатын, жаман қолбала ғой. Сен ұстаған құс осындай болушы ма еді? Кісінің құсы емес пе? – деді.

Қадала бағып отыр, ұстар жері осы. Бірақ Бекбол саспастан мырс беріп күлді де:

– Танисың-ау, Сәтбек! Дегенің рас. Бір бала жігіттің бұзылған құсы екен. Түзеп алғанымша сол боп жүр, – деді.

Сәтбек үндемей қалды. Бірақ көзінің астымен ылғи бағып қарап отыр. Бұл кезде Бекболға алғаш кездескен асау қара сұр да әр алуан сұрақтар бере бастап еді. Оған біраздан соң, өзге екі банды да қосылды.

Бұлардың сұрағаны “қуғын бар ма, мал іздеген жоқшы бар ма? Кеше кештен бері кімді көрдің?” – деген сияқты дәл қазір өздеріне керекті хабарлар болатын. Бекбол құсынан басқа түк білмейтін, түк көрмеген момын, меңіреу ғана шал болды. Бұл пішіні Сәтбекке тағы бір сезік бітіргендей боп, қайта қадалып:

– Жә, ел екенің шын болса бізге ересің. Бұған не дейсің? – деді.

– Е, бәсе!

– Иә, иә, кәне осыған не дейсің? – деп өзгелер де төне түсті.

Бекбол шынымен бейіл беріп, бекінгендей болып, Сәтбекке карап, шарт жүгініп алып:

– Ей, Сәтбек. Екі сөзге келмей, ердім, десем сөзімді жалған дер едің. Бірақ сен түс шаймай, баяғы Бекбол де де, баяғы Сәтбек боп бел шеш. Не саудасы бар? – деді.

Осыған келгенде Сәтбек қайта жауап қатпастан өз жолдастарына карап, шетке қарай ым қақты. Төрт банды үндемей тұрып барып, аттардың ар жағына шығып, азғана кеңес қылды. Бекбол ол жерден де Сәтбек көзінің бағып тұрғанын сезіп, секем алдырмас үшін, қыбыр етпеді.

Сонымен аз ғана уақыт өткенде бандылар екі ұдай боп даурығып, егесе сөйлесіп, қайта жүрді. Алғашқы кара сұр Сәтбекпен шындап ұрысысып, омыраулап келе жатқан сияқты. Өзге екі ұры да осыған бейім. Сәтбек жалғыз қалған сияқты. Аналар келді де Бекболға тап берді. Орнынан тұрғанша ес жиғызбастан кеп міне түсіп, кара сұр банды сары пышақты жарқ еткізді. Өзге екеуі Бекболдың аяқ-қолын баса қалды. Пышақты кеңірдегіне тақап кеп, енді ора беріп еді, сол кезде Сәтбек кеп кара сұрдың білегінен жармаса түсті.

– Әй, жігіттер, мен десеңдер, өлтірмендер! Заманым бір құрбым еді. Ең болмаса тілге келтіріңдер! – деді.

Бекбол бұның өзі жасаған бір қыры екенін түсінен сезді де, үндемеді. Артын тоспақ болды.

– Не тіл? Не қылған тіл? – деп бұның үстіндегі ұрылар арсар етіп еді.

– Ең болмаса бұл бақырдан бірдеме тіле де, соны орындамаса өлтірші! – деді Сәтбек. Жасаған айналасының тетігі осы арада екен. Бекбол өздері айтсын деп тағы да үндемеді.

– Ендеше: “не көрсем бірге көрдім, өлсем бірге өлдім. Ердім!” – десін бұл шалың. Әйтпесе бауыздап кеткеннен басқа жолым жоқ. Қылыш үстінде серт жоқ... – деп кара сұр Бекболды тағы бір рет тізерлеп жіберді. Бекболда қорқыныштан белгі жоқ, ішін кернеген ыза еді. Сәтбектің баяғы әлсіз, правасыз кедейді алдап, аунатып жеудегі сұм-сұрқия әдісі. “Қуарған қанқұйлы. Маған қорлық сөздерді, жалыныш сөздерді айтқызбақсың ғой, соны-

мен өзіне қорғалатып, өзің айырып алған кісі болмақсың. Тағы да “қарыздар” кісі қып алмақсың ғой”, – деп ішінен бұрынғы барлық көрген жауыздықтарды тегіс есіне түсіргендей болды. Намыс пен ашуға қатты бекініп ап еді. Жаулары қанша тосса да бұдан үн шықпады. Сәтбек соған ашуланып кеп:

– Әй, өзің тілің бар ма? Неге үндемейсің. Мен саған болысып, жанды ортаға сап тұрғам жоқ па? – деді.

Бекбол қатты ашулы пішінмен:

– Ал, әрмен, ендеше, мынауыңды үстімнен! – деп бұлқынып қалды. Құр бопсамен отырған ұрыларды Сәтбек оп-оңай тұрғызып жіберген болды. Мазақ пен қорлықтың олақ ойыны. Бірақ айла қып бөгей бермесе тағы болмайды.

Бекбол босаған соң, Сәтбек:

– Жә, сенің басыңа мен кепіл болайын. Жалғыз-ақ бізге ер де, бүгін түнде есебін тауып, бой көрсетпей мына малды жолдағы отрядтан алып өтіс. Ары өткен соң міндетің менің мойнымда. Баяғы Бекбол, Сәтбек боламыз. Көндің бе? Болмаса мына тұрғандардың сені бауыздайтыны шын! – деді. Сәтбектің алғаш шешілгені осы еді.

Бекбол үндемей, саспай құр ғана тосып отырып, барды айтқызып алды. Енді көп сауданың орны жоқ. Күнді байқап еді, Ожардың желкесіне қарай құдиып қапты.

– Ей Сәтбек, ей жігіттер! – деп, Бекбол ондалып, бойын түзеп, алды да, сол дегенің деген-ақ. Сөз бітті, болды. Пісір мынау етіңді, жейік те, атқа қонайық. Өзімнің де ойлағаным осы болатын. Не мыжытыны бар, тек жолымыз болсын, – деді.

Ұрылардың бұған деген шырайы енді өзгере берді. Сәтбек тағы бір шүйлеу үшін:

– Бәрібір енді қолға түссең, шекарада бізбен түсесің. Ондағы өлімнен сен де құтылып жатқан жоқсың. Солай емес пе! – деді.

– Уай, енді сөзді доғаршы, жаным! Қолға түспейміз. Аман өтеміз. Болды! – деп Бекбол енді тіпті аналардан аса сөйледі.

Осыдан соңғы сөздер Сәтбек пен Бекболдың жай сұрасқан бейбітшілік создері еді. Ет пісті. Енді соны түсіріп жеуге асығысып еді. Бекбол дәл етке отырар алдында Қаракерді қолына қондырып, күнді тағы бір болжады да:

– Ал, тез жеп алайық та, қазір атқа қонып иек артпа, кіре беріс тастың біріне жетіп алайық. Болыңдар! – деді.

Өзі асыққан сияқты. Бандылар аңшының бұл ақылын мақұл көрген еді. Күн ұзын бір жерде жатуды олар лайық демейтін. “Жөн” дескен ажарларын байқаған соң, Бекбол енді құсын көтеріңкіреп тұрып:

– Жә, ендеше, мына құсты кош айтысып қоя беремін! – деді. Бандылар етке кіріскен еді, теріс дескен жоқ. Бекбол Қаракердің көзіне қарап, бойын біраз сылап қойып:

– Жә, туып-өскен жер-ауға Сәтбек екеумізден қалған бір белгі сен бол. Балақ бауынды да алмаймын. Бар, жануар, кош бол! – деп Қаракерді әуелете лақтырып жіберді.

Алдында жем тартып алған неме, ұшпай жүре ме деп қатты қауіп қып тұр еді. Бірақ Қаракер аңшының көп тәрбиесін ақтағандай болды. Атқып ұшып биіктей берді. Ойнай ұшқан сияқты, айналып жүріп биіктеп барады. Құсты қимағандай қарап тұрып-тұрып, ақырында Бекбол от басына келді. О да етке отырды. Мол асылған семіз құлынның етін өзгелер қапыл-құпыл жұлып, жұтып жатыр екен. Табақ жоқ, бір кір орамалдың үстіне үйіп салған бусанған етке, от жақ шетінен кеп Бекбол да араласты. Бақыр отта екен. Бірақ от өшуге жақындап қапты. Етті камти отырып:

– Сорпа суып қалмасыншы! – деді де, бағанадан ескеріп қойған бір уыс жапырақ пен қу шөпті шала шоқтың үстіне тастай беріп, үрлеп-үрлеп жіберді.

– Үй, үрлеме-ей! Өй, оның не? – деп Сәтбек біраз омыраулап еді.

– Ей, қайтеді? Сорпа суымасын! – деп қаннен-қаперсіз пішінмен етке қолын сала берді. Атылған мылтық түтініндей болған бір шуда, айқын көк түтін, шок қарағайдың үстінен бүрк етіп көрініп қап еді.

Осы етті мейлінше жеп, енді артын бітіре берген кезде анадай жерде қалмақша байлаулы тұрған екі торы аттың құлағы қатарынан елең ете түсті.

– Әй, мынау не көрді? – дей сала Сәтбек сол жағындағы мылтығына тап беріп еді. Өзгелер де дүрк беріп қаруларын шапшап ұстай алысты.

– Қап, күзет те қоймай! – деп Бекбол да өкіне берді. “Енді келер пәле жоқ. Маңайда құнан шаптырымнан беріде тірі тышқан жоқ” дегенді айтып, бәрін бейбіт қып қойған өзі еді.

Бандылар әр ағаштың түбіне тарай жүгіре берді. Сәтбек атқа жақын бір ағашқа қарай ұмтылып еді. Бекбол соның соңынан жүгірген. Бұлардан жиырма қадамдай жерге шыға бере-ақ қара сұр банды мылтықты басып қалды. Анық-ақ қуғыншы жетіпті. Сәтбек пен Бекбол ешкімнің қарасын көрген жоқ еді. Мылтық үніне жалт қарай бергенде екеуі де лезде қарсы атылған мылтық үнін есітті. Сол сәтте қара сұр банды шалқасынан ұшып түсті. Қазақша, орысша қатар айтылған бұйрық команда да естілді:

– Таста қаруыңды! – деп, барлық айналадағы қарағайлар әмір еткен сияқты. Жолдасының құлағанын көре салысымен Сәтбек Бекболға қарап аузын ақситып, мылтығының құлағын қайыра беріп:

– Ал, өлесің, бәлем! Жастығым... – дей бергенде Бекбол ақырып:

– Таста қаруыңды! – деп секіріп, ұмтылып кеп мылтығынан да ұстады, тізеден де теуіп жіберді... Ескі дұшпаны, сырқынды бандымен шаппа-шап алыса түсті. Бірақ бір айналуға келместен-ақ жау бұраң етіп Бекболдың астына барып бұрқ ете түсті. Бекбол өзі әлі оншалық жыға қоярлық қимылды істемеген сияқты еді. Сүйтсе Сәтбектің артынан кеп, жұлқып бүктеп түскен Александр екен. Бекболдың талай жылғы досы, талай қысталанда қатар жүріп бірге сынасқан, сеніскен досы Александр. Коменданттың өзі. Айналаны қоршап алып, баспа қып тұрғанда Александрдың ең алдымен ойлағаны Бекбол еді. Қысылған банды Бекболды зақым қып кете ме деп сескеніп еді. Дәл аттардың қасына жеткенше атака жасамағаны да сол болатын.

Бір банды өлді де, үш банды тұтқын болды. Оспанқұл, Жәнібек және барлық қызыл әскерлер байлаулы жылқыларға беттеді.

Бекбол Александрды құшақтап, Сәтбекке алып кеп, қашқын шонжардың көзіне нұсқап тұрып, әуелі қазақша:

– Мынау Сәтбек! Мен туған жылы бірге туып, совет орнағанша, сақалымның ағына шейін, мойныма мініп қанымды

сорып келген борсығым еді. Сәтбек атын менен көп естімеп пе ең? – деді.

– Көп естігем. Жақсы білем! – деді Александр.

– Ендеше, сол Сәтбек осы! – деп Бекбол Александрдың өзіне бұрылды да, қуана күліп, енді орысша таза сөйлеп қоя беріп:

– Осымен нешінші қашқынды ұстасып тұрмын, Александр! – деді.

Александр Бекболды қолтығынан алып оңашарақ бұра беріп:

– Ну, Бекбол, ендеше, құтты болсын! Бұл сен ұстаған он тоғызыншы нарушитель! – деп кәрі аңшы досының қолын қатты қысып, ұзақ сілікті.

Арада бірнеше жыл өтті. Тағы да октябрьдің әдемі бір шағырмақ, мөлдір күні еді. Көлемі үлкен, бай колхоздың ылғи, жаңа, таза үйлері әрі көңілді, көрнекті, әрі тыңқиған тоқ пішінде. Ең үлкен жаңа мектеп, содан кейін басқарма және осы колхоздың тап орта тұсында қызыл темір шатыры бар әдемі үлкен бір үй тұр. Бұл біздің Бекболдың үйі. Кәрі аңшының өзі үлкен бөлмесінде баяғы досы Александрмен бірге отыр.

Тәжірибелі қарттың соңғы жылдардағы еңбегі бұрынғысынан да артқан. Қазіргі еңбек тізімі Сәтбекті ұстаған он тоғызыншы уақиғадан сонағұрлым молайған. Бұл күнде Бекбол ардақты, орденді колхозшы. Өзі ғана емес, қазірде Жәнібекті де дәл өзіндей көреген, алғыр, жас қыран қып баулып алып еді.

Ана босағада тұрған Қызылбалақ та тұғырдан тайған жоқ. Жыл сайын, күздің екі айының ішінде “Октябрь” колхозының қорына 130–150 түлкіні кіргізуден о да айныған емес. Отан жауына қарсы жанын сала қимылдайтын саналы кәрі қыран Бекбол болса, мал табар қайтпас қыран Қызылбалақ. Екі серік әлі қажыдық, тоқырадық дейтін емес. Қайта қазір ең ажарлы, ең әдемі күйіне келген сияқты.

Соның ең бірінші белгісі Бекболдың өзінде. Ол соңғы екі жыл бойында зер салып, Александрдың дегенін істеп жүріп, орысша хат танып қалған еді. Бұрын тілге жүйрік болса, енді өздігімен

газет, кітап оқитын да боп алған. Сонымен бүгін Александрды әдейлеп қонаққа шақырып, бір қымбат кітаптан, кейбір түсінбей қалған жерлерін сұрастырып отыр. Екеуінің ортасында қолдан қолға ауысып отырған жұқалау сұр кітапшаның сыртында алтын жазу бар. Ол Қазақ ССР-нің Конституциясы.

Жүз он бірінші статьяның тұсында Бекболдың бір белгісі бар. Соған үңіліп отырып: “Отанын қорғау СССР азаматының қасиетті міндеті” деп, бірнеше рет айтып шықты.

Бекбол Александрмен әлі бірнеше күн бойы конституцияны да, сайлау заңын да мықтап талқылап, ұғынып шықпаққа сөз байлаған. Бекбол да, Александр да бұны әсіресе ұлы, зор міндет деп біліседі. Үйткені райкомнан Александрға хабар келген... Сайлау округының ұлттар советіне ұсынбақ кандидаты осы ардақты карт, кәрі қыран Бекбол еді.

ОЛ КҮНГІ АЛМАТЫ

Қара мұрт оны әбден түсінеді. Бірақ көптен көріспегендіктен мынаның қалайша оралдырып жүргенін естімек еді. Өзінікіне ұқсай ма, жоқ па? Соны байқамақ. Сондықтан:

– Шын ба, елуге жете ме? – деді.

– Жетпей қоя ма? Өзің ойлап көр. Охотыға қалай шықтым, солай кем болса бір тұс киіз, бір сырмақ, немесе алаша, кілем, не болмаса сандықта жатқан ішік, шапан алам! – деді. “Охоты” деген соңғы айларда бұлардың тілінде ауылға барып, шабуыл жасап қайту мағынасында болатын. Семіз қызылдың бұл айтқаны шын екенін осы Фонтан көшесінің өзі-ақ өн бойында көрсетіп тұр.

Әр көшенің басынан кіре бере, Тәшкен аллеясына шейін байқап отырсаң: әлденеше бақшаларда, немесе тәуір үйлердің терастарында ылғи қызарып, аламыштанып, жарқырай жайылып тұрған қазақы қолды жасауды көресің. Бұл үйлердің бәрі де қала чиновниктері мен көпес, немесе мешан атауының үйлері. Соның кейбірінде әдемі оюлы сырмақ, кейінде шебер кестелі тұс киіз, кейінде су жаңа; мұндай қызарғаны жоқ үйлер салам шатырлы, аласа дуалды кедей шокпыт үйлер ғана. Одан басқаның бәріне қазақ аулынан шыққан жасаулы келіндер түскен дерсің.

Бағанағы шал-кемпірді шошытқан қала бұл күндерде сол айналасын жалмап жұтып, қызара бөргіп тұрған талан-тараж қаласы еді. Семіз қызыл осы жасауларды әлгі чиновник, тілмаш, көпестердің үйіне жеткізіп, арзан қол қып өткізушінің бірі еді.

Бұлардан өтіп кеткен соң, көшпен Балташ тағы екі жерде стражникке кездесіп еді. Бірақ алғашқыларға ерегіс үстінде айтқан жауабын Балташ енді ылғи шын етіп қолданып, анау-мынау қақпайына көнбеді. Көшті жолай қорғаштап отырса да, Балташ шал-кемпірмен сөйлескен жоқ. Жалғыз-ақ Тәшкен аллеясына жақындай бергенде кемпір аздап есін жия бастап, көк қойдың күйігін енді сезе бастады:

– Соғымға деген жалғыз қойымыз еді. Қақпайға түсіп кете барғаны мынау, – деді.

Балташ өз ойының бір түйініне тірелгендей болып:

– Қақпай!.. Қақпайда көк қой түгіл, мен де кеттім! – деп өз жайын өзі тағы мысқыл етті.

Үш күннен бері бойын кернеген ыза қазір тамағына жиылып тастай тығылып, алқымдап келеді. Кейде ащы суық жастай боп көзіне жетпей, көмейінен іркіле қайтып, у тамшысындай жұтыла-жұтыла келе жатқан сияқты. Соңғы күндердің ызасы қат-қабат.

Ең әуелі бұл өзі іспесікте жоқ еді. Қаладағы үлкен диірменнің жұмысшысы болған соң, байы:

– Сені ешкім алмайды. Жібермеймін. Тіркесе, сұрап та ала алам, – деген.

Сонымен қаперіне еш нәрсе алмай жүргенде бір күн кешке пәтеріне үлкен Алматы болысының атшабары салып келді. Тығыз бұйрық беріп, “пәберке” орнына бар – дейді. Басында Балташ:

– Мен сенің ауылдағы күлге аунатып жейтін үн шықпасын емеспін, галава не марош! – деп тәлкек қып еді, анау болмай, қадалып отырып алды. Байы біліп, бұрынғысынша “жібермеймінді” де айтты. Бірақ болыс тақымдап қалмады. Сұрастыра келсе, бұрынғы іспесіктерде жоқ екен. Ал, соңғы күндерде қала толған пара, сұмдық, қулық емес пе? Болыс, тілмаш, пристав дегендер талайды-талай саққа мінгізіп жатқан жоқ па?

Законге жүйрік қу болыс дәл соңғы күндерде бір момынның жігітін дәл осы қалаға келген жерде, іспесік тапсырылып қойған соң, жүз қой пара алып босатыпты да, орнына бір жігітті тығу керек боп, Балташқа жабыса кетіпті. Мұны әкететінін біліп, байы Балташтай әрі мықты, әрі тәжірибелі жұмыскерлерден айрылғысы келмей, әрекет істеп, қайтадан алып қалуға айналған екен. Соның жауабын білейін деп Балташ өткен дүйсенбі күні кешке байдың қақпасына бет алып келіп қалып еді. Ар жағынан баймен қоса қызара бөртіп шығып келе жатқан болыс пен атшабарды көрді. Бай да, болыс та бұған тақай берді:

– Амал жоқ, кететін болдың! – деді.

Балташ ыза болғаннан жалынбады... Жөнін де сұрамады. Үн қатпай бұрылып тарта берді. Жүз қойдың жиырмасын болыс

мына байға өткізіп, дәлін айтқанда Балташты сыртынан сатып, кетіп барады екен.

Сонымен алдыңғы күн тәңертеңнен Балташтың жалғыз арманы сол болысты енді бір тауып ап, жалғыз-ақ ауыз сөз айтып, содан фронтқа әзірлене бермек еді. Түс кезінде төменгі базарда көп жиынның ортасында, көк жорғаның үстінде тұрған болыстың қасына келді де:

– Елдің жақсысы, жаманы деген әкеңнің аузын... сволыч, немен жақсы десем, жүз қаралық иттікпен жақсы екен ғой, – деді.

Болыс тырсыып, жарыла жаздап, танау қағып бір қарады да, Балташтың қанын ішіне тартып тұрған суық түсінен, еңгезердей бойынан, шәйнектей боп түйіліп тұрған жұдырығынан қорқып, жотасын беріп сырттай берді. Өтірік естімеген кісі боп тайқып кетті.

Сүйткенше болмады, қаптаған көп стражник бар лапкені жаптырып, сауданы тоқтатып, базардағы бар халықты бір жаққа жүресің деп айдап, ығыстырып келеді екен.

Болыс өз тұсына келген бір таныс стражнике Балташты сыртынан нұсқап:

– Мынаны да айдап апарып көрсет, жырылып кетпесін, – деді.

Сонан соң Балташ қанша шатақтасып бармаймын десе де болмай, әлгі стражник көппен бірге айдап отырып, Боралдайға қарай бұны да әкетті. Боралдайда ол күні мұның көргені әлі көз алдынан кетер емес, жігерін қайнатқан ызаның молы сол. Балташтың көз алдында Ұзынағаш, Қастектің сегіз азаматын дарға асты. Қайран Бекболат! Аяқ-қол байлаулы күйінде дардың астында тұрып, дәл басына қап кигізер жерде сұп-сұр боп ап, дауысын саңқ еткізіп:

– Қайран ел, кош, – деді.

Қаппен ілесе мойнына ілінген бұғау аспанға қарай іліп ала жөнелді. Төрелі, көпесті, стражник, тілмашты қатал қала оны қандай тамаша етті!

– Кәпір, жалмауыз қала, жат қала, суығын-ай! Бөтенін-ай! – деп Балташ кемпір-шалға қарады. Олар қайтіп үрпимесін.

– Осы қалаға он жасымда келген екем. Он бес жыл өмір кешіппін. Бүгін, міне, өлім аузына кетіп барам. Сен болдың не, болмадың не? Елеген бар ма? Шымбайына батып, тым құрса “алда байғұс-ай!” – деп есіркеген бақ, дуал, не батпақты көше

бар ма! Қуғын жеген бұралқы иттей кеттің де бардың!.. – деп баптағы орқаш-орқаш боп тоңданып жатқан сұр көшеге қарады.

Тәшкен аллеясына жетіпті. Обоздар сайда көп боп тіркесіп қалған екен. Кететін азаматын шығарып салатын елді ылғи жаюлатып, көліктерін басқа көшелерге тастапты. Әрбір арбаның тұсында ауылдан келген еркек-әйел топ-топ боп ұйлығып жүр. Белдері бүгілген, көздері қызарып, добалдай боп іскен. Беттен аққан соралары айғыз-айғыз. Түстері де киімдері сияқты шетінен жүдеу, сұп-сұр.

Балташ стражникпен сөйлесіп, бір алаңдау жерді тауып, көшті содан көлденең өткізіп салды да, шал-кемпірге жалғыз-ақ ауыз сөзбен:

– Қош! – деп кейін бұрылды.

Келді де, сұрастырып жүріп, өзінің жүзбасысын тауып алып, сол нұсқаған арбаға жүгін салып, өзі де ырғып мініп, екі жеңін сұғыстырып ап, мелшиіп қарап тұрып қалды.

Енді байқады: айналасының бәрі күбірлеп, зарлап, қош айтып, күңіреніп жылап тұрған көздің жасы екен!

Қасында қатар отырған қойкөз сары жігіт еңсесін көтере алмай бүгіліп, бөрігін көзіне киіп ап, біресе “аһлап” кетет те, біресе егіліп-егіліп, кеңкілдеп кетеді. Қарсы алдында күндік киген кәрі шеше ыңыранып, бүйірін таянып тұрып, сыбырлай жылап, жоқтау айтады:

– Жалғызым, қуатым! Сұмырай болыс, қуарған қала... Обырдай оптың ба жалғызымды!.. Жұттың ба басымды... Жерің кеңісе егін ек, міне, менің тұлдыр болған орныма! – дейді.

Балташ пен екі жолдасы кеп, қоштасып қалды. Бұны шығарғанның бары сол. Олар да өзіндей жұмысшылар еді. Ешқайсысы да жыласқан жоқ.

– Өзге жұрттың жылауы аз боп жатыр ма, жыламайық! – деген Балташ ...

Олар мұны арқаға қағып:

– Бала емессің, жолды, жөнді білесің. Қайта көпті көріп, көзін ашылады. Жәлейт қылма! Сыбағанды жегізбессің! – дескен.

Дәл обоз жүрерде олар:

– Но, тірі қайт, аман бол, паршай-паршай! – десіп қала берді...

Обоз қозғалғанда байқалуы банағы жылаулар түк емес екен, қоштасу, зарлаулар ылайсаң сұм көшені де, сұп-сұр болған суық қаланы да енді күнірентгі.

– Бауыре-е-м!.. Жалғызым!.. Жан жарым!.. Қосағым!.. деген зар-шер үндері бірінен-бірі өтіп, асып кетеді...

Қаладан ұзап шыға бере талай кемпір-шал жылау зардан арбаға ілесе алмай талып, жығылып жатыр. Үндемей, мелшиген күйінде, сұп-сұр болып отырған Балташ, енді тау жаққа қарап отырған бетінде қазақ зиратын көрді. Соның қасына кеп қалысқан екен. Бұл кезде арба қасында шұбырғандар да, арба үстіндегі жігіттер де тегіс ауыздары күбірлеп, құран оқи бастады. Тоңазыған қолдарымен бірі артынан бірі дұға қып беттерін сипасады. Барлық суық жау Алматы қаласынан мынау елге жылы да, жақын да көрінген жалғыз орын осы тәрізді. Бұған деген көңіл де қалыпта, жарықшақ та жоқ секілді. Ажарсыз сұп-сұр молалармен қатарласа бере Балташ та бетін сипады. Барлық көпшілікпен бірге мұның да құран оқып, тие берсін айтып келе жатқан аруағы: кеше осында көмілген Бекболаттың аруағы еді...

... Ол күндегі Алматының сол зираттан басқа түсі “лағнет” айтқызған түс еді.

ТАТЬЯНАНЫҢ ҚЫРДАҒЫ ӘНІ

(“Абай” романының “Ақын үніне сахара мүлгіді” деген бөлімінен бір үзінді)

Таңертеңгі шайдан соң үй іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кетті. Қыстың осындай бір ашық күнінде Абай өзінің үлкен үйінде оңаша отырып қап еді.

Алдында үлкен дөңгелек үстел тұр. Оң жағында, Абайдың қайда отырса қасынан үзілмейтін көршісі – үлкен жастық жатыр.

Абай біресе аласа үстелге шынтақтап, біресе үлкен алақанымен мықынын таянып, үнсіз отыр. Ойда отыр.

Ішінде ой шырағы жанғандай боп, салмақпен қараған көздері анда-санда қарсыдағы терезеге қадалады. Күн түсіп тұрған қарлы адырға ұзақ-ұзақ қарай түседі.

Өзінше бір мығым күшпен, ұғымсыз бір мұңмен жұмырлана бүгілген төбе-төбелер.

Биылғы қыс Абайдың ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден босаңқырап, үйде көбірек орнығып отырған қысы еді. Көп өлең жазылған жылдың бірі де осы болатын. Сондай сүйген еңбегіне беріліп, өзімен-өзі ғана боп, толғана ойланған уақыттарында көз алдына көптен көп оралатын осы адырлар. Бұлар күн ырайына қарай әр түрлі сөйлейді. Мұңлы көңіл осы мұңлы адырмен ертеңді-кеш көп сырласқандай болушы еді. Бұлтты, сұрғылт күні ол адыр күн шуағын сағына мұңданады. Ашық күні жылы жарқын жазын сағынатындай болады. Жеткізбес арман жеңсігі жеңген адыр. Қанағат қылған күні жоқ мықты адырлар.

Сол адырдың қазір бір жадыраңқы қабағын көргендей болды. Қойдың алды солай қарап өріп барады екен. Сарылып, сазарған адыр енді тас басында жүріп шырқаған қойшы әнімен сергітін сияқты.

Абайдың осындай боп үндемей ойланып қалған кездерін қабағынан танитын жігіт бар. Ол – мұндай шақтарда үндемей, көп қозғалмай отыратын Қарасақау. Қазір де тіпті қарап отырмас үшін ол Абайдың тобылғы сапты сарбас қамшысына бүлдіргі тағып отыр. Анда-санда Абайға қарай түсіп, өз жұмысын істейді.

Бір кезде жұмыс арасында көз тастап еді, Абайдың ерні күбірлеп, қолы да әлдекіммен сөйлескендей қозғалақтаған сияқтанды. Бұрын мұндай машығы болмаушы еді. Биылғы қыс жалғыз отырған шақтарында анда-санда осылай ететін бір әдет пайда болды. Қарасақау біледі. Осындай күйдің артында Абай көбінесе қағаз, қарындаш алғызады.

Сондай бірнәрсені бұйырар деп күтіп отырғанда Абай бұған шұғыл бұрылып, жалт етіп салқын қарады да, үйдің сол жақ бұрышына қарай сол қолын көтеріп, үн қатпастан бір нәрсені әкел дегендей белгі етті.

Қарасақау нені керек қылғанын түсінді де, шапшаң тұрып барып, үстелдің үстіне көнелеу боп қалған екі үлкен кітапты әкеп қойды.

Абай бір кітаптың бетін ашып, өзіне керек жерін тапты да, оқымай, сол беттерге қарап шалқиыңқырап, біраз бөгеліп отырып қалды. Көзі бұл беттерден ана жатқан екінші кітапқа да түсе береді.

Бұл екі кітап, бұл ауылдың, бұл өлкенің Абайдан басқа барлық жанына тілі де, мазмұны да ұғымсыз кітаптар. Бір Абайдың ғана көңіліне әрі ұғымды, әрі құрметті боп алған алыс дүние, алыс заманның екі ақынының кітаптары. Ол жатқан – Пушкин мен Лермонтов.

Екеуі де мұның ата-бабасы кешкен өмір соқпағынан мүлде басқаша боп өткен жандар. Бұлар жүрген орындардан да әлдеқайда алыста өткен. Қазақша есеп қып айтса, олар да баяғының адамы.

Бірақ сол қалпында, осы қыстың ішінде бұл екеуі Абайға біртүрлі жақын сияқтанып, жылы ұшырағандай болды. Бөтен дүниеден бөтен тілмен кеп бұған сырларын ашқан, мұңдарын шаққан егіздер сияқты болады.

– Сен де біздей саналы мұңлысың! – дегендей болады.

Осылармен танысып, табысқалы Құран да, Аллаяр да, тіпті Науаилар да сыртта қалды. Кейбір намазқой, діндар кәрілер, иә шала сопы молдалар Абай үйіне қонып отырып, Абай бос кітаптарды күндегі машығы бойынша қасына алғызғанда, іштерінен ырза боп:

– Шарифат жайын оқып отырады екен-ау бұл кісі деп, кейде біріне-бірі:

– Әлде аруақтарға құран қатым қып жатыр ма екен? Молдаға аудартпай өзі оқиды. Оның сауабы мол ғой? – десетін. Бірақ, кітап теріс жағынан ашылып, суретті беттері көрінгенде, жаңа әр қарпы ереуілдеп тұратын араб жазуынан басқарақ, біркелкі боп жылып аққан орыс жазуын көргенде, әлгі адамдар іштерінен сұқтанып, жымдай тынатын.

Абаймен арбаса жүрген кейбір жуандар болса, сырттай бере:

– Бұл теріс оқуды неге сонша қадалып оқиды екен, ә? – десіп кеп:

– Е, бұ да бір асқандық қой ... Қазаққа істеген қыры ғой. Мен ұлыққа сендерден жақынмын деп отырғанын көрмеймісің? – деп те кетісетін.

Абай көп кештерде, жалғыздық шақтарда өзімен үнсіз тілмен ұзақ-ұзақ сырласатын достарын сырт адамның көпшілігі жат жұмбақша бағалайтынын біледі. Бірақ, оны елеп, ескерген емес.

...Өткен жандар. Бірақ мұндай өлім өлім бе? Мәңгі бақи өлместей боп, кейінгі дүниеге өз аттарын ұмытпауды уағыз етіп кеткендер.

...Өзгеден жер үстінде қалатын белгі – томпайған көр. Әуелде жер бетінде томпайған бос топырақ мезгіл сайын шөге-шөге барып, ақырында мүлдем жермен жер боп тапталады. Шамасы, осы көр, жер болумен қатар, адам аты да өшеді. Мәңгілікке жұтылады. О да бітеді. Мыналар сол өзінен қалған жер үстіндегі белгіні тау етіп, мәңгі мықты беріктікке бекітіп кеткендер. Олар анау көрініп тұрған екі Ақшоқы биігіндей. Абай күрсініп кеп:

– Туған елінде, отанында өнер-білім болуы қандай сый болар еді! Әлденеше ағарған буындардан қалып келе жатқан қазыналар болып, соны сақтаған асыл сандығы болса арман бар ма?.. – дейді.

Мынау екі ақын Абайға әр кезде бірге туысқан аға-інідей көрініп қалады. Сол “аға-інідей” деген теңеу, бұл екі атты Абайға осы өз ортасы, өз айналасындағы адамның арасындай етіп бір көрсетті.

...Басында, ақылы мен ашуы шарпысып, кезек жеңісіп барып, ақырында сыншы – кемел ой жеңсе де, шерлі көргіш боп алып, тына алмай жанған аға бар. Сол ағаның дертін көріп: “Тынғаннан не тауып ек!” – деп ызасы мен ашуына бой ұрып өлген іні бар. Сол аға – Пушкин. Сол іні – Лермонтов. Кейінгі ұрпаққа, барлық ел, барлық заман, бар қауымдағы шерлілерге атой салып, өмірлері шырақша жанып өткен аға, іні...

Абай ойлана күрсініп отырып, Татьяна хатына үңілді.

– Неткен айтқыш тіл? Тіл емес, жүректің лебі! Гүрілдеп соққан ырғағы! Неткен нәзік тереңдік... – дей отырып, кітап бетінен көзі тайқи бере:

Ғашықтың тілі, тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл ... —

деді.

Татьяна хатының ырғағы мен нәзік үніне өз жанынан үн қосты. Қыз шеріне қызыққаннан шыққан бір сарынның басы еді. Өзінен өтіп кеткен дәурен. Бірақ, сол күнде де осындай боп айтылған тілді естімедім-ау! Естірлік, мүлгітерлік күй, ұғарлық сергек жүрек болса осыған шомып көрсейші. Осы үлгі болар! Сезінетін жас табылар. Үлгі етіп көрсем нетер? – дейтін.

Сондықтан да, осы бір-екі күн бойында Татьянаны өзінің қазақы қоңыр тілімен сөйлете бастап еді. Сөйлеткен сайын Татьяна майда қоңыр үн тауып, нәзік қоңыр күй тауып, ділмар жас, шебер-шерлі боп барады.

Қазірде ұяң, майда қызға Пушкин жазғызған хатпен өзі жазғызған хатты салыстырды. Кей жерлері Пушкинше емес. Қатандау. Бірақ ол оқушының шалалығына амалсыздан берілген баж. Сонда да ұғынар ма? Көз алдына Көкбай, Мұқалар келеді.

– Әй, мынадай сөзбен мұңданған Татьянаны олар да ұқпас! – дейді.

“Евгений Онегиннің” осы беттерінің арасына салып қойған хат бар еді. Бір нәрсеге ойы ауғандай боп насыбайын атты да, бір-екі қағазды аударып барып, сол хатты алды.

Семей кітапханасына барып, он шақты кітап әкелген Қарасақау кеше кешке осы хатты да әкеп беріп еді. Білімді досы Михаэлис Абайдың “Евгений Онегинге” сүйсініп жазған хатына жауап ретінде жазған мынау хатында:

“Соңғы жырларда “Евгений Онегин” әңгімесі күйге де түсіпті. Пушкиннің Татьяна, Ленскийлеріне сай күй дейді. Петербор, Мәскеудегі саналы қауымның бір тынысы сол болғандай деседі. Бірақ керегі не, бізге оны естуге бұйрық жоқ”, – деген екен айдаудағы сорлы тұтқын.

Хаттың осы жерін қайта оқып отырып Абай Көкбай, Мұқаны тағы да еске алды:

– Әдемі әні мен “Әри әйдай, бойдай талайды да” бұлдап өткізіп жүрген сорлылар еді, – деп күлімсіреп отырып, бас жақта тұрған домбыраны алды да:

– Сол бишара бақалшылардың қолына бөз орнына торқа берейінші осы! – деді.

Көзі жасаурап, ерні жыбырлай отырып, Ақшоқының қос биіктеріне анда-санда көз тастайды. Бірақ, қараған нәрсесін көріп отырған көз емес. Ол қазір ойдың көзі ... тербеле толқынған ақын толғауының көзі. Қолы шек пернені термелеп, жебелей береді. Кеше жатарда да осы бір сарынды, алыс бір ызындай шалып қап еді.

Қазір сол есіне де, домбырасының шегіне де тап түсіп, орала кетті. Тағы да тарта отырып, ақырын үн салып, күңіреніп көріп еді, уәзіні келген екен:

Амал жоқ қайттім білдірмей

Апырм-ау, қайтіп айтамын... —

деген екі жол, Татьяна сырының басы іркіліп тұрып, шешіле бастаған сияқтанды... Тағы да, тағы да ... бір жантайып шынтақтап, біресе тез қозғалып, құшырлана малдас құрып ап, арлы-берлі тебіренеді... Қос шек бірде баяу басып, біресе шұғыл қатаң үндерге басып, асып қайтып, асып қайтып отыр. Соңғы екі жол қымбатқа түсті ... бірақ оралды... Татьяна хатының үш

ауызын мүдіртпей айтып өтті... Қуанып отырып, насыбайын алып тастап тағы айтты... Енді бірде қатты, бірде баяу тартады... Ұмытылмайтын сияқты... Бір сәтте артына қарай барлық мол денесімен шұғыл айналып, бұрылып қалды. Көзі әзіл мысқыл ажарымен жарқ етіп барып, жылы қарап, Қарасақауға:

– Өй, осы сен не мыжып отырсың, не білдің? – деді.

Қарасақау Абайдың шұғыл өзгерісінен біраз дағдарып қап, бүлдіргесі тағылып, тобылғы сапты сарбас қамшыны алақанына салып отырып:

– Мынау еді, Абай аға! – деді.

– Мен не қып отырмын, оны сездің бе?

– Сіздің ойыңызға бір орыс күйі түсті ме деп отырмын...

– Ә, олай болса, о да білгенің екен. Бар, ендеше, кішкене Молданы шақырып кел!.. – деді де, өзі тағы да “ұмытып қалмайын” дегендей жаңағы ырғағын тарта жөнелді...

Қарасақау тұрып барып есікті ашқанда, ар жағында тыстан қайтып келе жатқан Ділдә көрінді. Бірақ артында бөгде кісілер сияқтанған бірнеше адамның басы байқалды. Қолдарында қамшылары, белдері буулы, беттері біраз аязданған адамдар. Өңшең тон, шекпен, шапандар екен... Алдыңғы бір-екеуі тобықты үлгісінен бөлек, шошақ төбелі алты сай уақ тымағын киген кісілер. Соны көзі шалып болғанша Ділдә да, бұл кісілер де үйге кірді.

Абай домбырасының үнінен ойын үзген жоқ еді:

– Ту, аяз келді-ау! – деді.

Ділдә орнына отырмастан, тіксініп қап:

– Аяз жоқ қой, Абай-ау, тіпті тыста да май тонғысыз, – деп таңдана қарағанда:

– Ә, рас, аяз екен десем сендер екесің, – деді де, шет елдердің кісісімен амандасты. Ділдә Абайдың талай ұғымсыз мінезі мен жұмбақ сөзінің бірі деді де, түкпір үйге қарай кетті. Сөйткенше қарсы үйде бала оқытып отырған кішкене Молда да келген еді. Абай соған қарап елең етіп:

– Татьяна хатын көшіріп пе ең? Енді ол ән салатын болды ғой, білдің бе? – деді.

– Онысы абзал болған екен ... көшіріп қойып ем.

– Ендеше, Мұқа менен Көкбайға хат жазып жібер. Екеуіне

Татьяна сәлем айтты, “бізбен де таныс болсын” деп айтты де. Мына Мұхаметжан қалаға бара жатқан шығар, сол сәлемін ала барсын, – деді.

Үй ішінде тымақ, белдігін шешпей отырған бөгде қонақтар сол сөздер не сөз, кімнің жайындағы сөз екенін ұққан да жоқ. Ұғайын деп елең етіп селт еткен де жоқ.

Жалғыз-ақ осылармен бірге Абайдың төменгі жағына келіп отырған Мұхаметжан бар еді. Кішкене Молдамен қатар Абайдың жаңағы сөздерін құлақ түре тыңдаған сол ғана болды. Жасы отызға жаңа іліне берген сұлу қызыл жүзді, қой көзді, әдемі қоңыр сақалы бар Мұхаметжан расында да қалаға бара жатыр еді.

Ол өзінің қайда бара жатқанын сұрамай сезген Абайға біраз таңданумен бірге жаңағы хат пен өлең жайын шын білгісі кеп еді.

Мұхаметжан да Көкбай, Мұқа сияқты жақсы әншімін деген жігіт болатын. Оның үстіне мұның өзінің де анда-санда өлең шығаратыны бар еді. Ол сыртқы киімін шешіп жатып:

– Абай аға, бұл ән салып жатқан кім болды? – дей бергенде, Абай домбырасын қайта ұстап, Татьяна хатының алғашқы үш ауызын әндетіп айтып берді де, енді қайтып бұл жайға сөйлеспей, ана өзге қонақтардың шаруасын сұрады.

Жаңағы бір айтқанынан әнін ұға алмай қалған Мұхаметжан ән ішіндегі сөздің төркінін сезіп қап еді. Бұл күнге дейін Абай шығарған өлең мен әннің барлығын осы мандағы өзге ақын, әнші жастармен қатар түгел білдім деп жүрген Мұхаметжан мына сөзді бұрын естімеген болатын. Тегі жаңағы сөз аңғарына қарағанда Мұқа мен Көкбай да білмейді екен. Маған “жаттап біліп, соларға айтып бар” дегені ғой деді де, енді өлеңін де, әнін де қана білмек болды.

Бұл Абайдың жақын туысқандарының бірі болғанмен, жасы Абайдан сона құрым кіші. Сондықтан, Абайдың өзі айтып бермесе, тағы айтып беріңізші деп сұрай алмайды. Қазбалап, тақымдай бергенді Абайдың жақтырмайтынын да біледі. Сондықтан: “бүгін Абай ағамның түстігіне қалайын да, осыны біліп кетейін” деп, қарсы үйге кеткен кішкене Молданың артынан барды.

Үйткені Абай қазірде анау Уақтардың сөзін тыңдауға кіріскен еді.

Бұлардан: “Шаруаларың не? Не қып жүрсіндер?” – дей отырып, Абай бір нәрсеге аса қатты таң қалғандай болды. Үйткені, осыдан бұрын, әйтеуір осы қыстың ішінде дәл осы қазір қарсы алдында отырған үш кісі – екі уақ, бір көкше – осы киімдері, осы түстері, осы отырыстарымен Абайдың алдында болып өткен сияқты еді. Мал дауымен келіскен. Сонда да ана көкшенің ұрысы – Тұрсын осылай мөлііп отырып еді. Қалғығандай боп, төмен тұқырып жым боп отыратын. Сонда да мынау жоқшы Қанай – Сәрсекке мықшиып, жұп-жуан боп жалпия отыратын. Сонда да қазіргі сияқты Тұрсыннан Сәрсекке мал даулайтын. Бірақ ол жолы малын алып бітіп, тынып кетіп еді. Өмірдің айнығыш суреттерінің ішінде, айнымас бір қалыпты ұстанып, әр елден шыкса да, бір күйден жазбай жүретін осылар тәрізді ме? Немесе сол екі жерде көрген бір халдің өзінің бірі шын, бірі түс пе? Бұ неткен, айнымас ұқсастық? Мыналардың анадағы көрінісі мен мына қалпын алғанда арада тіпті ешбір мезгіл өтпеген, қатып тұрып қалған сияқты ғой...

Абай Сәрсекені тыңдай отырғанда, ішінде жарыла жарысып отырған осы сияқты екінші ой да бар еді.

Бұл ойы Сәрсекке сөзінің бір кезеңіне келгенде шешуі табылып барып, үзіліп қалды. Ағаштан істелген келі, келсап сияқты тоңқылдақ үнді Сәрсекке:

– “Әнеугі алған малымды бойыма сіңіртпедің, Абайдың алдына апарып қайта құстырдың. Ендеше, тіні саған қылғаным – қылған, қайтесің? Тағы да талайын, көріп алайын, сен уақтың күшінді” деп әдейі істеп отыр. Егесіп істеген ісі мұның. Ана жолда алғаны үш жылқы еді. Мынада бір кілем, бір тонын арттырып, бес жылқы қып алып отыр. Егестің ісі емей немене бұл, Абайжан! – деп аяқтады.

Абай енді аңғарды. Өңінен шынын іліп көрейінші деп ұрыға қарап еді. Ол қызыл сеңсең тымақтың құлағын шарт байлап алған күйінде төмен қарап, тұқырып апты. Жуан тұмсығының ұшымен, шоқша қара сақалының жарымынан артық жерін көрсетпейді. Абайдың қозғалысына көзінің астымен ғана қарап, мелшиіп, тастай боп үндемей отыр. Сәрсекке айтып жатқан дауға әлі жалғыз үнмен болса да жауап қатқан жоқ. Өзіне жанасы жоқ сөз сияқты тыңдайды. Селт етпейді. Абайдың өзі сөйлеспесе,

Сәрсекке сөйледі екен деп қыңқ етер емес. Абайды үлкен бір би тұтып, тәртіп сақтағаны ма, жоқ болмаса жоқшыға ұрының ірге бермеймін деген ызғары ма?

Абай мұның бетін көрмек боп, ызғарлана үн қатып:

– Әй, сен не дейсің? – дегенде ғана, қызыл сеңсең тымағы жәй қозғалып, қырыс жүзі Абайға енді ғана қарады. Дөңгелек, мығым денелі сары ұрының кішкене сұр көздері Абайға бір-ақ рет жалт етіп қалды да, қайта сөнді. Тағы төмен тұқырды. Қабағының еті қалың, ұрты да біраз салбыраған. Пішіні мен мүсіні де, кескен терек сияқты бітеу, тұтас, безбүйрек келген. Ол басында үндемей отырып барып, аздан соң бір ырғалып қойып:

– Абай аға, осы анау күні ғана тап осы Сәрсекке өз алдыңа әкеліп, барымды ұйпап бір алды. Ол жолы “төле” дедің, бұйырдың. Бердім... Ал енді осы Қанай малы ұрланса, ақай жоқ-тоқай жоқ, ылғи мен төлейін де отырайын ба осы? – деп бір тоқтады.

... Тағы ұзақ суре дау. Шыны қайсы, жалғаны қайсы? Осындай даулардың, осылар сияқты даугерлердің таусылары, тынары бар ма, жоқ па? Тағы қазу керек. Сірескен жақтардың шынына жетем дегеніңше, өзіңнің де шынына жетіп болады.

... Тағы да бөліп кетті... жаңағы Пушкин қайда? Анандай боп жібек талдай ширатылған Татьяна қайда қалды! Мөлдір шындығымен, шыншыл жүрегімен жаудырап, тыныс алып тұрған Татьяна... Малың қуған даугер, кісі малың жем қылған қияс ұры. Былыққан өмірдің бітпес ылаңы. Қажытты да, талдырды-ау!.. Естіп майысқан үнің қайда, Татьяна? .. Есімде ме екен? – деп, алаң көңілмен домбыраны алып, бағанағы күйді қайта іздеп еді. Қос шекті домбыра бағана шешен еді... тапқыр еді... Енді тұсаулы аттай күрмеліп қапты. Үні тырым-тырағай. Әлгінде ғана табылған ән енді жоқ. Ұмытылып қапты. Сәрсекенің жаңағы Тұрсын сөзіне қарсы айтқан дауын тыңдай отырып, бірталай іздеп, қарманып еді. Қайта оралар емес. Өшіп қалған, шегініп жылжып кеткен, ұстатпайды. Домбыраны қайта тастады.

Сәрсекке күйіп сөйлеп кеп:

– ... Малымды тағы да алдың, тағы сенсің Тұрсын ... әдейі, егесіп істедің. Мал қуатын, төлеу алатын немесің ғой деп істедің...

– Соқыр көргенінен жазбас ... сенен басқа ел, сенікінен басқа мал құрыған ғой, тегі. Тіпті сол бейсенбі түгіл, бүткіл бір ай бойында атқа мініп пе екем әуелі...

Екеуі енді ашылып, шашпаң сөйлесіп қағысып барады. Абай үндемей тыңдап отырып, күрсініп қабағын шытты да:

– Апыр-ай, ағайын, осы басқа біреудің алдына барып тергетсеңдер қайтеді? Көршілерің ғой... қағуы қамсыз боп, шыны қазыла түсер еді. Ана Ақылбайға барып тергетсеңдер қайтеді? – деп өтініп еді.

Бұған Сәрсеке де, Тұрсын да шалқалап болмады. “Бар болсын-жоқ болсын, ақ болайық-қара болайық, не де болса өз байлауыңыз – байлау”, – десті...

Абай осыдан соң ұрыға ажарлана қарап, қатайып ап:

– Ендеше, айт шыныңды. Өліп кетсең де айт. Алып па ең мынаның малын, алмап па ең? – деп ашулы көзбен қадала қарады.

Тұрсын сасқан жоқ, іле жауап қатып:

– Абай аға, сенің алдында өлсем шынымен өлем деген сертім бар. Ұры болсам да уәдеммен өлем деген ұрымын. Міне, барым, шыным: бұл жолғы малынан ақпын – ... деп, сеңсең тымағының маңдайын қайқайта қайырып ап, бетін ашып салып, Абайға тік қарай қалды.

Осы сөз, осы ажарын көрген соң, Абай бұған көз аудармай бірталай уақыт тесіле қарап отырды да, ішінен:

– Ұры болса да мынау пішін шынның пішіні ғой! – деп ойлана бастады. Абай көзін аударғанша Тұрсын да жаңағы қалпынан өзгерген жоқ. Міз бақпай тастай боп шаншылып отырып қалды. Мұнысы да әсер етіп еді.

Абай:

– Бәсе, бұл шынын айтады, айта алады. Мынада сенің малың жоқ. Басқадан ізде! – деп Сәрсекеге көз қырын бір тастады да, байлауын жасады.

Тұрсын тымағын қайтадан ондап киді. Мұнда да, Сәрсекеде де қайта қатқан үн болмады. Жалғыз-ақ енді Сәрсеке төмен қарап, тұнжырап қалды.

Абай бұлардың сөзін бітіре беріп, домбырасын қайта алып, мыналарға:

– Ал, сөздерің бітті. Енді ас-суларыңды ана қонақ үйге барып ішіндер! – деп, өзі домбыра ұстаған бойында Татьяна хатына қайта үңілді.

Сәрсекен мен Тұрсын қатар тұрды. Бірақ басында, үйге келгенде Сәрсекені жоғары отырғызып, өзі босаға жақта отырған Тұрсын кәзірде де шет ел адамы деп жоқшыларды алдымен шығарып, өзі артынан кетті. Бірақ қонақ үйге бармастан бұрын, бұлар бір кішкене ұзынша қараңғы даламен жүріп өту керек еді. Сонымен келе жатқанда Тұрсын үн шығармастан аузын керіп тұрып, сылқ-сылқ күліп алды. Үндемей ұзақ күле білетін әдеті бар еді. Өзіне-өзі қатты сүйсінген кезінің бірі болды.

Шынында, ол бұл жолы үлкен артистік істеп шығып еді. Күзді күні алысқа аттануға ерініп, көрші отырған Қанайдан үш жылқыны әкеп сойып алғанда осы Сәрсекелер қуып жүріп Абайдың алдына болмастан алып келген. Сонда қағу үстінде бұл бір байлау жасап еді. Абай “алдың ба, шыныңды айт” дегенде екі сөзге келместен:

– Алдым, бұйрығыңды айт, өлдім, – деген еді. Талайдағы ұрыдан Абайдың оп-оңай шынын айтқан ұры көргені осы еді. Сол арада:

– Ұрыдан менің алатын парам – шындығы... – деген болатын.

Тұрсын сонан соң ішіне бір нәрсе түйіп кетіп, екі ай уақыт өткізіп жіберіп, дәл сол Сәрсекеден бір-ақ түн ішінде барып, бес жылқы әкеп жайластырып алған болатын. Бұл жолғы ұрлығын маңайдағы жанның сезгені жоқ. Екінші, әдейі бір қатты боран боп тұрған түнде барып, із-тоз қалдырмайтын кезде қағып кеткен болатын. Сондықтан Сәрсекенің ендігісі сезік болмаса, ізі де, айғағы да жоқ дау болатын. Осындай жайларға сүйсініп, Тұрсын Абай алдына келерде енді:

“Бұл жолы өлсем де алғам жоқ деп өлейін” деп, тас-түйін боп бекініп келген. Сол есебі дегеніне жетіп, Сәрсекені де, Абайды да қабат ұтып шыққанына күліп еді.

Бұл қонақтар кетісімен Абай Татьяна әнін қайта іздеп, “Амал жоқ, қайттім білдірмейді” домбыраға ыңырана қосып көріп еді, жаңағы әні де жоқ, ұмытылған. Сүйткенше қарсы үйден шыққан бірталай кісі тағы үстіне кірді.

Бұлар кішкене Молда, бағанағы Мұқаметжан екен. Және осылардың алдында тоғыз құмалақтың ағашын бір қолына ұстап, тері дорбашадағы тастарын бір қолына алған Көрпебай кіріп келе жатты.

Келгеніне үш-төрт күн болса да, Көрпебай Абайға тоғыз-құмалақтан әлі жөндеп ұтқызған жоқ. Соңғы күндердің бір қатты бәсекесі болып алған ойын еді. Кейде таңертегі шайдан түстікке шейін ойнағанда бір ойынды тауыса алмай айрылысатын. Кеше, кеш бойы Абай кітап пен жазу үстінде болды да, ойын үзіліп қап еді. Енді Көрпебай мен тоғызқұмалақ кіргенде Абай “тағы алаң кірді, қоя тұрайын” деп Пушкин беттерін жауып қойып, Көрпебайға:

– Құр құмалағыңды, кешегінің есесі енді қайтпаса, сен ағалап тұрсың! – деді. Сары сүйектен істеген жылтыр құмалақтар ұядан-ұяға тоғыз-тоғыздан сырт-сырт түсіп жатты. Абайдың ұяларын да Көрпебай толтырып жатыр еді. Мұның қолы ағаш үстінен жүргенде лыпып қалқып жүрген сияқтанады. Ұяларға санап түсіріп жатқан тастарды қандай қозғалыспен, бөгелместен бір-бір тастан түсіріп жатқанын байқау қиын.

Абайдың кейбір қыстарда, үйде отырып қалғанда, әдейі шақыртып алып жиырма күн, бір айдай табан аудармай ойнап қалатын кісінің бірі Мақыштың Смағұлы не Марқабай болса, тағы бірі осы Көрпебай болатын. Ішінде Абай бар, осы үш-төрт ойыншы бұл атыраптағы басқа ойыншылардан озып, ағалап шыққан. Өзара бәсекесі күшті ойыншылар еді. Абай мен Көрпебай ойынға кірісті. Басында үш-төрт кезекте машықты бастаулар бойынша, екі жағы да тез-тез жүріп барып, екі-екі ұядан тас алысты. Әлі тұздық алысып беріскендері болған жоқ.

Кәзірде бұл ойынға Мұхаметжан, кішкене Молда, Қарасақаулар да қадала қарап отыр еді. Мұхаметжан бағана қарсы үйге барған бетінде Абайдың өзі жазған қағаздан Татьяна хатын түгел көшіріп алып, артынан кішкене Молдамен салыстырып бірге оқып шыққан-ды. Молда бұл өленді сиямен көшірумен бірге жаттап та алған екен. Сонысын көрген Мұқаметжан Абайдың қарындашпен жазылған қолжазбасын төрт бүктеп, өз қалтасына салып алған.

Тегінде Абай өзі жазған өлеңін молда көшіріп, жастар жаттап алған соң, “алғашқы жазған қағазым қайда” деп іздемейтін. Сондықтан, Мұқа, Көкбай, Мұхаметжандардың қайсысы болсын, әрқашан осылайша кез-кезінде қойыны-қоныштарына салып, алып кетісетін.

Мұхаметжанның кәзіргі есі-дерті Татьянаның әнін қайта есту еді. Бірақ Абай мына қадалған бетінде, ойын аңғары ашылғанша, басқа нәрсені ойға алатын емес. Сонымен жас әнші қалтасындағы қағазды алып, аузы күбірлеп қайта оқып, басқы жолдарын іштей жаттап отырды. Жат үн, жат тілді Татьяна бұрын бұлардың Абайдан да естіп көрмеген басымен шерленеді.

– Соны сөз деген осындай-ақ болат та, – деп қадалады... Абай әлі де үн қатпай, Татьянасын ұмытқандай боп Көрпебаймен андусуда отыр. Мұхаметжан алғашқы екі ауызды жаттап та алды.

Енді құмалаққа қарай түсіп, домбыраны қолға алып, ақырындап тартып, ішінен “Амал жоқ, қайттымды” өзі білген әнге қосып көріп еді. Әзіргі әндерге қосылмай жатыр. Ол өзінің атақты әні “Аққайыңға” да салып көрді. “Топайкөкпен” де жағалатты. Созылмайды, көнбейді. Қиналып кеп Қарасақауға қарайды.

Қарасақау мұның нені іздеп отырғанын ана үйде-ақ естіп кеп еді. Енді Абайды осылай аударып көрем бе деп жағалатып, Мұхаметжанға:

– Немене, Татьянаның “Аққайыңды” білгісі келмей ме, қалай? – деді.

– “Аққайың” ғана емес, тіпті біз білген әнге жуысайын деп тұрған Татьяна көргем жоқ.

– Бәйіт, тапқақ сияқты келте шолақ әнге тең келе ме дейім – ... деп Қарасақау Абайға тағы қарап қойды. Абай бұлардың сөзіне енді ғана көңіл бөле бастап:

– Солай деймісіндер? Татьяна Татьяна болат та. Ол “Ақбала” да болмас, Бағдат, Мысырдан бәйіт те тілемес! – деп бір қойды да көңілденіп, көтеріліңкіреп алып, бір байын көшіп кеткенде соңғы тасы тарс беріп, Көрпебайдың орта ұясының біріне түсе қалды. Сүйткенде Абай маз болып, мол денесі селкілдеп, қатты күле жөнелді. Көрпебай сасып, қабағын түйіп, томсарып қалды.

Құмалаққа қарап отырған кішкене Молда:

– Қайыр, тұзлық, биқисап жақсы тұзлық болды... – деп Абаймен қоса күлді. Көп есептің соңында, дәл осы жерде, Абай кеп “Бел басардан” тұздық алып еді.

Алғашқыдай емес. Қасында отырған жігіттердің нені тілеп отырғанын енді аңғара түсіп:

– Қарасақау-ау, Татьянаның бағанағы салған әнін енді қайта айтпайым деп отырғанын көрдің бе? Мына Мұхаметжанға өзің тапсаң тап, болмаса қай қазақтың құлағына сарнай берейін десе керек... – деп Мұхаметжанның домбырасына қол созды... Мұхаметжан домбырасын ұсынып, тізесінде жатқан қағазына үңілді. Ентелей тындамақ еді... Абай бұл жолы тартып жөнелгенде, тәңертеңгі ән қайтадан қаз қалпында орала кетті...

– Жок, енді айтқысы келген екен. Былай депті ғой, – деп үн қосып, өз аудармасының екі ауызын айтты... Сол екінші өлені біте бергенде, түкпір үйдің есігі ашылып, арт жағына бұрылып сөйлеп, шығып келе жатқан Ділдә көрінді. Ол Абайды тыңдай кеп, қасына отыра берді.

Мұхаметжан екінші ауыздың тұсында ішінен қосылып отыр еді. Дәл осы кезде бір мол байын жағалай көшіп келе жатқан Көрпөбай, Абайдың артқы ұяларын жағалап, сытырлата тас тастап кеп, дәл “көк мойыннан” тұздық алып, қона түскені...

Абай:

– Өй, мынау не қып кетті бәтір-ау? – деп, домбыраны Мұхаметжанға бере беріп, қайтадан құмалаққа үңіліп қалды.

Мұхаметжан Ділдәға қарай жамбастай беріп, сыбырлаңқырап:

– Қап, мына біреу бір жапырақ болған неменің қылып кеткені-ай! – дегенде, Ділдә:

– О не, шырақ, не қып кетті? – деп құмалаққа үңілді.

– Абай ағамның мына бір жаңа әнін үйреніп кетейін деп, әдейі жолымнан бөгеліп отыр ем, “көк мойыннан” тұздық алдырған кісі енді бізге не қып оралсын? – деп, күбірлей сөйлеп күліп қойды. Қарасақау да өкініп, басын шайқап еді.

Ділдә Мұхаметжанға қайта бұрылып қарады да:

– Кәні, ол әні қандай ән екен? Талайдан үніңді естігіміз жоқ. Түстік жеп аттанарсын, айтып берші! – деді.

– Ойбай-ау, өзім де бір-ақ естіп ұстай алмай, дәт деп қап отырғам жоқ па, жеңеше-ау? – деп Мұхаметжан домбыраға жаңағы әннің басын тыңқылдатып көрді. Келмей жатыр.

Абай бұл кезде бір рет орай жүріс жүріп, кезегінен босап отыр еді.

– Жоқ, теріс тартып отырсың, – деп домбыраны қайта алып, тағы тартып берді. Үш-төрт тартып өтіп еді. Мұхаметжан домбыраны қайта алғанда, тартып та жөнелді. Сол арада жаттап алған екі ауызын әнге де салып берді...

– Жоқ, Татьяна Мұхаметжаннан үріккен жоқ. Танысты... Бірақ, айта түс деді, – Абай. Сонан соң рұқсат алып алған Мұхаметжан, өзінің зор таза үнімен шырқай жөнелді. Тізесінде жатқан жазуына көз қиығын тастап қарай-қарай отырып, барлық Татьяна хатын ірікпей айта берді. Құмалақ тоқтап қалды.

Абай міз бақпай, кірпік қақпай тыңдағандай еді. Ол қазір Ақшоқы биіктеріне көз жіберіп, бағана өзі теңеген Пушкинді еске алып, Татьяна сазын ұйи тындайды... Өңі сұрланып, бойы тоңазығандай болады. Өзі сөйлеткен сөз, өзі жырлатқан үн ең алғашқы рет әрі жас, әрі сұлу, әрі әсем әншінің көлденең үнімен айтылғанда енді өзін де қатты толқыта әсер етті. Абайдың ажарына қарап, үйдегінің бәрі де құлақ қақпай, қыбыр етпей Мұхаметжанның аузына ғана қарап қалып еді. Қазақ әні емес. Бірақ сондай бір мұңлы шермен, ұғымды күймен ырғалған майда қоңыр толқын тәрізді.

Мұхаметжан:

– Енді айрылып қалмайын. Жадыма тоқып алайын! – дегендей боп тоқталмай айтады. Сонымен бірге өзі де бойы шымырлап, көңілі елжірегендей боп, қатты сүйсініп айтып еді. Алғаш танысқаны осы болса да, ол Татьянадай назды жасты көз алдында көргендей боп, шындап сезініп, ұғынған сияқты боп еді. Осы әннің үстінде ұғынды.

Әнін тоқтата берді.

– Тал бойынды ұйытқандай сорлы, шерменде екен-ақ! Мұны осыншалық күңіреніп күйзелткен қандай ғана неме екен, Абай аға? – деп Абайға қарады.

Тыңдаушы өзгелер де бұл сұрақты аса орынды көргендей еді. Отырғандар да Абайдың жауабын күтті.

Сүйткенде жеңілтектеу кішкене Молда:

– Пошкин, айтқызып отырған Пошкин, Пошкин ғой, – деді...

Мұхаметжан мұның киліккенін жаратпай қап:

– Қоя тұршы, Молда. Пошкин демей ... тіпті сол ақынның аты да сен айтқандай емес деді...

– Е, енді қалай екен?.. Мен бек дұрыс айтам, солай, – деді.

– Жоқ, менің бағана құлағым бір шалып қалып еді. Абай ағам Пушкин деген сияқты еді. Осының дәлі қалай, мына кішкене Молда екеуіміз ана қарсы үйден дауласып кеп отырмыз осы туралы, – деп Мұхаметжан мұны да сұрады.

Абай Пушкиннің туысын, өлімін айтып беріп, жаңағы Татьяна хатына қайта оралды.

Мұхаметжанның жазбасын қарап, ойланып, кейбір жерін түзей отырып, қарап шығып:

– Осы да жүректегісін жеткізе білген-ақ тіл-ау! – деп отыр. Шынның шыны керек те. Пушкиндей ақынды қазақ баласы сен де, тіпті иісі мұсылман ғаламы сен де әлі көрген жоқсың... не десең үй де! – деді.

– Иә, әйтеуір мына қыз байғұс шер-шеменін айта білген-ақ, құдай кәнікей, – деді Қарасақау.

Көрпебай осы кезде құмалаққа таман тағы үңіле беріп еді. Мұхаметжан байқамаған боп, тізесімен шетке таман сырып жіберіп, Абайға:

– Бірақ енді сол Татьянаның осындай үні жауапсыз қалғаны әділет пе, Абай аға, жігіт те бір орай сөзді айтса мақұл болмас па енді, – деді.

– Бек дұрыс айтады Мұхаметжан! Күмәнсіз дұрыс сөз осы, Абай аға ... – деп кішкене Молда да Абайдан тілек еткен кісіше қарады.

Абай аз ойланып отырып:

– Ол да дұрыс екен. Онегинді сөйлету керек болар... – деп біраз отырды да:

– Әй, бірақ ол өзі опасыз еді, әй! – деп үндемей қалды. Пушкинді қайта оқуға кірісті.

Сол күні Абайдың түстігінен жеп алып, Мұхаметжан Семейге қарай жүріп кетті...

Кеш бойы Абай Пушкинді қайта оқумен болған еді. Бүгінгі күн анда-санда алаң еткен ол-пұл жайлар болса да, Абайдың Пушкинге ең алғашқы рет таныса жақындасып, туысын тапқандай боп толғана бой ұрған күнінің бірі еді. Кеш піскен еттің алдында Пушкин кітабын жауып жатып, Абай үй ішіне естірте:

– Дүниеге көзімді аштың-ау, Михаэлис. Енді қағбам орнынан көшіп, күн шығысым күн батыс, күн батысым күн шығыс боп барады. Солай болсыншы, – деді!

Ас ішіп болған соң үйдің іші жатпай, күндегі әдеті бойынша Абайдан бір әңгіме шығар ма екен дегендей боп, ұзақ отырып еді. Алдында шам жаққаннан асқа шейін кітап оқыған Абай, енді үйде жиылып отырған молда, бәйбіше, Қарасақауларды еске алып, әсіресе, Абай әңгімелерін телмірте күтетін атақты ертекші Баймағамбетті еске алып, үй ішіне бір әңгіме айтып бермек болды. Сонымен түн ортасына шейін міз бақпай, қадала қарап тыңдаған мәжіліске бұл түнде “Шаһризаданың” жаңада оқып шыққан пәленінші кешін, Шәркен-Зүкіл Мәкен жайын баян етіп отырды...

Бүгінгі кеште Семей қаласының күн батыс жақ шетінде Таңжарық деген ұсақ саудагердің үйінде бірталай жастың басы косылып еді.

Таңжарық үйі Абайдың тағы бір туысқаны Қысатай деген жас жігіттің пәтері. Қысатай қырдағы машығымен қалада да қонақшыл, көпшіл болатын. Өзі үндемес, жас болумен бірге ол маңайына көп адамды жинап, көңілді мәжіліс құруға әрқашан құштар сияқты болатын.

Мұның бүгінгі қонақтары Абайдың ылғи етбауыр жақын туыстары мен шәкірттері еді. Қазірде мәжіліс ағасы сияктанып, төрде отырған зор үнді, кошқар тұмсық, мол денелі жігіт – Көкбай ақын. Мұның Абай жоқ жердегі әдеті – суырыла сөйлейді. Сөйлегенде тәуір көрген нәрсесін құлай мақтайды. Ұнатпаған жайларды тұқырта, қазымырлай айтады. Әрқашан бейімдеген жағына қарай ауып түсіп, қалатындай боп, асып түсіп отыратын. Сонысымен өзгелерді күлдіре беруші еді.

Қысатайдың бұл жиындағы дағдылы сый қонағының бірі қалың қара сақалды Шұбар ақын. Ол Абайдың жақын інісінің бірі. Көкбай мұсылманшаға жетік болса, бұл бір жағынан орыс-

шаны да білетін, Абайша орыс кітаптарын да қарай жүретін еді. Абайдан жасы кіші Көкбай да, мына Шұбар ақын да Абай алдында көп жазылып сөйлемегенмен, ол жоқ жерде өздерін “қалған қазақтың білгіші де, ділмәрідеміз” деп бағалайтын.

Шұбар ақын әдемі киінетін сыланған кербез еді. Жаңада сатып алған алтын сағатының алтын бауы қара желетінің омырауында жарқырай салбырап отыр. Ол тартына сөйлейді. Бірақ ірге бермей іле сөйлейтін нығыз еді.

Бұлардан басқа қонақтың бірі Абайдың ең жақсы көретін баласы Мағауия. Ол 17–18-ге жаңа ғана келген арықша біткен аппақ сұр, сүйкімді жас. Биік кең маңдайы да, жоталы келген қырлы сұлу мұрны да өзге жиынның ішінде мұны бір оқу біліммен ағарған жас сияқты көрсететін. Жасының кішілігіне қарамай ол мынадай мәжіліс ішінде қай сөз болса да кірісіп, тең боп араласып отырады. Бұлардан соңғы қалған алты, жеті кісінің ішінде атақты әнші Мұқа бар. Боздай шығатын зор үнді Мұқаның биік денесі, келбетті кескіні бар, сыртқа салмақты адам еді. Оны осыдан екі жыл бұрын әрі әнші, әрі домбырашы, скрипкашы болғандықтан Абай Уақ ішінен шақыртып, өз қолына алып, Мағауияға жолдас етіп берген болатын. Қазірде бұған тақау отырған Ырсайдың Ысқағы. Оның да өз өнері бар. Көкбай, Мұқалар қазақ әнін, қазақ шежіресін айналдыратын болса, Ысқақ бір жағы Абай арқылы, бір жағы өз бетімен ізденіп оқып тоқуы арқылы ылғи араб, парсы хикаяларын жадына жиған еді. Ол білмеген “Жәмшид”, “Бақтажар”, “Қаһар-Қатыран”, “Рүстем дастан”, “Мың бір түн”, “Көрұғлы” әңгімелері жоқ деуге болады.

Бұлар жаңа ғана бастары қосылып, осы үйде қона жатпақ болып, атшыларын пәтер-пәтерлеріне қайтарысып жіберіп, енді әзіл әңгімеге кірісе бергенде, ауыз үйдің есігі шалқасынан ашылып, Таңжарық үйінің үлкен самауырыны екі иінінен бұрқырай кіріп келеді екен. Саудагердің толық, ақ денелі кербез келіншегі самауырды бір жігітке көтертіп, өзі дастарқан әкеле жатыр. Ұзынша кең бөлмеде есіктен төрге дейін жайылған көрпелер, көп жастықтар бар еді. Солардың үстінде кесіле шынтақтай отырған қонақтар көтеріліп, малдастарын құра отырып, үстел, самауырға орын берісті. Үстел үсті жасалумен қатар Қысатайдың жігіті

шкафтан бір бөтелке коньяк пен тағы бір бөтелке зубровканы да әкеп қойды.

Ауылдан соғым терісімен келіп, қалада бір-екі ай жатып қайтатын бұл жастар кейбір кештерде осындай жиын үстінде арақты мәжіліс, карталы мәжіліс құра отыратын. Шайға әкелген тәтті-дәмдімен қатар, тоназып тұрған қазы-қарта, жал-жая да тураулы күйде тәленке-тәленке болып, үстел үстіне орнай бастап еді. Ысқақ мынау көрініске көңілденіп, бір ырғалып қойып:

– Е, бәсе, сонау етің піскенше сарғайтпай былай еткенің ақыл болды ғой, Қысатай! – дегенде біраз жұрт қошеметтеп күліп еді.

Шұбар ақын Ысқақты әзіл етіп:

– Осының өзі “мәжіліс жәмшиди” болып бара ма дейім! – дегенде Мағауия, Көкбайлар қатты күлісті.

Ысқақ айтатын ертегі, хикаялардың ішінде осы отырған жұрттың бәрінің құлағына әбден қанықты сөздің бірі осы еді.

Үлкен дөңгелек үстелдің айналасында қоралай жиылған қонақтар ішіп-жей отырып, әр алуан көңілді, желікті әңгімелерге кетіп отырысты. Бірін-бірі қағыта, іле сөйлеген әзіл күлкі де мол еді.

Шұбар ақын бір кезде Абайдың осындай жас мәжілісті тәуір көретінін еске алып:

– Абай ағам осы жолы қалаға бекер келмей қалды-ау, – дегенде Көкбай:

– Жоқ, үйінде отырса отырсын. Осы биыл кітап оқу мен өлең жазуға жақсы бет берген сияқты, – деді. Шұбар ақын қиястана сөйлеп, Мағауияға қарап:

– Әй, білмейім, осы шалың үдей берсе, өзіміз ығында қап, өлең жазуға батылымыз бармай қалатын бола ма дейім! – деді. Мұнысы бірталай жастың жаңа жазған өлеңдерін Абай сынына беруге қорғаншақтап жүретінін білдіргені еді. Ойының арғы түкпірінде жатқан қызғаншақтық та жоқ емес еді.

Мағауия күлді де:

– Ендеше, тәуір өлең шыққанша көрсетпей-ақ тұра тұрамыз да, – деді.

Шұбар ақын мұң шаққандай болып:

– Тәуір, жаманын қайдан білейін. Әйтеуір былай бір “Сегіз аяқ” деген жаңа уәзінді бір өлең жазып апарып көрсетіп ем.

“Сегіз аяқ” былай жазылмайды, мұны мен жазамын деп алып та қойды-ау шалың! – деп қыжалдана күлді.

Мұндай әзіл, мұң Көкбайда да бар еді.

– Маған Наурызбайдың қызыл ауыз аты осы болсын деп, “Шоқпардай кекілі барды” бір мінгізіп еді. Артынан қарап-қарап, осының өзі мес боп кетті деп сылтауратып, қайта аударып алғанын білдіңдер ме? – деді. Отырған жұрттың бұл жайды естігені осы еді, ду күлісті.

Мағауия Көкбайға қарап:

– Көке-ау, оны айтасың, тіпті бар өлеңін өзі алып қойғанын қайтесіз! – деді. Осының алдындағы жазда Абай “Жазды күн шілде болғанда” деген өлеңін жазған соң, бұрын Көкбай атымен шығарып жүрген өлеңнің бәрін өз атына алған еді. Сол өлеңін алумен бірге Көкбайға: “Сен бір бие ал, мен өлеңімді өзім алайын”, – дегенді. Соны еске алып, Көкбай:

– Е, оның сыбағасына Көкең жирен биені сойды ғой. Екі елі қазы шығып, телшесін жеген күні “өлеңін өзі алса алсын, қазысына бір тойдым” дедім ғой! – деп жұртты тағы бір күлдіріп алып:

– Осы жирен биенің жас қазысын жеген күнгі сөзімді әнеукүні Абайға айтып ем: “Е, сен онда Ташкеннің нашақоры сияқты болған екенсін. Тәшкен шаһарын пәлен жандарал барып өзіне қаратып алып, енді әскерімен сырнай-кернейлетіп, жеңілген қаланың ішіне кіргенде, шайханада ләйліп отырған бір нашақор: “Шұ Ташканны алса алсын, әмма гарнайына зауық еттім” депті ғой. Сенің де сол болғаның ғой! – дегенде жұрт тағы да ду күлді. Бағанадан үндемей отырған Танжарықтың келіншегі бұл жолы көзінен жасы аққанша күліп, бірталайға шейін кеселерге шай құя алмай отырды.

Осы күлкінің аяғы басылып бола берген кезде ауыз үйдің есігі ашылды. Қолында қамшысы бар, бет-аузын қырау басқан, табанының қары сықыр-сықыр еткен, аяздаған бір жолаушы келеді екен. Ол кіре бере:

– Ассалаумалейкүм! – деп мәжіліске даурыға сәлем берді. Жұрт мұның сәлемін тоқырай, жақтырмай ақырын алып, күлкіден тыйылып, “кім екен” десіп, үңіле қарасты. Алдымен таныған Ысқақ болды. Ол жадырай күліп:

– Е, Мұхаметжанбысың? – дегенде үйдегі бәрінің де шырайы өзгерді.

Елден, Абай аулынан кеткен бетінен қалаға бүгін жетіп, жаңа кеп ат тұмсығын тіреген жері осы еді. Мұхаметжан ел-жұрттың амандығын жапырлай сұрап жатқан жұртқа жауап бере тұрып, саптамасын тастап, белін шешіп, сыртқы киімдерін шешіп болып, сақалы мен мұртына қатқан мұзды арылтып тұрды. Енді отырғандар әр жерден қағылып “былай шық, былай шық” дескенге де келіп еді. Мұхаметжан саспастан сүргініп, ықшамданып алып, төр жаққа қарады да:

– Тақ бүгін осы Мұқа мен Көкбайдың ортасынан отыруға рұқсат па, қауым? – деді. Мұқа төмен қағыла берді. Бұл келіп қасына отырғанда Көкбайдың ойына бір сезік кіріп қалды. Әнде де, ақындықта да осы отырған жастардың ешқайсысына жол бермеймін дейтін кеуде Мұхаметжанда анық бар екені күмәнсіз. “Өзінің кедейлігі болмаса, күтіп ұстаса және мұны бұра беретін “Ырғызбай руымын” деген жуан кеудесі болмаса, осыдан да көп өнер шығар-ау!” деп Көкбайдың әр жерде айта жүретіні де болушы еді. Бүгін мынада бір қыжал бар сияқты.

Сондықтан Мұхаметжан жайланып болмастан Көкбай соқтыға сөйлеп:

– Сақал-мұртына мұз қатып, сақұр-сұқыр басып келген кім десем, ауыл екен ғой! – деді.

– Ауыл жаман болса медресені тастап, құдайдың үйінен қашып, өзің не қып ауылға барып жүрсің? – деп, бұрын Көкбайдың молдалық оқуын оқығанын еске алып, жұртты күлдіріп кеп Мұхаметжан:

– Үндеме, береке сол ауылда, не қыласың, – деді.

– Қай берекені айтасың? – дегенде:

– Қай берекені айтсаң да тауып беруге мен кепіл болайын... тек шайымды ішкізші, жаным! – деп паңдана қарады.

Осыдан соң Мұхаметжан үндеген жоқ, шайға кірісті. Өзгелер ішіп-жеп болған еді. Кейін-кейін шегінісіп, бұрынғыша әңгіме, әзілдеріне көшті.

Шұбар ақынның тілегі бойынша енді жұрт ән-күйге ауды. Ол ақын бұрынғы дағдылы әдеттері бойынша:

– Әуелгі ән үлкеннен басталсын, өзгелердің іркілмеуіне жақсы болады. Көке, өзіңнің Наурызбайың мен Тілеуқабак қызының айтысқанын еске алып жібер, – деді. Жұрттың бәрінің де қалауы сол еді.

Көкбай тамағын кеней түсіп, саспай отырып, осы қыста өзі жазған өлеңін шырқаған бір кең әнмен әдемі қып айтып берді.

Бұдан соң Мағауия бастаған тілек бойынша көпшілік Шұбар ақыннан “Сегіз аяғын” сұрады. Ол өзі айтпай, қасындағы жігіті Орымбек тазға айтқызды.

Бұл кездердің бәрінде Мұхаметжан ашығып, тоңазып келген бетінде ешкімге үн қатпай, қазы-қартаны жеп, шайды да мейлінше көсіліп, терлей ішіп отыр еді. Жұрттың өлеңін де, әнін де тіпті тыңдамаған сияқты.

“Өзегімді жылытып алайын” деп қойып, Қысатай ұсынған арактан бір-екі рет ішіп те алған еді.

Әредікте бір ретте Ысқақ бұдан: “Абай аулына соқтың ба, дені сау ме екен?” дегенде: “Соқтым, сау, сәлем айтты” деп қана қойған болатын. Ақырында бұл шайға әбден қанып болып, кейін шегініп шықты. Дастарқан жиылды. Енді дәл осы кезде басым үні боздай шыққан Мұқа “Топайкөкке” сермеп отыр еді. Ол осы әнді айтып болған соң, жұрттың тілеуі бойынша тағы бір-екі әнді айтты. Соңғысы бір қоңыр ән еді. Сөзі де “Ауылым көшіп барады көк қауланға” екен. Осы әні біте бергенде Мұхаметжан жұрттың сұрағанын күтпестен тамағын кенеп ап Мұқаның домбырасына қол созды. Анау да әнін бітіп, ұстата беріп еді.

– Осынша ақын жиылып ап “Жабағы арық, тай семіз көп сауғанға” деп отырармысың әлі күнге! Тыңдасаң өлеңнің өлеңін тыңда, сөз олай емес, былай! – деді де, бөгелместен соға жөнелді.

Бұл кеткен Татьянаның шер назы: “Амал жоқ қайттім білдірмей” еді. Жұрт қалт етпей тына қап тыңдады. Мұхаметжан әнінің бұларға мәлім бір ерекшелігі ешбір сөзі шала болмай, бұлжымай естілуші еді. Алғашқы бірер ауызды естігенде жұрт “бәйіт пе, орыс әні ме?” деп, нені тыңдап отырғанын айыра алмай отырды. Аздан соң бұл әннің өзгеше қоңыр мұңы бар, шер толқып шығарған салмақты, терең сырлы ән екені байқалды. Осымен қатар, әсіресе, жұртты ұйыта бастаған өлеңі мен тілі еді.

Барлық жас ақындар мұндай ғашық лебізін ұққан сияқты болады. Бірақ сонымен қатар “осылай болса керек еді ғой” деумен өзіміз естіп көрмеген сыр мен шер екен-ау деп құлай тындайды. Екі-үш ауыздан соң Мұхаметжанның аузына барлық елдің көзі қадалып қапты. Таң тамаша қалдырған ғажап тіл. Және соншалық нәзік бұралып, ырғалған ұяң сезіммен соншалық майда жүрек тіл қатып, үн салғандай. Көзінің жасын іркіп тұрып айтқандай. Қазір міне көз алдында бусанып, тыныс алып тұрғандай шыншыл жүрек.

Мұхаметжанның қызара нұрланған жүзін көріп, жаңағыдай әсем жырына елтіп отырып, ақкөңіл Ысқақ бір әредікте әншіге қарап:

– Ой, көмейіңнен айналайын! – деп қойды. Әншейінде күлерлік те жай еді. Бірақ, мынау халде ешкім де тыныштықты бұзған жоқ.

Әнші іркілмей, бөгелмей отырып барлық Татьяна хатын ақырына дейін тұтас жырлап шықты да, күрсініп ап, маңдайының терін сүрте бастады. Үйдің іші сілтідей тынып қапты.

Көкбай да, Шұбар ақын да үн қатпайды. Сұрлана томсарғандай. Бұлар Мұхаметжанның түсіне де қарамайды. Бетінен ыққан тәрізді. Көкбай Мұхаметжанның келісінен-ақ осындай бірдеме шығарын сезгендей еді. “Астам сөйлеп келіп еді, тегін емес екен” деп, мынау өлең мен әннің жөн-жосығын да сұрауға жарамады. Өзге ақын, әншілер де осы сияқты халде еді.

Жұрттың үндемеген жым-жырттық күйін Мағауия ғана бұзды. Ол Мұхаметжанға сүйсіне қарап отырып:

– Ал, Мұқа, енді бұл әннің, бұл өлеңнің жөн-жосығын айтсаншы! – деді.

Шұбар ақын мен Көкбай Мұхаметжанға енді ғана қарап еді. Бірақ екеуі де қарағанда қатты күдікпен қараған тәрізді. Мұхаметжан бөгелген жоқ. Қалтасынан кішкене Молда жазған хатты алып, Абайдың қолжазбасының бүктесінін жазып алып отырып:

– Бұл орыстың үлкен ақыны Пушкиннің сөзі. Татьяна деген бір қызды бір жігітке ғашық етіп жаздырған хаты осы екен. Осы үш-төрт күн ішінде қазақшаға аударып және мынадай ән шығарып, осымен айтылсын деген Абай ағам! – деді.

Шұбар ақын жадырап күліп жіберіп:

– Бәсе, мынандай көркем сөз, көрікті әнді шығарған сен болсаң, сенімен не деп тайталасар едім? Жолды беріп, енді өлеңді сен айт, мен қойдым дегеннен басқа нем қалар еді? Түу, бағымды алып қоя жаздағандай боп шұқиып ең, рахмет саған ... кеп рахмет Мұхаметжан! – деді. Жұрт ду күлді.

Осы кезде Мұхаметжан бұған хатты да, Абайдың қолжазбасын да табыс етті де, өзі атын жаңа есіне алып, тысқа шығып кетті.

Күні бойы терлеп кеп, енді далада аязда тоңазып, дірілдеп тұрған атын қораға кіргізіп, жайластырып болып, қайта үйге кірген уақытта, үйдің ішіндегі жай бір түрлі жат боп өзгеріп қапты.

Енді үлкен үстелдің ортасына пеш қырында тұрған лампыны әкеп орнатып қойысыпты. Бастығы Көкбай мен Шұбар ақын және Ысқақ боп бес-алты кісі қағаз, қарындаш алып үстелге жабысып қапты. Шетінен көшіріп жатқаны Татьяна хаты.

Мұхаметжан үндемей кіріп, есік алдында біраз тұрып, мырс етті де:

– Е, мынаның бәрі менің бұйрығымды көшіріп жатқан песірім бопты ғой! Пәле, Пушкин, тіпті аруағыңнан айналайын! – деді.

Ақындардың құр күлгені, бұл сөзге жауап қайырап мұршасы да жоқ еді. Олар тегіс көшіріп болған соң, осы кеш бойында біреу домбырамен, біреу үнмен ылғи ғана Татьяна хатын айтуда болды. Тез үйрене алмағандар Мұхаметжанға бастатып өздері екіден, үштен қосылып отырып айтты. Сонымен түн ортасы ауғанша барлығының жалғыз ермегі осы Мұхаметжан әкелген, Абай жіберген Татьяна сәлемі болды.

Көп-көп мезгіл өтіп, жатарманға тақағанда бұл үйдің ішінде домбыра тартып, ән сала білетін адамның барлығы да Татьяна әнін, Татьяна мұңын ұғып та, көп жерлерін жаттап та алып еді.

* * *

Осы кештен екі күн өткен соң қаладағы бір Уақтың қыз ұзатқан тойына Мұқаны шақырысқан еді. Сондағы қыз-келіншек, күйеу-қайын, жас-кәрінің ортасында Татьяна хаты ең алғаш рет топ алдына шығып, атақты әншінің үнімен мұңды сазын шертті. Мұнда да барлық мәжілісті шын сезім, шын назымен ұйыта мүлгітті. Мұқа соңғы сөздерін ырғап қайырып болғанда құлай тыңдап отырған бір кәрі:

– Қарағым көп жаса! Бойды балқытудай-ақ балқыттың. Ал, енді осыны айтқан кім, соны бір шешіп берсеңші? – дегенде әнші жігіт:

– Орыстың баяғыда өткен мен сияқты ақыны Пушкин деген кісі болған екен. Соның сөзі. Қазақшаға аударған Абай, – деді.

Осы күндерде өзі кездескен мәжілісте Көкбай да, Ысқақ та, Мұхаметжанның өзі де, басқа білгендер де ылғи ғана Татьяна әнін айтумен болып еді.

Солайша, 1887 жылдың қысында орыстың ұлы ақыны Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан ұстап кеп, қазақ сахарасына ең алғаш рет қадам басып еді.

КАК ЗАПЕЛА ТАТЬЯНА В СТЕПИ

(Отрывок из романа “Абай”,
из главы “Степь внимала поэту”)

В это солнечное зимнее утро, когда домочадцы и гости находились на улице, Абай оставался один в своей большой комнате. Он сидел на обычном своем месте у высокой, с костяной резьбой кровати. Справа от него лежала большая белая подушка, обычная соседка его, когда бы и в чем бы доме не сидел Абай. А впереди был огромный, но низкий круглый стол.

То облокотясь о край стола, то опираясь широкой ладонью о свое колено, он подолгу не менял позы. Сидел безмолвный, в раздумье.

В его взоре дальними огоньками теплились лампадки мысли.

Часто, как бы пристально смотрят эти глаза на виднеющиеся в противоположное окно ярко освещенные сейчас утренним солнцем снежные холмы.

Какой-то неведомой, незыблемой мощью замкнулись эти закутавшиеся холмы.

Это был год, когда Абай, как-то освобожденный от тяжёбных дел степи и избавленный от частых разъездов, сидел долго в своем ауле. Он был и одним из плодотворных годов для поэта. Передаваясь своему любимому труду, проводя счастливые часы внутренних затаенных волнений и горения, он часто вглядывался в эти холмы и особенно сжился с ними.

Различную повесть ведут они в зависимости от времени и погоды. Грустное сердце находило много близкого себе в них в утренние и предвечерние часы размышлений. В облачные, пасмурные дни они тоскуют о солнце, а в солнечные дни –

о своей весне. В грусти о неисполнимом желании вечно неудовлетворенные, сильные холмы.

Сейчас на секунду, казалось, оживились хмурые брови их. Идет и карабкается на них пестрое многочисленное стадо. Одинокие и безмолвные горы хоть услышат со скал песни пастухов.

Учтивый и догадливый жигит Абая, Карасакау, давно заметив сосредоточенное состояние его, сидел поодаль тоже неподвижный, не нарушая тишины. Чтобы не сидеть зря, он достал плетку Абая и принялся делать петлю для нее из сыромятной тесьмы. Изредка поглядывая на Абая, он занялся этим своим делом со всем усердием.

Один раз он невольно оторвался от своей работы и удивленно взглянул на Абая, делающего рукой какие-то жесты и шепчущего невнятные слова. Раньше таких привычек не было вовсе. Только в эту зиму изредка он становился таким, странным. И Карасакау уже знает, что после таких моментов Абай спросит карандаш и бумагу.

Когда Карасакау сидел в ожидании подобных просьб, Абай неожиданно быстро повернулся к нему и, сверкнув отсутствующим холодным взглядом, молча протянул свою левую руку в сторону угла комнаты и попросил чего-то подать. Карасакау понял его и быстрым движением принес и положил их на стол две толстые, чуть-чуть истрепанные книги.

Абай раскрыл одну из этих книг, нашел нужную страницу, поглядев на нее, чуть откинулся, отвлеченный своими мыслями. Его взгляд с этих страниц часто перебрасывается на ту, вторую книгу.

Эти две книги незнакомы и неведомы своим языком и тайнами никому в этом ауле и всей окрестности. Только одному Абау понятны и дороги они, книги двух поэтов из далекого мира и далеких времен. Тут лежали книги Пушкина и Лермонтова. Оба поэта прошли жизненный путь вдали от жизни и историй отцов и дедов Абая. Они иные, непохожие и кончили жизнь в неведомых дальях. Если считать по-казахски они люди давние. Но при всем этом они в эту вот зиму стали так близки и приветливы к нему. Явились из чужого мира и на чужом языке изъяснились с ним,

как родные. То казались как двойники в огорчениях и грусти своих. То они, угадывая его, как бы говорили:

– И ты своими печальными мыслями подобен нам!

С тех пор, как познакомился и подружился с ними, уже остались в стороне и Коран, и Суфи Аллаяр, и даже Навои. А суеверные и набожные старики или фанатики муллы, иногда ночуя у Абая, при первом взгляде их на эти книги, за которые принимался Абай, бывали довольны им.

– Он читает шариат, – думали они.

А иногда, переговариваясь между собою, пускались в догадки:

– Может он читает поминальные молитвы в честь предков из Корана? Не мулле поручает, а читает сам, ведь в этом еще больше блага! – говорили они.

Но когда они замечали, как раскрывается книга слева и имеет страницы с рисунками, и еще вместо торчащих и пестрых букв арабского письма находили мелкие и ровные, и спокойные решения русских строк, они, пораженные, шарахались от книги и тут же умолкали. А некоторые из родовых воротил, уходя от Абая, спрашивали друг друга:

– Для чего же он сидит, как прикованный, за этим “левым письмом”?

И на это другие отвечали:

– Известно, он гордится этим. Разве не чувствуешь, что он делает вид и хочет сказать, что вот мол я ближе вас к властям?

Абай знает, что его безголосых тайных друзей люди расценивают, как чужую недобрую загадку. Но он нимало не тревожился этим.

...Они усопшие. Но разве смерть, такая смерть? Навеки бессмертные, вечные, они заповедали миру помнить их имена. Когда от простого смертного следствием его жизни остается могильная насыпь и она, убывая со временем, сравнивается с землей, тогда же приблизительно забывается, постепенно убывая, и имя, и недавнее призрачное существование этого человека. Проглочен вечностью, небытием. А они память о себе утвердили на земле, как мощные и незыблемые горы. Они подобны тем высоким вер-

пинам Ак-Шоки, укрепившимся надолго, навечно. Продолжая свои размышления, Абай со вздохом подумал:

– Какой был бы неоценимый дар, когда бы имел народ и родину, просветленные знанием? Когда бы они имели сооруженный из стали свой клад просвещенных поколений?

Все время его воображение принимает этих двух поэтов, как двух братьев. Это братья, вся жизнь которых горела ярко плавающим и неугасимым факелом для последующих поколений, для всех носителей бодрствующей мысли среди всех народов и всех времен... С глубоким вздохом Абай наклонился над письмом Татьяны:

Какие искусные слова? Не слова, а дыхание и трепетное биеие сердца. Нежная глубина!..

Произнося про себя эти слова восхищения, он отвел глаза от книги и, неожиданно для себя, быстро сложил:

Язык любви, язык без слов.

Взгляни и пойми его...

К ритму и тону нежного голоса Татьянинного письма он присоединил свой голос. Покоренный ее волнением, он намечал начало нового своего напева.

Это прошлые дни для меня. Но как жаль, что и в те дни не слышал подобного голоса! Хоть бы прислушались отзывчивые сердца и вникли в эту песню. Ее можно ставить в пример. Должны понять. Нужно познакомить с ней – говорил он себе.

И потому-то в последние два дня он дал заговорить Татьяне скромным казахским языком. Чем дальше, тем больше обретает Татьяна мягко скромный, покоряюще нежный напев. И красноречивой, и тонкой в своей грусти становилась эта дева. Сейчас он сопоставляет письмо, продиктованное ей им самим, с письмом стыдливой Тани у Пушкина. Иногда не так, как у Пушкина. Она чуть жестковата. Но эта невольная дань состоянию читателя. И то поймут ли ее? Он вспомнил Кокпая и Муха. Что если и они не поймут этих слов изъяснений?

В листы этой главы “Евгения Онегина” было вложено одно письмо. Занятый какой-то новой мыслью, он положил за губу

свой табак и, перелистав книгу, нашел его. Вернувшийся вчера вечером из поездки в Семипалатинскую библиотеку Карасакау привез Абаю вместе с десятком новых книг и это письмо. На восхищенное “Евгением Онегиным” письмо Абая его просвещенный друг Михаэлис тут отвечал: “В последние годы роман “Евгений Онегин” переложен в музыку. Передают, что это музыка, достойная пушкинской Татьяны и Ленского. Говорят, что культурные круги Петербурга и Москвы буквально дышат только ею. Но что поделать, нам не судьба наслаждаться ею” – писал он, ссыльный невольник.

Перечитывая это место письма, Абай вновь вспомнил Кокпая и Муха!

– Красивым пением они, бедные, украшали и частушку, – подумал он, доставая стоявшую около него домбру и, улыбнувшись, продолжил про себя:

– Этим мелочным торговцам я дам вместо бязи дорогие шелка.

И теперь снова шепчут его губы какие-то слова, а помутневший, смягченный взор часто устремляется к двум вершинам Ак-Шоки. Но сейчас этот взор не видит предметы. Это уже взор мысли. Взор глубоко взволнованной души поэта. Руки торопливо перебирают струны. Еще в прошлую ночь, ложась в постель, он еле уловил, как отдаленно зазвучали и угасли эти нотки.

А сейчас так быстро пришли они в его память и так же быстро начали обволакивать струны его домбры. Повторяя эти отрывки, он попробовал тихо, но внятно вторить им своим голосом. Размеры близки:

– Я вам пишу, чего же боле..., – и еще следующая строка, начало стыдливой тайны Татьяны с задержкой, но верно шли на объяснение через домбру. Еще ... и еще...

То облокотясь на подушку, то быстро снова садясь прямо, он торопливо понукает домбру. Парные струны, то лепеча тихо, то вдруг неожиданно переходя к жестким резким тонам, перехватывают нужный, уже ощущаемый предел. Дорого достались две последние строки, но и они стали в лад со струнами.

Абай исполнил без задержки три строфы Татьянинного письма. В сильном восторге он выбросил старый табак из-за губ и зало-

жил тут же снова новую горсточку. То громко, то тихо перебирает он струны. Как будто запомнил.

В миг он круто обернулся всем своим массивным корпусом в сторону Карасакау. Его глаза на этот раз сверкнули шутиливо, задорно и тут же мягко потухали.

– Эй, что ты тут мелешь, ты понял что-нибудь? – обратился он к Карасакау.

Растерявшийся от неожиданной перемены Абая жигит вначале только развел свою ладонь, держа на ней плетку, и проговорил:

– Только вот Абай-ага!

– А что я делаю, не догадался?

– Думаю, что вам вспомнился один русский мотив!..

– А, ну так и то хорошо. Ты ступай и позови сюда Кишкене молду! – сказал Абай и, чтобы не забыть только что созданный им мотив, заиграл его снова.

Но когда раскрыл дверь уходящий Карасакау, Абай увидел возвращающуюся с улицы свою старшую жену Дильду. И за нею были видны несколько голов приезжих новых людей. В руках у них плетки, все опоясаны, а лица с холода. Люди в овчинных тулупах, чекменях и стеганых халатах. У передних двоих покрой шапки не тобыктинский, а шестигранный узковерхий – шапки рода Уаков. Пока Абай заметил эти особенности приезжих и Дильду, эти люди уже вошли в комнату.

Абай, все еще не отрываясь мыслями от звуков своей домбры, и заметил:

– Фу, какой ворвался мороз...

Дильда, не садясь на свое место, встревожилась:

– Да ведь никакого же нет мороза, Абай, даже и на улице “не застынет сало”, – ответила она и все еще смотрела удивленно на мужа.

– А верно, думал мороз, оказывается это вы... – ответил ей Абай и поздоровался с приезжими чужеродцами.

Дильда приняла слова Абая как один из многих непонятных поступков и загадочных слов его и прошла в дальнюю комнату. Но тут же явился обучавший детей в противоположной комнате Кишкене молда. Абай быстро вскинул взгляд на него!

– Ты переписал письмо Татьяны? А теперь ведь она решила петь, знаешь об этом? – спросил он его.

– А это хорошо сделала. Письмо-то переписано.

– Так ты напиши письмо Какитаю и Муха. Скажи, что им привет шлет Татьяна и она хочет, чтобы они были знакомы с ней. Наверно Мухамеджан вот едет в город, пусть он повезет им ее голос привета...

Сидевшие еще не раздетыми посторонние люди не поняли, что это за слова и о ком идет речь. Они и никакого вида не подали, что интересуются всем этим.

Но среди вошедших был подсевший по другую сторону от гостя ниже Абая Мухамеджан. Слова Абая вместе с Кишкене молда настороженно слушал только он.

Молодой, румяный, сероглазый, с красивой черной бородкой Мухамеджан в самом деле ехал в город. Он, немало удивленный догадливостью Абая, тут же решил разузнать подробности этого письма и песни.

Он так же, как и упомянутые Абаем Кокпай и Муха, слыл лучшим певцом. Кроме того, и он сам тоже изредка слагал стихи. Сейчас он, освободившись от верхнего платья, спросил Абая:

– Кто же это поет Абай ага?

Абай вместо ответа достал домбру и спел ему три строфы письма и после, не вступая с ним в разговоры, отставил домбру и обратился с расспросами к другим приезжим об их делах.

Не уловив с одного исполнения мелодии, Мухамеджан сильно заинтересовался словами этой песни. Среди всей молодежи этой окрестности Мухамеджан одним из первых узнавал и заучивал новые стихи и песни Абая. Но этой песни он еще не знал и нигде раньше не слышал. По-видимому, не знают ее и Кокпай с Муха. Тут он сообразил, что Абай сейчас поручил ему заучить и довести до них, и он решил исполнить это.

Хотя Мухамеджан и являлся одним из близких родственников Абая, но он был гораздо моложе летами. Если не споет сам Абай, он не сможет просить, чтобы спел такой солидный человек. Он также знает, как Абай не любит приставаний. Поэтому решив, что сегодня останется на абаевский обед и зачит песню, он тут же пошел в противоположную комнату к Кишкене молде.

А Абай сейчас уже занялся этими приезжими. Задавая им обычные вопросы о целях их пути, Абай, однако, был странно поражен теперь только замеченным им одним обстоятельством. Он вспомнил, как только недавно, в эту даже зиму, видел у себя в этой же комнате этих двух Уаков и того одного Кокше в этих же одеяниях, буквально с этими выражениями лица и в этих же позах. Они приехали тогда с тяжёлыми делами о скоте.

И тогда тоже этот конокрад из рода Кокше, Турсун, сидел вот таким скромным, молчаливым. Тихий, с опущенной головой, как сейчас он сидел как бы дремля. И тогда тоже этот истец Уак, Сарсеке, низкий и тучный, сидел с таким широким основанием. И так же, как теперь, Сарсеке требовал у Турсуна возвращения украденного им скота. Но тогда он ведь взял полностью свой скот.

Среди изменчивых картин жизни разве им, выходцам из разных родов, только дано быть так нудно и серо неизменными? Или из этих двух картин одна явь, а другая сон? Какое неизменное сходство? Смотри на них, можно ведь подумать, что время не шло, а застыло.

Когда Абай слушал Сарсеке, в нем так двоились мысли. Но это сомнение его разрешилось в одном месте рассказа Сарсеке.

Как пест и ступа, сделанные из дерева, деревянно звучал голос Сарсеке:

– Тот скот ты мне не дал присвоить. Повел к Абаю и заставил срыгнуть обратно. Так я тебе насолю еще – думает этот вор. И решил, что Уак бессилён, возьмет снова и ничего не случится. Сделал назло. В тот раз он угнал трех коней. А теперь еще с придачей и угнал целых пять голов. Ну разве это не дело рук мстительного вора Абайжан! – закончил он.

Абай теперь понимал эту новую тяжбу. Он думал попробовать разгадать по лицу конокрада его правду, но тот сидел, крепко завязав наушники своей длинношерстой, из рыжего барана шапки. Сидел, наклонив голову. Из всего его лица видны были только кончик его толстого носа и половина редкой черной бороды.

Следя за каждым движением Абая исподлобья, он сидит молчаливый и неподвижный, как каменное изваяние. В спор, затеянный Сарсеке, он еще не вмешался ни единым звуком. Слушает только как посторонний разговор. Разве только заставит

заговорить Абай, а Сарсеке бы никогда его не сдвинуть с места. Или он принимает Абая как большого бия и так, по-своему, хочет быть чинным, или же он этим хочет остаться неуязвимым для истца? Абай решил посмотреть на его лицо и сурово окликнул:

– Эй, что ты скажешь!?

При этих словах медленно повернулась рыжая шапка и упрямое лицо теперь только взглянуло на Абая.

Крепкий, квадратно сложенный светлолицый вор только на миг взметнул на Абая свои маленькие серые глаза и отвел их снова. Опять его голова повисла вниз. Толстые веки и отвислые щеки. И лицом, и всем своим сложением он подобен цельному крепкому обрубку, сучковатому обрубку. Медленно нарушая свое молчание, он один раз покачнулся на месте и заговорил:

– Абай-ага, только вот недавно этот же Сарсеке по твоему приказу отобрал все у меня. Тогда ты повелел расплатиться, и я исполнил. Покорился. А дальше, как только пропал скот у Уаков, так прав не прав, а все-таки платить только мне, что ли? – спросил он.

Снова бесконечные препирательства. Где истина, где ложь? Есть ли когда-либо конец таким тяжбам и таким тяжущимся? Опять нужно копать. Пока добьешься истины у упрямых сторон, измотаешься до конца. Отвлекли опять... Где Пушкин, и где шелковые волокна чувств Татьяны? Татьяна с прозрачной истиной и дышащая своим правдивым сердцем? Истец в погоне за своим скотом и вор упрямый, живущий, поедая чужое. Бесконечная муть запутанной жизни. Как утомили и как губят они. Где твой голос, Татьяна? Помню ли его? Подумал он и расстроенный взялся за домбру в поисках того напева. Двухструнная домбра тогда была говорливой и находчивой. А теперь она, как конь с путами. Звуки в разброд. Нет теперь только недавно найденной песни. Забыта. Слушая ответный спор Сарсеке, Абай долго искал эту мелодию. Но как будто ей нет теперь возврата. Угасла она, ускользя от него. Отставил домбру.

Сарсеке продолжал огорченно:

– Снова ты отобрал мой скот, Турсун. Снова ты. Сказал со злобой. В отместку за то, что гнался за собственным скотом и разыскал его у тебя.

– Слепой цепляется за увиденное однажды. Должно быть пропали люди, кроме тебя, и скот, кроме твоего! Не только в тот четверг, даже за весь тот месяц хоть раз садился я на коня?

Они теперь заспорили открыто, быстро отвечая друг другу. Абай послушал их молча и, сильно нахмутив брови, попросил их:

– Послушайте, шли бы вы для разбора к другому лицу? Шли бы к Акилбаю, он ваш сосед, во всех обстоятельствах разобрался бы лучше, легче бы узнал истину.

Но на это не были согласны ни Сарсеке, ни Турсун: – “Есть или нет, чист или грешен – достаточно вашего, – настаивали они.

Абай после этого резко и громко обратился к вору:

– Так скажи правду. Умри, но скажи. Взял его скот или нет? При этих словах он сердито уставился на Турсуна.

Но последний не смутился. Ответил моментально:

– Абай-ага, у меня есть клятва умереть перед тобой с правдой. Пусть я вор, но вор с достойными обещаниями. Вот вся моя истина – на этот раз я не виновен! – сказал он отчетливо и при этом, резко заломив верх своей шапки назад, раскрыл свое лицо и в упор уставился на Абая.

Слушая его слова и видя эти последние движения, Абай долго, пристально смотрел на него и думал про себя:

– Пусть вор, но это лицо должно быть лицом истины.

Он начал верить его словам. Пока Абай не отвел своих глаз и Турсун застыл в последней своей позе. Невозмутимый и каменно твердый был он в своем решении этой минуты. И это тоже оказало свое действие.

Абай решил:

– Да, он говорит правду. Сможет сказать. У него нет твоего скота. Ищи у другого! – заметил он в сторону Сарсеке и тем вынес свое решение.

– Турсун теперь поправил свою шапку. Ни он, ни Сарсеке дальше не молвили ни единого слова. Только теперь поникла голова истца. Абай, заканчивая их дело, снова взялся за домбру, а им сказал:

– Ну, ваше дело кончено. А пить, есть будете в комнате для гостей, идите туда!.

Дальше с домброю в руках он наклонился над письмом Татьяны. Сарсеке и Турсун поднялись одновременно. Но Турсун еще при входе в комнату дававший дорогу Сарсеке как человеку из дальних родов и тут также уступил ему дорогу, пропустил к двери первого, а сам вышел за ним. Но прежде чем дойти до гостиной, они должны были пройти маленький темный коридор. Идя по нему, Турсун по-настоящему, но беззвучно засмеялся. Он умел так смеяться долго, не замеченный и не услышанный никем. Сейчас был случай, когда он остался доволен собой. В самом деле, тут он проявил себя настоящим артистом.

Осенью, когда заленившись ехать далеко, он угнал трех лошадей этих Уаков и заколол у себя, истцы приволокли его к Абая почти насильно. И тогда еще в самом начале допроса у него возникло одно решение. А когда Абай спросил его: “Взял или нет, скажи только правду”, он ни минуту не медля ответил: “Взял, вынеси свое решение, я виновен”. Почти никогда Абай не видал раньше такого, легко признающегося вора. И он тогда заявил:

– Взятка, которую я беру у вора – это его правда.

Турсун все это переварил в себе и, пропустив два месяца, у того самого Сарсеке в одну ночь угнал пять лошадей и ловко сплавил их в ту же самую ночь. Никто из окрестного населения не заметил этого его налета. Причем для этого пути им была избрана суровая буранная ночь. Она и замела его следы. Так что Сарсеке на этот раз мог только подозревать, но улики, следов или свидетелей он не имел. Обдумав все эти стороны, Турсун ехал к Абая с твердым решением:

– На этот раз хоть погибнуть, но погибнуть с неправдой, отрицая все.

Его расчеты оправдались. Он выиграл не только у Сарсеке, но и у Абая. В темном коридоре он смеялся над этим.

После ухода этих лиц Абай принялся искать песню Татьяны. Пробует спеть и сыграть на домбре. Но все еще нет ее. Тут из противоположной комнаты шла к нему новая группа лиц. Это были Кишкене молда и Мухамеджан. А впереди них, неся в одной руке доску, а в другой кожаную сумку с косточками любимой игры Абая тогуз-кумалак, шел Корпобай. За четыре дня

своего нахождения в этом ауле Корпебай еще не дал Абаю выиграть по-настоящему. Их игра шла с большим соревнованием. Иногда, играя с утреннего чая до обеда, они не заканчивали даже одной партии. А вчера весь вечер Абай сидел за книгой, за работой, игра тогда прервалось. А теперь, когда явился Корпебай с тогуз-кумалаком, Абай понял, что уже не дадут заниматься, и он, закрывая Пушкина, сказал Корпебаю:

– Ну разложи кумалаки. Нужно мне расплатиться за вчерашнее, а то перевес все на твоей стороне.

Сделанные из желтой кости блестящие шарики с приятным мерным треском падали один за другим и располагались по девяти в каждой ямке. И за Абая его ямки заполнял Корпебай. Его правая рука плыла над ямками, удивительно быстро работая пальцами. Трудно уловить, какими движениями и как машинально безошибочно отсчитывают его пальцы по девяти косточек для каждой ямки из имеющейся в этой руке целой горсти косточек.

Абай в иную зиму, засиживаясь дома подолгу, вызывал к себе и увлеченный игрой оставлял гостить у себя до двадцати дней, до месяца таких игроков кумалака, как Макишев Исмагул, Маркабай и этот Корпебай. Абай в числе этой группы тоже слыл одним из сильнейших игроков в округе.

Противники приступили к игре. Первые привычные три-четыре хода они сделали машинально и взяли друг у друга по небольшой горсточке шариков. Они еще не дошли до отыгрывания друг у друга ямок “туздуков”¹.

За игрой следили сейчас Мухамеджан, Кишкене молда и Карасакау. Мухамеджан, до этого сидя у учителя в той комнате, списал все письма Татьяны, сличил громким чтением совместно с Кишкене молда свою запись. А Кишкене молда знал их уже наизусть. Мухамеджан, списав эти стихи, после забрал у Кишкене молды рукопись Абая, сложил вчетверо и положил себе в карман.

Абай, после того как переписан и заучен кое-как его стих, обычно не спрашивал свою первоначальную рукопись. Поэтому то Кокпай, то Муха, а то иногда и Мухамеджан при случае забирали себе его карандашные черновики и уносили с собою.

Теперь Мухамеджан только и думал о том, чтобы вторично послушать песню Татьяны. Но увлеченный кумалаком Абай, пока

не определится партия, не думает возвращаться к этому. Видя это, молодой певец достал из кармана свою записку, разложил ее на колени и стал заучивать первые строфы. Незнакомый голос, никогда не слышанный язык излияний у Татьяны. Они не читали таких стихов и у Абая.

– Вот это новость! – думает Мухамеджан, наклонившись над рукописью.

А Абай все сидит безмолвно, будто забывши Татьяну, только борясь с Корпебаем. Мухамеджан успел даже заучить первые строфы. Изредка посматривая на игру, он взял домбру и тихо перебирая струны, попробовал про себя спеть “Я вам пишу, чего же боле” – на известные ему мотивы казахских песен. Но пока не подходит ни одна песня. Он пробовал переложить на свою любимую, знаменитую “Ак-Каин”. Попробовал приладить и к “Топай-Гок”. Но не тянется письмо. Раздосадованно он смотрит на Карасакау. Этот жигит еще в той комнате знал, чего хочет Мухамеджан. И думая осторожно обратить внимание Абая, заметил Мухаметжану:

– Что, Татьяна видно не хочет знаясь с “Ак-Каин?” ...

– Не только к “Ак Каин”, но не вижу Татьяны, желающей приблизиться к какой бы-то ни было знакомой нам песне.

– По-моему, песни, подобные “баит” или “жир”, подошли бы лучше..., – сказал Карасакау и посмотрел на Абая. А Абай тут только обратил внимание на них:

– Вы так думаете? Татьяна останется видно Татьяной. Пожалуй она не станет “Ак-Бала” и также не пойдет за песней в Багдад или Каир.

С этими словами он оживленно придвинулся к доске и пошел раскладывать косточки из одной своей ямки, и последней своей косточкой он попал в самую среднюю ямку противника. Тут он радостно засмеялся, трясаясь всем своим телом. Ошеломленный Корпебай быстро нахмурил брови. А Кишкене молда, следивший за игрой воскликнул:

– Здорово! Туздук вышел отменно хорошо, – и засмеялся вместе с Абаем. После долгих расчетов Абай тут взял у мастера очень чувствительный “туздук” в самом центре его лагеря. Те-

перь изменилось его настроение. Вспомнив, чего хотят от него жигиты, он сказал:

– Карасакау, а ты знаешь, что Татьяна теперь отказывается спеть ту песню свою! Видно, она говорит Мухамеджану, найди сам, а то скольким казахам петь мне! – с этими словами он протянул руку к домбре Мухамеджана. А певец, передав домбру, устался в свою запись. Ждал с жадным вниманием. Когда снова заиграл Абай, утренняя мелодия полностью и сразу звучала у него.

– Нет, оказывается уже поет снова... И вот что она говорит ... – сказал и тут же запел. И когда он заканчивал вторую строфу, раскрылась дверь дальней комнаты и оттуда, говоря что-то, назад выходила Дильда. Она, слушая на ходу песни Абая, уже садилась около него.

При второй строфе Мухамеджан про себя подпевал Абаю. Но в этот самый момент Корпобай, обходивший своими шариками задние ряды Абаевских ямок, с треском бросил свою последнюю косточку во вторую из передних ямок Абая. Он взял самый чувствительный “туздук” в этот норе. Туздук так называемой “закабаленной шеи”.

Абай, машинально передавая домбру Мухамеджану, воскликнул:

– Слушайте, что он сотворил? – и снова наклонился над кумалаком.

Мухамеджан подвинулся к Дильде и с раздражением шепнул ей:

– Ишь как испортил все этот дохлый замухрышка!

– А что, дорогой, что он сделал? – сказала Дильда и тоже посмотрела на игру.

– Задержался в пути только чтобы заучить новую песню Абая-ага. А теперь, когда потерял такой туздук, разве обратит внимание на нас, – зашептал он и тихо, но насмешливо улыбнулся.

Карасакау покачал головой. А Дильда повернулась к Мухамеджану и попросила:

– А ну-ка, какая эта песня? Давно мы не слышали твоего голоса. Поедешь после обеда, спой-ка нам!

– Да, я тоже послушал только раз и, видишь, не поймал ее еще, женеше! – сказал он и попробовал подобрать ее на домбре. Но не выходило. Абай тут сидел свободный, только что сделал свой очередной ход.

– Нет, ты начинаешь неверно, – заметил он и, взяв домбру, сыграл Мухамеджану снова. Он повторил мотив несколько раз. И когда Мухамеджан взял домбру он теперь заиграл сразу. И тут же он запел под домбру заученные им первые строфы.

– Нет, видно, она познакомилась с Мухамеджаном. Но тогда спой дальше, – сказал Абай.

Получив такое разрешение, Мухамеджан запел во весь свой высокий и чистый голос. Искоса поглядывая на свою запись, он пел без остановки все письма Татьяны. Игра была забыта.

Абай слушал застывший и даже как бы не моргал. Поглядывая на пики Ак-Шоки, он вспомнил Пушкина, сравненного недавно им с этими пиками. И Татьянин напев он слушал как бы преклоненный. Весь бледный, он как бы чувствовал озноб в своем теле. Его же слова и сложенный им напев при первом постороннем исполнении молодого, красивого и прекрасного певца взволновала его очень глубоко.

Заметя такое состояние Абая, все присутствующие тоже застыли в одном внимании и взгляде на певца. Песня не казахская. Но с такой грустью она понятна вся, плывет она, как мягкие и тихие волны. Мухамеджан, чтобы не забыть, не потерять ее, поет долго. Он и сам переживал побеждающую и захватывающую силу этих чувств. Пусть он встречается впервые с Татьяной, но тут в пении своем он как бы понял, постиг ее. Заканчивая свое исполнение, он высказал:

– Какая покоряющая сила ее тревоги? .. Кто же запел ее так, Абай-ага? – спросил он теперь.

Этот вопрос казался естественным для всех остальных. Все они ждали разъяснения Абая.

Но тут вмешался говорливый Кишкене модца:

– Это же ведь ей написал Фошкин! – сказал он.

Мухамеджана раздражала это его выходка:

– Да постой молда... не Фошкин...., даже и имя-то называешь не так.

– А как еще? Я говорю очень правильно.

– Нет, я хоть сегодня слышал первый раз, но по-моему Абай-ага называл его Пошкин..., мы с Кишкине молда заспорили об этом еще в той комнате, как правильно его имя? – спросил и об этом Мухамеджан.

Абай рассказал им про жизнь и смерть Пушкина и вернулся снова к письму Татьяны.

Он просматривал копию Мухамеджана и, в раздумьи исправляя отдельные места, заметил:

– Да, его язык сумел дать высказаться этому сердцу. Признаться, по правде такого поэта, как Пушкин, не видали и вы, дети Казаха, и не видал еще и ты, весь мусульманский мир! Как там хотите...

– Эта бедная девушка на самом деле умело излила свое горе и боль. Что тут говорить, – сказал Карасакау.

В это время Корпобай снова начал было наклоняться над доскою, но Мухамеджан, как бы невзначай, сдвинул своим коленом эту доску в сторону и обратился к Абаю:

– Но только справедливо ли, Абай-ага, такое признание Татьяны оставить без ответа? Не лучше ли было бы, если и жигит достойно ответил ей!

– Очень правильно говорит Мухамеджан, без сомнений правильно Абай-ага – поддержал Кишкене молда и смотрел, как бы прося об этом. Абай ответил задумчиво:

– Вы, пожалуй, правы. Верно, придется послушать и Онегина, – и после небольшой паузы добавил: – Но только он же ведь был недостойный, а?

С этим он снова принялся читать Пушкина.

Пообедав в этот день у Абая, Мухамеджан уехал в город. Весь вечер этого дня Абай сидел над Пушкиным. Этот день хоть и отвлекал Абая иногда отдельными мелочами, но все же был первым днем по настоящему, внутренне сблизившим Абая с Пушкиным. Закрывая перед поздним ужином пушкинские страницы, Абай высказался вслух:

– Ты раскрыл мне глаза на мир дорогой Михаэлис. Теперь переключивается моя Кааба и Запад становится Востоком, а Восток стал Западом для меня. И пусть же будет так...

После ужина домашние не расходились и по-обычному ждали каких-нибудь рассказов Абая. Просидевший до ужина отчужденный от родных Абай, теперь видя свою жену Дильду и так же ожидающих Кишкене молду, Карасакау и особенно своего любимца, сказочника Баймагамбета, решил им рассказать что-нибудь. И этому кругу, сидящему до глубокой ночи слушая его, Абай рассказывал впервые недавно прочитанную им одну из ночей Шахерезады о Зукуль Шаркене и Зукуль-Макане.

Пьесапар

ТАРТЫС

Сегіз суретті, эпилогты пьеса

УАҚИҒАҒА АРАЛАСҚАНДАР

Хасенов Сыдық – қазақ институтының директоры.

Атырауов Есен – институттағы партия ұясының хатшысы. Жасы 25-26-да.

Жағыпаров Ғани – кіндік өкілі, өлкелік партия комитетінің мүшесі. Жасы 30 шамасында.

Жантеміров Әбіш – ірі қызметкер. Партия ұясының бюро мүшесі, бір жағынан оқытушы.

Малдыбаев Иса – жастар ұйымының хатшысы.

Қадиша – ұя бюросының мүшесі, батырақтан шыққан талапкер оқушы.

Темірбеков } Белсенді жастар, партия жағындағы

Оспанов } оқушылардың басшылары.

Лала Көпжасарова – жақында ВУЗ бітірген.

Мүсілім Көпжасаров – Лаланың күйеуі, ұйымсыз маман.

Рақыш (Рахила) – медичка, жас, сұлу студентка.

Ниязов Сейткерей – жасы 42-де } Алашорда адамдары, бұрын
Жамантаев Батырша – 48-50-де } іс басында болған белгілі
Бейсенов Сабыр – 35 жастарда } ұлтшылдар, бұл күнде осы
мектеп оқытушылары.

Ниязова Сара – Сейткерейдің қатыны.

Гүлжәмила (Гуля) – Сараның сіндісі, Әбішке тиген.

Қарпықов Мақсұт – ұйымсыз. Ұлтшыл оқымысты, бұл да оқытушы.

Сүлейменов } Оқытушы жастар, ұлтшылдың ықпалына түскендер.
Сұлтанов } Сүлейменов басқа ВУЗ-да оқиды, комсомол мүшелері.

Юсуф қари (Қареке) – 45-50 шамасында. Атақты милләтші, ферғаналық.

Жәлел әфенді – түбі бұқаралық, жүргені, көргені көп, өте жырынды адам. Европаша зор білімді ғылым қызметкері, 33-те, сұлу жігіт.

Шайханашы, оқушы жастар, суретші, биші, әнші әйелдер, (орыс әйелдері).

БІРІНШІ СУРЕТ

1-көрініс

Шайхана. Нар үстінде кілем, паластар. Қабырғалары қызыл-жасыл. Ілулі дутар, тамбыр. Жерде қазан-ошак. Қазанда палау. Шайханашы анда-санда келіп қарап, аударыстырып кетеді. Нардың бергі бір шетінде кішкене үстел қойғызып, Жәлел, Сабыр шахмат ойнап отыр. Жақсы киінген суретші әйел шайхананың суретін салады. Жәлел анда-санда ымдап шақырып алып қарап, күліп, қайтадан орнына жібереді. Нардың төріне таман жер төсек. Студент Оспановтың төсегі.

Ж ә л е л (*ойланып*). ha... a... не істесем екен сізбен? Есіңізде қалатын бір нәрсе істеуіме керек...

С а б ы р. Сіз оригинальный болуды тілейсіз, мен білсем.

Ж ә л е л. Әлбетте, әлбетте. Мен бұл жерде Толстой сөзіне қол көтеремін. Хақиқат: әрбір адам неповторимая комбинация¹. Мен де Шоралар хукіметінің² “Пушка” папиросын жасап шығаратын фабригінен шыққаным жоқ (*Күледі.*)

С а б ы р. Рас, сіз ескі фирмадан шыққансыз (*Күледі.*)

Ж ә л е л. Иә, стандарт адамды жасап шығару методын большевиктер таппай тұрған кезде істеліп қалған ескі бір дана (*Күліседі.*)

С а б ы р. Құп, олай болса сол фирмаңыздың маркасын оправдать етіңіз. Өзгеше, өзгеше жүріс шығарыңыз...

Ж ә л е л (*бір жүріс жүреді. Сабыр қарсы жүреді*). Ә, сіз де менікін дұрыс дейсіз бе? (*Сынап қарайды. Бұл кезде Оспанов шығып, төсегіне етбепінен жатып, кітабын оқиды.*)

2-көрініс

С а б ы р (*Жәлелге күле қарап*). Әрине! Талапты ерге нұр жаусын! (*Күліседі.*) “Безумству храбрых поем мы славу!”³ дейміз.

Ж ә л е л. Әмма, авторыңыз удачный емес (*Бір атты ұстан.*) Сол қатаңыз үшін мен сізді жазалаймын... Шах!.. (*Сабыр сасқалақтап королін тайдырады. Жәлел жылдам жүріп.*) Шах и гарде!.. Ха-ха-ха...

С а б ы р (*шұғыл қиналып, өкініп*). О-х-х! Қап, кап!.. (*Басын шайқап.*) Қайыр, сіздің атыңыз бір күшті дерт. Шипасыз дерт.

Жәлел (мақтана күліп). Мен өзім де аттарымды бек қымбат бағалаймын... (Сабыр Оспановқа сенімсіз қарайды. Жәлел сезіп, жаңа шыққан тамбыршыларды шақырып, “тарт” деп ымдайды. Екі тамбыршы Оспанов пен бұлардың аралығына отырып тартады. Суретші қыз тез соларға қарайды. Жәлел оған тамбыршыларды нұсқап, “суретін сал” дейді.) Бұл аттар өмірдегі, әсіресе бүгінгі біздің өмірдегі көп жүрістердің әдісін үйретуі керек...

Сабыр. Сіз бөгеуілді жеңіп, барьерден аттап жүргенді ұнатасыз. Түзу, жатық жолмен жүруді қанағат қылмайсыз, солай ма?

Жәлел. Түзу... жатық... Ол сіздердің тілейтін жолдарыңыз. Әмма, сіздерге тиген жол емес. Ол выдвигенецтер жолы... Ә, бізге шахмат атының жүрісін машық қылумен қабат... бұнда ғибрат көп (Күледі.)

Сабыр. Жарқ етіп көрініске шығып, артынан тасаға түсу... Тағы шығып, тағы түсу... солай ма?..

Жәлел. Ие, әр кезде керегінше, мүмкінінше... (Ойланып күліп.) Талмай, қалмай, салпылдай беруге біз қуатын карьера жоқ...

Сабыр. Жоқ, карьера тілесен де бұл ғұмырда оправдать етілген, бәлкі мақтаулы да жол. Біздің қазақтың бір ескі ойшыл адамы айтқан: “Биік мансап – биік жартас... Ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады” деп.

Жәлел. О-о-о.. Міне, міне... Жақсы айтылған... қайтпайтын, көнбейтін күшті жалғыз!.. Протестімен жалғыз тұрып қалатын демоническая натура!⁴

Суретші әйел. Бұл өзіңіз туралы ма? Какое сомнение? Ох, какое у вас сомнение, Жалыль Жафарович! (Жәлел күліп, “қой” деген ишарат жасайды.)

3-көрініс

Оспанов оқытпағанға ызаланып, бір кітабын тастап, екіншіні алып, атып тұрып, декламациямен.

Оспанов.

Ше тәдбри, ей, муслманан?
Кемн худра не миданам!

Не баһрим, не бәрин әм,
Не тәрса, не яһуди әм,
Не әз мүлки Ырақи әм!
Не әз һаки һорасан әм!
Не гәбрәм, не муслман әм...³

(Барлық жұрт аңырып қарайды. Жәлел күледі.)

С а б ы р. Не дейді мынау?.. Қазақ өзі.

Ж ә л е л *(күліп)*. Жас жігіт өзін мұсылман да, кәфір де емеспін, насырани, яһуди де емеспін, қорасан, ырақтан да емеспін, кіммін дейді. Меніңше, ол шарық пакәлтесінің талабасы *(күліп)* сөзі.. Ирандағы өзінше декаденттеу болған бір шағирдың айтқаны.

С а б ы р *(күліп)*. Қара мұны!..

Ж ә л е л *(Оспановқа)*. Барадар, шама бирбан парси мигойн?⁶

О с п а н о в. Айя, айқай, мән кәм-кәм мигой-әм!⁷

Ж ә л е л. Хұқ, бысыйар хұп әст!⁸

Ш а й х а н а ш ы *(Оспановқа сүйсініп қарап, күліп)*. Афірин!.. Жігіт сән!

О с п а н о в *(шайханашыға қарап қарқылдап күліп)*. Ой, түрсіз! Олай дегенше палау бермейсің бе?

Ш а й х а н а ш ы *(сүзгімен майлы палауды қазаннан көтеріп, қызықтырып)*. Мәйлі, бераман!

О с п а н о в. Әпкел. *(Қасына келеді. Шайханашы ақша деп қолымен белгі қылады. Оспанов қалталарын қарайды.)*

Ш а й х а н а ш ы *(күліп)*. Мазасызданба, мазасызданба, мағлұм, онда жоқ... Онда шамал еседі *(Күледі. Жәлелдер ақырын сөйлесіп отырады.)*

О с п а н о в. Енді не аласың? Аш отырам ба мен?..

Ш а й х а н а ш ы *(Оспановтың етігін көрсетіп)*. Беш күн аш бараман!

О с п а н о в. О-ой, түрсіз... Сен менің барымды алдың.

Ш а й х а н а ш ы. Мән түгіл, өзләрі ашады куу...

О с п а н о в. Етігімді ақшаға сатам... Кел ал... 30 сом... *(Шайханашы басын шайқайды.)* Болмаса 30 күн палау бер... *(Шайханашы күледі. Палауды көтеріп, көлбектете береді.)*

С а б ы р. Әй, сенің ақшаң жоқ па? Мә, мен ақша берейін.

Оспанов. Сіз кімсіз?

Сабыр. Кім екенімді не қыласың? Ал...

Оспанов. Әуелі айтыңыз...

Сабыр. Бейсеновпын...

Оспанов. Ә, қазинституттағы тіл молдасы...

Сабыр (*кекетін*). Молдасы...

Оспанов. Енді не, ғалымы ма?

Сабыр. Е, ол көп пе?

Оспанов. Көп, әрине... Қазақ тілінің бүгінгі тексерілуі мектеп грамматикасының ғана көлемінде ғой.

Сабыр. Не дейсің, өй?.. Мынаның кеудесі қалай?.. Фарсы, орыс тілдері ғана ғылым дейсің ғой!

Оспанов. Әрине, олар ғылыми тексерілген.

Сабыр. Мынау ше?!

Оспанов. Бишаралық стадиясы (*Жәлел күледі.*)

Сабыр. Ырымың жақсы екен, шырағым... Тіпті неткен ойшылсың, жаным-ау?.. Тағы дәлелдеп көрші.

Оспанов (*шұғыл сырт беріп*). Уақытым жоқ (*Аналар күледі.*) Е, тағы әлі кездесеміз... мен доказатътаймын, обосноватьтап берем әлі бәрін (*Жәлел, Сабыр күледі.*)

Сабыр. Жарайды. Ақша ал...

Оспанов. Жоқ, алмаймын ғой мен сізден... (*Шайханашыға.*) Әй, түрсіз... 20 күн... (*Шайханашы басын шайқайды. Оспанов бұрылып кетіп, төсегіне барып отырып алып.*)

Өз асман ше миһуаһи,
Дәр зэмин ше мижуби?
Гунбир зұлым әст ән!
Шадр һайал әст ин⁹

Жәлел (*күліп*). Ха-ха-ха! Үлкен оригинал мынау... Палаусыз қалдырған кұнаһкар жерге Лермонтов гонениесін жасайды...

Суретші әйел. Өте интересный студент... Мен суретін саламын (*Бұрылады, салмақ болады.*)

Оспанов (*шұғыл теріс бұрылып, кекетін*). Nein, meine Frau, ich Nill nicht!¹⁰

Жәлел (*күліп*). Тәжірибе... тәжірибе. Бар білгенін қолданып көреді. Sis sprechen auch Deutsch, genossen?¹¹

Оспанов (*теріс қараған бойымен*). Ich spreche Deutseh aber ich spreche nicht Russisch¹².

Жәлел (*күліп*). Қызык... жақсы номерлер тастайды (*Суретші әйелге*). Ол ырза емес.

Суретші әйел (*күліп*). Мен бәрібір саламын суретін.

Оспанов. Түрсіз, мынау қоя ма, қоймай ма?..

Жәлел (*әйелге*). Сала беріңіз! (*Күледі*.)

Оспанов (*иұғыл бұрылып, шарта жүгініп, екі мықынын таянып, танауын ежірейтіп, көздерін бажырайтып отыра қалады*). Ал, сала ғой! (*Жұрттың бәрі күледі*.)

Суретші әйел (*сала алмай, күліп отырып*). Мен бәрібір осы қалпыңызды саламын. Ах, какой вы смешной! И чего вы испугались?¹³

Оспанов. Мен орысша білмеймін.

Суретші әйел. Неправда! Бәрібір мен саламын. Сіз осы күйіңізде журналға басыласыз...

Оспанов. Е, түрсіз! (*Күліп, шалқасынан түсіп, қызға қарсы бір аяғының үстіне бір аяғын қойып, кітабын оқып жатып алады. Жұрт күледі*.)

Жәлел (*тамбыршыларға белгі жасайды. Олар тартады. Сабырға*). Жә, институттарыңда қалай? Кадр даярлауға жақсылап кірістіңіздер ме?

Сабыр. Кірісіп жатыр жұрт. Иә, даярлаймыз кадр.

Жәлел. Рас, бұларға кадр, кадр керек. Сенбейді сіз бен бізге... Өздері соғып шығарған, әрбір винті белгілі стандарт құрал керек оларға...

Сабыр. Ол құралды біз де даярласамыз ғой! (*Күліседі*.)

Жәлел. Мәселе сонда. Ал кадр жалғыз оларға ғана керек емес... Бұнда осындай көп институт бар. Тәжік, түркпен, біздің өзбек мектептері.

Сабыр. Иә, оларда қалай істеледі?

Жәлел. Һәммасында да ойланып, есептеп істейтін көп-көп істер бар. Білесіз бе, бұның қандай шебер іс, қызык іс екенін?

Сабыр. Бұл майдан... Тартыс!..

Жәлел. Міне, дұрыс айттыңыз... Бұның үстіңгі беті емес. Ол шаулап, жалтылдап барсын барсын... Теренірек сүңгіңіз. Подводное течениесін сіз, сіздер менгеру керек.

С а б ы р. Біраз шикізат, сырые көп. Өнімді ешнәрсе шығады дейсіз бе? Басқа өнімдірек...

Ж ә л е л (*күліп, жарыса*). Сіз министр емес, педагогсіз, Сабыр әфенді! Аздан үлкен, оңайдан қиын. Бұлардың бірде-бірінің түйіні белгісіз, байқаусыз, өзінен өзі болады...

С а б ы р. Көп күту, ақсақ қойдай көп бағу керек қой.

Ж ә л е л. Солай. Бірақ әр жерде почва қажет. Сонда ат жүрісінің тәжірибесін пайдалану керек.

С а б ы р. Бұл оригиналдықты іздеу болмас па?

Ж ә л е л. Оригинал, бірақ реальный іс... (*Оспанов тұрып, шайханашыға келеді.*)

О с п а н о в. Жә, болдың ба?

Ш а й х а н а ш ы. Беш күн аш бераман.

О с п а н о в. Жиырма күн (*Шайханашы басын шайқайды. Палауды аударыстырады.*) Ей, түрсіз. (*Шайханашы теріс бұрылып, күліп, басын шайқай береді.*) Бері қарашы (*Аздан соң.*) Жә!.. Мә, әпкел. Бес күн. (*Етігін шешіп береді. Бір табақ палау салып алып, орнына қарай шайханашыны құшақтап алып келе жатып, тамбыр күйіне билейді. Орнына отырып, жеп жатады.*)

С а б ы р. Мен сізді біздің саясатшылармен таныстырам.

Ж ә л е л. Құп, һәммасымен де. Мен мұндағы партияный қазақ жігіттерін және Батыршаларды білемін...

С а б ы р. Ә, солай ма?..

Ж ә л е л. Мен білмейтін кісілер Орта Азияда аз. Жаңада келген сіздерді ғана білмеймін... білмесем...

С а б ы р. Дұрыс, таныс еместеріңізді айтарсыз... Сөйлесіп көріңіз олармен де...

Ж ә л е л. Қазақ интеллигенциясы мені интересовать етеді. Біздерде олардан қашатындар да бар... Әмма мен ондай емеспін.

С а б ы р. Бізде де әртүрлісі бар. Көресіз. Бірақ тіл, емле, термин жайы, институттар тәжірибесі... Ортақ мәселе көп қой... істесе көрерміз, танырсыз.

Ж ә л е л. Біздің Юсуф қари да сіздің адамдармен танысуды тілейді.

С а б ы р. Ә, ол осында ма қазір?

Ж ә л е л. Осында.

Сабыр. Тіпті жақсы, онда бәрімізді де таныстырыңыз...

(Темірбеков кіреді. Сабырмен басын шұғып амандасып өтеді. Оспановқа барып күлісіп, әзілдеседі. Қасық әкеліп, оған да палау жегізеді.)

4-көрініс

Сабыр (Жәлелге). Мынау жайсыз адам... ананың да беті байқалды енді.

Жәлел. Ә. (Күліп.) Ол қызық, қызық жігіт...

Сабыр. Мен кеттім. (Қоштасып кетеді.)

Жәлел (суреші әйелдің қасына келіп, салғандарын қарап, студенттерге естірте). Міні, дұрыс. Орта Азия баспасының бетінде бұндай әсэрлэр басылса дұрыс. Кеңес баспасына лайықты реальный шырық. Көп суретшілер не істейді? Шикари, паранжы, минарет. Буржуазный Еуропаның обыватель воображениесі¹⁴ керек қылған экзотика шырықын суреттейді...

Суретші әйел. Сіз маған дүниені тануға көп жәрдем етесіз, Жәлел Жафарович!

Жәлел. Аяя, сіз бен біз нашар союзник боламыз. (Қолтығынан алып.) Сол үшін сіз маған редакциядағы ортақлардың жаңалық секреттерін айтыңыз. Мен олардың бәрін білем ғой. Жүріңіз... (Артына бұрылыңқырап.) Ә, мына студентті салдыңыз ба? (Күледі. Оспанов теріс қарайды, Темірбековке де теріс қара деп, теріс қаратады.)

Суретші әйел (күліп). Жоқ, салдырмады... чудақ. Қош болыңыз, студент. (Оспанов саусағының үшін сілтейді. Кетеді.)

5-көрініс

Темірбеков (бұрылып отырған қалтында күліп). Бұ не бұйрығың? (Оспанов тез бұрылып, палауды өзі соғып жатады.) Енді қашан... Бұрылуға бола ма, жоқ па?

Оспанов (өтірік кейіген болып). Тұра тұрмайсың ба, түрсіз. Кетсін...

Темірбеков (бұрылады, палау желініп қойған). Бұның нең, әлгілерге неге олай істейсің?

Оспанов. Е, сүйкімсіз кісілер... Жақсы жігіт болмай-ақ қоям соларға.

Темірбеков. Мына Жәлел де ғылым қызметкері ғой.

Оспанов. Иә, Бейсенов те солай. Сонымен ашынажай көрінеді... Кешегі саясат құрған алашорда бүгін ғылымдағы алашорда болған ғой...

Темірбеков. Ә, институттарды торыған бөрілер дейсің ғой.

Оспанов. Мен олардың “ғылымым, табысым, еңбегім” дегеніне табынғым келмейді. Искренний ісі жоқ. Қай саланы ұстаса да, пұшпағынан ұстап бір үңгірге тартады (*Күліп.*) Сондықтан мен кейбіреулерімен кездескенде әдейі шаптарына от тастап қоям. Тулататын сөздермен!..

Темірбеков. Мәселе сөз дегенде емес. Оған мәз болма енді, істе кездесуге тура келер. Мен сені әдейі Есенге ертіп барып сөйлескелі келдім.

Оспанов. Немене, мен онда қызметте жоқпын ғой...

Темірбеков. Жоқ, болсаң енді боласың. Біз басқа ВУЗ-дарды бітірген, бітіруге айналған комсомол, партейцтер активін жаңа институт айналасына тартпасақ болмайды...

Оспанов. Е, хасеновшілер де қыбырлай бастады ма?

Темірбеков. Қыбырласын-қыбырламасын, бәрібір қам керек. Жүре сөйлесеміз... жүр...

Оспанов. Жүр (*Тұрып қамданысады. Оспанов жүріп бара жатады. Аяғында галифе шалбарына киген шебелет.*)

Темірбеков. Ой, мынауың не? Етігің қайда?

Оспанов. Е, жүре бермейсің бе, бас-аяғыма қарап, түрсіз, сені қатындыққа алғалы тұрған кісі ме мен...

Темірбеков (*тоқтап*). Өй, безобразие мынауың... етік қайда дейім? (*Пауза.*) Айт!..

Оспанов (*тоқтап*). Етік пе, етік қазір (*Шайханашыға қарап, көзін қысып.*) Ташмат ака, екеуімізде шын обороттағы капитал!.. (*Саусақтарын айналдырып.*) Товар – ақша, ақша – товар... Палау – етік, етік – палау... (*Екеуі де күліседі.*)

Темірбеков. Тағы да ма... Түу, без-з-образие!.. Жарайды, бітсін енді бұл. Білдің бе, соңғы рет. Немене елге, жұртқа күлкі боп (*Шайханашыны шақырып ап, ақша беріп, етікті әпереді.*)

Оспанов (*киіп жатып, кекетін*). Соңғы рет... Құдды мен ішіп қойған кісі... Кінәлі мен деп білесің бе?

Темірбеков. Енді кім?

Оспанов. Стипендия жібермейді. Наркомпрос, түрсіз! (*Күліседі. Шығып кетеді.*)

ШЫМЫЛДЫҚ.

ЕКІНШІ СУРЕТ

Сахна екі бөлме. Оң жақтағысы – партячейка хатшысы Есеннің кабинеті. Екіншісінде – жастар ұйымының хатшысы Малдыбаев. Бөлмелер арасында есік. Бұдан басқа екеуінен сыртқа шығатын есіктер де бар. Қабырғаларда көсемдердің суреттері. Уақиға екеуінде кезек-кезек. Жарық та солай өшіп отырады. Әуелде Есен бөлмесінде жарық жоқ. Малдыбаев өз бөлмесіне келіп, катуланған жүзбен қағаздарына түйіледі. Аздан соң Әбіш Жантеміров кіреді.

1-көрініс

Әбіш. Не хабарлар?

Малдыбаев. Ә, Әбеке, бұнда біраз әңгіме бар. Отыр.

Әбіш. Қош (*Отырмайды. Үстелге етпетінен артыла жатады.*)

Малдыбаев (*ақырындау*). Жаңа Темірбеков пен Есен оқушылардың барлығын қайта қарастырып шығамыз. Приемда арамсирақтар толыпты деген әңгіме шығарып отыр.

Әбіш. Өздері бастай ма, нұсқау бар дей ме?

Малдыбаев. Кіндіктен қағаз бар дейді. Бірақ мәселе онда емес. Темірбековке бір белсенділік көрсетіп көрінуі керек сияқты.

Әбіш. Себебін, дәлелдерін айта ма?

Малдыбаев. Сөйлес, айтар өзіңе. Тегі Темірбековтен мұндай іске бөгет шықпаса, көмек шықпайды.

Әбіш. Шұғыл байлау жасамай тұра тұр. Аңысын андау керек шығар. Қорытынды жасауға ертерек. Бұл сондай мәселе емес пе?

Малдыбаев. Е, ол рас қой. Мен де қарсымын дегенім жоқ.

Әбіш. Иә, ол солай, ортақ¹⁵, өзгелері не дер екен? Ашылады ғой.

М а л д ы б а е в. Өзіңнің пікірің қалай? (Күледі.)
Ә б і ш. Ойлану керек. Жеңіл мәселе емес (Лала кіреді.)

2-көрініс

Ә б і ш (шұғыл бұрылып, салғырттау әзілқой пішінмен).
Ә-ә... мархаба... мархаба¹⁶ (Екі қолымен орындықты көрсетеді.)
Мүсілім ұзатып салды ма бұл жерге шейін, жоқ жападан-жалғыз
өзіңіз келдіңіз бе, әлде тағы да (Бәрі күліседі.)

Л а л а. Қо-ойыңызшы, Әбіш! Қоймайды екенсіз тіпті бір
нәрсені.

Ә б і ш. Е-е, ұзатып келетіні бекер ме еді? Соны ғана айтам,
ортағым Лала.

М а л д ы б а е в. Ұзатса не айыбы бар екен. Даулассаңызшы,
Лала!..

Ә б і ш. Әлбетте, әлбетте... Келсе ере келген өзінің ері.

Л а л а. Бүйте берсеңіз мен ренжимін сізге, Әбіш. Шын айтам.
Немене сіз мені преследовать ете бересіз¹⁷?

Ә б і ш (Күліп, құбылып, Лаланың алдына иіліп, көзіне қарап).
Алла сақтасын, олай деменіз. Преследовать деген үлкен ғайып,
біраз кемітуіңізге болмас па екен? (Күледі.)

Л а л а (Қоса күліп, еркеленіп). Болмайды... болмайды... Ай-
ыптысыз. Кешірім жоқ (Түрегеліп жақындап.) Білесіз бе?

Ә б і ш (Жарыса, түсін салқындатып). Сіз комсомол кан-
дидатысыз. Партиялық жолдасымыз барабарында. Енесі теп-
кен құлынның еті ауырмайды. Біз кейбір сондай жайларды
айтуға мәжбүрміз де, ортағым... (Арқасымен Малдыбаевты
тасалап, Лаланың бояулы ерінін нұсқап.) Мәселен... мәселен...
(Жөткіреді.) Айнаңызды алып қараңызшы!

Л а л а (Қырланып). Вы опять за старое?¹⁸

Ә б і ш. Ну, возможно ли?¹⁹ Айтпап па едім, қазір партия мен
комсомолдың біріккен жиналысы (Лала айналып кетіп, айнасы-
на қарап, ернін сүртіп жатады. Әбіш теріс айналып, ақырын
сылқ, сылқ күледі.)

Л а л а (Қайта айналып). Әбіш, мен сізбен сөйлеспекші едім
(Әбіш салқындау жүзбен айналып, Малдыбаев қасына барып
ақырын сөйлесіп тұрады. Бір қағаздарды бірге қарасады. Лала

дал болып тұрып, төменшіктеп басылып қалады. Бөлмеге екі-үш комсомол кіреді. Малдыбаевқа жақындайды. Бұл бөлмеде жарық өшеді. Есен бөлмесі.)

3-көрініс

Бөлмеде Есен, Темірбеков, Оспанов қағаз қарасып отыр. Осында директор Сыдық кіреді. Сұр костемі бар, ақ жағалы, салмақты, нығыз. Отырғандар орындарынан тұрып қол беріседі.

С ы д ы қ. Наркомпростың кешегі қағазы не?

Е с е н. Мінеки, Темірбековте, оқып танысарсың! *(Темірбеков үндемей ұсынады.)*

С ы д ы қ. Не дейді бұлар?

Е с е н. Оқушылардың составын тыңнан анықтап зерттендер дейді. Қолайсыз болса іріктендер дейді.

С ы д ы қ *(кекетін)*. Жарайды. Барлығы Қазақстан ағарту орындарына келсе, жаңа ғана аз-мұздап оқушы санын құрап іске кірісіп отырсақ, енді тағы қиқы-жиқы қылмақ қой.

Е с е н. Оқып шықсаңшы, сөйлесерміз!..

С ы д ы қ. Бір тәуір істі тұтасымен тәуір қылып істеп шығу мүмкін бе? Не қылса да бір жерін бірдеме қылып былықтырып, қиралаңға салу керек қой... Ниеті тазарту жүргізбек шығар?!

Т е м і р б е к о в. Оны дәлді айтпапты, бірақ сондай қорытынды шығаруға болады.

С ы д ы қ. Жо-о-к. Ондай қорытынды шығарылмайды. Бұл ВУЗ совпартшколы емес! Мұны да әлденеге ұқсатып, ертең “анау бай баласы, мынау ақсүйек баласы” деп, оқушылар бірін-бірі көрсетіп, пәле-жала жауғызсын дейді ғой... Бірінің үстінен бірі. Біздің бастауыш, орта мектептер ең алдымен сондай тәрбиеге үйрететін оқушыларын...

О с п а н о в *(Темірбековті салып қалып)*. Апырай, бұл ВУЗ дегенің осындай қасиеті болады екен-ау. Бұ жарықтық?

С ы д ы қ *(Тітірейін)*. Е, не бопты?..

О с п а н о в. Жоға, дейім-ау... *(Темірбековке)* Директор жолдастың айтуынша, бұрын рауи сайтан әке-шешеміз болыс, би бола қалған болса, енді бәрі салауат екен ғой... Мұнда келген

соң тегі арылады екеміз ғой багаж пәлесінен? Бұл, ВУЗ атмосферасы деген осы екен-ау, тегі (*Темірбековті түртіп.*) Солай ма, ей, айтсаңшы сен, түрсіз?!

С ы д ы қ. Иә, атмосфера болса сол, бәсе... ВУЗ ең алдымен төс табандаған еңбек, талап, ілім іздеу атмосферасын жасап алсын. Сайлау басы, штат таласына мұны айналдырмау керек.

Т е м і р б е к о в. Бұның бәрі артық сөз емес пе? Тазарту керек болса, ол партияның нұсқаған бағытынан кеңес тәрбиесінің көздеген мақсұтынан тумай ма?

С ы д ы қ. Орыс ВУЗ-ындағы тәжірибені бізге қолдану түгіл, әзір сөйлеуге де ерте. Оны істеуден бұрын әуелі ВУЗ тұрғызып, соны 5–10 жыл жасатып, жетілтіп ал.

Е с е н. Әуелі оқып таныс. Пікір алдысармыз.

С ы д ы қ. Бұны даурықтырып жарияламаңдар... Мен крайком, культпрофқа, Наркомпросқа хат жазып анықтаймын, шешемін.

Е с е н. Біз мұны партия ячейкасында талқылаймыз. Коллектив қорытындысы содан кейін белгілі болады...

С ы д ы қ. Ә, солай дейсің бе?.. (*Пауза.*)

Бірнеше шәкірттер кіреді. Жарық өшеді. Малдыбаев бөлмесіне ауысады.

4-көрініс

Бұрынғы үшеуі.

Ә б і ш (*Лалаға*). Менде жұмысым бар дедіңіз бе?

Л а л а. Ие, мен сізбен әлгі Мүсілімнің інісін стипендияға алу туралы сөйлеспекші едім (*Есік ашылады. “Ә-ә, мұнда екен ғой” деген дауыстардан соң Батырша, Сейткерей, Сабыр кіреді. Күлісіп, жайраңдасып келеді. Бәрінде де көзілдірік.*)

Ә б і ш (*Лаладан сырт айнала беріп*). Қазір...

Л а л а. Әбіш, тындап бітірсеңізші!

Ә б і ш (*Лалаға*). Сабыр, ортағым, сабыр (*Келгендерге күліп.*) Қош келіпсіздер, комсомол жолдастар (*Тегіс күліседі.*)

Б а т ы р ш а (*көзілдірігі арқылы сүзе қарап*). Әй, Сейткерей-ай, қылдың-ау сен-ақ! Айтпап па ем комсомолдар үйіне қайдан барам деп (*Малдыбаевты көрсетіп.*) Тек мына Иса отырған

соң ғана келдім. Әйтпесе Темірбеков отырсыншы... осы үймен үйірлігім жоқ тіпті, үйір болмаймын да және *(Күліседі.)*

Сейткерей *(ақсиып күліп, Малдыбаев пен Әбішке төніп)*. Бұл кісі баяғы жасым өтіп кетті, маған не қылады, кәрі өтіп жатқан жоқ дейді ғой, байқаймысың, Иса! *(Батыршаға Есен бөлмесін көрсетіп.)* Мынау үйге қалайсыз? Кәне, шыныңызды айтып көріңізші ол туралы *(Күліседі.)*

Малдыбаев. Иә, айтқан соң ол үй туралы да айтыңыз...

Батырша. Жо-о-қ, айтпайым ол үй туралы *(Күлісіп.)* Сендер пәлеге итересіңдер-ау кісіні. Қалайсындар өздерің?

Әбіш *(монтансып күліп)*. Әлгі бір сөзіңізді біз ғана естиік-ау, тегі *(Ақырын күледі.)*

Батырша. Қарашы тіпті бұлармен қалжындауға да болмайды...

Сейткерей *(жүзін томсартып Исаға)*. Жә! Әлгі соңғы бес баланы не қып сандалтып қойдыңдар, қарағым-ау?

Малдыбаев *(Есен бөлмесін көрсетіп)*. Шешпей отырған мына жақ. Жаңа да сөйлестім, кейін-кейін деседі.

Сейткерей. Бұ не өзі?

Әбіш. Олар жайы басқа бір тыңдау әңгімемен қосылатын көрінеді. *(Қатар бөлмені көрсетіп.)* Бұл жақта анықтау керек. Мен білейінші сол жайларды *(Есен бөлмесіне қарай басады.)*

Сабыр. Жүріңдер, біз де барайық *(Жорта күледі.)*

Батырша. Е, сенің не ақың бар онда, қалай осының өзі?

Сабыр. Маған еріндер, жүріңдер... *(Иса барлығы Есен бөлмесіне кіреді. Лала Әбішті бөгеп қалады.)*

Лала. Әбіш, маған не айтасыз? Тындағыңыз келмей ме мені, немене?

Әбіш *(күліп жіберіп, жылы ұшырап)*. Мыналар әңгімесімен бірге шешіледі ғой. Апырай, маған дегенде ылғи өкпеңізді қолыңызға ұстап тұрасыз-ау...

Лала *(өңі жылынып)*. Білесіз бе, өкпелемеймін ғой мен сізге *(Бір нәрсе дәметкендей жақындай береді.)*

Әбіш *(шұғыл салқындап, бұрылып)*. Қайыр, әзірше! *(Лала оңашада тұтанып, қиналып қалады. Бұнда жарық өшеді. Есен бөлмесінде.)*

5-көрініс

Сейткерей (*Есенге келін*). Шырақтарым-ау, әлгі бір бес баланың әңгімесін неге шешпейсіңдер?

Темірбеков. Шешілмес дейсіз бе? Шешілер, неге асықтыңыз?

Сейткерей. Жақсы ғой олай жұбату. Сол баланың бірі менің үйімде жатыр. Оның фамилиясы Ниязов болғаны болмаса менің жақын інім емес. Алмасандар айтындар. Мен қайтарамын. Бірақ естерінде болсын, ол да, ана басқа төртеуі де өте жақсы оқиды. Зейінді балалар.

Әбіш. Иә, бәрінің де әзірлігі жақсы, шетінен зерек балалар көрінеді.

Малдыбаев. Оқытушы орыс профессорларының да олар туралы отзывы жақсы.

Темірбеков. Әрине, ол солай болады ғой...

Сейткерей. Құдайдың күдіреті-ау, бұл енді не әуре? Біресе бала табылмайды. Зейінді, жақсы дайындалған балалар табылса, сынықты сылтау қылады?

Темірбеков. Сейткерей ағайдың інісі болса, әрине, жақсы дайындалған болар (*Күледі. Қадиша кіріп отырады.*)

Сейткерей (*қатайып*). Е, қарағым, дертің сол болса, айта отырсаңшы сүйтіп. Мен ВУЗ-ға оқытушы болсам, ол менің туысқандарымның стипендияға, мектепке алынбауына себеп болса, ол бір жақсы тәртіп қой. Тегі... Жалпы тәртіп бойынша ғылым қызметкерлерінің балалары жұмысшы балаларымен қатарға жуық алынады.

Батырша. Орыс ВУЗ-дарының тәртібі сол. Бұл, тегі, бәрімізге тиетін әңгіме. Ашып айтындар. Сондағы жол қалай болмақ өзі?

Сейткерей. Егер бәрінің пікірің осы болса, мен онда бұл меселені кіндіктің, Наркомпростың алдына қоятын боламын. Әйтпесе бұл не өзі? Тегі, бізге қызмет істеу мүмкін бе, жоқ па деген әңгіме келеді ғой түбінде... Сөздің шынын айту керек қой.

Батырша. Рас. Баламыз, інімізді оқытуға бөгет жоқ деп жүрміз. Көріңіздерші, орыстың профессорларын! Кімін аласың, қанікі! Өз баласы былай тұрсын, айта берсең қатыныңның

барлық жақындары да солардың атымен оқиды. Ал, кім еді олар? Бәрі де кешегі орыстың ақсүйектері, черносотенцы, айта берсең...²⁰

С а б ы р. Ал, дауласыңдаршы Батырша ағаймен.

Е с е н. Дауласпай-ақ қояйық. Сіздер үйіп-төгіп талайды айтып жатырсыздар. Бірақ мәселе бұл арада ғана шешіле қалмайды.

С е й т к е р е й. Енді қашан шешіледі, қайда шешіледі?

Е с е н. Шешілгенше әзірше оқи берсін...

С ы д ы қ. Оқи берсін де әзірше. Түбінде жақсы оқитын нәрлі оқушылар қаңғырып қалмайды ғой. Қалдырмайды. Тегі, бұл алғашқы наборымыз дайындық жағынан жаман емес. Орыс профессорлары тегіс мақтайды.

Ә б і ш. Бәрінің де оқуға талабы, құмарлығы ерекше. Жігіт тегіс...

Б а т ы р ш а. Е, ол солай болу керек қой. Қазақтан ой қызметіне табанды, зейінді елі жоқ қой түріктің. Әлі көрерсің, 4–5 жылда осының көбі ғылым қызметкері боп шығады.

М а л д ы б а е в. 4–5 демейік, 10 жыл дейікші.

Б а т ы р ш а. Жоқ, тіпті бес те жетеді. Болады бәрі де ғылым адамы. Солай деп миландыра беріңдер қайта...

С ы д ы қ. Рас, сенімін өсіріп отыру керек. Әйтеуір Қазақстанның бүгінгі барлық ісінің осыдан үлкен игілігі жоқ. Осы істің бірде-бір керегіне жарағанымыз өзімізге зор жұбаныш, зор мақтан.

Б а т ы р ш а. Рас, 7–8 жылдың ішінде қазақта да ВУЗ туып үлгірді. Бұдан артық не тілейміз революциядан...

Ә б і ш (*күлін*). Өздеріңізше жақсы-ау, бірақ осы “қазақ, қазақ” дей беретініңізді қайтсек екен? Өзіңіз мақұлдаған революцияның бірден-бір негізі интернационализм екенін байқамай кететініңізді қайтеміз?

Б а т ы р ш а. Онысын өздерің қоса бересің ғой (*Күліседі*.) Әй, сендер тіпті болмайды екенсіңдер.

С е й т к е р е й. Ылғи кісіден сығып аласыңдар да отырасың деңіз (*Күледі*.)

М а л д ы б а е в. Неге, наоборот, біз сығып алмай, өздеріңіз айтатын болыңыздар...

Б а т ы р ш а. Әй, білмеймін, қарағым, айттым ғой мен әйтеуір...

Ә б і ш. Әй, жарықтық-ай, баса алмайсыз да тұрасыз-ау...

С ей т к е р е й. Иә, кібіртіктеп мұз басатындай болып (Күліседі.)

Ә б і ш. Сабыр не дер еді? (Сабырға.) Қане, сөйлесеңші?

С а б ы р. Мен бе?

Б а т ы р ш а. Иә, сен, қане, жассың ғой, сен айтшы...

С а б ы р (салмақпен). Мен айтсам шынымды айтам. Оқыса қазақ оқысын. Өзгенің қамын жеп не жыным бар (Өзгелермен бірге күліп.) Мен коммунист емеспін: анда-санда қазаққа деп тиген бір болымсыз сыбаға болса соны да бұйырыңыз деп үлкен ауылға ұсынбаса тамағынан ас өтпейтін.

Б а т ы р ш а. Ақырын-ақырын, сен тіпті ұзап кеттің ғой...

Ә б і ш. Бұл болса сөйтеді. Тегі, осыдан бойыңызды аулаққа салыңыз.

С ей т к е р е й (күліп). Рас, осының отына күйем бір күні. Жолдастар, міне айтқаным, мыналарыңнан аулақпыз. Емдендер осыны, қарашы айтып отырғанын!

Б а т ы р ш а. Мынау құбыжық екен. Мен кеттім мынадан. Ал, міне, куә болындар...

Ә б і ш. Үрікті ғой мына кісілер шетінен сенен (Күліседі.)

С а б ы р (қалжақтап). Үндеме, біздің өзара саясатымыз қандай екенін қайдан білесің. Бұл кісілер солай дұспан көзі қылмаса болмайды. Ролім солай (Бәрі күліседі.)

С ы д ы қ (күліп, Батыршаға). Ал, енді қайттыңыз...

Б а т ы р ш а. Япырай, мынау не деген күйелі көсе еді. Мен білмеймін, танымаймын бұл Ақмола, Семейінді... Мұның тілін мына Сейткерей біледі.

С ей т к е р е й (күліп). Жарайды... жарайды (Сабырға.) Ал мына кісі үйтетін болса, тағы не десіп едіңдер. Шығар бәрін де... (Сабыр ақырын күле береді.)

Т е м і р б е к о в (сағатына қарап, Есенге). Жә, жиылыс бола ма, жоқ па?

Б а т ы р ш а. Әй, мыналардың жиылысы бар екен ғой, кетпейсіңдер ме?

Сейткерей. Иә, кету керек...

Оспанов (*кекетін*). Жоқ, кетіп қайтесіздер... (*Қадишаға жауырынын қисаңдатып қалжақтап.*) Тілеуің бергілер, мәз қып тастады-ау өзімізді күлдіріп (*Қадишаға.*) Солай ма... менің арқамда өркешің өсіп қалмады ма екен... байқашы... (*Сейткерейлер қозғалады.*) Жо-жо... кетпеңіз... (*Қадишалар күледі.*)

Сабыр (*Сейткерейлерге өтірік түсін суытып*). Кеткен несі? Отырыңдар, әңгімелесейік, қайда барасыңдар?..

Оспанов. Бәсе, бәсе, оңаша сөздері болса шығып кетіп сөйлессін өздері, әйтпесе неменесі бар? Сөйлесе берсін осында. Солай дейсіз ғой... (*Жұрт күлед. Сейткерейлер кете береді.*) Отырың... отырыңыз... (*Аналар шығып бара жатқанда.*) Е, түр... түр... түріңіз жоқ (*Ұйымсыздар кетеді.*)

Сыдық (*Есенге*). Мен біраздан соң келемін, бастай беріңдер (*Кетеді.*)

6-көрініс

Қалғандар.

Қадиша. Жиылысқа ана жақтан келіп отырғандар да бар ғой, мұнда сыймаспыз.

Малдыбаев (*шығуға ыңғайланып*). Рас, со жақта босын, мен қазір сонда келемін (*Кетеді. Оспанов, Темірбеков, Қадиша да кетеді. Есен, Әбіш артта кетіп бара жатқанда Гуля мен Рақыш кіреді.*)

7-көрініс

Гуля (*Әбішке*). Ә, сен мұнда екенсің, біз іздеп жүрміз.

Әбіш (*Рақышты Есенмен таныстырады*). Мынау Рақыш, танысыңдар. Мына Гуляның жақыны. Менің бір жақсы оқитын балдызым (*Рақыш жақсы киінген, сұлу, әдептен амандасады.*)

Есен. Рақыш туралы естіп едім...

Гуля. Иә, анада мен айтқан едім ғой.

Есен. Гуля, бұл кісі сіздің жақын туысқаныңыз ба?

Гуля. Неше ата болса жақын дер едіңіз? (*Күліп.*) Рақыш неше ата едің?

Р а қ ы ш (күліп). Білмейім, бірқатар бар шығар.

Е с е н. Япырай, атаны мен айтқан жоқ едім. Өз вообраниеңізбен қосып ап, маған күлесіз-ау. Міне, коварство...²¹ (Бәрі күліседі.) Жарайды, әйтеуір ескілікті сөккеніңіз ғой. Арыла берейік сөйтіп ескіліктен...

Г у л я (күліп). Бәлі... ниетіңіз дұрыс-ақ, қадамыңыз қайырлы болсын!

Е с е н. Жалғыз менікі емес, сіздікі қоса қайырлы болсын! Мен Рақыштың туысқандығы жақын ба, подругалығы жақын ба дегенді ғана сұрамақ едім.

Р а қ ы ш. Сол соңғысы жақын.

Е с е н. Ә-ә дұрыс, қалай, жақсы орналастыңыз ба?

Р а қ ы ш. Рахмет, әзірше теріс емес.

Ә б і ш (Рақышқа). Мінеки, осымен ашна болдыңыз. Енді ағалардан жәрдем керек болса, осылайша келіп тұрасыз, кенайы...²²

Р а қ ы ш. Не дейсіз, ұқпадым... Өзбек боп кеткенсіз бе өзіңіз, қалайсыз?

Ә б і ш. Аллаға шүкір, өзләрі әм шұндақ болса ғажап түгіл, кенайы Рақыш! (Күліседі.)

Г у л я (Әбішке). Біз саған келген едік. Біразырақ шаруа бар. Мойын бұрсаңыз не етер екен?

Е с е н. Бәсе, неге келдің, не жөнің бар деп сұрамас па, тіпті....

Г у л я. Дәрежелеріңізге қарай нығыздық болады ғой сіздердің бәріңізде де... Тек сізді бір мықтап қолға алатын келін табылса екен.

Ә б і ш. Сүйт, сүйтіп өшінді ал Есеннен.

Е с е н. Сүйтіп бір көрсеңізші, Гуля, бірақ сол күнде де кім жеңері екіталай! (Күліседі.)

Г у л я (Әбішке). Қане, жолдас, мүмкін бе екен сізді?

Ә б і ш (тағзым етіп). Алдияр ханым! (Күлісіп Рақыш, Әбіш, Гуля бір кетеді. Есен шыға бергенде Темірбеков, Оспанов, Қадияша қайта кіреді.)

8-көрініс

Е с е н (тұрған бойында). Жә, жолдастар, желдер қай жақтардан қалай-қалай еседі?.. Мен әдейі бүгін сендер көлемін

кере түссін деп қарсы ескем жоқ! Ал, осындай құйындарға қарсы дайын ба біздің парустар!?

О с п а н о в. Иә, бұл кемешілер тілінде открытое плавание.

Қ а д и ш а. Таң емес... Сыдық Хасенов директор, содан бәрі шешіледі. Хасеновшілдік бұнда да ұяламак...

Т е м і р б е к о в. Ол ғана болмас әлі, одан көрі тереңірек қарау қажет шығар...

Е с е н. Рас... Түп тамырына шейін көрінсін, сондықтан әлі де біз бұның өрістегенін көре тұрайық... Бірақ тартыс басталды... енді төрт көзді түгел тігіндер.

Т е м і р б е к о в }
Қ а д и ш а } Рас, рас...

Е с е н. Ал, жиналысқа жүріндер (*Ана үшеуі шығып кетеді. Есен бөгеліп қалады. Шам өшеді.*)

9-көрініс

Малдыбаев бөлмесіне жарық түседі. Мүсілім, Лала кіреді.

М ү с і л і м. Мынау қайда? Жоқ қой.

Л а л а. Тоса тұрайық... келер (*Есен шығады. Мүсілім, Лала екі жағынан жалтылдап, жағына келіп қол беріседі.*)

М ү с і л і м. Біз сені, сізді көрмекші едік...

Е с е н. Иә, не айтасыз?

М ү с і л і м. Менің осында бір ағайыным бар ғой. Көпжасаров ол да. Соны стипендияға алғызуларыңызды сұрамақпыз... Өз әке-шешесі кедей...

Л а л а (*Мүсілімнің соңғы сөздерімен жарыса*). Біздің пәтеріміз тар ғой. Өзіңіз білесіз.. бізде тұруына мүмкін емес.

М ү с і л і м (*жарыса*). Барар жері тағы жоқ. Өте қиын боп тұрғаны.

Л а л а. Тіпті қиын боп тұр.

Е с е н (*Лалаға*). Сіз қазір комсомолдар жиылысына бармайсыз ба?

Л а л а. Е, иә, әрине... барам ғой... барам.

Е с е н. Е, барсаңыз сонда сөйлесерміз... Қазір асығыс.

Л а л а. Жақсы, жақсы...

Мүсілім. Лелечка! Сенің әлі собранияң бар ма еді.

Лала (құбылып). Ну да, конечно! (Қырынан қарап.) Я же говорила тебе?

Мүсілім. Қашан айттың?

Лала (қабағын шытып). Ну вот еще! Тағы бір нәрсе айтарсың? (Есенге күледі.) Қайда баратынның бәрін міндетті ме айта беруге мен саған?

Есен. Бәсе, десеңізші (Жүре береді.)

Лала. Ну, идемте, олай болса! (Артынан ере береді. Есен кеткеннен кейін Мүсілімге бұрылып, ашумен жерді теуіп қалып.) Только и знаешь ставить в неловкое положение, что подумает?.. А еще претендует кого-то разыгрывать из себя!²³

Мүсілім (өңі қуарып сасқалақтап). Ну, Лялечка, Лялечка! (Лала тілін шығарып ашумен мазақ қып, шұғыл бұрылып, есікті тарс беріп жауып шығып кетеді. Мүсілім аңырып, күрсініп тұрып қалады.)

Шымылдық.

ҮШІНШІ СУРЕТ

Сыдықтың пәтеріндегі кабинеті. Аздаған кітаптар. Салмақпен тартқан пианино даусы естіліп тұрады, күй “Елім-ау”. Есік қағылады.

1-көрініс

Сыдық. Кіріңіз. (Малдыбаев.) Есенбісің, Иса! (Тұрып, қолын береді.)

Малдыбаев. Мен бірер мәселе туралы сізбен пікір алысайын деп келем.

Сыдық (қасына отырып). Иә, алысайық. Не туралы?

Малдыбаев. Әңгіме мына Есен мен Темірбековтер көтеріп жүрген мәселе туралы.

Сыдық. Иә, қош (Малдыбаевтың иығынан ұстап.) Рас, менің алдын ала айтып қоятыным: қазір бір бармақ жерім бар. Қазір қысқаша ғана сөйлесейік, кейін бұл туралы мен сенімен толық сөйлесемін. Иә, айта бер...

М а л д ы б а е в. Олар бұл күнде мәселені тереңдетіп барды. Биылғы институт наборын қайта сұрыптау, алынғанның бірталайын шығару дегенді бір айтып еді...

С ы д ы қ. Иә, енді тағы не дейді?

М а л д ы б а е в. Енді осындағы басқа ВУЗ-дар да, мынадай – барлығында тазарту жүргізуді қажет дегенді сөйлейтін бопты.

С ы д ы қ. Жастар көпшілігі қалай қарайды бұған? Өздерің не ойлайсындар?

М а л д ы б а е в. Бізше кіндік осыны қажет деп білсе бір басқа!

С ы д ы қ. Кіндікке дұрысы мынау болу керек дегенді айтамыз ғой... Өздерің не дейсіңдер, соны айтшы?

М а л д ы б а е в. Бізге сіз бет нұсқасаңыз деп ем. Дирекцияның бағыты қалай болады? Соны білу керек еді?

С ы д ы қ. Сендерге бет нұсқаудан бұрын әуелі өздеріңнің көзқарас, оценоканды білу керек емес пе? Айтып көрші, кәнікі?

М а л д ы б а е в. Меніңше, қайдан да болса оқушының басын құрау керек болғанда, мынау орынсыз сияқты. Өнерлі елге босқа еліктеу. Орыс істесе саны мол. Жұмысшы жастар бізде тегі жоқ. Одан басқаның бірінен-бірінде қаншалық зор айырмасы бар? Тәрбие мен оқыту, баулумен барып бәрінің де бағыты, пікірі өзгереді, түзеледі емес пе?

С ы д ы қ. Міне, мұның негізі, дұрыс пікір. Әрқашан жұмысшының өзінен де жұмысшы маскасын киген қызыл болады. Шын төңкерісшілден де сол төңкерісшіл болып көрінем дейтін езу жыртқыш алып-қашпалар қызылырақ болады. Оңай жол сол жол. Бірақ бұл әсіре қызылдықта шындық жоқ. Алғашқы – ауыр жол. Ауыр да болса өнімді жол. Шын төңкерісшілдің өрісті, мағыналы жолы сол.

М а л д ы б а е в. Рас айтасыз. Біз мұны өзіміздің айналамыздан да көріп отырмыз.

С ы д ы қ. Сен сол жаңағы айтқан жолыңды ұстан. Дирекцияның бағыты да сол болады.

М а л д ы б а е в. Дұрыс. Маған осындай бір анықтық керек еді.

С ы д ы қ. Мынандай әңгімелерде өздеріңді көрсетіңдер. Үлгі болыңдар. Әсіресе қызыл болып жер сүзбеңдер... Бірақ анандай желікпелерге қарсы жастар күшін құрап алып, қорықпай қатты отпор беріңдер. Дұрыс па осы? Қалай дейсің?

Малдыбаев. Әбден дұрыс, менің өз ойым, сізге айтпағым да осы еді (*Шығуға ыңғайланады.*)

Сыдық (*тұрып*). Ә, бұл туралы Әбішпен сөйлестің бе?

Малдыбаев. Сөйлестім, бірақ еш нерсені ашып айтқан жоқ.

Сыдық. Менің пікірімді оған айтпай, өз сөзің қып сөйлеп, бетін аңғаршы. Ол өз позициясын ашпай жүр...

Малдыбаев. Айтайын, бірақ сыр бермес... қу ғой. Ашпайтын сияқты.

Сыдық. Ашпас, ашпас... Әйтсе де жаңағыдай ашық қойып көр. Содан отношениесі анықталады.

Малдыбаев. Жарайды (*Кетіп бара жатады.*)

Сыдық. Маған нәтижесін айтарсың... (*Шығарып салады. Аздан соң Сүлейменов кіреді.*)

2-көрініс

Сыдық Сүлейменовпен күліп, көңілді амандасады.

Сүлейменов. Малдыбаев келіп кетті ме сізге?

Сыдық. Келді. Иә, бұны сендер қалай бағалайсыңдар?

Сүлейменов. Бұл бұрын біздің ұйымсыз жастарға жайсыз болған. Бірақ осы күнде түзелген боп жүр.

Сыдық. Сендер құр алыстан үрке бермеңдер. Бұл қазір дұрыс сияқты.

Сүлейменов. Рас, бұл күнде тіпті ұлтшылдың ар жағында.

Сыдық (*күліп*). Ұлтшылдың ар жағында дейсің, өздерің қай жағындасыңдар?

Сүлейменов. Мен сізге шынымды айтам. Өзгемен олай сөйлеспес ем. Айтайын айт десеңіз.

Сыдық (*күліп*). Айтшы, кәні, саясатқа бәрің төселгенсің-ау. Кесеспей сөйлеспейсің.

Сүлейменов (*күліп*). Солаймыз, оның рас.

Сыдық. Ал, кәні, айтшы шыныңды...

Сүлейменов. Шыным қысқа! Бір-ақ сөз: ұлтшылмын және біздің дәуірімізде бұл тарихы жағынан даусыз қажет. Ел

оны керексіз қылатын дәрежеге жетсе, сонда ұлтшылдық керек емес десек дерміз. Бірақ бұл күнде оны тастауға ерте!..

С ы д ы қ. Неге ерте? Бүгінгі системаның уақытында біз залалды дейміз ұлтшылдықты, оған не дейсіңдер?

С ү л е й м е н о в. Ел надан. Шаруасы іргесіз. Даласында заттан құрылған мәдениет жоқ. Өзгенің бәрінен таяқ жейді. Барлық көршісінің артында қалған. Бұны жетілтеді деген орыс еңбекшілері болса, оның көпшілігі өз бойындағы осындай ұлттарға арналған зоологическая ненавистьті әлі жеңіп болған жоқ. Сенбейді. Жиіркенеді. Жек көреді әуелі. Сүйтіп тұрғанда бізге не бопты? Біз ұлтшылдықтың тамырын дәл осы жерге көлеміз (*Күліседі.*) Почва!

С ы д ы қ. Жә! Айттың, айттың: Енді осы пікір қай ұлтшылдан жұқты? Бұны кім айтты? Соны да айт!

С ү л е й м е н о в (*күліп*). Өз пікірім, біреуге пәле жапқалы отырсыз ба?

С ы д ы қ. Есінде болсын. Мұндайды байқап айт. Жапқанда пәлені мықтап жабады. Онда сен былай қаласың. Осындағы Сейткерей, Батыршаларды басады.

С ү л е й м е н о в. Жо-о, мен бұл айтқан кісілеріңізбен дәл мұндай сөйлескем жоқ (*Күліседі.*)

С ы д ы қ. Екеуімен де ме? Қой, шыныңды айт! Мына сөздеріңнің төркінін танып отырмын.

С ү л е й м е н о в. Ол кісілер саясатшымыз дейді. Сақ қой. Алыстан орағытқаны болмаса, дәл бұндай конкретный қорытындыны өздері айтпайды.

С ы д ы қ. Енді кім? Кімісімен сырласасың ұлтшылдардың?

С ү л е й м е н о в. Айтпаймын сізге.

С ы д ы қ (*өтірік түсін суытып*). Шын айтамысың? (*Аз тым-тырыстан соң күліп.*) Өзім айтайын ба кісінді?

С ү л е й м е н о в. Кәні, айтып көріңіз....

С ы д ы қ. Бұл Қарпықов Мақсұттың сөзі. Одан соң біздің Сабырдан да қосылған сөз бар. Сендерге жуықтайтын солар ғой. Сейткерей сақ. Батырша қу. Олар сендерден де коммунист, комсомолдарды жақсы көретін сияқты сырты...

Сүлейменов. Бұныңыз рас болуға мүмкін. Бірақ меніңше, Батырша саясатты қазақшаға қулықпен байланыстырған адам. Сейткерей олай емес. Ана кісі қулық табысының көбін өз қамына жұмсай ма, басқаларға жұмсай ма, ол жерін білмеймін. Білу өте қиын. Бірақ біз ол кісіні уважать етеміз. Ал, Сейткерей коммунистердің қалына қызығады. Солардың орнында болып, өндіргіш іс істер ме еді деп ойлай ма дейім. Ол кісі талантты адам ғой.

Сыдық. Рас, мезгілінің жоқтығы болмаса, ірі адам ғой Сейткерей. Бірақ қалайда олардай атакты болмаса да, кейін өскен, кейін шыққан мына Мақсұт, Сабыр батым сияқты.

Сүлейменов. Ә-ә, солай деңіз. Біз өзіміз де солай бағалаймыз.

Сыдық. Біздің кім? *(Қадалып қарайды.)*

Сүлейменов. Болад та осындай жастар... мені өзіңіз тори бересіз-ау.

Сыдық. Жоқ, торымаймын. Мына соңғы екеуін мақтағаныңды мен де ұнатам. Тегінде, айналаны жақсы танып, заман ғылымын жақсы біліп, үстіндегі қалды қатты сынау керек. Соның өзінен де туады жаңағы айтқаныңның қажеттігі... міне, шырағым, біздің сізге айтатын сыр.

Сүлейменов. Дұрыс. Жақсы айттыңыз...

Есік қағып Сабыр, Сейткерей, Жәлел кіреді. Сабыр Жәлел мен Сыдықты таныстырады.

3-көрініс

Сабыр *(Сүлейменовке қалжақтап)*. Саған не бар мұнда? Жүрісі қалай жаман-ей, мынаның өзінің? Ақырындап бір директив алғалы жүрмісің әлде! *(Күліседі.)*

Сүлейменов. Мына кісі қалай еді, япырай? *(Жәлел күле береді.)*

Сабыр *(түсін өтірік суытып)*. Рас айтам. Үлкендер келгенде бала деген отырмас болар бүйтіп. Ендігәрі есінде болсын. Қазір үйіне қайт. Бар *(Сүлейменов күліп түрегеледі.)* Бар енді, отырма! Тымағың қайда еді?

Сүлейменов. Ал, кетпейім десем қайтесіз? (*Қайта отырады.*)

Сабыр (*өтірік ашуланып*). Не дейді мынау өзі? (*Жабық есікті көрсетіп.*) Мынада кім тұратынын білемісің? Қазір шақырайын Темірбеков пен Есенді. Сен бізбен мәжілістес болайын деген екенсің. Көрейін мен бұны (*Жабық есікке қарай аяқдайды, аналар күледі. Сүлейменов күліп, шығып бара жатады.*) Е, сүйтсеңші бағанадан бері (*Күліседі. Сүлейменов кетеді.*)

4-көрініс

Сыдық. Бұл осындағы жастардың ішіндегі ең бір жақсысы.

Сабыр. Уа, бұл ма, бұл мандай жігіт болады...

Жәлел. Олай болса неге қудыңыз, Сабыр әфенді.

Сабыр. Е, сонда да барсын, бара тұрсын.

Сыдық. Бұлар осы заманның өзінде өсіп, өзінде қалыптанған. Заманға ерсе де тұтасымен ереді. Ермей, елікпей қалса да тұтас, бүтін противоречениені ала жүрушілер боп қалады. Жаратылысы цельный.

Жәлел (*күліп*). Сыдық әфенді, сіз диалектикамен дәлелдейсіз ғой бұны?

Сыдық. Диалектика емес. Өмір, тәжірибе, исторический процесс солай қылады.

Сейткерей. Е, сол тарихи процесс туралы толық шешу айтатын диалектика емес пе? Неге қашамыз? (*Күледі.*)

Жәлел. Иә, диалектиканың ашық қостаушысы Сейткерей әфенді...

Сейткерей (*қалжыңдап күліп, Сыдыққа қарап*). Жоқ, біздікі кісі көлігіне қызығу ғой. Оны мына кісі айтсын (*Күліседі.*)

Сыдық. Шынды айтсақ, диалектиканы да жайдақтап шаба-шаба болдық, тоздырдық білем... Қолданбайтын жеріміз, аузына алмайтын кісіміз жоқ. Не жаны шыдасын (*Күліседі.*)

Жәлел. Ие, диалектиканы аяуға болады. Бірақ обалы кімге дейік?

Сейткерей. Кәні, өзіңіз айтыңызшы!

Жәлел. Гегельден басқа (*күліп*) кім болсын! Сол қозғамаса әлі де бірер ғасыр аман тұрар ма еді?..

Сейткерей (күліп). Сіз берірек келмейсіз, жырып бергеніңіз Гегель ғана болды (Қулаһып күліп.) Ол баяғы себептің себебі сол деп терең қарағаныңыз шығар, солай түсінейік пе? (Мағыналы күлкімен күліседі.)

Сабыр. Сыдық дұрыс айтады. Диалектика дегеніңді мен өзім толық білмеймін... Бірақ қалайда осы сөз де мағынасынан айырылып, баяғы “демагогика”, “агитка” деген сөздермен барабар боп барады құлаққа...

Сыдық. Құр страсти разжигать етеді. Қойындаршы соны! Ә, Сүлейменовтер қалайда қызық мағыналы буын.

Жәлел (күліп). Ә, Сабыр әфенді олай түсінгісі келмейді. Оларды өзінен қуғанды тәуір көрсе керек.

Сыдық. Е, бұлар алашорда ғой. Жұғыспай-ақ қойсын бұларға. (Күліседі.)

Сейткерей. Жарайды, біздің маркамызды жапсырмай-ақ қойсын... Бірақ жаңағыдай жайды жақсы түсінгендер аз емес. Ішкі запросы үлкен жастар көбейіп қапты. Олар жалғыз ұйымсыздар ғана емес. ВУЗ-да оқитын комсомол, партия жастарының ішінде де бар. Қалайда культурное накопление көбейіп келеді. Бұл жағынан қарағанда біз сендердің өздеріңді де осы ретке қосамыз. (Күліседі.)

Сабыр. Бізді тайдырса (күліп), орнымызды басатындар даярсындар, әйтеуір. Солардың бір тобы Сүлейменов сияқтылар болса, ол әлі алашорда атымен жүре тұрады... Біз неге құр кетейік!

Сыдық (тұжырып). Жарайды. Сен: “алашордашыл” бұрынғы алашорда өкіметінде ғана болушылар емес, бүгін туған баладан шығуына да мүмкін” деушілердің сөзін ақтайын дейсің ғой. (Жәлел күледі.)

Жәлел. Сейткерей, Сабыр әфенділер, сіздерге орын босатуға тура келеді... Жастық сіздердің дарвазаңызды қағып, орын босатуыңызды сұрап тұр... Не айтасыз? (Күліседі.) Біздерде әм солай...

Сыдық. Ие, сіздерде қалай?

Сабыр. Бұл кісілермен біздің әрбір қал, әрбір ісіміз канаттас, іргелес екен ғой өзі! Тіпті бүгінгі институт қалы да

қолмен қойғандай, бірдей... Латын, тіл, емле, термин, хатта Темірбековтері де өзіміздікі сияқты (*Күліседі.*)

Сейткерей. Ақырын. (*Жабық есік жақты көрсетіп.*) Мыналар әлі бар ғой?.. (*Сыдық басын изейді.*) Үйлерінде ғой?! Япырай, сөйлесуге жайсыз жер!

Жәлел (*шахматты алып, бірнеше фигура, дойбыларды таратып қойып*). Міні мынау сізге жұмбақ, екі жүрісте мат!.. Ойлай отырыңыз... (*Сейткерейге қояды. Сабырға.*) Алайда, Сабыр әфенді, қазақ термині, қазақ мәдениеті деген нәрселердің барлығын сіз өз практикаңызда – Орта Азиядан, өзге түрік жұрттарынан жырып алып, оқшау жалғыз жүргізесіз. Сіз білсеңіз Мәскеуді ғана білгенсіз. Бұныңызға не оправдание бар?..

Сейткерей. Рас, бұл негізді әңгіме.

Сыдық. Шын, бұл көп ойланатын, кең қарайтын мәселе... Біздің тәжірибеде бірбеткейлік болса керек...

Сабыр. Неге? Біздің тіл мәселесінде ойланған, өлшенген нық жолымыз бар. Оны оп-оңай бере қоймаймыз. Өзің жағымын айт.

Сыдық. Жарайды... тіл, терминге келсе болды, бұл шұғыл бұрылып тұра қалады... біздің тілшілер мүйізін бірақ шайқайды. (*Күледі.*)

Сейткерей. Біз осы елдер арасындағы неше алуан ішкі взаимодействие және преимущество әңгімесін... содан әрі көп жайдағы органический байланысын, бірге беттеу әңгімесін сөз қылмаймыз... Ойламай келеміз...

Жәлел. Бәрекелле, дұрыс гәп (*Сабырға.*) Сіздікі қазаққа деген жекелік жолы. Ол қаншаға апарарды? Ал, сіз өз қазақ тіліңіздің еңселігін, біз өзіміздікін, қырғыз өзінікін, тәжік хәм сондай... терендеттік, выпячивать еттік...²⁴ Бұның бәрі жеке, ұзақ, әлсіз едінцалардың санын көбейтеді... эмма тұтас шарық, хатта Орта Азия жағрафиялық атау болып қана қалады... Сол кімге пайда, кімге зиян?

Сабыр (*аңырып*). Бұл жағынан келсе... әрине...

Сейткерей (*күліп*). Бәлі, жаңа ғана түсінген бопты... бәсе...

Жәлел. Білесіз бе, сіз косвенно: түрі ұлттық мәдениет деген ұранға қызмет етіп келесіз.

Сабыр. Қой... мен тіпті өзіме-өзім құбыжық боп барам ғой, мынаның айтуында! (*Жәлел күледі.*)

Сейткерей. Е, сен болам деймісің? Тұра тұр. Бірақ тындап ал...

Жәлел (*тұрып*). Рас, ол ұран: түрлі – тіл дейді. Тіл әр елде басқа-басқа... Сол басқалықтары тереңдеп, топ-топтар жазылып, айрылысып алып, әрқайсысы жеке-жеке бір-ақ ортаға қарасын дейді. Олай болса, мәселенің негізі неде?.. Ол ориентацияда, Орта Азия ориентациясында...

Есік шұғыл ашылып, Темірбеков, Оспанов кіріп, тұра қалады.

5-көрініс

Жәлел (*саспай құбылып, халыққа қарап бірер басып, жылдам*). Жарайды, мен енді созбайын, хайыр. Ладья h₂-h²⁵ (*Қолын қағып.*) Жюри, жюри, не дремать!²⁶ (*Сабыр да тұрған. Жүріп, Оспановтарға қарсы кеп тұрады.*)

Сейткерей. Әфендім! (*Ладьяны жүргізіп.*) Дремать етсек, айтсаңызшы тым құрмаса! (*Күледі.*)

Сыдық (*келгендерге*). Бері келіндер, отырыңдар...

Сейткерей. Мынау бір жатқа ойналып жатқан партия (*Сабырға.*) Кәні, (*зеки*) сіз не дейсіз? (*Күледі. Темірбековтер отырмайды. Оспанов Сабырдан көзін алмай қадалып тұрады.*)

Сабыр (*күліп*). Жарайды... Конь f7-h6!

Оспанов. Ха-ха-ха!.. Это ход Марабу!²⁶ (*Жәлел күліп жібереді.*) Бұл шұбар ала тақтайдың жүзінде ондай жүріс болып көрген емес...

Жәлел. Дұрыс (*Күліп.*) Жақсы айттыңыз... Сіз һәманда оригиналсыз... (*Оспанов Темірбековке кетейік деп белгі қылады.*)

Темірбеков. Малдыбаев мұнда келген жоқ па?

Сыдық. Кетіп қалды... Отырсаңдаршы.

Темірбеков. Қап, керек еді... жүр, үйінен іздейік. (*Шығып кетіседі.*)

6-көрініс

Сейткерей. Апырай, жайсыз-ау осылары.

Сабыр. Бұл бір қолайсыз жер. *(Қатты.)* Шах корольға. *(Ақырын.)* Олар тындап тұрады. Кәні, жүріңіз, Жәлел.

Сейткерей *(Сыдыққа, ақырын)*. Рас, осы Темірбековтерге тоқтау айтыла ма, жоқ па? Өрлетіп бара жатқан көрінеді ғой.

Сабыр. Малдыбаевтың өзін алмақ... Тартыс іздеп жүр...

Сыдық. Малдыбаев әзір бұдан әлді... Бірақ Әбіш бет көрсетпей жүр... *(Аздан соң.)* Рас-ау, менің бір бармақ жерім бар еді бір кісімен.

Сабыр. Әй, мен білемін-ау сол кісіні!

Сыдық. Білмей-ақ қой. *(Күліседі.)*

Сейткерей. Жарайды, кетейік онда... олар...

Сабыр *(Сыдыққа)*. Кетейік пе, кетпейік пе, қайсысын тәуір көресің... айта ғой. *(Күліседі.)*

Сейткерей. Қой енді, сезген бірдеңеге қадала бермей, кетейік.

Сабыр. Тоқта, әлі кетпе дейтін шығар. Мына Сыдық...

Сыдық *(күледі)*. Әлі айтыла қойған жоқ қой. Түбі кім біледі? *(Аналар күлісіп шығып кетеді.)*

7-көрініс

Сыдық шашын тарап, шөткеленіп баптанады. Есік қағылады. Рахила.

Рақыш. Ұрысқан жоқсыз ба, кешіккен жоқпын ба мен...

Сыдық *(үйірілін)*. Жоқ, кешіккен жоқсыз. Келіңіз, шешінің біраз отырыңыз. Әлі аз уақыт бар...

Рақыш. Жоқ, Сыдық, болмайды. Шешінбеймін. Одан да тез киініңіз.

Сыдық. Неге, неге, не қылған асығыстық?

Рақыш. Маған Есен де барайық деп еді. Сізге келдім. Бағана уәде бергендіктен... Жүріңіз, кеттік.

Сыдық. Иә, келдіңіз, енді не асығысы бар?

Рақыш. Сол, асығу керек. Және сіз семейный кісі. *(Күлін.)* Алыста жатса да жеңгей біліп қойса, жақсы болмайды, білесіз бе оны. Меніңше, флирт тегі жақпайды сізге²⁸.

С ы д ы қ (*пальтосын киіп жатып*). Қойыңыз ол әңгімені. Оны ауырсынбай-ақ қояйық... Ол бір басқа сөз... Ал, сіз Есеннің шақырғанына барсаңыз, мен қайтер едім, білесіз бе?

Р а қ ы ш. Қайтер едіңіз?.. (*Бөркін әперіп, киіндіріп жатып*.)
Кәні, айтыңызшы?

С ы д ы қ. Қайтер едім?.. Қимас едім сізді?!

Р а қ ы ш (*есікке қарай басып*). Байқаңыз, оған сіздің правоңыз жоқ.

С ы д ы қ (*тоқтап, Рахиланың қолтығынан ұстап*). Тоқтаңыз, бұл бір кекті сөз сияқты. Кім бермейді маған ол правоңыз?

Р а қ ы ш. Оған... оған... мен бермеймін. Жеңгей бермейді...

С ы д ы қ. Және?

Р а қ ы ш. Және басқа обстоятельстволар да...

С ы д ы қ. Белгісіз ол праволарды мен признавать етпеймін (*Күліседі*.) Жарайды, жүре шешейік.

Р а қ ы ш (*шығуға ыңғайланып*). Сізге белгісіз ол әңгімені мен жүре шешкізбеймін, тегінде...

С ы д ы қ (*өтірік құбылып*). Однако, как вы опытни!²⁹ (*Күліседі*.) Жарайды, барып, орнығып отырып-ақ шешейік. Мақұл ма?..

Р а қ ы ш. И да, и нет! (*Шығып кетіседі*.)

Шымылдық.

ТӨРТІНШІ СУРЕТ

1-көрініс

Сейткерейдін пәтеріндегі кабинеті. Іші жақсы, кең жұмсақ диван, кітап шкафтары, алтын рамкалы суреттер, кілемдер. Бұл кішілеу бөлме. Төрде әйнекті үлкен кең есік. Ар жағында күшті жарық. Ол қонақ үй. Содан дабыр-дабыр дауыс, күлкі, шыны ыдыстардың салдыры естіледі. Қонақ үйдің залға көрінетін шетіне Есен, Рақыш, Сыдық келіп отырады. Күлкі-әзіл... Қастарынан екіден, үштен жүрген көңілді әйелдер, еркектер тобы өтеді. Бұлардың ішінде Батырша, Гуля, Сабыр, Лала, Мүсілім, Жәлел, Мақсұт бар. Бұл екеуі өзгеден ерекше кара киімдер киген. Салмақпен жүріп, келелі кеңес құрғандай. Шымылдық ашылғанда пианино ойнап жатады. Күй біткенше көпшілік өз күйін ым, қас-қабак, күлкі, қозғалыстармен білдіреді. Бірталай жұрт ішкендік салдарынан қызулау, мастау. Біраз уақыт күйге қосылған хор естіледі. Көзімнің қарасы. Аздан

соң күй тоқтайды. Пианино тартқан үй иесі Сараға көпшілік қол шапалақтап қошемет жасайды. Сара бас иіп, желпініп, бергі бөлмеге шығады. Қасына қошемет қыла Мүсілім, Лала ере келеді.

Л а л а. Ә, Сара ханым, сіздердің жаңада алғызған кабинеттеріңіз мынау екен ғой.

С а р а. Иә, көрген жоқ па едіңіз? (*Лала, Мүсілім диван, шкафтар, үстел, орындықтарды сипап қарайды.*)

Л а л а. Не деген жақсы нәрселер. Мықты да, сұлу да екен бәрі де.

М ү с і л і м. Рас, жақсы екен.

Л а л а. Бұл қаладан табылмайды. Сол Ленинград, Мәскеуден ғана табуға болады ғой, бұндай бұйымдарды қазірде...

С а р а. Әрине, бұдан қайдан табылсын. Ленинградтан да үлкен қиындықпен таптық қой.

Л а л а. Бағасы да онша қымбат емес қой. Мың сом деп пе еді?

С а р а (*кешірімді пішінмен күліп*). Бағасын да біліпсіз ғой. Мен бәрінен де пианино тауып алғанымызға өте ырзамын.

М ү с і л і м (*күліп*). Иә, бұйым басты бола бастапсыз Сейткерей ағай екеуіңіз. Пәтеріңіз де жай кісінің пәтеріндей емес.

С а р а. Енді қандай? Неменесі бар, Мүсілім?

Л а л а. Иә, пәтерлеріңіз де кең. Бөлмелері жақсы. Сіздер жұрттың бәрінен де жақсы орналасқансыздар.

С а р а. Теріс емес, әйтеуір әзірше, парадный есігі бар. Районы қала центрі. Әсіресе бұл қалада сирек болатын нәрсе: өзінің ванная және жылы уборнаясы да бар ғой...

Л а л а. Иә, онысы үлкен жайлылық қой (*Мүсілімге кінәлагандай қарап*). Ә, біз әлі күнге бір-екі кішкене бөлмеден шыға алмай келеміз. Мынандай нәрселер былай тұрсын...

М ү с і л і м. Бұл жерден бұндай нәрселер табылмайды ғой, өзің білесің. Значит, не істеуге болады?

Л а л а. Бізде тиісті способность жоқ, значит!

С а р а (*бұрынғыша күліп*). При чем тут способности, Ляля!³⁰ Шынында маған, Саид-Гирейге мәңгі холостяцкий халде жүре беруге болмайды ғой. Мынау болса: қызмет қылуға лайық обстановка, шарт керек, сол ғана ғой.

Мүсілім. Бұл ол ғана емес... үлкен ценность та бар ғой мұнда...

С а р а (күліп). Әрине... мүмкін шығар... но менің ойымша, Саид-Гирей ондай скромный нәрселерді заслуживать ететін шығар деймін (*Тым-тырыстан соң.*) Қалайда бұрынғы істерінен ВУЗ-ға шыққанын ұнатам мен...

Мүсілім. Әрине, бұнысы қай жағынан болса да жаман емес. ВУЗ жақсы условие жасап беріп отыр. Жалақысы да жаман емес (*Күледі.*)

С а р а. ВУЗ шарты тегі жаман емес. Оның үстіне Әбіш бар, басқа жігіттер бар, даже Есен де Саид-Гирейге жақсырақ условие жасап бермек болысты ғой.

Л а л а. Иә, Есен, Әбіш ілесе жақсы жәрдем істей алады ғой. Бірақ есеппен сұрау қиын...

Мүсілім. Әбішпен жақсы ғой, ол айтса қарсы болмайды...

С а р а. Әбішке қарсы шықпайды. Мұндағы жастар мен партейцтердің арасында Әбіштің влияниесі бәрінен күшті емес пе? Ол ондайлық дәрежеге достойный да ғой. (*Күліп.*) Солай ма, Лала? Мен сіздердің партия, комсомол адамдарының жайына да кіріп кеттім-ау. (*Қырланып күледі.*)

Л а л а (*қысылыңқырап күліп*). Айтыңыз, айта беріңіз... Меніңше, дұрыс айтасыз. (*Гуля кіреді. Тыңдайды.*)

2-көрініс

Мүсілім. Рас, Әбіштің авторитеті жақсы. Оны қайсысы боса да қымбат бағалайды.

С а р а. Солай, дұрыс айтасыз. (*Гуляға қарап күлімсіреп.*) Для нас это очень лестно, неправда ли, Гулечка!³¹ (*Күліседі.*)

Г у л я (күліп). Сіздер, жалғыз-ақ тілеулеріңізді берсін, бұл сөзді Әбіштің өзіне айтпаңыздар. Әйтпесе (*қолымен көрсетіп*) мұрнын көтеріп кетеді. (*Күліседі.*) Иә, айтпақшы, (*Сараға*) сен білдің бе? Әбіш жақында командировкаға баратын бопты.

С а р а. Қайда? Мен әлі есіткем жоқ.

Г у л я. Ет дайындау науқанына, ауылға дейді...

С а р а (*кейін*). Не дейсің, жаным-ау... Әй, осынысы-ақ жаман.

Г у л я (*Мүсілім мен Лалаға қаран*). Неге? Партейц ондайға қазір болмаса бола ма?

С а р а (*сезініп түзеліп*). Жәй ауылда ауру көп, тиф те бар шығар... Науқастанып қалса жәрдем де жоқ. Содан қорқам...

М ү с і л і м. Бұл жақтағы қазақтың қысқы тұрмысы қандай жаман және!..

С а р а. Первобытний жабайылар қалы ғой. Жаль, жаль... Ну, қайтеміз?.. Таныс врачтармен сөйлесіп, жолына жақсы аптечка жасап берейік.

М ү с і л і м. Ет науқанына Темірбеков те бармақшы. Басқа егіс науқаны деген тағы бар, оған Малдыбаев, Оспанов, тағы басқа комсомолдар да шықпақшы.

С а р а. Ә, ә, солай ма екен? (*Таңдықпен күлімсіреп.*) Мүсілім, сіз хаммасынан хабардарсыз. (*Есен мен Рақыш шығады.*)

3-көрініс

С а р а (*тамашалаған кісі болып*). Қандай жақсы пара! (*Рақышқа.*) Міне, бұны мен түсінемін, мақұлдаймын...

Р а қ ы ш (*қызарып күлімсіреп*). Иә, мақұлдамайтын жеріңіз бар ғой, тегі, Сара жеңгей? Оныңыз не еді? Оны да айтыңыз...

С а р а. Мақұлдамайтыным бар. (*Күліп.*) Оны өзіңіз табыңыз... (*Есенге.*) Сізге де, Есен, үнемі іс адамы, үнемі салқын бола бермей, кей-кейде осылай да болу керек қой...

Л а л а. Рас, анда-санда жерге де түсіп, жәй пенделер қалына да келу керек. (*Күліседі.*)

Е с е н. Мен (*күліп, Сараға*) ұға алмай тұрмын. Алғашқы мақұлдауыңыз айыптауға айналып кетті ме, немене? (*Күліседі. Әбіш, Сейткерей келеді.*)

4-көрініс

С а р а (*күліп*). Жоқ, мен мақұлдаймын. (*Әбіш пен Сейткерейге.*) Неправда ли, жақсы пара емес пе? (*Рақыш, Есенді көрсетеді.*)

Р а қ ы ш (*күліп*). Қоймайды екенсіз сіз, Сара жеңгей!

Е с е н (*күледі*). Сіз бізді смущать етесіз.

Сейткерей (*қоса күліп, Сараға*). Сенікі рас. Дұрыс айтасың... (*Аздан соң Сараға*.) Сен Сабырдың әйелін шақырмағанбысың? Өзім ертіп алып келдім... Әйелі естімеген сияқты... (*Рақыш, Есен оқишауырақ кетеді.*)

Сара. Шақырғаным жоқ... Саид-Гирей, мен саған айтпап па едім, мені Мариямның обществосынан құтқар деп.

Әбіш. Неге, оныңыз не?

Сара. Мен оған екі жүзділігін, сплетнясын кешіре алмаймын. Ол ретті адамның барлығын оскорблять ету керек.

Сейткерей. Қойшы, артық сөзді...

Сара. Қойылмайды. Және вообще!

Сейткерей. Немене?

Сара. Және мен, тегі, сол Сабырларыңның обществосын оншалық (*Әбішке қарап*) қымбат санай алмаймын.

Сейткерей. О не дегенің!

Сара. Сен өзің білесің оны (*Күліп жалтарып*.) Олардың бәрі де унылмай, мрачный. Әйелдерге олармен бірге болу ауыр, іштерін пысырады (*Сабыр, Сыдық шығады. Сабыр мастау. Әңгімеде Сабырдың Сараға көзі түседі. Тыңдайды. Мүсілім арғы бөлмеге кетеді. Рақыш, Есен Сараның қасына жақындайды.*)

5-көрініс

Сара (*күліп*). Айтсаң, міне, Әбіш пен Есендерді айт. Өрқашан көңілді... Бұлармен әйелдерге де көңілді...

Сабыр (*Сыдыққа*). Бүгін мұнда Юсуф қажы да келеді. Көріп пе ең бұрын.

Сыдық. Жоқ, көргенім жоқ-ты. Сен таныссың ғой, солай ма? (*Сабыр басын изейді.*)

Сабыр (*Сыдыққа*). Тоқташы, мыналар Рақышты Есенге теліп жүр. Ит жынымды түсіреді. Құрып жүрген үйшіктерін талқан қылшы.

Сыдық. Рас па, бірақ Есен бұлардың торына түспейді. Изучать етеді қайта бұлардың өзін...

Сабыр. Білемін. Елтітіп жүрміз деп мыналар ойлайды ғой. Сейткерей де тіпті ұсақтап кетеді кейде... мешаншылап...

С ы д ы қ. Анау тым орнықты кәпір... Өрісін ұзақ көрем осының.

С а б ы р (күліп). Жарайды, олардың балуаны сол-ақ болсын. Мен сені шығардым, бар (Күледі.)

С ы д ы қ. Жә, кімді жазалаймыз?

С а б ы р. Өз обалың өзіңе, комиссар, коммунист құмар казак қызын толковайт қып жібер... білсін.

С ы д ы қ (күліп). Сен мені тіпті қайда итересің өзің?

С а б ы р. Әйтеуір біреудің забавасы ғой қызыл бет қыз... Әйда, сенің керегіңе жарасын... удовольствиені Есен көргенше, сен көр... Ал, бар, жорытқанда жолың болсын. Бісмілдә, алла әкпар... (Бетін сипайды. Күліседі.)

С ы д ы қ (Рақышқа кеп). Рақыш, сіздің мойыныңызда маған төлейтін бір борышыңыз бар. Ұмыттыңыз ба, жоқ па?

Е с е н (кеңдікпен күлігі). Ә, несие жиюшыңыз келіпті ғой. Өзі Сықандай мәнді кісі екен... Жарайды, шаруаңызды атқарыңыз (Күліп, кетіп қалады. Әбіш, Сабыр ере кетеді. Лала мастау, арғы бөлмеден келе беріп, Әбішке қолтығын төсеп, қайта кетеді.)

С ы д ы қ. Иә?!..

Р а қ ы ш. Жок, ұмытқам жоқ...

С ы д ы қ. Рахмет оныңызға, жүріңіз олай болса, ойнап беріңіз... (Сара жақтырмай қарап қалады. Ертіп кетеді.)

6-көрініс

Сара, Сейткерей.

С а р а. Қонақтың бәрі ана жақта ғой, жүрсеңші, біз де солай барайық.

С е й т к е р е й. Барайық (Жақындап.) Бірақ сенің есіңе салайыншы, бағанағыдай сөзді байқап сөйлесеңші.

С а р а. Несі бар? Мен шынын айтқам жоқ па?

С е й т к е р е й. Жок, ол дұрыс емес... Бөгде кісілер барын байқау керек кой... Және мен Сабырлар туралы олай қарамаймын. Дұрыс емес...

С а р а. Бекер айтасың. Саид-Гирей, сен де солай қарайсың. Шынын айту керек қой... Ә, сен әзір өзіңе-өзің де признаться еткің келмейді.

С ей т к е р е й (*күліп*). Жарайды, біз екеуміз екі тілмен сөйлесек керек.

С а р а. А все же Әбіштер средасын жақсы көруіңді мен қостаймын.

М а қ с ұ т (*есіктен Сейткерейге*). Юсуф қари келді (*Сара тұрады*.)

С а б ы р (*шыға беріп*). Қонақ келді. Юсуф қари...

С ей т к е р е й (*Сараға*). Жарайды... кейін... (*Екеуі де кетеді*.)

7-көрініс

Мақсұт, Жәлел, Сүлейменов әңгімелесіп шығады. Сөйлескенде айналасына жалт-жұлт қарасып тұрады. Мақсұт, Жәлел екеуі де Сүлейменовке сөйлейді.

М а қ с ұ т. Ет науқаны, егіс науқанына бірталай жастар жүргелі жатыр. Осыны пайдалану керек. Коллективизация қалай жүріп жатыр. Ел настроениесі қалай. Көру, білу, мұндағы сенімді жастарға соны білдіру, жеткізу қажет (*Сабыр бұларды қарап кетіп, ана жақта ән-би бастайды*.)

Ж ә л е л. Жалғыз емес. Өздеріңе қауым жасап, среданы формировать етуде де бүгінгі компанияның барлығын пайдалану керек. Біліңіздер, әрбір істің оң беті, сол беті бар. Үстіңгі қыртысы, астыңғы терең тамырлары бар...

М а қ с ұ т. Ол рас қой. Бірақ қазіргі күнде ең ірі нәрсе мыналар. Жастардың ел ішіндегі фактіні өз көздерімен көріп, содан жасаған қорытындысы – олардың бетін белгілейді. Бізге сонда қолайлы бағытқа қарай направлять ете білу керек... Тартыс осы жерде...

Ж ә л е л. Бұнда өзбек, түрікпен, қырғыз бәрінде де осындай компаниялар қатты жүріп жатыр... Биылғы жыл – зор тартыс жылы... Енді екі аралықта қалушылар аз болады... Кімнің тобына болса да көп-көп, активті қауым қосылатын болады. Сол өзгелердің тәжірибесін де біле, білдіре отырыңдар...

С ү л е й м е н о в. Өзге компаниялардан нені атауға болады?... Жұрттың бәрі командировкаға шықпайды... Қалғанын қандай мәселе үстінде обрабатывать ету дұрыс?

Мақсұт. Ол ашық... тіл, латын, әдебиет, коренизация, Орта Азия елдерін білу, осылармен неше алуан взаимодействие содан...

Жәлел. Ориентация!

Сүлейменов. Иә, түсінікті, отар теориясы.

Мақсұт. Бірақ мәселенің бәрі әдісте... подхотда... білдің бе?! Мен осыны көп айтам... Бадырайтып, Батыршаларша түрік, қазақ... ұлт деп топас қоюдан қашу керек.

Жәлел. Иә, бұ қатта мәселе... Упорды әрқашан комсомол, кейбір партия активіне жасай алсаңдар... зор табыс сол.

Мақсұт. Ол үшін Маркс, Энгельс... хатта Ленинді де жақсы штудировать етіп, әрбір жайдың иығын цитатамен соған сүйей беріңдер...

Жәлел (күліп). Тұғры гәп... цитатоядний деген болады бұлар... Дұрысында ол бұл заманда ашылған ең пайдалы витамин (Күліседі).

Мақсұт. Ә, талайды семіртетін жақсы ас...

Сүлейменов. Иә, мәселе жақсы цитатоядний болуда ғой. Да, айтпақшы, осы мына Малдыбаев сияқтыларың аналар соңына түсіп жүр...

Мақсұт. Жегізбеу керек. Олар шиеленіскен сайын мынаның авторитетін көтере беріңдер... Қанша керекке жарайды, көерсің... Әзірше осыны көтеріңдер...

Сүлейменов. Аналардың өзін тайдырса дейім... ВУЗ-да тамырланбай тұрған кезінде...

Жәлел. Әрине, дұрысы сол... Ондайларды алып тастап отыру да испытанный әдіс...

Мақсұт. Жоқ, әзір шумиха жасап керек емес... Кіндікке жетіп қалса қазынып тімтіне береді. Аты, атағы жоқ, белгісіздер ғой... Немене жеңбейтін... тұра тұрсын...

8-көрініс

Батырша, Юсуф қари, Сабыр шығады. Бұрынғы үшеуі әндетіп, билеп кетеді. Мыналар диванға отырысады.

Юсуф қари. Мән сіләрнің қазақ қардашларының зиялыларына ғади бір рухы недур шоны раһымлай алмам... һалідә қатлы

алынған тәсір шоңарға оқшаске, әлбәттә не тоғры болған қалатта ғапу етәрсіз, әмма сіләр ысламияттан ерақлашқансыз, шоның білән барабар рослашу ғаламаты көбәйә барғанға оқши... Бір единый духны зиялыларыңыздан табып болармын шол?

Б а т ы р ш а (*ойланып*). Сіздің осыныңыз дұрыс сөз. Тіпті шынды айту керек, бізде өзі бір лицо жоқ... Бірақ халқымыз біздің діндар... Исламшы... (*күліп*) біздің Кіші жүзде ишандар, руханиларымыз күшті болған өз уақытында, айтсын мына Сабыр... Бірақ біздің мына басқа жақтағы оқығандарымыз ислам, күншығыс, түрік дегеннің бәрінен қашқан ғой. Енді біліп келеді, түге... Ә, біз өзіміз басынан басқамыз.

Ю с у ф қ а р и. Халқымыз діндар... ғамма, ғамма... Силәрники – әм өзбек, әзербайжан ғұсманли түрік ғаммасына оқши. Аларның ғаммәсінде (*кеудесін түрмін*) ысламият рухы бар... Алайда, силәргә, зиялыларға – әм Әзербайжан, Татарстан, Өзбекстан зиялылары сыңары камалат тапыш сапары. Шоғаммаңызның апкар ғұмуми, ғумуми рух, ғумуми хисы июлыда барыш төгилмини? Бұһ хоқалғад мүһем мәселе төгилмини. Әмма сіләрнің матбағаныз, әдептеріңіз, ғалымлеріңіз хатта қазірде өжудке шыққан дарылпынуніңіз – әм бұл қалаттан ыйрақта. Иа русшілік, иа айрым қазақшылық. Ә, бұ күннен күн рағғалиаты, һікумі арта барған системда қаршы, біздің Шарықның әмма “біз” де хас болған бір һапты, лицасы керек, керек-дүр бәлки.

С а б ы р. Мәселе негізде ғой... Сіздер келе жатқан жолмен біз де келеміз... Соған әдебиет, ғылым, тіл, мектеп, саясат – бәрінде де бір бет ұстанамыз... Бірақ келетін жолымызда біраз басқашалық болады. Біз қазақ жолымен келеміз...

Ю с у ф қ а р и. Яғни?

С а б ы р. Яғни, мәселен (*Оспанов, Темірбеков кіреді. Батырша жәткіреді. Сабыр айналып қарайды... Оспановтардың артынан Жәлел, Мақсұт, Есен бір топ, Сейткерей, Әбіш бір топ, Малдыбаев, Сыдық, Рақыш бір топ боп шығып, әр жерге отырысады. Әрқайсысында өзара сөздер белгісі. Сыдық, Есендер топтарында күлкі, қалжыс бар.*)

9-көрініс

С а б ы р. Яғни, мәселен... Біз ғылым, мәдениет, жақсы әдебиет, мәдени тарих – барлығын осы қазақ тілінде де жасауға болады, жасаймыз дейміз... Барлығын өз топырағымызда, өз пішінімізде, өздігімізді көрсете отырып жасаймыз дейміз... (*Мақсұт, Жәлел ұнатпаған гримаса жасайды.*) Қазақ тілін орыс тілінің, я бір Европаның қанжығасына байлау керек деп мына балалар, Оспановтар ғана айтады (*Күліседі. Оспановқа.*) Әй, сен бері келіп, бізге аралас. Кел... кел... осы тіл жайындағы пікіріңді айтшы... Түнеугі бір шайханадағы аяқ тастасың жақсы көрініп еді...

О с п а н о в. Айтысудан не пайда деп тұрғаным... Болмаса менікі дұрысында дау жоқ.

С а б ы р. Айт, айт... кәнікі... (*Өзгелер де күлісін, “айт” деседі.*)

О с п а н о в (*жұрттың бәрі тыңдай қалады. Өзара әңгімелерін тоқтатады*). Тіл бізге средство, а сізге самоцель. Сол ретте әдебиет, матбұғат, ғылым тілі – мына өзіңіз істеп отырған жоғарғы мектепте сондай ғана құрал. Сондықтан бұл саланың барлығын біз бір ерекшелікпен тауып алып, оның атын “Қазақ жолы” қойып, соның басында жусап қал демейміз, жусатпаймыз. Қайта бұның бәріне тез икемдел де, артта қалған елдің еңбекшісін пролетариаттың интернационал мәдениетіне тез, төте жолмен жеткізуге ыңғайлан дейміз.

С а б ы р. Ал, дейсіз.

О с п а н о в. Бірақ сіз бен біз бұл ретте келіспейміз де ұғыспаймыз... Сіз өз жолыңызда қағулы дінгектей тұрдым деген кісісіз ғой... Не береке табасыз. Маңдайыңызға жазғаны мен болар... Жалғыз-ақ сол: өзгешем, ерекшем, елде жоғым, өзіңді жарытпаймын, бөтенге қоңсы болмаймыз, таза сақтайым деген тіліңіз туралы ғана бір айтайын деп ем...

С а б ы р. Е, жаңа жетің ғой... кәні...кәні...соны айт...

О с п а н о в. Айтыңызшы, тілеуіңізді берсін, осы қазақ тілін мағынаға, атауға бай деп айта аламыз ба, ол жоқ. Талай түсінік, талай зат – мағына тегі жоқ. Сондықтан да ол ел надан. Словарының өзі көп емес. Көп нәрсені суреттеп айтады. Ол

өзінше жаз деді, суретпен жазған дәуір. Клиническое письмо, иероглиф! Ескілік. Артта қалған шикілік белгісі. Ал, благозвучно дей аласыз ба?.. Жоқ (Күліп.) “Жизнь!” Не дейміз біз бұны... “Өмір” (мазақтан), “көмір” деген сияқты саңырау, мақау. Құлаш керу, дауыс созу мүмкін емес сақау, шолақ дыбыспен. Өзгені былай қояйық: санашыл, сыршыл, дарашыл өздерің-ақ айтшы. Осы “любовь” деген сөз бар ма? (Жұрт күледі.) Сол любовь тіпті атағы да жоқ. Тілінде “любовь” мағынасы болмаған ел де өзгешелігім дей ме жаным-ау... (Кекетіп.) “Жақсы көрем...” Уай, шікін-ай, хорошо вижу... (Жұрт күледі.) “Қарға баласын аппағым” дейді десеңші одан да... Өзгешелігім... өз жолым... деймісіндер, со ма?.. Одан да өнерлі елдің жолымен солардан үлгі алып, жамап-жасқап кемтігін толтыр! Дұрыстап іске жарат! Тілдің өзі үшін де мәденилену қажет, өзгешелену қажет емес, идеализация керек емес... Пайдалы керекке жарау қажет. Әйтпесе не? Сендердің негізін реакция, немесе зиянкестік... Мен болдым (Темірбековке қарап.) Ал, жат со сыйыңмен.

Ж ә л е л. Ха-ха-ха, жігіт... Сол керек Сабыр әфендіге... (Сабыр ашулы. Оспанов қолын бір-ақ сілтеп жүріп кетеді.)

Е с е н (Жәлел мен Мақсұтқа). Рас айтады. Осы объективно, тарихы жағынан алғанда біздің ұлтшылардың ұранының барлығы да 20-ншы ғасырда келіп, оқымысты боп алып, өте бір артқа тартқан реакция, консерватизм болып шығады. Шынында саясат, социальный тұрмыста майданға шыққан, алашорда бастаған барлық ұлтшылдар патша қызметінің ротмистрі болған Шоқан Уәлихановтан сонауғұрлым консервативный. Қазақты неде болса мәдениетті тұрмысқа тез жеткізу дегенге келгенде анау өз заманында бұлардан әлдеқайда прогрессивный болған.

М а қ с ұ т. Иә, мынау бір үлкен шабуыл екен...

Е с е н. Сол сияқты тілде де қазақ баласын жарым орысша, жарым қазақшамен оқыт, тілесен итшілеп оқыт, бірақ әйтеуір білім бер, мәдениетке жеткіз деген анау миссионер Ильминскиймен бірге істеген Алтынсарин да мына тіл мамандарымыздан көп прогрессивный.

М а қ с ұ т. Е, бұл бетінде ешкімді аман қалдырмасың... тағы да...

Е с е н. Бар ұлтшыл ақын, жазушының қиялымен сағымдандырып идеализировать етіп жүрген Шыңғыс, Темір, Тураны сал, би, батырлары (*күліп*) қазақ Парнасы бар. Ол не? Ол күншығыстың барып тұрған азиатчина, тирания, жабайы ру общинасы. Бұлардан өз заманына қарағанда Абай әлдеқайда прогрессивный. Ол жаңағының бәрінен отталкиваться еткен. Өйткені оның таптық тілегі феодалдықтан кетіп, либерал буржуазияның бағытына қарай бой ұрған тілек еді.

С а б ы р. Ал енді, бір таяқты тілеп тұрған мына Батырша ағайлардың жөні... кәні...

Е с е н. Бұл кісілер не дейді? Баяғы бақташы қазақ баға берсін, көшпелі қазақ көше берсін... Әйтеуір жабайы елсіз, меңіреу далаға жан жуымасын, мәдениетке баспасын дейді. Объективно сол... 100 жыл, 500 жыл, 1000 жыл бұрын не болса сол бола берсін дейді. Әйтеуір бір өз пішіні, өздік қалпы өзгермесін...

О с п а н о в. Мінеки, дұрыс, толық сын...

Е с е н. Осылай болу себебі не? Білім бар, претензия зор, шетіңнен сыншысың. Әсіресе кеңес системасын қандай сынайсың...

Ж ә л е л. Иә, себеп не?

Е с е н. Себеп, жаңағы Шоқан, Алтынсарин, Абайлар қалай айтсаң да өз заманындағы передовой пікірдің, бастаушы сананың аңғарынан адаспаған. Сонымен қыбыласы бір болған, бірге өрген... Ал, біздің мына қауым заманның передовой санасына оппозицияға шықты... Сондықтан ерікті ме, еріксіз бе бәрібір, реакцияға кетті. Және бар салада солай кетті. Үйткені төңкерісшіл пролетариат шыққан соң бұлар беттерін еріксіз ашты. Ашылғанда реакционный, бай таптың досы болып ашылды. Сонымен бірге бар ескіліктің жоқшысы, санашылы боп шықты. Бұлардың сущностын осылайша ашқан тап тартысы... Пролетариаттың нұжұмы болды...

Мақсұт (*басын кекесінмен изеп*). Болар... болар... болар... (*Жәлелге қарап.*) Не дерің бар ма?

Ж ә л е л (*күліп*). У-у, бұл оригинальный сын екен...

М а қ с ұ т. Оригинальный ғана емес, бірталайдың артына шиырtpaк тағу да болар... Бұл қуғынды ізге салу ғой...

Е с е н. Қалай десең олай де...

С а б ы р. Е, бұның сенен шыққаны тіпті жақсы ырым ғой! Институттың саяси басшылығы қолында болсын да, бізге үстіп натравливать ет!

Е с е н (*күлін*). Институт үшін объективный, тарихи сын керек емес деп сіздерге кім айтты? Ал, сіздердің өздеріңізге келсек: істей білсең шындықтан қорықпауды да біл...

О с п а н о в (*Темірбековке*). Жақсы айтты... Дұрыс... (*Әр топ өзді-өзі сөйлеседі.*)

Ә б і ш. Есен ашып айтты, дұрыс айтты. Шынында, енді бізбен болған, бізбенен болмағандар қарсы шығады. Октябрьдің 11-12 жылында әлі де бұқпантайлап, жылға-жылғамен жүру ме? Жұлып кету, тартып кету ме? Жоқ, аужал бола бермейді. Бұл қауымның көпшілігін бізге үгіттеу, тарту мақсұт емес... Біз оны тілемейміз... Олармен алыс-тартысты ғана білеміз (*Сейткерейге*.) Бірақ, ішінде бірен-саран түзелем дейтіндерің болса, енді ашылып шығуға міндеттісіңдер.

С ей т к е р е й. Рас айтасың... Ашылғанда да біз өз алдымыздағы дилемманың не екенін түсінуіміз керек. Ашық қойғанда империализммен бе? Социализммен бе? Қай системамен біргеміз, соны ашу керек. Мен өз алдымдағы таңдауды солай деп қана түсінемін.

Ә б і ш. Бәсе, олай болса не істеу керек?

С ей т к е р е й. Менің өзім бұрынғы дерттен арылып, сендердің бетіңе қарай шын түзелуім керек.

Ә б і ш (*тұрын*). Ал, сіздікі әзір құр сөз ғана боп келеді!

Т е м і р б е к о в (*Батырша, Юсуф қарига жақындап кеп*). Иә, сіздер неге пікір айтпадыңыздар? (*Юсуф қарига*.) Қари-әке, сіз қалай қарайсыз бұған?

Ю с у ф қ а р и. Иә, ортағым, мән бұ тұғырыда гәп қымағанны афзал көрәм...

О с п а н о в

Т е м і р б е к о в

} Неге... неге?!

Ю с у ф қ а р и. Халбуке, біздің меһрабымызда язылған бір паршада: “Құл алхир уәла фискут” дейді...³² Гәпырма, болмасам иміш гәпыр...

Темірбеков (*айнала беріп*). Поповщина!

Сабыр (*арғы бөлмеден келе жатып, мастау*). Әй, сен немене мұрыныңды көкке көтересің осы! Қазақтың ең алғашқы көрген тілмашы өзім ғана деп білемісің осы?

Темірбеков. Не дейсің, тілмашың не?..

Сабыр. Дәлелдеймін! Сендер де тыңдаңдар... Бағанадан бері сендер анасын алай, мынасын былай лақтырдыңдар. Сондағы кеудеңе нан пісіріп жүрген тиянағың, күшің не?

Оспанов. Ал, сен айтшы...

Сабыр. Ояз қасындағы тілмаштан күшті жан болмайтын. Оның сенетіні не екені мәлім еді ғой! Сенікі де сол сияқты ғой... Соған сеніп кердендейсің емес пе? Өз ойың, өз ойың жоқ қой сендерде.

Темірбеков. Неткен надансың... (*Оспановқа қарап*.) Шыны тіпті осыдан басқа жауап жоқ...

Сабыр. Оттама, құдай ұрған құнсыз...

Темірбеков (*ұмтылып*). Оттамасаң оттама, жерге қағып жіберермін (*Жұрт жүгірісіп ұстасады*.)

Сабыр. Адырағал... Бар, жаз доносыңды, әкеңе барып айт... (*Жұрт Темірбековті алып шығып кетеді*.)

Юсуф қари. Пайғамбарымыздың “Фис сабр сабирун жәмиләтун” деген сөзін айтамын мән сізге, Сабыр әфенді...

Жәлел. Білесіз бе, не деген сөз? “Терпите, красивейшим терпением”³³ дейді (*Күледі*.)

Юсуф қари. Ишытсаларда хұласа ясамасалар фазлият эна, шунда...

Сейткерей, Саралар жұрттың бәрін ішейік, көңілденейік деп анда ертіп кетеді. Малдыбаев, Сыдық артта.

Малдыбаев. Сіз неге сөйлемедіңіз?

Сыдық. Е, кітаптан оқып алған формула. Бүгін бірін оқып, былай сөйледі. Ертең бір формуланы оқыса, екінші түрлі... негіз, тұрақ бар ма? Айтысып, формуламен айтысам ба?

Малдыбаев. Әбішті байқадыңыз ба? Ол да ашық кетейін деп жүр ме өзі, қалай?

Сыдық. Солай көрінді ғой... Байқадың ғой... *(Малдыбаев шыға береді. Рақыш қарсы келеді. Сыдық бірге қалады. Мастау Лала Әбіштен бірге шығады.)*

10-көрініс

Сыдық, Рақыш, диванда ақырын сөйлеседі. Ана екеуі бөлек. Әбіш күле береді. Лала аймалақтап, жабысады.

Л а л а. Әбіш, сіз қандай жақсысыз. Білесіз бе, мен сізге ғана айтпақшы боламын. *(Сара есікке келіп, екі жаққа күліп, кезек қарап тұрады.)*

Ә б і ш. Сіз қонақсыз... Және сіз массыз, мен сөйлесе алмаймын сізбен...

Л а л а *(өтірік ашуланған болып)*. Сөйлеменіз, олай деменіз. Мен мас емеспін. Маған әншейінде не айтпақ боласыз, соның бәрін қазір айтыңыз... Мен... мен хочу этого...

Ә б і ш. Япырау. *(Күліп.)* Ешнәрсе айтпақ емеспін деймін, сізге не болған?

Л а л а *(жылдам)*. Жоқ, жоқ, сенбеймін... сенбеймін... Бар сізде, айтасыз... мен, мен требовать етем...

Ә б і ш *(күліп)*. Не айтайын? Не айтпақ едім... Өзіңіз бірдемені аузыма салыңызшы, тым болмаса! *(Сара күліп тұрады.)*

Л а л а. Жоқ, жоқ, тыңдамаймын. Бар сізде, айтыңыз...

Ә б і ш *(күліп)*. Мен Мүсілім мас болды демек едім...

Л а л а *(ашуланған болып теріс айналып)*. Жоқ, ол емес! Не нужно мне вашего Муслима!

Ә б і ш *(күліп)*. Покорно благодарю, менің Мүсілімім! Мэссаған!

Л а л а. Білесіз бе? *(Ұмтылып қиналып.)* Какой вы хороший! Мен айтайын деп ем: какой вы милый! Келіңізші, мен сізді сүйейін. *(Құшақтап, Әбіштің кеудесіне жығылмақ болады.)*

Ә б і ш *(күліп, орнынан атып тұрып, қашқалақтап)*. Міне саған махаббаттың һұжұмы. *(Сыдыққа қарап, бірге күліп.)* Но я вынужден отступать... бір кісі позорно қашты дейді. *(Күліп жөнелді. Қатты күліп тұрған Сараға кездеседі.)*

С а р а. Абиш! Я вами восхищена просто! Жүріңіз! *(Қолтығынан алып ертіп кетеді.)*

Ла ла (жұлқынып қалып, тақтай теуіп, әрлі-берлі бұрқ-сарқ етіп жүріп-жүріп, арғы бөлмеге қарай ұмтыла беріп). Муслим! Муслим! (Кетеді.)

11-көрініс

С ы д ы қ (Рақышқа). Сіз менің сөзіме бекер қарсы боласыз. Сеніңіз, менің сізден жасым да, тәжірибем де көп. Дауласпаңыз. Дүниедегі ең рахат, ең қымбат нәрсе – әрқашан минут мезгілі, дәурені қысқа нәрселер...

Р а қ ы ш. Ие, сондықтан не демексіз?

С ы д ы қ. Сондықтан менің дүниеде бас иетін рахатым, тілейтін қызығым да сол. Не дейсіз?

Р а қ ы ш (ойланып). Мені ол қанағаттандырмайды. Рахатым деу үшін өмірі ұзақтығына көзім жетуі керек.

С ы д ы қ. Бұл минут қадірін танымағаныңызды білдіреді. (Оң қолын алып сипап.) Рұқсат етіңізші, минут емес, секунд, мен соны дәлелдейін...

Р а қ ы ш. Қалайша? (Бұрылып жақындап, күлімсіреді.)

С ы д ы қ. Рұқсат па?

Р а қ ы ш. Мен... ұқпадым.

С ы д ы қ (қолын жоғары сипап кеп). Міне. (Аз қарасып тұрады. Сыдық шұғыл құшақтап алып, ұзақ сүйеді.)

Р а қ ы ш (аздан соң босанып, түрегеліп). Бұған рұқсат болған жоқ-ты. Не істедіңіз? Ұзаққа ма, жоқ па? Жауап беріңіз...

С ы д ы қ. Дұрыс, тілегеніңізше... Мен сіздік! (Екеуі қайта сүйіседі.)

ШЫМЫЛДЫҚ

БЕСІНШІ СУРЕТ

Институт корасы. Бақша. Жеміс ағаштары. Сахнаның бір шетін ала гүл шарбақтарының біраз бөлімі көрінеді. Сол шарбақты айналып жүретін аллея. Сейіл қылғандар сахнаға аллеямен аз көрініске шығып, әрі айналып кететін болады. Авансценада – бірі бері, бірі арырақ қарама-қарсы тұрған екі бақша, орындығы бар. Мезгіл кеш, түнге жақын. Сахнаға ай жарығы мен электр жарығы екі жақтан түседі. Кезекпен бірі күшейіп, бірі әлсіреп қайшыланып,

әр алуан бояулар береді. Шымылдық ашылғанда шарбақты айналып ақырын сөйлесіп, бірнеше топтар өтеді. Екіден, үштен жүрген оқушылар – қыздар, жігіттер. Ерсілі-қарсылы ию-кию жүрістер де болып қояды. Алғашқы жалпы көріністен байқалатын хал: ылғи бір айқыш-ұйқыш жүріс, жалпы дағдарыс, өз әлінше сергелдең сияқты қыбыр-жыбыр, сыбыр-сыбыр, күңкіл-шүңкіл сөз. Араларына жік кірген. Бірінен-бірі сақтанып, бірін-бірі аңдысқан, сеніспеген кимыл, қабақ білінеді. Бұл суретте мылқау сахна. Ұзақ паузалар жалпы халды айқын сездіруі керек.

1-көрініс

Жәлел, Сабыр шығады.

Жәлел. Иә, Сабыр әфенді, сізлердің райондарыңызда не хабар? Кампанияларға кеткен жігіттер қайтты ғой?

Сабыр. Қайтып жатыр. Көбі сырын айтпайды ғой.

Жәлел. Сонда да бірен-сараны не дейді екен?

Сабыр. Не десін, хал жаман болса керек. Өзім әлі сөйлескем жоқ.

Жәлел. Иә, естуіңізше?!

Сабыр. Байдың малын аламыз, кулакты жоямыз деген боп қазақ шаруасын бүлдіріп жатыр дейді. Қысқасы, ел ісін атап сұрамаңыз. Басталды ғой бір трагедия...

Жәлел. Ал, ел не ғып реагировать етеді дейді?

Сабыр. Ел не қылсын. Іштен тынады. Елдің жақсы, білікті адамының барлығы орнынан тайдырылған. Ел дегенде де қызық қалмаса керек өзі. Кедей құтырып алған, тегіс колхоз боламыз дейд дейді... Бірақ наразылық көп болса керек.

Жәлел. Конкретно?

Сабыр. Сол, басқа конкретно еш нәрсе ести алмадым...

Жәлел. Ха-ха-ха... Сабыр әфенді, сіз бүгінгі әңгімелерден отстать еткенсіз.

Сабыр. Иә, немене? Тегі, қызық бар ғой бір? Айтыңызшы.

Жәлел. Мақсұт әфендімен сөйлеспегенсіз бе?

Сабыр. Жоқ, әлі ешкіммен сөйлескем жоқ. Енді шығып ем білгелі...

Жәлел. Олай болса, бір сұрақ, Қызылқұм уақиғасын...

Сабыр (*enipin*). Иә, онда? (*Пауза.*) Шын ба? Япырай, ел ғой... Мына қазағың онда...

Жәлел (*күліп*). Сіз сол жайларды әуелі біліп алыңыз.

Сабыр. Бәсе, мен айтпап па ем сізге (*Қолын сермен.*) Біздің ел... біздің қазақ ішінде де аталы, шынжыр қатар қайыңның шұбар бездері бар деп... Кәні, айтыңызшы подробностытарын...

Жәлел (*артына қарап*). Жүріңіз онда, былай басайық (*Ketisedi.*)

2-көрініс

Бағырша, Сейткерей әңгімелесіп шығады.

Батырша. Малдыбаев, Әбіштер келді ме осы?

Сейткерей. Келіпті. Өзге ана Темірбеков және егіс науқанына кеткен жастар да тегіс қайтып кепті ғой...

Батырша. Иә, келген. Бәрі де қайтты. Бірақ мен ешқайсысымен сөйлескем жоқ. Сұрасаң өзі бір пәле тіпті. Солардан сұраймын дедім сондайды. Иә, мына екеуі не айтады екен? Жер-жердің барлығы бірдей күйзеу деген хабар жан-жақтың бәрінен келіп жатыр деседі. Рас па екен? Сұрадың ба жай-күйді?

Сейткерей. Сұрадым, жай белгілі ғой...

Батырша. Сонда да не дейді?

Сейткерей. Оның, әсіресе Малдыбаевтың елдегі халдан қарны ашып, жүдеп қайтқан көрінеді.

Батырша. Иә, өз көзімен көрген, жай-жапсарды сынай, тани біледі... Жә, мына кампаниялар қалай өтіп, не қып жатыр дейді?

Сейткерей. Атап сұрамаңыз (*Артына бұрылып, айналаға қарап.*) Былай жүрсеңізші, мына біреу жайсыз шәкірттер жүрген көрінеді...

Батырша. Оның рас, бұ жерден кетейік. Тіпті біреуіміздің пәтерімізге барсақ қайтеді?

Сейткерей. Жоқ, былайырақ, оқшауырақ барып сөйлессек болар. Үйткені мен қазір Есенге жолықпақшы ем...

Батырша. Немене, не туралы?

Сейткерей. Әлгі бір шығарамыз деп жүрген балалар туралы...

Екеуі де шығып кетеді.

3-көрініс

Сұлтанов, Сүлейменов, тағы бір үндемес студент шығады.

Сүлейменов. Ә, ә, ақыры істеп пе айтқандарын! Өзгелерді қайтіпті?

Сұлтанов. Өзгелерді де аяр деймісің? Әнеугі тізімге кірген 10 студентті чисткамен шығарамыз депті.

Сүлейменов. Қаулы жасалып па?

Сұлтанов. Жасамақ дейді. Ертең, бүрсігүні қаралмақ... Біз жоқта жікшілдік көбейіп, студенттер арасына разложение кіріпті дейді Темірбеков, Оспановтар...

Сүлейменов. Иә, ол онның ішінде біз де бармыз ғой!

Сұлтанов (*күлін*). Сіз түгіл біз де бармыз. Қайт дейсің!

Сүлейменов. Шын ба, ой?

Сұлтанов. Шын болмай, өтірік болушы ма еді?

Сүлейменов. Бәрі Малдыбаевтың әлсіздігінен. Басынан осы Темірбеков, Оспановтарға қарсы сендердің күшінді мықты қып құрап алып, қатты отпор беруі керек еді.

Сұлтанов. Рас, солай ашық тартысу керек еді. Сонда тергеу болғанда кімнің кім екені ашық-ашық айтылар еді...

Сүлейменов. Іздейік, жинайық әлі олардың үстінен материал... Енді қатты тартысу керек. Ең болмаса солардың өзін ала кету керек... Талмандар, тартыс енді ғана қызып келеді (*Айналаны көрсетіп*.) Тереңдету, тереңдету керек мыналардың арасындағы істі... Бір бұл ма, талай-талай іс бар...

Сұлтанов. Дұрыс... Кіндік Малдыбаевты білмесе, Темірбеков, Оспановты да білмейді.

Сүлейменов (*күлін*). Салмағы күшті, шын большевик, шын батырашқа – Қадишаны қайтесің?

Сұлтанов. Иә, соның желіккенін айтсаңшы? Бетім-ай, бетім-ай (*Күліседі*.)

Сүлейменов. Былтыр ғана “бауырсақ мұрын, бүйрек бет, қаймақ қабақ қара қыз” еді (*Күліседі*.) Биыл тіпті көп нәрсе біліп, белсенді боп құтырып кетіпті...

Сұлтанов (*күлін*). Жаңа не дедің, өй, ол кімнің сөзі?

Сүлейменов. Мағжандікі...

С ұ л т а н о в (*күлін*). Ә-эй, көптекең... қайдағы ұлтшыл, байшылды сөзін тізіп, теріп жүресің-ау. Қап, мына Темірбеков, Қадишалар сендерге қосты-ау бізді енді әкеп. (*Күліседі.*)

С ұ л е й м е н о в. Токта әлі, осылай маңдайыңа тас тиіп, талайың келерсің.

С ұ л т а н о в. Келетін де бар, келмей, сол Қадишалардан қызу алып, үдеп салатыңдар да болар...

С ұ л е й м е н о в. Токта, оған шындап кірісерміз енді. Өздерің келдіңдер. Бәрі де дайын боп қалды өзі мұнда. Шәкірттер настроениесі бүгінде жаман емес. Жә, оны қоя тұрайық...

С ұ л т а н о в. Иә, басқа не бар?

С ұ л е й м е н о в. Әңгіме, сен екеуің де елді көрдің. Практиканың қазақ елі ішінде не күйге соғып жатқанын таныдың... Жә, енді осыдан не вывод ойлайсыңдар... Соны сұрайын деп ем... (*Екеуін екі жақ қолтығынан алады.*) Жүріңдер, былайырақ басайық. Әңгіме айтыңдар.

С ұ л т а н о в (*алдыңғы жақтарына қарай көрсетіп*). Былай жүреміз бе, жоқ, былай қарай жүреміз бе?

С ұ л е й м е н о в. Өне біреулер келеді екен. Жүріңдер, былай басайық... (*Шығып кетіп бара жатқанда алдарынан Жәлел, Мақсұт кездесіп, күлісіп амандасады.*)

4-көрініс

Мақсұт, Жәлел шығады.

Ж ә л е л. Жә, енді сіз есіттіңіз бе? Бұл уақиға жалғыз қазақ ішінде ғана емес...

М а қ с ұ т. Әлбетте, наступление бар жерде бірдей ғой. Бәрінде де коллективтеу... Мен қырғыз ішінде біраз уақиғалар болыпты деген жалпы хабар есіттім...

Ж ә л е л. Бәсе, қырғызда – Ош уақиғасы...

М а қ с ұ т. Иә, рас... тағы қайда?

Ж ә л е л. Тәжікстан жақта Ибраһимбек харакетін білесіз.

М а қ с ұ т. Әрине... оқыдым ғой.

Ж ә л е л. Ол Бұхар өмірінің харакеті... Бұл іс адамы болды... Онан соң Түрікпенстанда Иранға қарай мал иесі көп

байлардың ат кашопкесі бар... Білесіз, ол жақта қарт Жөнейт әлі де қалғымайды...

М а қ с ұ т. Осының бәрі шарыққа жасалған, ауылға жасалған шабуылға қарсы берілген жауаптар... Ә, достойный, жақсы жауаптар...

Ж ә л е л (*күліп*). ha, мен сізге де бір шын сұлу жауапты айтайын... Білесіз бе, паранжы мәселесінің халын?

М а қ с ұ т. Иә, әлгі хүкімет декреті ме?

Ж ә л е л. Ха-ха-ха. Декрет әліге шыққан жоқ. Қышлақтардың жауабын білдіңіз бе? Ферғана, Бұхарада көп қышлақтарда паранжы тастаған, тастауда фағалла көрсеткен қатын, қызларны масқаралап өлтіріп, дарақ башларына ұят жерлерінен іліп кету фактілері көбейген, ха-ха-ха (*Екеуі де күлісіп, шығып кетеді.*)

5-көрініс

Қадиша, Темірбеков, Оспанов әңгімелесіп шығады.

Қ а д и ш а. Осының көбі жалғыз бізге, Есенге ғана қарсы емес. Ішінен ұйымға да, тіпті бүгінгі кеңес құрылысына да қарсылық ойлайды.

Т е м і р б е к о в. Бұның рас. Оған бірі ашық барса, бірталайы соқыр құрал боп байқамай барады.

О с п а н о в (*Қадишаға*). Ал, соның себебі не дейсің?

Қ а д и ш а. Сырттан жылтырап жүргенде бірталайын кеңесшіл, белсенді жас деп, кейбірін тіпті лениншіл жас комсомол деп ек. Міне, енді басталып, қызып еді, тап тартысы ауылда, кейбірінің ондағы тамырларына балта тиіп еді... Қарашы, шынын айтқанын (*Күліседі.*)

О с п а н о в. Шындары не екен?

Қ а д и ш а. Не екен? Көрмеймісің?

О с п а н о в. Не, өзің айтпайтұғынбысың? Түрсіз екесің де, жүде... (*Өзгелері күледі.*)

Қ а д и ш а. Шындары: басынан біздікі емес. Жат таптың баласы. Түсін бояп қана жүрген. Ал, бүгін...

О с п а н о в. Бәсе... міне, міне... бүгін (*күліп, айналаны қолымен шолып өтіп*) көріндер тамашаны. Ылғи бір ыбыр-жы-

быр, сыбыр-сыбыр. Қарашы, осы тоғайдың ішін. Дәл бір ұйым жасап жүрген шайка... (*Мазақтап.*) Ыж-ж-ж-ж!.. Қозғалған араның ұясы! Жоқ... бұны көріп қана қоюға болмайды...

Темірбеков. Рас, жетті енді... Бұның да тамырына балта шабу... Дәл жуан тамырларын тауып, соған шабу керек.

Қадиша. Рас, әңгімені бар көлемімен үлкен мәселе қыю керек.

Темірбеков. Үлкейсін. Шын дерттің қайда екенін кіндікке де, ұйымға да танытуымыз керек.

Оспанов. Бәсе, ал, осыны енді Есенмен сөйлесу керек.

Темірбеков. Дұрыс. Ол өзі де мезгіл жеткен сияқты деп жүр. Мені әдейі бүгін осы бақшаны көр деп еді...

Қадиша. Маған да сүйдеген. Ал, соны табайық...

Оспанов. Қазір... қазір... Қайда жүр өзі. Түрсіз... Жүріндер, табайық... (*Шығып кетіседі.*)

6-көрініс

Есен, Рақыш, Сейткерей шығады.

Сейткерей (*Рақышқа*). Рақыш, сен тегі қоғамдық әңгімелерден оқшау қалып жүрме!

Рақыш. Иә, неге олай дейсің? Маған қандай (*күліп*) саяси бағыт, у-у-һ, тұтын дейсіз?

Есен (*күліп*). Иә, ағаңыздан саяси тәрбие алыңыз...

Сейткерей. Е, мен теріс бағыт береді деймісің? Япырай, көлеңкеге қарай тон пішуге дайын тұрасыңдар-ау!..

Есен (*күліп*). Япырау, мен еш нәрсе айтқам жоқ қой. Неге секем алдыңыз?

Рақыш. Сейткерей аға, кәні, айтыңыз... Мен сіздің мәслихатыңызды қымбат санаймын.

Сейткерей. Олай болса әлеуметшіл, белсенді комсомол жастардың арасында болуың керек. Солардың салт-санасын қабылдап ал да, өмірде солардың машығын қолдан. Ендігі тұрмыста, келешекте табаны нық басылған, мықты, керекті адамдар солар болады.

Есен (*Рақышқа*). Иә, кәні, бұған не дейсіз?

Рақыш (күліп). Мен комсомол болайын ба сүйтіп? Ал, Есен, олай болса мені алғызыңыз... Мен кіремін (*Тым-тырыс.*) Ну? Неге үндемейсіз? Не айтасыз?

Есен. Жоқ... сіз кірмейсіз. Мен болсам алғызбас ем және...

Рақыш. Ә, ә, сүйтіңіз, шыныңызды айтыңыз... Неге?

Есен (*шапшаң*). Лучше уж барышня боп калыңыз. Сіздің прошлыйыңыз, бүгінгі қалпыңыз соған жақсырақ подготовить етілмеген.

7-көрініс

Сыдық шығып, қол ұстасып амандасады. Сол кезде Темірбеков, Қадишалар шығады.

Қадиша. Есен, сен боспысың?

Есен. Иә, немене!

Оспанов. Немене дегенше, бері жүрмеспісің, түрсіз!..

Кетіседі. Сейткерей өз бетімен кетеді.

8-көрініс

Сыдық, Рақыш үндеспей тұрып.

Рақыш. Иә, настроениеңіз дұрыс емес пе? Неге мұндайсыз?

Сыдық. Неге олай дейсіз? Менің настроением сау...

Рақыш. Оныңыз жақсы екен... Олай болса айтыңызшы, маған неге жат қарайсыз?

Сыдық. Ә, қабақты айтасыз ба? Бұ да жақсы екен. Біз қабақ танысатын боппыз ғой.

Рақыш (күліп). Жарайды енді, жазаламай, шенемей-ақ айтыңыз. Мойныңызға алдыңыз ғой... Қабағыңызға не болды?

Сыдық. Япырай, біздің әрбір кездесуіміз осындай бір тарыстан басталатыны қалай?.. Қойшы енді, сіз-ақ арбаңыз... Мен тура шынымды айтайын...

Рақыш (күліп, қасына кеп, қолтығынан алады). Иә, кәне, сөйтіңіз...

Сыдық. Қабағым бұзылғанда кейбір таныстықтан арыла алмағаныңызға бұзылады...

Р а қ ы ш. Ә, ә, ананы айтасыз ба? Ол менің көңілімді қозғамай ма екен... Бірақ... *(Тоқтайды.)*

С ы д ы қ. Иә, айтыңыз...

Р а қ ы ш. Арыла алмай, екі жаққа да бірдей болса не шара?..

С ы д ы қ *(қолтықтаған бойынша)*. Жүріңіз олай болса, сөй-лесейік... *(Шығып кетеді.)*

9-көрініс

Сүлейменов, Сұлтанов, Мақсұт шығады. Мақсұт ортада.

С ү л е й м е н о в. Темірбековтер жалғыз бұл институт емес, ана басқа ВУЗ-дардағыларды да шығартамыз дейді...

М а қ с ұ т. Е, үдетіп барады екен ғой...

С ұ л т а н о в. Атамаңыз... Не істейміз енді? Өздеріне қарсы материалдарды біз де жинап жатырмыз... Бірақ онымен өндіру қиын.

С ү л е й м е н о в. Осыларға тыю салып, өздерін реті келсе осы орындарынан тайдырып жіберсек, мына институт түгел қолға шығуға болады... Ар жағындағы жұмыс көп емес.

М а қ с ұ т *(ойланып)*. Ә, онда бұларды материалын көбейтіп, жолдан алып тастау керек екен. Осы күнгі үлкен әдістің бірі осы. Бұны мұндағы ұлттар өз белсенділеріне тегіс қолданады: Қалайда бір-ақ нәрсені мықты ұстаңыздар: алыспа, алыссаң – ұстаған жерде қолың, тістеген жерде тісің кететін боп алыс *(Батырша шығады.)*

10-көрініс

Асығып жылдам басып келіп

Б а т ы р ш а. Әй, есітіндер ме? Сабырды жаңа арестовать етіп алып кетті?

С ү л е й м е н о в } Аресть?!. Аресть?!.
С ұ л т а н о в }

М а қ с ұ т. Ә, келді ме?.. Енді кімге келер екен? Жә, олай болса тарайық *(Осыдан соң ерсілі-қарсылы кездесу. Батырша Сейткерейге кездесіп, “арес”, “Сабыр” деп әкетеді. Сыдыққа*

Сүлейменов, студенттер бір-біріне “Сабыр... Сабыр... ареске... ареске...” деген сөздер ио-қию айтылып, бақша ішінде жүрістер шатшаңдап, судыр-судыр өсек-сыбыр құжынайды.)

М а қ с ұ т (*оқшау жалғыз тұрып, басын шайқан*). Гажап! (*Айналаға қарап.*) Жан-жақтың бәрі!.. Осы тоғай іші түгел су-сылдап тұр ма, не өзі? Ысқыра ма, әлде нетеді? (*Тоқтап.*) Жақсы белгі ме?.. Жаман ба?.. (*Салбырап ақырын басып шығады.*)

АЛТЫНШЫ СУРЕТ

Түн. Кеш мезгіл. Қала бақшасының ішіндегі ашық ресторан. Жарықтар күшті. Бір жақ бұрышта ресторанның кішкене ашық сахнасы. Айналаны қоршай біткен ағаш. Жағалай жасыл шарбақ. Ортада үлкенді-кішілі гүл ағаштары. Ақ қызғылт түсті розалар, қызыл-күрең және ақ түсті астралар. Ең көрнекті ортада үлкен-үлкен пиондар. Гүлдердің көбі ағаш шелектерге орнатылған... Бұл ресторанның сахнаға жақын бұрышы. Ақ жаулық жабылған екі үстел ғана көрінеді. Айналарында орындықтар. Жасыл шарбақтың бір есігі залға қарсы. Екі үстелдің біреуінде Батырша. Сейткерей, екіншісінде Жәлел, оның қасында биші цыган қызы... сахнаға шығатын киімі бар... Шымылдық ашылғанда Сейткерейлер астарын ішіп болып қалған. Сыртта көп дауыс “бис”, “бис” деп қол шапалақтайды. Жәлел мен қасындағы қызы да қағады. Сахнаға әнші қыз шығады. Пианиномен “Минуточка” әнін жырлайды... Жұрт тағы қол соғады...

1-көрініс

Д а у ы с т а р. Червонная, Червонная!! Просим, просим, Червонная!

Б и ш і қ ы з (*басын ұстат*). Еще раз?! Ой, не хочу! Ни-ни!

Ж ә л е л (*қасындағы қызына қарсы қол шапалақтап*). Про-сим, просим! Аду, Аду!

Б и ш і қ ы з (*қиланып*). И вы хотите этого, Желял Жафирович!

Ж ә л е л (*қол қағып*). Ну, как же, как же! Ха-ха-ха!

Б и ш і қ ы з (*тұра беріп, қылымсып*). Разве я могу отказать, если вы хотите!

Ж ә л е л. Огня, побольше огня! Ада! Знаете, вы меня чаруете в такие моменты! (*Күледі. Қыз кетеді... билейді... билеп жүріп*

оркестрге “ча-а-щ-щ-е” деп айғайлап қояды. Жәлел оған күліп, қол ұра тұрып, Батыршалар үстеліне кетеді.)

Жәлел. Білесіз бе, уақытында Баше сақауды Англия йеге таңдаған?

Батырша. Иә, неге?

Жәлел (күліп). Просто, ол тәжік! Ал, Ауғанның біз Жақтағы көршісі тәжік... Ананы әдейі сондай бетке көрініске шығарып, біздің тәжіктерге шырға қылмақ саясаты еді...

Сейткерей. Е, ол ана арабтың, ауғанның надан руларына қарсы ем болған шығар... Бізге онысы қона алмайды... (Күліп.) Онысымен біздің тәжікті ала алмайды, білдің бе, Англияңыз...

Жәлел. Ә, оны кім біледі?.. Олай деп ғана қоймаңыз. Бұ да зор саясат, шырықты терең зерттеуден алынған тәжірибе!.. (Қыз билеп болады. Қасына келеді. Әнші қыз да келеді. Жәлел тұрып, екеуін екі қолтығына алып, кетуге айналады.)

Батырша (күліп, Жәлелге). Қайдан тізіп алғансыз?

Жәлел (күліп). Һа, менің сіздер күтпеген талай таныстарым болады (Қоштасып кетеді. Шыға бергенде Мақсұт кездеседі. Жәлел оралып амандасады.)

Жәлел. Жаңа жеттіңіз бе? Мен тосып отырдым!

Мақсұт. Иә, кетеміз бе бұл жерден?

Жәлел. Кетейік, жүріңіз.

Мақсұт (әйелдер туралы). Мыналардың не керегі бар?

Жәлел (күліп, таныстырып). Жүріңіз, о, бұлармен болу жақсы болады. Сөйлесе береміз! (Мақсұт бір қызды алады, кетіседі.)

2-көрініс

Сейткерей (жүруге ыңғайланып, ақша төлеп болып). Біртүрлі хабары көп, білмейтұғыны жоқ...

Батырша. Мен білмеймін әйтеуір қалай екенін, жүрістері анау! Мақсұттар әне.

Сейткерей. Құданың құдыреті, өзі бір шет жұрттың шпионы сияқты әсер етеді маған.

Батырша. Е, қой, өзбектің басты кісісін деп жүрген жоқ па?

Сейткерей (күліп). Мен әйтеуір аяқты тарттым өзінен!..
(Шығып кетіседі. Музыка.)

3-көрініс

Рақыш, Сыдық. Рақыш көңілді, жеңіл басып кеп, бір үстелге Сыдыққа қарсы отырады. Жоғарғы жағындағы сирень гүлінің бұтағын қолымен басып кеп іскеп, артынан Сыдыққа іскетеді. Сыбырласып, күліп, кейде күлген бойларында шалқайысып кетеді. Сыдықтың қолы бұның үстел үстіндегі қолын сипайды.

Рақыш (күліп). Менің күйеуім, білесіз бе, қандай болу керек?

Сыдық. Иә, кәні, айтып көріңіз.

Рақыш. Ең алдымен атағы, салмағы бар қоғам қызметкері болсын (Құбылып күледі.)

Сыдық. Иә, ортақшыл болуға бола ма, күйеуіңізге?

Рақыш. Әлбетте, олай болса тіпті жақсы.

Сыдық. Және?

Рақыш. Және? (Тоқтаңқырап.) Бір жағынан светский адам да болсын.

Сыдық. Ортақшылға мына шартыңыз ауырырақ болмаса не қылсын? (Күліп.) Онда ұйымсыз лайық болмас па еді?

Рақыш (торыққан пішінмен). Оларда күш-салмақ аз, өздері жалынышты ғой (Күліп.) Удобный күйеу шықпайды ғой дейім.

Сыдық (қоса күлігі). Жарайсыз... жарайсыз (Тоқтап.) Жә, сізге күйеуге мұншалық есеппен тию мәселесін кім түсіндірді? Соны айтыңызшы.

Рақыш. Кім түсіндірсін, өзімдей өзге оқыған әйелдер, оқыған қазақ қыздары... Солардың күйеу таңдауын, өмірін байқап, сынап көрмеймін бе? Және Сара жеңгей, Гулялар да жақсы сабақ бере алады. Сіз оны білесіз бе?

Сыдық. Білмесем де сеземін.

Шарбақты айналып келе жатқан үш жігіттің бастары көрінеді. Бұлар есіктен кіріп, мыналарды көріп тоқталаңдайды. Сүлейменов, Сұлтанов және үндемес студент, үшеуі де мастау.

4-көрініс

Сыдық (күліп амандасып). Иә, қош келіпсіңдер, балалар!

Сүлейменов. Сыдық ағай, рұқсат па сіздерге қосылуға?

Сыдық. Е, келіңдер... келіндер... *(Келіп отырысады, тегіс жазғы жақсы киіммен.)*

Сұлтанов (күліп). Айыпқа бұйырмаңыздар, біз кішкене ішіп алдық...

Сыдық (күліп). Иә, бұйырмаймыз, бұйырмаймыз... Қорықпай-ақ қой. Солай емес пе, Рақыш?

Рақыш (күліп). Білмейім.

Сүлейменов. Мына жерден өтіп бара жатып, жаңа Мақсұтқа кездесіп сөйлесіп ек, содан сіздерді көріп әдейі келдік. Бәріміздің толып жатқан шеріміз бар... Сондықтан ішіңкіреп жүрміз *(Даяшы бөтелке, стакандар қояды. Сыдық құяды, ішіседі.)*

Сыдық. Шер... не қылған шер? Еш нәрсеге шерлену де, впечатляться ету де керек емес...

Сұлтанов. Біз де оншалық салбырап жүргеміз жоқ. Жалғыз емеспіз. Бірқатар шәкірттің ішкі настроениесі біз жақта... Жаңа да талаймен сөйлестік...

Сүлейменов. Өйткенімен көбі көріне алмады ғой бүгінгі мәжілісте. Есіттіңіз бе? *(Сыдыққа.)* Бүгін кешке шейін жалпы студенттер жиылысы боп, энеугі тізімдегі 10-ымызды чисткамен шығаратын қаулы жасады... Жасатқан Есен, Темірбеков, Қадिशалар... Өзіміз тәуір-ақ айтыстық..

Сұлтанов. Бірақ, тәуір студенттің көбінің бұғып қалғаны рас. Бой көрсете алмады...

Сүлейменов. Енді не істейміз? Өстіп басқа өрпете береміз бе? Жоқ, бір қайыру бола ма бұларға да... Не айтасыз?..

Сыдық. Саспаңдар... Сендердің мәселеңді де, олардың мінезін де кіндік алдына қоямыз.

Сұлтанов. Соған мезгіл әбден жетті енді...

Сыдық (күліп). Жалғыз-ақ сендер жікшіл болып кетпендер, тегі... Өздеріңнің жайларыңды және ана басқарушылардың мінездерін шәкірттер арасына ашық қойып, ашық сөйлендер...

С ұ л е й м е н о в. Білеміз әйтеуір, бұлардың ісі тереңдеп барады. Тіпті осындағы бәрлеріңе қарсы характер қылып жүр Темірбеков.

С ы д ы қ. Істесін. Қайта сондайларын ашындар. Онда жікшіл олар болып шығады. Солай өз қаруын өздеріне қарсы төсеңдер... Ал, біз үшін сендер қауіп қылмандар (*Күліп.*) Құдай сақтар...

Қадиша, Есен, Темірбеков кіреді. Қолдарында папка, портфельдері. Түстері деловой. Білектері сыбанулы. Жұмыс істеп, шаршап шыққан кісінің ажары бар. Орын қарасып тұрады.

5-көрініс

С ұ л т а н о в (*бұларға қарап, мастау қозғалыспен*). Ә, ә, қош келіспіздер... Темірбеков, міне, мына жақта бос орын бар.

С ы д ы қ. Иә, мұнда, мінеки, бос орын бар, келіндер, Есен!

Е с е н (*қозғалып*). Дұрыс, отырсақ отыра салайық. (*Отырысады. Анау үстел ішіп-жеп жатады. Мыналарға даяшы сыра, закуска әкеледі.*)

С ұ л т а н о в (*ішіп алып, Сұлейменовпен ымдасып, Есендерге сұрлана қарап*). Е, Темірбеков, қалайсың?

Т е м і р б е к о в (*салқын жүзбен*). Ие, не демексің?

С ұ л т а н о в. Не, дейін? Жәй әншейін күйінді сұраймын. Блғи тұтаным тұрасындар-ау.

Т е м і р б е к о в. Ұқпаймын мен ондай сөзді. Ізденіп отырсың ғой өзің!

Қ а д и ш а. Тұтанған деген не деген сөз? Соқтығу ма бұл?

С ұ л т а н о в. Іздену, соқтығу болушы ма еді біздей кісіде? Сендердің беттеріңе кім шыдасын!

С ұ л е й м е н о в (*сөзін бітіртпей*). Қолдарың қанданып, ауыздарың майланып тұрған жоқ па?

Е с е н (*Сұлейменовке*). Азамат, ішсең бетіңмен іш. Мынандай қисынсыз жерде қалай болса солай сөйлеме!

С ұ л е й м е н о в. Иә, не бола қапты? Бұл жерде бөтен кісі жоқ!

Е с е н (*жылдам*). Кісі болсын, болмасын (*Қатаңдау.*) Неме-не елдегі атқамінердің бұралқы сөзін әкеп отырсың бұл жерге!..

С ұ л т а н о в. Атқамінер... бұралқы... Солай деу үшін әуелі өзің аман ба екенсің сондайдан. Оны да бір байқау керек-ау, тегі.

Сыдық. Қой, ондай керексіз, жайсыз сөздерге барыспаңдар (*Даяшы келеді, ақша төлеп жатады.*).

Есен. Жоқ, тоқтатпа, айтсын, айтып болсын. Иә, ағыт әр жерден жиып-тергенің болса...

Сүлейменов. Жиып-теретін біз емес, сендерсің, әркімді сауырлап, қуып, тың тыңдап...

Қадиша. Сенің ниетің: еркіңе жіберіп, шәкірттер арасын бүлдіртіп қойса дейсің ғой... Біз үйткізе алмаймыз.. Әрине, қуамыз...

Сыдық. Қойсаңшы, шырағым, сен...

Темірбеков. Неге қояды? Қоймайды (*Сүлейменовтерге.*) ВУЗ-дан кумақ түгіл, басқа жерлерден де аластап шығарамыз.

Сұлтанов. Адырағал... өстіп құтыра берем дейтін шығарсың. Аяғың аспаннан келіп қалып жүрмесін...

Қадиша. Мыналар бүгін соқтығуды тілеген екен!..

Есен (*үстелді қатты қағып*). Соктығып кара... Білемін мен сенің сырыңды. Төркініңді де танымын. Сүйенішің бар шығар сеніп жүрген... бірақ ол ініңе де су құйылады. Кеңес өкіметі ешкімді де бос шолжаңдатпайды, өйтіп.

Сыдық (*сұрланып*). Ол не деген сөз? Не жұмбағың ол? Өзің талайды қағытып отырсың ғой?!.

Есен (*орнынан тұрып*). Қағытамын. Керек болса міне, шынын да айтамын (*Қолын Сыдыққа созып нұсқап тұрып.*) Мыналардың бәрін кеңес тәрбиесінің жолынан тайғызып, азғындыққа жеткізген міне сенсің, Хасенов? Институттың ісшіл, дұрыс тіршілігі бұзылды. Соған кінәлі сенің мінезің, сенің теріс салт-санаң!

Сыдық (*тұрады, өзгелер де бірге тұрады*). Ей, жолдас, сандырақтама. Қазақтың игілігіне арналған істі Хасенов өмірінде бірде-бір рет бұзып көрген емес. Ол бар қазаққа мәлім. Сенің оттаған сөзің керек емес. Мен сенімен салғыласуды бойыма мін деп санаймын, білемісің? Сондықтан сөйлеспеймін де сенімен!

Есен (*кекетін*). Иә, саған ұсынса қол жете ме? Сен ірісің ғой! (*Ол үстелді саусағымен қатты қағып.*) Жетті. Болды енді. Институт іші сенің мінезіңнен сайлау басына айналды. Мектеп ылғи күбір-күбір, жыбыр-жыбыр пәле ұясы, контрреволюцияның

мекені болды. Қанатыңның астында кімдер жоқ сенің?.. Танымайтын, сезбейтін шығармыз? Жетті... ертең мен білдіремін кіндікке осының бәрін.

С ы д ы к. Мен сендейдің сандырағына жауап бермеймін, бергім келмейді. Сен түгіл сенен зорын да менсінуім екіталай, білдің бе? Ә, сенің жазбаған доносың ғой... Әрине, сендер соны істемей, нені істейсің? Істе, істе... *(Жүре береді, қасындағылар бірге кетеді.)*

Есен *(ұмтылып)*. Ой, дұшпан! *(Қасындағылар ұстап жібермейді. ұйқы-тұйқы.)* Дұшпан... *(Сыдық естіп бара жатады.)* Дұшпансың сен! *(Жолдастарына Сыдықты нұсқап тұрып.)* Міне, жаулықтың жуан, терең тамыры!..

Шымылдық.

ЖЕТІНШІ СУРЕТ

Институт клубының бір бөлімі. Бұнда жиналыс. Сахнаның жартысы, клуб сахнасы. Онда жиылыс басқармасы: Есен, Қадиша, Әбіш, Оспанов. Оң жақта, төменірек – залдың бір шеті. Қатар-қатар орындықтарда оқушылар. Араларында, алдыңғы қатарда Лала мен Мүсілім. Екінші қатарда отырған Сыдық, Максұт, Батырша, Сейткерейлер де көрінеді. Авансценаға жақын трибуна. Шымылдық ашылғанда Жағыпаров Ғани сөз сөйлеп тұрады.

1-көрініс

Ғ а н и. Иә, біз қазір шынның шыны, сынның сыны айтылып, сырдың да сыры ашылатын ұлы өткелге келдік. Ғасырлар, тарихтар бойына тамырын терең жайған, терең көмген тәртіпке селдей соққыны жасамақпыз. Қазақстан топырағында бұл азиятщина, жабайылық, надандық, қараңғылық тамырына балта шабу... Алып қадаммен, берік, нық басқан қадаммен ғана біз ескіліктің бәрін серпіп тастап, жаңа өмір, жаңа дәуір – социализм заңына бет түзейміз... Ауылдағы капиталшылдық, ұрушылдық, бектік, байлық тамырын қырқамыз... Бұл ұлы кезең біздің ішімізді сұрыптайды. Алдына сенбеген, артын қимаған, қиындықтан қорыққан қобалжуы көп, тайғақ дос бізбен болмайды. Осы іздену, тартысу, қиналу арқылы жаңа күнге өтемін деп өзіне-

өзі сенген, пролетариатты ісімен сендірген адам ғана бізбен ереді. Қобалжушылар партияда болсын, жастар ішінде болсын, өзгеде болсын, енді бізден айырылады. Жабысам десе де жабыса алмайды. Жыртылып айрылады. Міне, осындай заманда сондай майданның азаматы болады деп тәрбиелеп келе жатқан еңбекші, кедей қазақ жастарын әлдекімнің жетегіне, арбауына бере алмаймыз біз... Алдаймын, адастырамын дегенді кім болса да аластаймыз, қуамыз... Білеміз біз, ондайдың бәрі сендерге келгенде өтірік қамыққан, қайғырған боп келеді. Қазақ үшін қан жылап, түн ұйқысын төрт бөліп жүрген кісім боп келеді.

Ұлтшыл, ұйымсыз барсың, ұлтшыл жастар және ұлтшыл ортақшылдар барсың... Иә, бұл жасырын емес... Білеміз барсыңдар... Міне, бүгін партия, өкімет атынан айтамыз: болды енді, ол сияқты ертегі заманның жырлары. Тұтынғаның сол болса сен жаңағы азиятщина, жабайылық, реакция тобындасың... Өзің не десең үй де, бірақ объективно, тарихша сен сондасың. Алға бастаған өмір, тарих ұранын қостау орнына, отрицать ету сенің бар мазмұнынды ашады... Енді міне, айтыңдар, кімдіксіңдер? Мінгірлемей, беттеріңді ашыңдар. Біздік болған бізбен, біздік еместерің шық, шығасың қарсы бетке (*Қолындағы запискаларды жоғары көтеріп.*) Міне, маған берген запискалардың кейбірінен көріп отырмын, кейбір жастарды осында ұя салған дерт адастырған, қаңғытқан көрінеді. Білесіңдер ме, мұнда төңкеріс дұшпандарының сөздеріне шейін сөйлеп отырғандар бар. Кім сөйлетті, кім адастырды, не деп адастыңдар, – қазір ашып айтыңдар... Бұғып қалам, білінбей қалады екем демендер... Мұндағы жастар бар... Сол жастарды бастаған, атағы болмаса да пролетариат ісіне, партия ісіне тазалығы, беріктігі күшті болған жолдастар бар. Солардың көзі бәріңді де көреді. Табады... Атағы, аты бар асқақ жау біздің ол жастарды елеусіз, атаксыз, тәжірибесіз әлдекім деп санаған шығар. Бірақ біздің партияның, большевик партиясының: қатардағы, құба төбел көптің бірі боп жүрген адамдардың ішінен, мықты жауға “табандап ұрып тап жығатындай” нық соққы, большевик соққысын бере білген адамның шығуы қандай жақсы!.. Қандай белгі!.. Біле білсе біздің күшіміздің қандай берік, сенімді күш екенін соның өзі де

танытуы керек. Пролетариат тобының әрбір звеносы пролетариатша, болат, құрыш екенін соның өзі де сездіруі, таныстыруы керек. Иә, рас... Бұның өзі де сабақ жатқа... Жауға... Оған қарсы сенің кейбіріңнің сеніп жүрген күшің бар шығар... Бірақ ол сендер көріп жүрген күштің бәрі бізбен, партиямен ғана күшті... *(Қолымен үстелді қағып.)* Егер партия жолынан жырылып, қикақтап көрсін. Күшінен, түсінен не қалар екен?

Біз мұнда үлкен тазарту жүргіземіз... Ол тазарту бастан аяққа дейін болады. Институттың бүгінгі тірелген тығырығы еріксіз соны керек қылады. Бұл тығырық терең тамырлы көрінеді. Осыған қарай талайдан бұрмалап әкеле жатқан, сендерге белгілі де, белгісіз де, көрінбей істейтін де, қыңыр-соқыр күштер болған көрінеді. Енді соның бәрін тазартамыз... Ашыңдар, ат салысыңдар... Өз міндерінді сонымен түзендер... Алдымен сөз сендердікі, адасқан жастар!.. *(Тоқтайды. Қол шапалақтау. Орынында бір тұрып, бір отырып, Лала көп шапалақтайды. Фаниға бейілін көрсетуге тырысады. Басқарма өзара сөйлеседі. Фани барғанда барлығы бір нәрсені айтып, Фани мақұлдайды.)*

Е с е н. Жолдастар, Фани жолдастың баяндамасы да, сұрақтар, запискалар бойынша берілген жауабы да осымен тамам болды. Сөйлеймін деп жазушылар саны 90. Енді басқарма айтысқа кірісуден бұрын он минут үзіліс жариялауды мақұл көреді.

Д а у ы с т а р. Дұрыс... дұрыс...

Е с е н. Қарсы кісі жоқ па? *(“Жоқ”, “жоқ” деген дауыстар.)* Олай болса он минут перерыв! *(Залда, басқармада да қозғалыс. Тұру, жүру. Сыдық Фаниға жақындайды. Фани қасынан орын көрсетеді. Сүлейменов, Мақсұт оқшауырақ.)*

С ү л е й м е н о в. Бізге шығу керек пе, жоқ па? Сөйлесек қайтеді осы?

М а қ с ұ т. Жоқ, керек емес. Шиеленістіру қажет емес.

С ү л е й м е н о в. Батыршаларды шақырыпты Жағыпаров сөйлеспек.

М а қ с ұ т. Солай ма? Ендеше *(күліп)* қатасын мойнына алып, солар сөйлеуі керек. Сейткерей сөйлесе тіпті шынын айтар. Өзгеріп жүрген кісі ғой. Тыңдайық, не қызық болар екен! Тыңдай беріндер!

2-көрініс

Ғ а н и (*бір записканы Сыдыққа беріп*). Міне, қарашы мынаны... Бұның аты не?

С ы д ы қ (*алып жатып, салқындау*). Немене, не депті?

Ғ а н и. Не дегені сол... Қазақстанның ағылшын отарынан не айырмасы бар, хатшының ағылшын жандаралынан не өзгелігі бар дейді? Міне, не үйренген оқушыларың! Мұны не деп ақтайсың?.. Айтшы, кәні?

С ы д ы қ (*қарап шығып*). Ең әуелі мұндағы жастың бәрі бала емес. Көпшілігінің әр алуан жап-жақсы дайындығы бар. Өздерінің әр нәрсеге сыны, шарты бар қоятын.

Ғ а н и. Ие, сондықтан?

С ы д ы қ. Сондықтан бар сөзін үйретінді деуің орынсыз!

Ғ а н и. Қайдан алды бұл пікірді? Бұл настроение неден туды?

С ы д ы қ (*таңданған боп*). Айналадағы өмірден алған шығар. Қайдан алушы еді? Сендер бірбеткей, ойланбай, арттарыңа қарамай, бұрап, майлап қойған машинадай, бұйырған бетпен шауып келесің. Бірақ осы ойланамысыңдар?

Ғ а н и. Иә, партиядан қыңыр жайылатын ойды неге ойламайсың дейсің ғой? Әйтпесе Хасенов те, хасеновшілдік те болар ма еді?

С ы д ы қ. Әрине, жоғарыдан айдар тағып беріп, осының артынан қалма деген соң, сен сенімін ақтамасқа болар ма? (*Әбіш келіп тыңдайды*.) Бірақ ат қоя білетін сен ғана екем деп ойлама. Өз атың кім сенің, білемісің?

Ғ а н и. О не деген сөз? Ашып айтшы, кәне?..

С ы д ы қ. Осы орынға отырып, дәрежеге ие болып көтерілгеннен бері қарай үлкен мәселеде бірде-бір өз пікірің, өз бетің болып көрді ме, осы? Сондайың болса, соны жарыққа шығарып, атап тартысып көрдің бе? Олай болса сенің атың кім болады?

Ғ а н и. Ата, айт... мен сендей өз бетімше байшыл, ұлтшылдар пікірін тасымаймын. Өтірік айтпаймын... Айтсам партиядан бірмін. Партия мақұлдаған пікірді айтамын.

С ы д ы қ (*кекетін*). Япырай, не қылып ғана туа қалған десеңші? Партия жолынан бірде-бір уақыт не артық, не кем

түспес болар ма? Бірақ сонда шын үлкен, шын іргелі мәселені сенімен сөйлесе ме әуелі... айтып көрші?

Ғ а н и. Ә, бәсе, солай сөйле... менің сенімен де сөйлесуім керек еді. Жақсы аштың арманыңды... Сен ұйым адамдары, ұйым тәртібі туралы жау айтатын сөзге көшкен екесің. Бетіннен жарылқасын... Енді, біл бірақ, сенің жолың ашық залалды... айқын жаулық жолына ауысыпты (*Записканы көрсетін.*) Келген, келтірген нәтижең міне... Сенімен кімше сөйлесу керек... ашылды...

С ы д ы қ. Аяма, қорқытам дейтін шығарсың. Шырағым Хасеновтің ол үйренген қоқайы... Ондай сөз саған ғана кұбыжық...

Ғ а н и. Әрине, сенің жақсы мен батырың ұйым адамы, еңбекші жоқшысы болмасқа керек. Білеміз... Қайта кім соларға қарсы болса, соны батыр дейсің. Рас, біз ондай емеспіз. Ол сандырактан кеткеміз... шүкірлік. Онда қазақтың саналы еңбекшілі, бағыты дұрыс партейці де кеткен бұ күнде... Қазір дерттен арылып келеміз. Сен қалсаң соны мақтаныш қылатын шығарсың, бірақ игілікке қарай сен көп емессің?.. (*Әбішке қарап.*) Солай ма, Әбіш? Сен не дейсің?

Ә б і ш. Маған Сыдықтың бұл пікірлері жат. Мақұлдай алмасақ керек.

С ы д ы қ (*Әбішке*). Ә, солай ма? Солай шығар, әрине...

Ә б і ш. Әрине, бұлай деу адасу, шектен асу.

С ы д ы қ. Айтарсың... айтарсың... (*Ғаниға.*) Бірақ сыншылымыз кейінгі өсетін жастар, кейінгі партейцтер болар. Олар сендер ғана соғылып шыққан қалыпқа соғылып шықпас.

Ғ а н и. Ә, дәмеміз алыста... әрине...

С ы д ы қ. Мезгіл пісіріп, толтырып шығарсың соларды. Сонда талай сені мен біз сияқты асылдар қайта бағаланар... Сонда көрерміз...

Ғ а н и (*күлін*). Партейц деп бояған боласың. Одан да шыныңды-ақ айтсаңшы. Ұлтшылдар тарихшысы болса осы заманның тұрғысы мен емей кім дейтін сенсің ғой... Бірақ біз тарихтан жеке орын аламыз деп мақсұт қылмаймыз...

Ескерткішім еңбекшінің, партияның бірігіп тұрғызған ұлы дүкені болса, бізге мақтан да, бәйге де сол (*Батырша, Сейткерей шығады.*) Жарайды біз бір-бірімізге қандық қой. Бұдан басқа сөзің жоқ қой?

С ы д ы қ. Жоқ...

Ғ а н и. Ендеше, тоқтайық...

С ы д ы қ. Тоқтатсаң тоқтат!.. (*Сызданып жалғыз кетеді.*)

3-көрініс

Ғ а н и (*Батырша, Сейткереймен амандасады.*) Иә, мен сіздердің екеуіңізбен де сөйлеспекшімін.

Б а т ы р ш а. Иә, бізді жаңа сіз керек қылады деген соң келдік.

Ғ а н и. Мұндағы жайды сіздерге қайталап айтудың қажеті жоқ. Сіздер бұрынғы алашорданың басы қып жүрген адамдарының бірісіздер. Соны көре-біле тұра біз сіздерге мүмкіндік бердік. Жағдай жасадық... Ол сын еді... Және пайдалы іс істей алса істесін деген сенім де еді... Ал, бүгін мынандай үлкен іс шықты. Жұртшылық көзіне сіздер бұдан оқшау тұрған кісі боп саналмайсыздар. Ол мүмкін емес... байланыстысыздар...

С е й т к е р е й. Қалайша, немен байланысады? Тағы көлеңкеге қарап тон пішу ме, жоқ дәлел бар ма? Әлде біздің жайымызға келгенде дәлел деген керек емес болады ма?

Ғ а н и. Өйтіп ақталу сізге де дағды болған шығар. Бірақ онымен ақталып, аршылып кету қиын. Сөздің қысқасы...

Б а т ы р ш а. Иә, бізден не тілейсіздер, соны айтыңызшы?..

Ғ а н и. Октябрь төңкерісінен бері 11 жыл болды. Содан бері сыртпен сыпайы кісі болып, ішті бөлек салып жүрген еп пен айла, мақта мен білте дегендердің өрісі бітті. Енді бетті ашасыз. Шынды айтасыздар... өздеріңнің кеңес ісіне кіріскеннен бергі: жалпы бағыттан басқа боп, өздерің боп тығып, тығылып, қарсылық істеп жүрген жайларыңды айтасың. Бұл күнде сол жаңағыдай бар Қазақстан жұртшылығына мәлім жүрістеріңді теріс деп түсінесіздер ме, жоқ па? Түсінсеңіздер, соның төңкеріс үшін теріс, залалды мінез, залалды настроение екенін ашып айтасыздар... жараймысыңдар... бармысыңдар осыған... жокпысыңдар... соған қазір ашық жауап керек...

Сейткерей. Бұл шарт қой... Олай болса ашып айтарсыз, істелмесе не демексіз?..

Ғани. Істелмесе біз өз қорытындымызды жасаймыз. Бұл шарт, бірақ сауда емес... Біздің сіздермен бұл соңғы сөзіміз... Және бұған келтіріп отырған сіздердің іс мінездеріңіз. Ең ақыры міне, мына бүгінгі институт мәселесі... Кәні, не дейсіздер? (*Батыршаға.*) Мысалы, сіз не дейсіз? (*Есен келіп тұрады.*)

Батырша. Сіздің бізге ғана қадалғаныңыз қалай? Тіпті ұлтшыл біз емес (*Өтірік күліп.*) Осындағы өздеріңнің коммунистерің десек не дейсіз? Ал, тіпті (*Күледі.*)

Ғани (*салқын*). Ол өз бетімен. Қазір сөз сіздер туралы.

Батырша. Олай болса шынды айтайын. Мен өзіміздің бұл сөзіңізді дұрыс көрем. Тіпті осы жұрттың жаласы ылғи алдымен бізге жабылатын болса (*күліп*), одан да солардан аулақ болам... Тек сұрайтыным: бұдан соң не айтсаңдар, өзім істеген істі айтыңдар... Мен жасыңды да, коммунистің де білмеймін (*Күліп.*) Тегі, осы не өзі? Кім ұлтшыл боп шықса соның түбі біз боламыз да отырамыз... Міне, мен айтамын енді... бірақ ендігәрі ұлтшылдарыңды менен аулақ тарт (*Күледі.*)

Ғани. Дұрыс... қазір соныңызды сөйлейсіз ғой онда?

Батырша. Қазірге тым тығыз болды ғой... Дайындалуым керек еді.

Ғани. Дайындалу қанша қажет?.. Сөйлейсіз... дұрыс па?

Батырша. Дұрыс...

Ғани (*Сейткерейге*). Кәні, сіз не дейсіз?

Сейткерей. Мен не дейін. Мына кісі сөйлемек болды ғой... сол жетер...

Батырша (*күліп*). Жоқ, мен сен үшін сөйлемеймін... Менен аулақ, шырағым...

Сейткерей. Жоқ, қалжыңдамаңыз... Шын айтам, әрқайсымыз бірдей исповедоваться ете бермей-ақ қояйық та...

Батырша. Жоқ, мен де шынын айтам, өз сөзіңді өзің айт (*Өтірік күліп*) Өзім топ деген жаладан құтыла алмай жүргенде сенің мынауың бір пәле ғой, жаным.

Есен. Е, солай, өзіңізге ермей бұлтақтаймын деген болса, жырып тастаңыз...

Ғ а н и (*Сейткерейге*). Кәні, не дейсіз?

С ей т к е р е й. Менің бұл шәкірттерге адал, таза қызметтен басқа жазығым жоқ. Сондықтан бұл жерде шығып, жоқ қатанды мойнына ал деу орынсыз деп білемін.

Ғ а н и. Сіз қияламай, анық жауап беріңіз...

С ей т к е р е й. Анық жауап болса, мен бұл жерде сөйлемеймін. Сөйлесем Қазақстанда болатын өлкелік съезд, конференциясының бірінде сөйлеймін. Жалпы ұйымсыз оқығандардың, соның ішінде өзімнің де бұл күнге шейін болған мінез, ісіміз туралы жаңа көзқарас, жаңа сыным бар. Соны жұртқа түгел естілетін қылып, толық айтамын.

Е с е н. Ол керек болса, уақытында оны да айтасыз. Қазір мұнда да керек. Онда айтам деп бекінгенде енді мынадан қашасыз ба? Бұл түсініксіз ғой.

Ғ а н и. Сіздердің тіл емізулеріңіз жетсе керек осы. Толқуыңыз – бетті ашпау... Оныңыз да бүгін бізге қосыла алмағаныңызды көрсетеді. Не дейсіз?..

С ей т к е р е й. Жоқ, шәкірттер алдында сөйлей алмаймын. Бұнда кінәлі емеспін.

Ғ а н и. Солай ма?

С ей т к е р е й. Солай... Аяқтағы суға ағып өле алмаймын.

Ғ а н и. Е, оны көрерміз... (*Сөзді тоқтатып, Есенге.*) Кәні, жаңағы жолдастар бар ма, сөйлесейік! (*Сейткерейлер тұрып кетеді.*)

4-көрініс

Е с е н (*сол жаққа қарап*). Ей, жолдастар, бері келіндер! (*Әбиш, Оспанов, Қадияш, Темірбеков шығады.*)

Ғ а н и. Жә, жолдастар, қазір біз біраз сөйлесіп алайық... Мәселе осының бәрінен шығарылатын қорытынды мен жаңа адамдар туралы...

О с п а н о в. Иә, шет жағасы шешілді ғой өзі...

Е с е н. Шет жағасы емес, бәрі де шешілді.

Ғ а н и (*үстелді қарындашпен тықылдатып*). Сөздің қысқасы: біз директорды түсіріп, орнына әзірше мына Әбішті

қалдырамыз... Жиылыс ашылған соң бұл естіріледі. Екінші: жастар ұйымының хатшылығынан Малдыбаевты шығарып (*бәрі Қадишаға қарайды*), Қадиша жолдасты ұсынамыз... Ә, хатшылығында баяғы Есен өзі қалады. Оспанов директор орынбасары, Темірбеков әрі бюро мүшесі, әрі бар институттың әр жерінің керекті пресі (*бәрі күледі*) болады. Солай ма, жолдастар?

Қ а д и ш а. Солай. Ал, тазарту туралы қалай болмақ? Ол жайынан не айтылады?

Ғ а н и. Тазарту: әнеугі бұдан шығарылған алты шәкірт, онан соң үлкен тізім бойынша өзге ВУЗ-дан 10 студент тазартылады...

5-көрініс

Малдыбаев келеді. Бұлар оған қарап тоқтайды.

Ғ а н и. Иә?

М а л д ы б а е в. Мен осы жиылысқа біраз сөз айтсам деймін. Соны сіздермен согласовать етсем деп ем.

Е с е н. Иә, не айтпақ ең?

М а л д ы б а е в. Мен қаталастым... Мына Хасеновтің әсерімен ұйым жолынан алыстаңқырап, адасып кеттім... соны мойныма алғым келеді...

Қ а д и ш а. Ә, ә, солай ма? Мен сенің мінезің туралы бәрібір сөйлемекшімін қазір. Кеш те болса есіңе түскен екен...

Т е м і р б е к о в. Сөйлегені теріс болмас... Айтсын тыңдайық (*Өзгелерге қарайды.*)

Ғ а н и. Сөйле, жарайды, тыңдайық. Сенің мысалың бұл жұртқа жақсы сабақ болуы керек.

М а л д ы б а е в. Білгенімді айтпақшымын өзім де ...

Ғ а н и. Жарайды... жарайды... Онда сөйлейін... Не айтатыныңды өзің біл. Біз нұсқамаймыз... Иә, әзірше... (*Тоқтайды. Малдыбаев кетеді.*)

Қ а д и ш а. Жә, осымен қатар мұндағы ұлтшыл ұйымсыздар туралы да бағыт беру керек қой.

О с п а н о в. Онан соң жаңағы Малдыбаевтай болмаса да, (*күліп*) ол өзімен кетсін, түрсіз, (*Әбішке қарап*) отағасы,

шәкірттердің сізге қарап та біраз бөксе басты болғаны бар-ау... Сөздің шыны керек те, мәселенки. Сондықтан сіз де біраз өз жайыңыздан выступатьтау дұрыс болмас па екен?

Ғ а н и. Рас айтады. Әбіш, сен ең болмаса барлық уақиғаға салғырт қарап, шабандап қалғансың.

Қ а д и ш а. Ол рас... Сөйлеп өту керек.

Е с е н. (Әбішке). Иә, оны жұртқа айтқызбай, өзің істеу керек.

Т е м і р б е к о в. Бұл қажет.

Ә бі ш. (басын изеп, салмақпен). Білемін. Мен оны өзім де ойлап жүрмін.

Ғ а н и. Сол... (Тоқтап, Қадишаға.) Ал, анау ұлтшылдармен бұндағы ұлтшылдық, байшылдық туралы бәріміз де сөйлейміз. Әлгі Батырша сөйлемек, ол сөйлесін. Бірақ шын ниет жоқ. Қулық. Бәрібір оныңда құны шамалы. Тегі, бұлармен құдалық сөйлесе беруді тоқтатармыз.

Қ а д и ш а. Рас... Жетті, осылармен арбаса беру.

Е с е н. Түбі дұрысы сол шығар.

Ғ а н и. Әзірше беттерін ашып, істерін жастарға әйгілете беріңдер... Жә! Енді осымен тоқтаймыз ғой.

Е с е н. Болды енді... Меніңше басқа сөз жоқ...

Ғ а н и. Кәне, аш олай болса қайтадан жиылысыңды.

Е с е н. (қоңырауды шалдырлатып қағады). Жолдастар... жолдастар... орындарыңа, жолдастар! (Алдыңғы қатарға жұрт отырып жатады. Қоңырау.)

ШЫМЫЛДЫҚ

СЕГІЗІНШІ СУРЕТ

Сахна екі қатар. Жоғарғысы күн түсіп тұрған үлкен балкон. Жиегі перила. Төменгі қатар кішілеу коридор. Институт үйінің бір бөлімі. Жоғарғы балкон бойында қызулы, көңілді жастар. Топ-топ болып күліп, ойнап, ән салысып, ерсілі-қарсылы өтеді. Үстерінде мейрам киімдері. Анда-санда пионерлер топтары да өтеді. Бұларға комсомол жастары бастық. Төменгі коридордың жоғарғы жиегінде әндетіп жүріп, ұрандар жапсырып жатқан комсомол қыздар, жігіттер топтары бар. Бір шетте жұпыны киім киген Оспанов бояуымен ұран жазып жатыр. Анда-санда Темірбеков, Қадишалар да келіп, ұран жапсыруға

жәрдемдесіп кетеді. Ұрандар бірінші май мейрамыныкі. Балкондағы жастардың барлық қозғалысында 5-суреттегі көрініске қарсы шын үлкен ынтымақ, бірлік, қуаныш көрінеді. Шымылдық ашылғанда біразға шейін астыңғы коридор бос. Аздан соң Сүлейменов, Сұлтанов шығып, аңырып тұрысып, ақырын күбірлеседі.

Екінші жақтан (төменде) Батырша, Сейткерей шығады.

1-көрініс

Сейткерей (*қол ұстасып амандасып, Сұлтановқа*). Иә, комсомолға қайта ал деп арыз бермек емес пе ең, бердің бе? Не деседі?

Сұлтанов. Берген болып ем (*Күліп.*) Алмаймыз дейді.

Сейткерей. Е, кіндікке арыз беру керек. Іздену керек қой. Құр не шығар деп қала бермей, тартысу керек емес пе?

Сұлтанов. Соған тіпті жабыса бермек ниетім де жоқ. Шынына келсек (*қозғалып*), осы күнде ойымыз қайта басқа жақта... Сіздермен сөйлесейік дегеніміз соның жайы.

Батырша (*Сейткерейге*). Сен қаламысың? Мен кетемін (*жүруге ыңғайланады.*)

Сейткерей. Жо, мен кетем... Кішкентай тұра тұрсаңызшы...

Сүлейменов. Біз сіздермен аз сөйлеспекші едік.

Батырша. Не сөйлесесіңдер? Не сөз болушы еді?

Сұлтанов. Болады ғой азын-аулақ сөз. Үркесіздер ме өздеріңіз бізден? (*Күліп.*) Қалайсыздар?

Батырша. Ой, шырағым, бұл күнде ондай сөзді не қыласың. Тіпті үркетініміз рас... Көрмеймісің? (*Жалтақтан*) Сендермен енді сөйлесуге де болмайды тіпті. Өздерің білесің ғой...

Сүлейменов. Е, құдай-ай, солай екен деп өле қалайық па? Бізді бәрібір сіздерге байлады. Біз қаша алмаймыз. Бұрын да қашқан емеспіз. Бізге қашпаған соң сіздер қашасыздар ма?

Батырша. Қашу бәріміз үшін керек, білдің бе? Қашпағанда не таптық? Табасың кәні, айтшы? Кешегі институт жиналысында мені сөйлеткенің бе? Айтар сөзім бе еді сол менің? Табысың сол ма?.. Не боп, не боп барамыз?

Сүлейменов. Е, ол табыс болмаса да, залал емес... Тіпті де залал емес... Несі бар?

Сейткерей. Жоқ, бұның бәрі олай емес... Впрочем, қалайда артық сөзге жол бермейік, тегіс сақ болу керек. Ол рас. Одан бәрі де жасырын бірдеңе істеп жүрген кісі жоқ. Мен солай деп түсінемін. Сондықтан, әрине, таныстықтан қашуға болмайды...

Сұлтанов. Біз құр ғана таныстық емес... Сіздерді бұрынғыша саяси басшымыз, сол мағынада ағамыз деп білеміз. Және сөздің шыны, қазіргі айтпағымыз тіпті солардың жаласын ақтайық дейміз.

Батырша (*жылдам*). О не деген сөзің?

Сұлтанов. Ол мынау: біз әзір азбыз... Бірақ...

Сейткерей (*күліп*). Аз болғанда үшеу-ақпыз десеңші.

Сүлейменов. Жоқ, бар шығар, табылар тағы да!..

Сұлтанов. Иә, аз болсақ та біз сияқты наразы жастардың пікірін, көзқарасын бір араға жиып, жүйе жағына негіздеп, дәлелдеп, түп бағытымызды айтып, бір саяси бет белгілемекпіз. Осыған не дейсіздер?

Батырша. Шырағым, сен не айтып тұрсың өзі? Мен ұқпайым ондай сөзді...

Сүлейменов (*саспай, салқын*). Қалайша дейсіз? Бүгін ұқпай қапсыз. Кеше ғана емес пе еді, осы дәл сіздің мынау Сұлтановтарды жақсы жігіт деп мақтағаныңыз?

Сұлтанов. Ол ғана емес. Сөздің шынына келсек, мен осы настроениені сіздерден алдым. Осы бағытым сіздердің сөздеріңізден туған бағыт десем не дейсіз?

Батырша. Қой... қой... шырағым... Тіпті мына жастар қалайсындар сендер өздерің?

Сүлейменов. Япырай, олай сөйлеспейік те!.. (*Қалтасынан қаттылау қағаз шығарып алып, Батырша, Сейткерейге ұсынып*) Міне, осыны оқып, пікір айтыңыздаршы.

Батырша (*шошынып*). Бұл не?

Сүлейменов (*саспай*). Бұл әлгі мына Сұлтанов айтқан!..

Сейткерей. Қой, мыналарың не?.. Пәле ғой, шырақтарым, мыналарың.

Батырша. Жоғалт... жоғалт. Шашпаң (*Тап беріп қағазға, Сүлейменовпен тартысып, бір шетін қос-қолдап уқалап.*) Ендігі қалғаның жазылған документ беру ме?!.

С ұ л т а н о в *(Тап беріп Батыршаның қолынан ұстан).*
Е, қойыңыз әрі... *(Қағазды босатып жұлып алып.)* Сіз тіпті
көлеңкеңізден қорқатынға жеткен екенсіз...

С ұ л е й м е н о в *(басын шайқап күліп).* Ә, өз жемісіңіз бұған
жеткенде у көрінді ме? Бірақ осымен бізді жемдегеніңізді не
етейік!?. Калечить ету ме еді ниетіңіз?!

Б а т ы р ш а. Мен мұндай сөзге жоқпын. Айтқаным жоқ,
мінеки... Егер сөйлесем десе мына Сейткереймен сөйлесе
беріндер... *(Кетуге ыңғайланады.)*

С е й т к е р е й *(күліп).* Тоқтаңыз... тоқтаңызшы... *(Ана-
ны тоқтатып, өзі де жүруге ыңғайланып.)* Сендер үркітіп
жібердіңдер ғой *(Батыршаға.)* Бір минут, мен де сізбен бірге ке-
тем... *(Жастарға.)* Сендер бұндай сөзді қойыңдар... Бұл негізінде
орынсыз, теріс. Біз, әрине, сендерге сенеміз, сондықтан айтамыз
бұл мәслихатты да. Бұлардың қай жағынан болса да ылайық емес...

Б а т ы р ш а. Жүр... жүр енді... Менің бір асығыс жұмысым
бар...

С е й т к е р е й. Ал, кеттік *(Жастарға.)* Иә, солай, шырақта-
рым *(Екеуі де кетіп бара жатады.)*

С ұ л т а н о в. Жарайды... жарайды... *(Сүлейменовке)* Сенген
қойым сен болса-а-ң... *(Ысқырады.)*

С ұ л е й м е н о в. Осыны да “аға, аға” деп, пәленнің бастығы,
пәлендей атағы деп кісім қып жүрді-ау... Не қасиеті үшін?..
Жұмбақ *(Екеуі де үндемей тұрысады. Дағдарыс.)*

2-көрініс

Балконға Темірбеков, Қадидша шығады. Маңайларына бірталай жастар ора-
лады. Арттарынан шұбылтып қоса еріп жүрген Лала, Мүсілім енді Қадидшаларға
келеді.

Л а л а. Бүгін Сыдық Хасенов кеткелі жатыр екен!

М ү с і л і м. Иә, жұрттың бәрі-ақ тастап кеткен көрінеді.
Өзінде де бұрынғы нығыздықтың бәрі қалыпты...

Л а л а. Как же.

Қ а д и ш а *(Мүсілімге).* Олай болса сіздер қайдан білдіңіздер?

Л а л а *(жылдам).* Біз жаңа Рақышты көріп едік... Сол айтты.

Темірбеков. Жұрт тастапты дейсіңдер... Рақышты қайтесіңдер?

Мүсілім *(күліп)*. Әй, білмейім, ол да қанша барқадап тапты екен...

Темірбеков. Е, не бопты?..

Мүсілім. Есітерсіңдер. Онша көңілді хал болмаған-ау дейім!..

Лала. Қойшы, Мүсілім! Сплетня айтқан кісі сияқты боп не керек!

Мүсілім. Жок, мен әшейін кеткелі жатқанын айтам...

Лала. Ну, кетсе скатертью дорога. Бізге не керек.

Мүсілім. Өзінің ісі контрольный комиссияға беріліпті ғой...

Лала. Ну, айттым ғой, скатертью дорога! *(Қадишаға)*. Кәні, енді болсаңыздаршы, жүрейік те демонстрацияға...

Қадиша. Қазір, қазір, жолдас Лала... Е, бәсе, осыны айтыңыз. Бірақ ана Оспанов бір ұранды бітіріп бола алмай жатыр... *(Лаладан басқалары ұранды алып шығып кетеді)*.

Лала *(жүгіріп үлгілдеп Оспановтың артына келеді)*. Қашан бітер екен лозунгіңіз!?

Оспанов *(артымен құбылып, артисше)*. Бітер еді сіз вдохновить етсеңіз...

Лала *(қиналып күліп)*. Қойыңызшы, сіз тіпті ылғи өстіп тұрасыз мені көрсеңіз *(Жақындайды)*.

Оспанов *(бұрынғыша құбылып)*. Білесіз бе, сүйтіп кетем тіпті...

Лала. Бітіріңіз *(Жақындап, иығына ентелеп)*. Бітіріңіз енді... Однако, сіз қандай жақсысыз!..

Оспанов. Қо-о-йыңызшы *(Шұғыл бұрылып, кисточкасын Лаланың бетіне жағатындай былғалақтатып, мұрнына төсеп)*. Любить қыламысың? Сүй!..

Лала *(қиланып шалқалап)*. Ах!.. Сіз неткен тентек.

Оспанов *(омыраулап)*. Сүй... мұрнымнан *(Төсейді)*.

Лала. Милый! *(Шап етіп құшақтап, бетінен сүйеді)*.

Оспанов *(жұлқынып, теріс айнала беріп мазақтап)*. “Милый”, ой, түрсіз! *(Қадиша шығады. Лала жүгіріп кетеді)*.

Оспанов (Қадишаға). Ал, ұрандар бітті. Мен үйге барып киініп, майша киініп, директор-миректорлар бол-болса алдыма салып, сендер шыға бергенде қосыламыз.

Қадиша. Жарайды... (Кетіседі.)

3-көрініс

Төменде, алғашқы екі жігітке Максұт келеді.

Мақсұт. Иә, жайларың қалай? Оқшауланып қалыпсындар ғой өздерің? (Күледі.)

Сүлейменов. Оныңыз рас... Жалпы күй сондай болса, оның үстіне жаңа Батырша мен Сейткерейді көріп, онан сайын қарнымыз ашып қалды...

Мақсұт. Е, олардан не шығушы еді, тәңір... Бір нәрсе күтулерің өзі балалық қой. Маған айтқан сөздеріңді де айттындар ма оларға?

Сүлейменов. Иә, солайлау деп едік.

Мақсұт. Тегі, сол жазба белгіні жасауларың қата... Керек емес... бұрын да айтқамын.

Сұлтанов (қалтасынан шығарып). Өзін оқыдыңыз ба?.. Таныссаңыз қайтеді?

Мақсұт. Жарайды, кейін. Әзірше өзінде тұра тұрсын. Иә, олар қорқатын шығар...

Сұлтанов. Ат-тонын ала қашады.

Сүлейменов. Қорыққанмен жан қалады дейді ғой.

Мақсұт. Мен басқа қазақ болмаса бұл жүрген ұйымсыздарыңның ішінде көңіл тоятын кісі тапқаным жоқ. Шын саясат адамы жоқ. Ондай адам, ондай топты уақыт туғызады.

Сүлейменов. Е, сондай уақыт енді туған, болған жоқ па?

Мақсұт. Бәсе, болса өзгеге сенбе, сондай қасиетті өздеріңнен тап, өздеріңнен туғызындар... білдің бе? (Бәрінің бастары түйіседі.)

Сүлейменов }
Сұлтанов } Иә, иә, рас.

Сахнаға әскери сұр киім киген үш кісі шығады.

4-көрініс

Мақсұт *(оларды көрген жерден Сұлтановқа)*. Жырт!.. Жытыр!..

Сұлтанов алып жырта бергенде үшеудің біреуі келіп қолынан ұстайды да, Мақсұтқа бір қолымен ордер береді.

Әскери. Сіз ғой, Қарпықов?

Мақсұт. Бәсе, осылай болса керек қой. Иә, мен! Не бұйырасыз?

Әскери *(ордерді көрсетіп)*. Оқыңыз!.. *(Сүлейменовке.)* Сіздің фамилияңыз кім?

Сүлейменов. Сүлейменов!

Әскери. Сұлтанов сіз бе?.. *(Анау басымен белгі жасайды.)* Міне, олай болса. *(Екеуіне екі ордер береді. Сұлтановтың қағазын алып, қалтасына салады.)*

Мақсұт. Дұрыс... Пәтерімізге барасыздар ма, жоқ па?

Әскери. Ол кейін... әзір жүріңіз!

Үшеуін де алып шығып кетеді.

5-көрініс

Балконда Темірбеков, Қадидша, Оспановтарға Лала, Мүсілім жақындап келеді.

Мүсілім. Жаңа бір әскерлер Мақсұт пен Сүлейменов, Сұлтановты сұрап жүр...

Лала. Г... П...У... формасы бар үстерінде.

Темірбеков. Е, олай болса жаппақ шығар... *(Бірталай жастар, пионерлер сахнаға шығады.)*

Лала }
Мүсілім } Қойшы, қойыңызшы...

Қадидша. Е, несі бар еді? Дұрыс... барсын, ұлтшыл оқығандардан шынымен біржолата отказаться ететін уақыт жетті... Біз жаңа өмірдің жаңа адамын, жаңа оқыған ғалым, жаңа маманды оларсыз өзіміз жасаймыз... *(Жастарды көрсетіп)* Мыналардан жасаймыз.

Темірбеков. Ал, кеткен кете берсін. Біз (*арттағы пионерлерді көрсетіп*) жаңаның мына уыз көк балдырғанымен өзіміздің күншуақты бірінші майымызға барамыз... Қуанышымызды қарсы аламыз... Қамданыңдар... (*Бәрілері желікпен жеңіл басып жөнеледі. Арттарында Мүсілім, Лала салбыран қорқып тұрып қалады.*)

Шымылдық

ЭПИЛОГ

Сахна ұзын террас. Шет-шеттерінде бірен-саран жемістің ағаштары (шабдалы, сирень.) Террас шарбағының екі жақ шетінде бойлап шыққан шырмауық. Залға қараған беттерінде қызғылт гүлдер. Террастың артқы қабырғасы терезелер, есіктер. Терезелер шілтерлі. Алдарында құмыраға өсірген, гүл вазаларына орнатылған әр алуан гүл, букеттер. Террасқа үш пәтердің үш есігі шығады. Сыдық, Әбіш, Есен пәтерлері. Оң жақтағы есік Есендікі, ортада Әбіш, сол жақтағы Сыдыктікі. Әр есіктің жанында ақ асжаулық жабылған кішілеу үстелдер. Айнала екі-үштен орындықтар. Әбіш пәтерінің тұсындағы орындықтар тоқыма. Бұлардың ішінде, Есен үй жағында тоқыма качалка да бар. Шымылдық ашылғанда Әбіш качалкада газет оқып отырады. Есен пәтеріне тиісті үстелдің жанында залға сыртын беріп, сәнді аппақ киім киген адам аяғына бәтеңкесін киіп жатады. Біреуін киіп, екіншісін бір аяғының басына іле беріп, үстел үстінде жатқан газетке көзі түседі де, соны бетіне алып, сырт қараған бойында отырып оқып қалады. Аздан соң ортаңғы есіктен Гуля жүгіріп шығады. Шашы, түс-қозғалысы асығып, үріккендікті білдіреді.

1-көрініс

Гуля (*есіктен атып шығып, айналаға жалт-жұлт қарап, Әбішті тауып*). Әбіш! (*Жылап.*) Білдің бе не болғанын?

Әбіш (*саспай*). Иә, не бопты?

Гуля. Сейткерей жездем мен Батыршаны жаңа арестовать етіпті.

Әбіш (*қолымен белгі қып*). Ыш-ш-ш!.. Болды, тоқтат, тілеуіңді берсін... (*Теріс қарап отырған жігіт тыңдайды.*)

Гуля. Керегі жоқ сақтығыңның... Бұл қорқақтық! (*Жылап.*) Сара тәтем кеп жылап отыр.

Әбіш (*нервіленіп*). Сақтығың не өзіңнің? (*Гуля қарайды.*)
Тоқтат, тыңдағым келмейді оның жәйін, білдің бе?

Гуля. Не дейсің, Әбіш? Жездеме, маған істеп отырған мінезің осы ма? Қалай едің?

Әбіш. Не тілейсің өзің? Не сөйлеп тұрғаныңды түсінемісің толық?

Гуля. Жарайды... Ең болмаса Сара тәтеме жұбату сөзің де табылмай қалғаны ғой... жақын-ақ екесің...

Әбіш. Оныңды әсіресе тыңдамаймын. Айтушы болма маған бұл сөзді!..

Гуля. Неге, не бола қалды? Не болған өзіңе?

Әбіш. Әйелімсің, сөйлеспей болмайды... бірақ екеуміздің арамыз бітеу, меңіреу қабырға ғой, тегі (*Кекетін.*) Не бола қалды? Сенше бола қалды ғана ғой... Ежелден, ертеден Сейткерей кім, мен кім?.. Әлде екеуі бір кісінің қыздарын алды, болды деймісің?

Гуля. Е, тіпті өзің-ақ судить еткелі тұрсың ғой? Не үшін?

Әбіш (*қатал*). Менің сотым емес... Бұл күшті сот, тарих соты...

Гуля. Соңғы уақытта не істеп еді? Не кінәсі бар еді?

Әбіш. Рас, соңғы уақытта онда іштей бізге қарай толқу бар еді. Бірақ істе сытылып шыға алмады. Бұрынғы машығында қалды. Ана керексіз меңіреу тобынан үзіліп кете алмады... толқу ғана...

Гуля. Оларды жек көруші еді ғой... Тым құрмаса сонысын білуші ең ғой!

Әбіш. Іштей, онысы да іштей ғана шығар... Міне, енді барлық басқан із, жүрген жолдың айқын, әділі, қажет нәтижесі...

Гуля (*жылап*). Не болады?.. Не болады енді...

Әбіш. Онысын өздері біледі... өз ішінен күш, сенім тауып, перелом жасауға жараса, сындырып қайта жасағандай: шығысы – батыс, батысы – шығыс болғандай өзгеріп, пайдалы боп шығуға жараса, кеңес соты жау туғызуға отырған сот емес.

Гуля. Сол-ақ па? Барың осы ма?

Әбіш. Сол... Впрочем, оның жайындағы сөз осымен бітті... Енді біржолата доғар...

Г у л я. Әбіш, не дейсің? (*Жылап.*) Япырай, мен қалай қаталасқамын сен туралы.

Ә б і ш (*террас шетіне кеп, бір шетке қаран*). Болды енді... Бітті сөз... Онан соң әне бір Жәлел деген келеді... Айт, ашып айқын ғып айт, мен принимать етпеймін... (*Есеннің пәтеріне кетеді. Отырған жігіт мақұлдағандай басын изейді.*)

Г у л я (*жалғыз*). Қысылғандағы... (*жылап*) жақын... Не қылған қаттылық! (*Отырған жігіт сыртымен үнсіз ақырын күліп отырған жайын көрсетеді.*)

2-көрініс

Жәлел шығады.

Ж ә л е л (*жымыып тұрып Гуляға иледі. Гуля салқын, зорға амандасады*). Әбіш әфенді үйде ме екен? Көптен көрмеп ем. Бір жұмысым бар еді.

Г у л я. Жок, үйде жоқ...

Ж ә л е л (*жымыып тұрып*). Иә, Сейткерей әфенді де алынған ба? (*Күліп.*) Основательно, основательно басталған бұл тазарту...

Г у л я (*ашуланып*). Иә, неменеңізге мәз боласыз? Мазақ па?

Ж ә л е л (*күлген бойында*). Ә, ғафу етіңіз... Юсуф қари да арестовать етілген!..

Г у л я. Маған оның бәрібір! (*Теріс қарайды Жәлел күлген бойында иіліп шығып кетеді.*) Табалай ма өзі?.. Мазақ ете ме?.. Оңбаған!.. (*Бұрқырап, ашулы басып үйіне кетеді. Отырған жігіт басын шайқап, “ха-ха-ха” деп күледі.*)

3-көрініс

Сыдық пәтерінен есікті қатты ашып, Рақыш шығады да, ренішті, ашулы жүзбен есікті жаппай, үйдің ішіне сөйлеп тұрады.

Р а қ ы ш. Қайтіп қана ұялмайсыз? Мен ғажап болам...

С ы д ы қ (*көрініп, есік алдына кеп, саспай*). Дауыстамаңыз, Рақыш, естіп қояды мыналар...

Рақыш (*қатты*). Керегі жоқ маған... Мен сізді аяп, күтіп болғам... Білсін қайта жұрт.

Сыдық. Рақыш, Рақыш! Мен сізге ренжимін. Ойланыңыз не айтып тұрғаныңызды... Нені білсін дейсіз?

Рақыш. Сіздің қиянатшыл, опасыздығыңызды білсін деймін...

Сыдық. Ол ауыр сөз... Оны айту ерте шығар, әлде... Қайдан білдіңіз... Өзіңіз үйге кіріңізші... (*Қолынан ұстамақ болады.*)

Рақыш (*қолын тартып*). Ұстамаңыз... жетер енді.

Сыдық. Неге айқайлайсыз? Сізге не болған өзі? Маған жолға қамдану керек. Уақыт боп қалды. Кіріңізші үйге! Мен сөйлесіп кетпекпін сізбен...

Рақыш (*қиналып*). Не сөйлесуге, не айтысуға болады енді сізбен? Не істедіңіз? Не істедіңіз?..

Сыдық. Не істеппін!?

Рақыш. Не істемедіңіз... Алдадыңыз. Кетіп, қашып барасыз енді.

Сыдық. Мен әйелім, балам барын айтпап па ем сізге? (*Тоқтап.*) Сонда да...

Рақыш (*қатты*). Немене сонда да?

Сыдық. Сонда да айрыламыз деп тұрмын ба бүгін?

Рақыш. Солай демей не дедіңіз? Ісіңіз нені көрсетіп тұр?

Сыдық. Мен ойланам деп ғана айттым... Сіз неге аяғына шейін тыңдамайсыз?

Рақыш (*жылап*). Не қалды енді сізде тыңдарлық?

Сыдық (*қолынан алып сипап, үйге таман апара жатып*). Жүріңіз, үйге жүріңізші, сөйлесейік... Мен бұл күйде қалдыра алмаймын сізді... Аяймын.

Рақыш (*тез өзгеріп, салқын, қатаң, кекеткен жүзбен*). Ә-э-э, солай дейсіз бе енді? Мейірімді кісінің маскасын кимексіз ғой. Жоқ, мен жанашуды керек қылмаймын. Мен сізді танып болдым. Кетерде бір-екі ауыз жылы сөзге нем кетеді деп, сонымен ерітіп кетпексіз ғой! (*Суық күліп.*) Мен неге жылайым әлі... Аярылық, кимастық еш нәрсе де жоқ... Міне, ақымақтық (*Салқын.*) Жә, хайыр (*Қолын береді.*)

С ы д ы қ (*қолын алып, жібермей*). Жок, кетпеңіз... Мен қимаймын сізді...

Р а қ ы ш (*қолын тартып алып*). Жоқ, болды... Жетті... Қош (*Жылдам басып жүріп кетеді.*)

С ы д ы қ. Рақыш! (*Артынан бір-екі басып.*) Рақыш!.. (*Анау кетіп қалады. Сыдық ойланып тұрып қалып, баяулау.*)

Все, что мило,
Все мимо, мимо...
Вперед
Неизвестность пути...
Незабвенно, неизгладимо,
Неповторимо,
прости!³⁴

Солай ма? Солай емес пе? (*Тағы кейін басып.*) Солай ма, солай емес пе? Ә, контрольная комиссия, партследователь!?!.. (*Үйге кіріп кетеді.*)

О т ы р ғ а н ж і г і т. Уа, дариға! Блок... ха-ха-ха!

Бұрынғыдан қатты күледі.

4-көрініс

Гуля шығып, ойланып отырып қалады. Күрсінеді. Аздан соң извозчик кіріп, Сыдықтың чемоданын алып шығады. Артынан бір түйіншекпен Сыдық өзі.

Г у л я (*көріп, бұрылып тұрып*). Ә, жүрдіңіз бе? Уақыт, жағдай өзіңізге мәлім, лайықты ретпен шығарып сала алмадық...

С ы д ы қ. Жо-жоқ... бәрі мәлім ғой... (*Тоқтап.*) Әбіштің өзін көре алмадым. Бірақ бәрібір сізге айтып кетейін... Мен осында көрген барлық қауымның ішінде аз ренжісем Әбішке ренжимін. Мен өзіме туыстас көруші ем. Олай боп шықпады. Соңыма түскендердің басы болмаса да, солардың тобына кетті. Мен жеңілейін... бірақ менімен бірге не жеңілді? Кім тоналды?.. Сіздердің айызыңыз қана алар ма екен соған...

Г у л я (*жылап отыра кетіп*). Әй, жездемді де ол аямайды (*Жылап қалады. Сыдық “хайыр” деп кетеді. Гуля да үйге жүгіріп, кіріп кетеді.*)

5-көрініс

Отырған жігіт “ха-ха-ха” деп күліп тұрып, халыққа бұрылады. Ол Оспанов.

Оспанов *(күлген бойында декламациямен)*.

О, Клим!
Дела твои велики.
Но кто их хвалит.
Родня да два заики.

Ха-ха-ха... *(Тоқтап.)* Жә, осыны мен қазақшалайыншы!
(Ойланyp, қолымен жест жасап, ілгері басып.)

Па, шіркін, Клим!
Ісіңнің сенің толысы-ай,
Бірақ мақтанышы кім?
Туғаның екі кекеш болыс-ай!..

Ха-ха-ха... *(Қолымен кеудесін қағып.)* Күреп жіберсе, бізден
бәлкі ақындығыңыз да шығып кетер... білдіңіз бе... Ха-ха-ха...

Бұл күліп тұрғанда Есен, Әбіш шығады. Екеуі де майша жақсы киінген.

6-көрініс

Әбіш. Сен немене жалғыз күліп тұрғаның?

Оспанов. Жәй, осында террасы да, гримасы да...

Есен. Өзің өлеңмен сөйлейсің ғой тіпті...

Оспанов. Иә, бүгін бізге ұйқастар қызығып тұр... *(Күліседі.)*

Есен *(Әбішке)*. Иә, сонымен институт тіршілігінің
түлегендей өзгеріп, серпіліп, тазарып, ісшіл боп кеткенін
көремісің...

Оспанов *(аяғын сарт еткізіп, өзін көрсетіп)*. Учебный
частьке рапорт беруге рұқсат етіңіз: апрельде сабаққа келу
100 процент, бір кешігу, бір прагулсыз. Қоғамдық міндеттерді
атқаруда екпінділік... Комсомол белсенділігі үш есе артты. Оқу
белгілері бұрынғыдан жағалай 30 процент көтерілді... Оқушылар
арасында қағысу, дау-шағым біржолата жойылды.

Е с е н. Міне, тәжірибе де нәтиже!.. Әсіресе осыларды өсіре, асыра отырып, өзіміз де өсеміз...

Ә б і ш. Дәл айттың... Жеке басымызда әлі сыналмай, қалмай келе жатқан бірталай орасан міндет бар... Содан арыламыз... *(Топтың әні, пионерлер барабаны, музыкасы естіледі. Ән қазақша.)*

Е с е н. Шықты, міне, институт! Ал, жүрмейміз бе?

О с п а н о в *(тыңдап тұрып)*. Ақырын айтады... Солай ма екен? *(желтініп, шырқап әндетіп.)*

Е-ей, шырқап сал...

Е-хе-ей, шырқап сал

Қадірлі майдың әніне!..

(Бәрі күледі.) Солай айта ма екен, түрсіз?

Ә б і ш. Ал, кірдік тобына, ердік соларға!.. *(Үшеуі де жүре береді.)*

ШЫМЫЛДЫҚ.

ТАС ТҮЛЕК

4 актілі, сегіз суретті пьеса

1935 жыл, июль–август

АДАМДАРЫ

1. Арпабай – 55-те
 2. Есбике – 50-де
 3. Қамбар – баласы. Байдың жылқышысы болған. Жасы 18-де.
 4. Кәмәш – қызы. Жасы 16-да.
 5. Құсбек – Қондыбайдың жақын туысканы, Кәмәштің күйеуі. Жасы 18-де.
 6. Алатай – Арпабайдың жиені, кедей баласы. Қамсомол, о да Қондыбайдың ауылында малшылықта болған. Жасы 16-да.
 7. Сапар – бай ауылының биешісі болған. Жасы 16-да.
 8. Сөлкебай – қойшы, жасы 20-да.
 9. Бөлтірік – байдың пішеншісі, шөп машинасын жүргізеді. Жасы 19-да.
 10. Алтын – Сөлкебайдың қарындасы. Жасы 16-да.
 11. Мес – жылқышы. Жасы 19-да.
 12. Топай – Бөлтіріктің қатыны.
 13. Шәкен – Қондыбайдың қызы. (Өзгелеріне басында басшылық етеді. Бойы кішкентай арықша.) Жасы 17-де.
 14. Омар – аз ғана оқуы бар қаладан келген қамсомол. Жасы 18-те.
 15. Нұғыман – конфискеші өкіл, кіндік өкілі. Жасы 35-те.
 16. Қондыбай – Конфискеге ілінген бай.
 17. Сыбанбай – Қондыбайдың бір туысы, шабан.
 18. Нұрбай – о да шабан.
 19. Әшім – ұлтшыл, оқыған жігіт. Жасы 30-да.
 20. Сергейеп
 21. Митя
 23. Шуашбай
 24. Еңсебай
- Шабандар, ұрылар.

АКТ

1-көрініс (1-ші сурет)

Бай үйі, үйдің іші бұрқырап жатыр, ортада үлкен сандық, аузы ашық. Ішінен оқалы шапан, ішік көрінеді. Айнала кілем, шағи, дүние тәртіпсіз үйде әр жерге тастай салынған сияқты. Үшеуі де шымылдық ашылған соң (Құсбек, Өшім, Сыбанбай) кіреді.

Ө ш і м *(жолдан жаңа келген кісінің түрінде, қолында қамшы, басында шіләпе, үстінде жұқа шапан)*. Жүргізіп те жіберді ме? Қап, Қондекенге амандаса алмай да қалдым-ау?

С ы б а н б а й. Қарағым, несін айтасың, қолды-аяққа тұрғызбай дедектетіп, бір-ақ әкетпеді ме? Ағайын ортасының құты еді. Қажы баласынан қалған үлкен дінгек Қондекем еді. Кетті ғой елдің басы. Құт шайқалды, ел дүние шашылды міне! Табар ақылың бар ма? Жоқ па?.. Қондекеннің сенгені сен екеуін емеспең?

Ө ш і м. Ағайын, туысқан қайда? Неге ізденбедіңдер? Өз басы болыс болмаған адам деп неге айтпадыңдар?

С ы б а н б а й. Әшеке-ау, болды ма оған? Көрнеу шығып, айдалмасын деп айтуға бірде-бір кісі жарамады ғой.

Ө ш і м. Кедейге айтқызбайтын ба?

С ы б а н б а й. Кедей дейтін кедей қалды ма қолымызда? Кеңес-кеңес деп құлағына сіңіріп тастамады ма баяғыдан? Кеңес кедейдің кеңесі, билік сенікі, дүние сенікі, жалғыз-ақ жолында кедергі болып тұрған осындай бай, жуан деп кедейді үгіттегелі қашан?

Ө ш і м. Е, ал оның несін айтасың? Соған бар кедей елігіп-ақ кетті ме? Бәрінің көзі ашыла қап па! Олақсындар ғой! Шырғаласа, торый білсе қақ осы ауылыңның өзінен, осы малшы, жалшыңнан-ақ таппас па едіңдер жоқшыны?..

С ы б а н б а й. Ойбай, малшы-жалшыны атамаңыз, қызыл көз пәле боп шыққан солардың өзі емес пе?

Ә ш і м. Қойшы, өкіл зорламай, солардың өзі-ақ шықты ма?

С ы б а н б а й. Ылғи осы ауылдың талай жылғы құл-құтаны... әсіресе бір, жастары шетінен жылқышы, биеші, қойшы-қолаң еді.

Ә ш і м. Оларды кім еліктіріп жүр?

С ы б а н б а й. Осында қамсомол болып жүреді екен ғой, әлгі бір Қамбар деген жылқышы. Сол бәрін бастап жүрген.

Ә ш і м (Құсбекке). Мұнда қамсомол бар ма еді? (Құсбек үндемейді.)

С ы б а н б а й. Қосшы, қамсамол бар, бәрі де қаптап кеткен емес пе? Мынау бесінші ауылда ұясы бар екен ғой соларыңның?

Ә ш і м. Е, Қамбар боса, мына Құсбектің жақыны емес пе?

С ы б а н б а й. Е, бәсе, бәсе соны айтам-ау енді. Қарындасы мына Құсбектің қалыңдығы. Енді осы бала бой сағаттамай ізденсе, міне Қамбарлармен сөйлесе (қалтасынан қағаз шығарып), сонымен мынау пргауарға жалшы-жақыбайдың пргауарын коса тіркесек.

Қ ұ с б е к. Бұның не? Қайдағы пргауар? (Әшім, бәрі қарайды.)

С ы б а н б а й. Бұл ауыл кеңестікі.

Қ ұ с б е к. Ол неғып берді?

С ы б а н б а й. Барды салып, игі жақсы боп жабысып жүріп алмадық па. Бірақ осыны бергенін біліп барлық қосшысы қамсамолы жабылып, мынаған қол қойған ауыл кеңесті орнынан жұлып тастады (Әшімге.) Ал осымен ізденсек іс бола ма?

Ә ш і м. Неге іс болмасын?! Бұған жаңағы айтқанды кедей пргауарын қосса, тіпті жақсы болар еді. Сол екеуімен ізденіп біреу жол жүрсін, ұзақ жол жүрсін. Анау Қызылорда, одан ары тіпті Мәскеуге, Калининнің өзіне барсын. Іс сол.

С ы б а н б а й. Міні-міні байдың айтқаны да осы ғой, сұра деген ақылы осы ғой. Ал енді осымен байдың ізденіп жол жүрсін дегені мына Құсбек бала еді. Бұдан басқа жол жүріп, жөн білерлік ешқайсымыз жоқ.

Ә ш і м (Құсбекке). Қазақ малының тұқымын құрту ғой бұл іс. Момын шаруа, енді қаңғып кетіп бара жатқаны мынау, мұны

іздемей болмайды. Кіндіктен, Мәскеуден осы жайды айтса жол табылуы мүмкін. Мен ондағы кісілерге хат берем. Сен ізден. Және мұндағы ана жастарына да салмақ сал.

Қ ұ с б е к. Жок, мен бұл жолға жүрмеймін... Бармаймын!

С ы б а н б а й. Шырағым! Қондекеңнің сенгені сен едің, бір жолға ісінді аяйын дедің бе? Бұл не қылғаның?

Қ ұ с б е к. Өзгеге де тіршілік керек. Бір кісі кетті деп, қойша шұбыра қырылушы ма едік бәріміз соның соңынан?!

Ә ш і м. Сенің не есебің бар? Бұ не дегенің?

Қ ұ с б е к. Дегенмен сол, қанпескеленген байды жақтап, қайтып ел бетін көре алмайтын қара бет болайын ба?

С ы б а н б а й. Е, өйдегенше, одан да ана желіккендерге қосылып, сен де қамсамол болсаң еттің.

Қ ұ с б е к. Болсам болам! Бере тұршы әлгі пргауарыңды (*Сыбанбайдың қолынан алады да.*) Кеткен бай кетті. Енді түк те өнбейді. Жаманатты болатын, соның ығында өлетін ақмағың жоқ. Мә сенің пргауарың (*дал-дал қып жыртып, лақтырып тастайды.*)

С ы б а н б а й. Ойпыр-ау, ойпыр-ау! Сығыр мұндар, ел десем жау ма едің. Жок, құтырып кетіп пе ең әлде, байдың жар дегенде жалғыз жақыны!

Ә ш і м (*Сыбанбайға*). Тоқта, шығын қылма! Байдың қамын басқа жерде, басқамен сөйлес (*Құсбекке кекетіңкіреп*). Жолың болсын, шырағым!..¹

Қ ұ с б е к. Сізден ақыл сұрамаспыз.

С ы б а н б а й (*есікке таман барып.*) Ой-бой, әлгі құтырған малшылар келеді екен, жүріңіз, Әшеке, кетейік. (*Әшім есіктен қарайды.*)

Ә ш і м. Ылғи қарсы шыққандар ма осылар?..

С ы б а н б а й. Жүріңіз бұл әлгі Қамбардың соңына еріп, Нұғман өкілдің қасынан шықпайтын ылғи өнер таптық деген жастары. Көп кедей тағы бар. Олар ана жақта мал үлесіп, иелік жөргесіп жатыр. Соған мұның... (*Кетеді.*)

Қ ұ с б е к. Аулақ кетші бәсе, жабыспай (*Бір бөлек кетеді.*) (*Тыстан кедей жастар дабырлап, сөйлеп кіреді.*)¹.

Көрініс

Қамбар, Бөлтірік, Кәмәш, Толай, Алтын кіреді.

Қ а м б а р (*Бөлтірікке*). Кәмпеске деген осы екен, ә?..
Қондыбай байды өрен-жаранымен...

Б ө л т і р і к. Тамыр-түбірімен де...

Қ а м б а р. Әп-сәттің ішінде жұлды да әкетті, ә?!

Б ө л т і р і к. Сайтанын бір-ақ қақты. Кеңес-кеңес болғалы қайратына көзіңді әбден жеткізген, айызыңды шын қандыратын іс осы болды, ә, Толай! (*деп Толайға қарағанда, өзгелері күледі.*)
Бұ да осал демендер, көсеудей қара қолын бай айдалсын ба деген жерде көтеріп-ақ алды-ау сорлың.

Т о п а й. Қашан?..

К ә м ә ш (*өзгелермен бірге күліп*)². Ал Бөлтірік, бәсе, Толайдың өтірікке жайы жоқ ол.

Қ а м б а р. Бәрекелде, байының құлметін қатыны ашты деген осы да! (*Күліседі.*)

Б ө л т і р і к (*қолын созып мазақтап көрсетіп.*) Осы сөйтіп, битіп, мені тіпті иығыңмен қағып, созып тұрғаның қайда еді? Көзі ашылған кедей қатының біз боламыз деп?..

Т о п а й. Әй, жаның шықсын (*Өзгелері күледі.*) Тіпті өтірік.

Б ө л т і р і к (*өзгеріп, мазақтап*). Әй, аруақ атсын, аруақ атқыр. Үйдегенше көзім ашылғаны рас, сүйттім десеңші, аруақ атқыр.

Т о п а й. Көзі ашылды деп жас күшік қой деймісің?

Б ө л т і р і к. Ойбай, соп-сопақ болған байғұс. Толай деген атың құрсын сенің, түйіліп тұрған³.

Қ а м б а р. Ал, бай кетті. Ел, дүние қалды. Енді қайтеді екеміз, бұл, ә!? Арқа-басымыз бір-ақ босап, әншейін еру болдық та қалдық-ау, өзі...

А л т ы н (*Кәмәшқа*). Айтты-айтпады, өзі бір түрлі қазір көшкен сияқтымыз ба? Еру сияқты ма?

К ә м ә ш. Бәсе, о несі екен? Бір салық салған ауыл сияқты ма? Бай-бәйбіше енді болмайды дегенге көңіл сенбейді тіпті, о несі?

Б ө л т і р і к (*есік жаққа барып, қайта ұмтылып*). Қамбар! Кәмәш! Сендердің әке-шешелерің келеді екен. Тұра тұрыңдар, бір састырайын.

Байдың ішігін киіп, төсекке жантайып теріс қарап жата қалады. Өзгелері босағада, Арпабай есікке жақындай бере⁴.

Бөлтірік (*даусын жуандатып, өзгертіп, бай даусына салып*). Уай, Арпабай!.. (*Арпабай сасып қалады. Қалт тұрып қалады. Артындағы кемпірін ұстай береді⁵. Қамбарға қарайды. Ол мүләйім... Қыздар теріс айналып, шиді жағалап жұмыс істеген болып жүр.*) Уа, жылқыны суардың ба?

Арпабай (*сасып қап*). Ойбай, әлі суартқан жоқ едім, бай! (*Қалбақтайды.*)⁶

Бөлтірік. Уа, жау алғыр, неғып жүрсің әлгі күнге? Бар, түгі, суар. Уа, биені байлат, шапшаң, ой, қарғыс тигір өңшең (*Арпабай айнала береді.*) Уай, Есбике!

Есбике (*сасқалақтап*). Көтек-ау, әлі кетті дегені қайда, түгі? (*Дағдарып Қамбарға қарап, ернін сылт еткізеді. Қамбар ым жасап, эне жатыр дегендей қылады.*)

Бөлтірік. Уа, дәрет су жылыттың ба, кемпір, шайың қайнады ма?

Есбике (*қорғанишақтап*). Қайнаған жоқ еді, бетім-ау, енді не деймін? (*Шәугімге ұмтылып, Қамбар, Кәмәшті қағып қап.*) Тұршы былай арман. (*Ернін сылт еткізеді, Қамбарлар күліп жібереді, Бөлтірік сақылдап күліп атып тұрады, кемпірдің қолында шәугім. Тап беріп.*) Ой, жүгірмек өңшең, арқа басым айқайы мен ызғарынан жаңа босады ма десем (*аналарды қуып ұрып жүріп*), зәремді алғаны несі өңшең қаңғырған неме! (*Күлкі.*)

Омар кіреді, қасында Құсбек, Мес, Алатай, Сапар бәрі алқа-қотан жинала береді. Омардың қолында көп кінешке⁷.

Омар. Ал, кедей-батырақ! Бай кетті. Арқа-басың босады. Енді тіршілікке де, кеңес дүниесіне де өздерің иесін.

Батырақтар. Уа, айтқаның келсін, жолың болсын! Дегенің келсін!

Омар (*күлімсіреп, даурықты басып*). Тұра тұрындар, жолдастар. Сендер бәрің де байды қуарда, нағыз кедей табы болып бірігіп еңбек еттің, таптық санасы ашылған деген осы болады. Енді ұйымдасу қажет. Бәрің де жассың, қамсомолға арыз да берісіп едіңдер. Міне, енді сендерді тегіс қамсамол алды. Әуелі соны білдірем.

Б а т ы р а к т а р:

– Бәрекеді!

– Уа, жарайсың!

– Е, бізді алмай, кімді алушы еді.

– Боламыз, боламыз қамсамол!

О м а р . Жолдастар! Үйірмелерің мына 5-ауылдың үйірмесі, соның есебінде, соның мүшесі боласындар. Енді кешікпей барып кнежкелерінді алындар.

Д а у ы с т а р:

– Е, Қалдыбай ғой.

– Қалдыбайға мүше екеміз ғой.

– Қалдыбаймен бір мүшеде... дұрыс-ақ.

О м а р . Қамбар, мә кнежкең, екі айлық взносың төленбеген екен, мен төлеп алып келдім. Ендігәрі салақ болма.

Қ а м б а р . Салақ болайын деген кісі бар ма, жаным-ау. Мынау бай малын қайда тығып, қайда қашырап екен деп соны аңдудан мұршамыз келді ме? (*Кнежкесін тізесіне қойып отырғанда Ес-бике қолына алады. Қамбар түсін өтірік суытып.*) Қой, апа! Не қыласың? Қартайғанда қамсамол екен деп шатақ қыла береді!..

Е с б и к е . Ибай, көтек! Мә, ендеше (*лақтырып жібереді, жұрт ду күледі*), қолым ұшы тиіп кеткен екен, о несі екен?!

Қ а м б а р . Қашан, ұстадың ғой, құдай қанеки!

Е с б и к е . Ибай, аулақ пәленді қашан ұстадым?

Б ө л т і р і к . Куә бар ғой, мен де көрдім. (*Өзге дауыспен.*) Пәлекіп конфескелеп жүрмесе игі еді? (*Жұрт күледі.*)

Е с б и к е . Тәйт арман, өңшең жүгермек, қара бұны, бірі бастап, бірі қостап!

Қ а м б а р . Е, кедейдің басы біріккенін жаңа біліп пе ең?

Е с б и к е . Ие, жетістіңдер ғой, ана байды сөйтіп, қара орны хан тағынан аударып жетісерсің, түге!

Б ө л т і р і к . Ой-бай, бетім... Өзі бай-құлақтың құйыршығы ғой, өзі мынау.

Е с б и к е . Омай... Адыра қал... (*Жұрт күле береді.*)

Қ а м б а р . Қой дейім енді, жылы жауып қой мұны.

А р п а б а й . Е, тәйірі, не қыласындар, сол кемпірдің қоясын шығартып...

Омар. Жә, жолдастар, мен сіздерді тәртіпке шақырам, келіндер, мәдениетті жұртша тәртіпті мәжіліс өткізейік.

Мес (қасындағы Бөлтірікке). Өй, осының тілі қалай еді өзінің. Ұғамысың осының сөзін?..

Бөлтірік. Білмейім, толайым жылда осындай қазақ көрген емен ныспы! Мадақият, аттақият дей ме немене? Сен ұқтың ба өзі? (Қамбарды түртеді.)

Қамбар. Қой енді, дұрыс тыңдандар.

Мес (Қамбарды нұсқап). Ой, ол кәпір қоят деймісің? Бәрін ұғып отырған шығар.

Қамбар. Оннан бірін ұқсаң да осының сөзінен дәмді сөз жоқ.

Омар (Сөйлеп тұрып). Бай-қулақты канфескауаит ету ауыл-деревнеде классоби барбаның дамуын көрсетеді.

Бөлтірік. Уай, Омар! Осы өзің бізге сөйлеп тұрсаң осы өзіміздің қазағымыздың жалпақ қара тілімен сөйлеші, түге. Жоқ, жалғыз біздің Топайға сөйлеп тұрсаң, онда өзің біл, оның ұғатыны рас! (Жұрт күледі, Топайды қарасады.) Бірақ, әттең, тілмаш болатын да шығып кеткенін қарашы.

Құсбек. Қой енді, айта берсін, сөзін бөлме.

Дауыстар:

– Ие қойыңдар.

– Тыңдандар...

– Тыңдандар...

Арпабай. Не десе де әйтеуір кедейге жақсы айтып жатыр. Тек отырмайтын ба, түге?

Омар. Міне, енді күндерің туды, ұйымдастыңдар... Байды аластап айдадыңдар. Ендігі тіршілікті қалай, қалай ойлайсыңдар?

Камбар атып тұрып келіп кебезені сүйреп әкеп ортаға қойып, үстіне шығып ап.

Қамбар. Жолдастар! (Мес пен Бөлтірік күледі.) Тәлкекті қойыңдар, жолдастар, батырақтар... Әңгіме енді қайда барамыз, не істейміз, кім боламыз деген ғой. Соны шешіп алайық (Тоқтатпалып орнынан түседі.)

Мес. Болғаның со ма?

Құсбек (Күліп.) Шешеді-ақ екен мына шешен! (Кәмәшқа.)
Сен шық, сен сөйле, әйел теңдігі ғой.

Кәмәш. Е, шықса несі бар екен?

Бірақ шыға алмайды. Алатай шығады да, қып-қызыл боп ұялады.

Мес. Ал сөйле, о несі екен?

Алатай (тоқтап тұрып, жұрт күле бастағанда). Сөйле-се, құр батырақ болып қалмайық... Өнер табайық.

Мес. Е, бәрекелде айта бер, айта түс.

Алатай (тұрып қап). Мен болдым! (деп ата жөнеледі.)

Омар. Бәрің де айтыңдар, іркілмендер. Бірігіп отырып алдағы мәселелерді шешіңдер. Іркілмендер, жолдастар! (Жұрт үндеспейді, аздан соң Бөлтірік түрегеліп кебежесге шығады.)

Бөлтірік. Омар айтқандай мен де орысшылайын.

Қамбар. Е, сен кәпір қандайсың.

Мес. Пәле, бұл ма? Бұл ағып кетеді, кәні айт, айт.

Бөлтірік. Уа, мұның өзі бофалам қауарит қой өзі. Батырақ, батырақ дейсің, тақ осы Құсбек те батырақ па? (Жұрт аңыра қалады.) Ал неменеге бақырайдыңдар. Соны айтам...

Кәмәш (ыза боп). Батырақ болмаса жердің үстінде жүрмесін деп пе, болғанның бәрі жалғыз батырақтан ғана боп пе екен?

Есбике. О несі, түгі, Құсбектен қайсың әулие едің?..

Бөлтірік. Жоға, әшейін, ана қанпескеленген Қондыбай байдың жақыны еді, дегенім ғой (деп түсе береді.)

Қамбар. Е, айтыңдар, жігіттер, ондайдың бетін ашып сөйлеңдер, біздің үйдің, мына Кәмәштың күйеуі екен деп іркілеміз бе? Байдың ағайыны екені рас, жасырайық па, міне, өздерің біл, ортамызға аламыз ба, жоқ па?

Кәмәш (орнынан). Өйтіп жағынбай-ақ қой, сен де мүйіздейін деп пе едің Құсбекті?

Алатай. Жоқ, жолдастар! Ол бізге қосылған, байға ерген жоқ.

Қамбар. Айтыңдар, бәрің де айтыңдар. Мен мына өзіме сыры мәлім, мына Местің жайын айтайын деп тұрмын.

Мес. Е, мені қатыныңның қойнынан суырып алып па ең?

Қ а м б а р. Жок, әлгі ненді айтам, ұры болғаныңды айтам. Таза кедей, таза батырақ бір сәрі, ал мынадайдың өзінің ең болмаса басын ашу керек қой. Білсін кеңес. Әлі осы жасыратынымыз бар ма кеңесімізден?

Б ө л т і р і к. Бәрекелде, айт, айтылсын.

М е с. Ой, тәйірі, торы жабағыны айтамысың? (*Жұрт күледі.*) Байдың малын қорғайын деп пе едің? Ол күнде байдан кегімізді сөйтіп алмағанда қайтушы ек.

Қ а м б а р. Е, соның аты да ұрлық та, бәрі бір...

М е с. Ой, езуінді... Қайдағы жау, бай жапқан жаланы жауып отырғаның маған. Сен өйтіп өткенді қазбалап, қас жама- ны қасындағысын қарақтайды деме, білдің бе? Менің кешегі еңбегімді айт, айтқыш болсаң.

А р п а б а й. Бәсе, соны айтсаңшы. Азуы алты қарыс байыңа алдымен қарсы шыққан Мес емей кім еді?

А л а т а й. Мес нағыз қара табан батырақ, өжет батырақтың өзі, өзімізді жетектеп жүрген осы.

Қ ұ с б е к. Бәсе, мұндай жерде шатақ сөйлемеу керек, жолдас- тар біреуге анауың бар, мынауың бар дей бермей, өзіне қарау керек. Кеңеске істеген адал еңбегіне қарау керек. Кешегі Қондыбай байдың жауыз екені рас. Ағайын десендер де, біз екеш, біздің де қанымызды сорған еді. Сол байдың тыққан қазынасын Мес болмаса кім табар еді? Соны көпе-көрнеу бай кетпей тұрғанда ашып берген, бар қоймасын ақтарған Мес емей кім еді? Батырақ деген, кеңес досы деген осындай іспен көрінеді. Байды құртайық дегеннің бірі осы Мес екеуіміз болатынбыз. Енді бүгін кеп қияс сөйлемендер, жолдастар, ол жанға бататын сөз.

А л а т а й	} Уа, дұрыс, қарағым, дұрыс... Сөзің жөн, айта- тын жөні бар, дұрыс.
А р п а б а й	
Е с б и к е	

Қ а м б а р. Ал енді, олай боса, бағанағымызға қайта келейік, қайтеміз? Ал не істейміз, қайда барамыз? Осы мал соңында баяғыша жүре береміз бе? (*Нұғыман кіреді, бәрі тұрып орын беріседі.*)

Көрініс

Н ұ ғ ы м а н. Е, не десіп жатырсыңдар, жолдастар?

А р п а б а й. Тілеуің бергір, мына кісінің өзі де келді ғой. Уа, мына көп суырың ін қазам деп қазалмай жатыр. Жөн нұсқап, жол көрсет мыналарыңа, қарағым Нұғыман.

Б ө л т і р і к. Ағай, анау өзі егде тартқан кедей-жалшы өз бетінше орналасып жатыр ғой⁸. Біз мына өңшеу жас, ішімізде тіпті мына Арпакең, мына отырған Есбике шешенің де бар (*Жұрт күледі.*) Жоға деймін бұлар бәріңнен хас әлі, түге. Осы бәріміз ылғи жас боп кеңесіп отырмыз. Мал соңында қалмай, басқа бір өнер іздесек дейтініміз бар ішімізде. Мына Омарды соған шақырып ек.

Н ұ ғ ы м а н. Е, бәрекелде, оларың ақыл-ақ, олай болса өнер ізде, оқыңдар. Кеңестің шын жақсы азаматы оқыған, саяси сауаты ашылған, көзі, қарақты адам болу керек.

Қ а м б а р. Ие, соны енді талап қылсақ дегеніміз бар еді. Кеңес өзіміздікі, күніміз туды, тіршілікке өзіміз иеміз. Енді кеңестің жарық дүниесіне өрлеп көзімізді ашсақ дейміз.

Н ұ ғ ы м а н. Ендеше, неменесі бар? Оқиым деген кедейге жол ашық. Мысалы, мына Қамбар, анау қарындастарым: Алтын, Кәмеш, – бәріңіз оқыңдар⁹.

Б ө л т і р і к	} Жоға тіпті, бәріміз, бәріміз де ізденсек
М е с	

Н ұ ғ ы м а н (*көтеріліп*). Уә, ендеше, тіпті нұр үстіне нұр. Бұларың бір жақсы ниет екен. Ендеше, бәрің бірдей білім алып, көздеріңді ашып алып келіп кірісіңдер. Кеңесіне сүйеніп, өмірде өзімізге өз талабымызбен жол саламыз. Қиынға жетеміз деп аттаныңдар.

О м а р. Мен айтсам, былай ма деймін (*Баттанып сөйлей бергенде.*)

Б ө л т і р і к. Ой, Омар, осы сен өз сөзіңді қоя тұрып, осы біздей кедей-батырақ, кешегі өңшең жылқышы, биеші, ана Сөлкебайдай қара табан қойшы, пішенші сияқтыға Елен жолдас осындайда не айтқан екен, соны бір айтшы бізге...

Д а у ы с т а р. Иә, иә, соны айт, бәсе соны сұраңдар. (*Омар бөгелеңдеп қалады.*)

Нұғыман. Ленин жолдас Октябрь төңкерісін жасағанда: еңбекші бұқара қорғанбай өз сыбағасын алуға ұмтылсын. Төңкерісте, билікте соныкі, тіпті әрбір ас пісіруші қатынға шейін үкіметті қалай меңгеріп, қалай басқаруды үйреніп алсын деген.

Бөлтірік *(жұрттың “бәрекелді, ой аузыңнан айналайын” деген қостауларымен қатар)*. Бәрекелде, оныңыздың дәл өзі де бар бізде. Анау отырған Есбике сол ас пісіргіші қатындардың дәл өзі.

Нұғыман. Ол кісі болса соған және де мынау отырған бәрің де арналған көсем сөзі сол. Бірің оқуға барсаң, бірің әлде өндіріске барарсың, ол да бір үлкен қазан, көздеріңді ашады.

Сапар, Сөлкебай, Топай кіреді.

Қамбар. Міне, бәсе, жол мен жөн деген осы да. Өңшен тепсе темір үзеді деген жаспыз. Қараңғы болып неге қаламыз?

Мес. Бәсе, айналшық жегендей, сол байдың уағындай ошақтың үш бұтын күзетіп отырамыз ба?

Бөлтірік. Бәсе, тіпті қиынға басамыз. Жеңеміз. Аламыз сыбағамызды. Жаңа мына ағай айтқандай аттанамыз *(Бөлтірік Сөлкебайға қаран.)* Жә, мынау қайтеді екен? Уә, Сөлкебай, біз мынау Алматы, сонау Мәскеу сияқтыға аттанып өнер табамыз дейміз. Сен ересің бе, не дейсің?

Сөлкебай. Уай, аулақ жүрші өзің, тәлкегің керегі жоқ *(Жұрт күледі.)*

Алатай. Ай, Сөлкебай, анау күнгі арызбен бізді алыпты. Енді ана бесінші ауылға барып кнежкені алып қайтамыз.

Сөлкебай. Кнежке? Ол неме жарайды?

Мес. Шай-қант аласың *(Жұрт күледі.)*

Алтын. Қойшы әрі, қағыта бермей шеттеріңнен!

Мес. О несі екен! Қамсамол. Бәрімізбен бірдей қамсамол боласың? Соның кнежкесі, оқисың енді.

Сөлкебай *(таңдайын қағып)*. Жоқ! *(деп басын шайқайды.)*

Бөлтірік *(Топайға)*. Әй! Сені оқуға жібергелі жатырмын.

Топай. Иә, өзің-ақ оқып қарық болып ал.

Бөлтірік. Бәсе байқұсың, бұ да бір оптарой Сөлкебай *(Жұрт күледі.)*

Н ұ ғ ы м а н. Әй, жолдастар! Сендер дұрыстап ұғындырыңдар. Оқу ешкімнен үрікпейді. Кеңес оқуы шын кедей жалшының оқуы.

Б ө л т і р і к. Соны айтып отырмын ғой, бұл аруақ атқырға! Әй, (*деп ап Қамбар мен Меске*) әлгі баяғыда Қондыбайдың баласы оқыды деген школдың аты не еді?

Қ а м б а р }
М е с } Семнажиа, кемнажиа... Кемнажиа...

Б ө л т і р і к. Ие, ие, кемназия.... Сол кемназияға жіберем. Песір боласың. Әшейін сұңқылдатып арыз жазып отыратын баяғы Шодырша.

Қ ұ с б е к. Барам де, Топай. Сен жібермей-ақ барамын деші соған.

К э м э ш. Барса несі бар екен, бәріміз де барамыз (*Топай да еліккендей болады.*)

Қ а м б а р (*Сапарға*). Мына жұрттың бәрі де бір үлкен талапқа мінді. Бұл бай кәмпескелеуден де нәрлі деседі. Осыны ниет қылып отырмыз, оқу. Оны сен не дейсің? Жүресің бе бірге?..

С а п а р. Әліпті таяқ деп білмейміз, біз оқып жеткенше қашан? Не өнеді ғой дейсің?

Қ а м б а р. Жоқ, талап қой, бәріміз де өзіндей, ең болмаса шала сауатты болып қайталық, жүр, барамыз, міне...

С а п а р. Енді сомадай болғанда не шығар дейсің?

Н ұ ғ ы м а н. Олай деме, шырағым, қырыққа келіп оқып та данышпан болғандар бар.

С а п а р. Әй, біз оқып маңдытпаспыз, ал жазсаң жаз!..

Б ө л т і р і к. Қарашы өзін, көшке мінетін көлік сұрағандағысына салып кергіп отырғанын (*Жұрт күледі.*)

Қ ұ с б е к. Ой, қойыңдаршы осы сендер ажуалағаныңды. Сөлкебай, Топай, Сапар бәрінің тауын шағатын осы қылықтарың сендердің! Немене, ылғи қылжақ қыла бересіңдер?

К э м э ш. Бәсе, тіпті сендерден баска да тіл, жақ жоқ дейсіңдер ме?

А л т ы н. Ие, тіпті жұртты ылғи шетінен қағытып. Өздері бір кара суды теріс ағызып отырғандай.

О м а р. Рас, бұл сөздің мәні зор. Қамсамолсындар, енді қамсамолдық дисциплина деген бар. Соны...

Бөлтірік. Ал, тағы бірдеңені айтты (*Нұғыманға.*) Ағай, осыған айтып қойыңызшы, тіпті сөйлей бастаса болды, тақ әнеугі мына Мес үйреткен асау қара тай сияқты, бір жағына сынар езулеп ылғи біз ұқпайтын бір қияға алып қашады да кетеді.

Омар. Қамсамолдық тәртіпті айтамын. Біріңе-бірің жақын жолдасша қарау керек. Ол жағына басынан қырағылық керек.

Бөлтірік. Бәсе, ал, ендеше, тәртіп-кертін деп кеп қырағылық дейсің. Дұрыс-ақ босын. Ал, өзінді ғой, осы біздей жастарды ұйыстыр, баста, қырағы боп, таза ұйыстыр деп жіберді. Олай боса, сенің қырағылығың қайда? Анау күні о да болады деп, Шәкенді алғаның қайда? Байдың қызын қамсамолға алғызып, әне... енді бүгін аузыңды аппақ қып әкесімен бірге кетті де қалды¹⁰.

Дәл осы кезде Шәкен кіріп келеді. Кебежеге шығып сөйлеп тұрған Бөлтірік оған сырт қарап тұрып көрмейді. Жұрт тегіс аңырып Шәкенге қарап ұмтылғандай болады. Есбике, Арпабай аймаалап құрметпен қарсы алып жатады. Барлық жұрт соған үңілген¹¹.

Есбике. Е, айналайын-ай, келе ғой, Шәкен!

Арпабай. Қарағым, ермей қапты-ау мынау. Келе ғой.

Бөлтірік (*бұрынғыша сөйлеп береді*). Шәкен деген ол әшейін сені мазақ етіп, бұлғақтап жүрген байдың ерке-тентек қызы емес пе? Соған сеніп ... Оны да қамсамол деп...

Мес. Е, тағы айта түс, шешен дейім тіпті өзі!

Бөлтірік. Міне, енді қамсамолдың кәдірін түсіріп (*өзгелері күліп отырады.*)

Мес. Ой, аруақ атқыр¹², артыңа қара (*жұрт жабыла күледі, Бөлтірік артына бұрылып таң қалады.*)

Бөлтірік. Ойбай, Шәкен!

Шәкен (*Өзгелердің үйірілгенін елемей мынаны тыңдап тұрған күйінде*). Омай, адыра қылғын тентіреген...

Бөлтірік. Е, бас-аяғыңды шымқып әкетіп еді ғой. Қайдан білейін.

Шәкен. Е, мен құндақтағы бала ма едім? Ермедім, қайтып келдім. Ал, міні, енді әке-шешем де, үйім де жоқ.

А р п а б а й. Қарағым, Шәкен, дұрыс-ақ. Тіпті биттей күнінен бері барлық үй-ішінен бұның мінез қалпы ала бөтен төтенше еді. Қылғаны-ақ байға... Осының тіпті мақұл, балам¹³.

Е с б и к е (*біресе шалына, біресе Шәкенге қаран*). Бала қып алайық өзіміз. Қарағым, ана Қамбар, Кәмәшпен бірге өзімнің балам бол, айналайын (*Екеуі үйіріле береді, өзгелері аң-таң*.)

М е с. Сендер күргейлеп жатырсың-ау... Бірақ Шәкен өзі бетке айтқанды жақсы көретін. Мен айтайын. Тақ осы кісі содиядан сәлем хат алып, сонымен келген болар¹⁴.

Қ а м б а р. Ал, содияң бай қызын алудан қорқып жылысқан болар. Өзі тіпті, Мәскеу кетіпті дейді содияң. Ал, ендеше¹⁵!

Ш ә к е н. Мәскеу түгіл марғау кетсін (*Жұрт күледі*.) Соны іздеп келуші ме едім?

Қ ұ с б е к. Ойбай, бұл тентектің қолынан не де боса келеді.

Б ө л т і р і к. Ал енді, жаным, жөніңді өзің айт, ендеше. Мына жұрт жорамалдағанмен таба алмады ғой, көріп отырсың.

Ш ә к е н. Сендер кім босаң, мен де сол болам. Сендер көргенді мен де көрем (*Жұрт дағдарып қалады*.)

М е с. Мәс-саған! Сен бай қызы, біз батырақ, сорпамыз қосылмаса қайтеміз?

Ш ә к е н. Бай қызы деген сөз адыра қалсын. Тәрбиелесін кеңес, мені де адам қылсын. Соған келдім.

Б ө л т і р і к. Сөз-ақ-ау дейім осынысы (*Жұртқа қарайды, Сөлкебайға*.) Сен қалай қарайсың, айтар сөзің бар ма? Қарсы емеспісің? (*Сөлкебай ыржаңдап күле береді*.) Әй, қарсымысың дейім? (*Сөлкебай таңдайын қағып, басын шайқап күледі*.)

Н ұ ғ ы м а н. Жолдастар, дағдаратын дәнеңе жоқ. Қарын-дасымдікі тіпті дұрыс, бұрын да өзі қамсамолға алынған екен. Енді міні өзі тіпті сыннан өтіп келіп тұр ғой. Бұнысы өнер. Орталарыңа алыңдар. Батырақпен бірге о да тәрбие алсын.

Қ а м б а р (*Шәкенге*). Жарайды, бірақ қамсамолдық деген үлкен сын. Біз көп сынайтын кісіміз. Сол есінде болсын¹⁶.

Д а у ы с т а р. Дұрыс, мақұл, Қамбар дұрыс айтады. Жақсы келдің... Жарайды мұның (*Шәкен Алтын мен Кәмәштың қасына барып, сөйлесіп тұрады*.)¹⁷

Бөлтірік. Ал, жолдастар, енді жаңағы ниет – ниет қой.
Өнер іздеп аттандық қой, енді тегі. Солай ма?

Дауыстар. Аттандық, тәуекел.

– Жөнелеміз... Ізденеміз.

– Жолымыз болсын.

Нұғыман. Жарайды, жолдастар. Міні, бұларың талап-ақ. Тегіс енді пісіп-қатып, жақсылап өсіп, кеңестің табанды, жойытпас азаматтары болып келіңдер¹⁸. Жалғыз-ақ уәде сол болсын. Өбден толып болған соң, тізеге-тізе, білекке-білек қосып, осы жерге бірге қайтып кеп, бірге істендер. Ал, жолдарың болсын.

Дауыстар. Уа, айтқаның кесін, бірге келеміз, дегенің болсын, ағаке. Уәде сол болсын. Талапты ерге нұр жауар.

Қамбар. Қайта оралып кеп, дүниесін бір жаңғыртайық.

Дауыстар. Жөнелеміз ілгері. Ал қамданыңдар...

Қамбар (*әке-шешесіне*). Ал, кемпір-шал, сендер де қамданыңдар, Кәмәш те жүреді.

Есбике. Е, не дейді, сығыр! Мана ғана байды айдап, енді өзіміз де айдаламыз ба!

Барлық жастар (*Шулап, қаман*). Жоқ, жүресіңдер, бәрімізге бір әке-шеше керек емес пе? Өлтірмейміз сендерді. Мына бәріміз балаң, сендер әке-шеше, жүріндер!

Құсбек (*Арпабай мен кемпірге*). Өзге болмаса да Кәмәшпен мен барамын, басқасына сенбе, екеуімізге сен. Өзім асырайын.

Арпабай (*кемпіріне*). Уа, ілгері басқан жасты кейін басқан кәрі тоқтатпасын, кел, кемпір, біз де кеттік. Жол болсын (*Шу-күлкі, қуаныш.*) Илаһи аумин.

ШЫМЫЛДЫҚ

БІРІНШІ АКТ

ЕКІНШІ СУРЕТ

Сахна жаңа салынғалы жатқан үлкен зауыт, үлкен дүкен орны сияқты. Әр жерде тәшке, нәселке, үйілген топырақ. Жұрт үлкен ор қазып жатыр. Ұзынша терең жар. Қатлобан ішінде істеп жатқандардың бастары ғана көрінеді. Еркектер осы жұмыста, әйелдер: Шәкен, Алтын, Топай және Сөлкебай солармен бірге нәселкемен топырақ тасып әкетіп жүр. Топай мен Сөлкебай бір істейді. Құсбек жоғарыда десятник.

Көрініс

Құсбек (*төмендегілерге*). Ал, тастап, тастап жіберіңдер, бітіп қасын сонымен (*аналар қыза-қыза топырақты лақтырады*), е, солай, солай! Бәсе, істейім дегенде біздің бригадта жұмыстың тас-талқанын шығармай қоюшы ма ед, тәйір деген! (*Әйелдер келгенде.*) Кәне, кәне, тағы біраз апарып тастаңдар, бітіп қалды (*Әйелдер даяр нәселкені алып кетеді, еркектер күрек, қайлаларын сыртқа лақтырып тастап, артынан өздері де бірі артынан бірі шығады. Қамбар, Бөлтірік, Мес, Алатай, Сапар, Арпабай мен Есбике азық әкеле жатады*)¹⁹.

Арпабай. Осының нормасы аз ба? Жоқ, біздің балалардың ісі ширақ па? Тағы бітіріп тастапты-ау!

Есбике. Несі аз босын. Көрсенші, мына ен дала қып-қызыл тас еді... әлем тапырағын шығарыпты-ау, туу, қарақтарымы-ай!

Арпабай. Ана жақтағы бригадтар мықшындап әлі жарымын да бітірген жоқ.

Бөлтірік. Е, тәйір деген, бізге жұмыс шыдаушы ма еді, не айтып отыр өздері.

Мес. Тек Қамбардай жігіттің бағы ашылмай жүрген де бай жаншып!

Есбике (*ернін сылт еткізіп*). Сөзіңе болайын.

Бөлтірік. Ал бітірдік, бітірдік, бірақ осы істеп жатқанымыз не екен өзі?²⁰

Алатай. Бәсе, мен де осыны бір сұрайын деп ем... Өзі осы істеп жатқанымыз не өзі?

Қамбар. Станса... станса. Үлкен үй салынады мынаған.

Алатай. Ал сонда мынауымыз несі болады соның?

Бөлтірік. Бәсе, өзі құдық па? Көр ме? Арық па дейім өзі.

Мес. Ай, шіркін, қараңғылық-ай, істеуін істеп ап, енді ит көрген ешкі көзденіп тұруын, түге. Өне, бұралап келеді, әні содан сұраңдар.

Прораб шығып қарайды, өлшейді, дұрыс деп басын изейді.

Бөлтірік. Әй, жолдас бұралап, мынауымыз не, бұл өзі, Местің көрі емес пе? Олай болса мынау сияды, енді қазбаса да болады (*Жұрт күледі.*) Бұл не нәрсе, штакой!?

Прораб. Котлован, котлован это.

Кетіп қалады.

Мес (*Бөлтірікке*). Ал, қарық болдың.

Алатай. Немене деді?

Мес. Көк табан, көк табан! – дейді, ал (*Бәрі аңырысады.*)

Бөлтірік. Өй, көк табан десе мұнда мән бар екен. Осының асты сыз, су. Өне шығайын, міне шығайын деп қылқылдап тұр өзі.

Алатай. Күз тақап келе жатқаны мынау.

Мес. Су шықса келіседі екеміз.

Құсбек. Табаныңнан су шығады, мұз боп катады.

Мес. Сонда көк табан боласың де. Жарайды, жетіскен екенсің, Бөлтірік.

Бір жақтан бос жүрген Кәмәш шығады, екінші жақтан Шәкен, Алтын, Топай, Сөлкебайлар келеді, отырысып тамаққа кірісе бастайды.

Арпабай. Аты қалай жаман еді кәпірдің.

Есбике. Табандарыңнан сыз өтіп ауырып жүрер ме екен қарақтарым.

Мес (*Топай мен Сөлкебайдың алдына азықты бір бөліп қойып*). Мә, екеуің бір отырсың. Топай, енді Бөлтірікке пысқырып та қарама, не де болса осы Сөлкебайыңмен көр. Анау, әбден жалынып, жалпы етек болғанша жотаңды көрсете бер, әшейін²¹. Өз еңбегің, өз табысың, жалынарың жоқ. Бөлтірік кәпір ыржаңдап құр қол жаулық қылғаны болмаса. Қатын кәдірін біле ме? Ақырын жүріп, андап басып көңіліңді түшіндіретін Сөлкебай да (*Топай, Сөлкебай күле береді.*)

Сөлкебай. Ал, “ойын түбінен от шықты” деп Топай екеуіміз осыңа иланып қалсақ қайтесің?

Мес. Е, илаһим сол болсын. Аузын аппақ қылыңдар тек.

Топай (*күліп*). Бәсе сол керек.

Мес. Міне-міне. (*Екеуіне қарап иіліп, Топайдың тақымын қысып.*²²) Өздерің де үй ішінен үй тігіп, икемдескенсіңдер ме дейім тегі (*Аналар күледі.*)

Бөлтірік (*Меске*). Әй, аруақ атқыр, пәле іздемесең ішің кебеді ғой сенің. Мынау екеуін қалай-қалай телісің өзің, менің көзім тіріде?!

Қамбар. Бөлтірік, тегі, сақ болғайсың. Мынау кәпір үйіріп әкетіп бара жатқан көрінеді, тәрізі.

Шәкен. Е, Сөлкебайдың басы кімнен кем екен! (*Күлін*.) Бостандық Сөлкебай мен Толайға бұйырмап па?

Бөлтірік. Бұйырса бұйырсын-ау, тек сирағы қыркылып жүрмесін Сөлкебайыңның.

Толай. Ие, далада жатқан сирақ бар деген. (*Сөлкебай күле береді*.)

Мес. Е, бәсе, мен болсам Бөлтірікке шын көрсетер ем.

Бөлтірік. Ал енді көп ауыз біріксе, бір ауыз жоқ болады, мен қойдым.

Шәкен (*Күлін*). Ойбай, орын босаттың ба, жарықтығым-ау?

Бөлтірік. Қайтейін енді, басу айтады десем, өзің де солар жаққа шығып кетіпсің. (*Кемсеңдеген боп*.) Далада қалғанымыз да енді, міне, қу тізені күшақтап, бізге кім көзінің қырын салсын. (*Шәкен күледі*.) Шәкентай, енді, өзің қолың ұшын созбасаң, су түбіне кеткені де енді Бөлтірік сорлының.

Шәкен. Жоқ, өйтіп жанындағы жолдасынан жағаласпай айрылатын жігітке жәрдем ету арам. Саған істеген достықтың өзі бір бос шығын. (*Қамбар келеді*.) Солай емес пе, Қамбар? (*Қамбардың тізесіне шынтақтайды*.)

Мес (*Бөлтірікке*). Ал, бәлем, Толайды арзанға сатып жүргендегің сол еді. Жат сол сыйыңмен.

Қамбар. Шәкеннің төрелігі әділ емес пе? (*Шәкенге*.) Міне, бәсе, сүйесең осы біз сияқты сыналмаған жасты сүйе.

Шәкен (*бұны ауызға қағып*). Қой енді сен де, Бөлтірікше барыңды жарыққа салмай, ана үлкен кісілерді көремісің, ұят-ай.

Арпабай. Қарақтарым, жасқанбаңдар бізден. Біз байғұс қуаңнан басқа не дейді дейсің.

Есбике. Жатсам-тұрсам тілегім со да, айналайын, өмір жастарың ұзақ болсын тек.

Шәкен (*Қамбар қасынан атып кетін*). Қарашы сақтансаққа мінгізіп әкетіп бара жатқандарын. Саған жолағым келмейтіні осы. (*Жөнеліп Құсбек, Кәмәштар тобына барады*.)

Қ а м б а р (*әке-шешесіне жақындап*). Қайдағыны қайдан шығарып аласыздар осы. Орынсызға килігіп.

Е с б и к е. Қарағым-ау, ұялғанмен ата-енеңнің жоралғысы ғой. Бетім-ау, ұялады-ау, өңшең жаман неме!

М е с. Иә, өзің әдейі сөйтіп беттерін аша бер. Еркіне қойма, түге... О несі екен, жаман немелер?..

Қ а м б а р. Қойшы, әй, сен. Шын деп ойлайды. (*Есбикеге.*) Осы сендер не айтып жүрсіндер өзі. Ешкімнің ойында дәнеңе жоқ, әшейін құдай аманат, өздерің бірденені жаныңнан шығарып ап, бұ не, бала боп кеткенбісіндер?

М е с. Иә, көнгені-ақ оған Есекеңнің.

Е с б и к е. Иә, болғаным-ақ... Қуанғанымды көпсінген несі, жасық неме.

М е с. Ал, тіпті найзасын тура-тура салсын Есекең.

Е с б и к е. Өл де маған.

Қ а м б а р. Уа, көр сыбан, дәнеңе жоқ, ойбай.

Е с б и к е. Жә, аулақ, сөзің керегі жоқ.

Қ а м б а р (*қолын бір-ақ сілкіп жөнеліп*). Міне, қызыл көз пәле көрсең.

Көрініс

Бір топ жұмысшы келеді. Бұларды бастаған Шуашбай, Еңсебай.

Ш у а ш б а й. Е, әй, Уай!.. Мынау солар ғой.

Е ң с е б а й. Әй!.. Тұра қалындар, осылар сол... Уай, бері тартындар... Әй, ей! (*Жүріп бара жатқандар тоқтайды.*)

Б ө л т і р і к (*тұрып тапырақтап, мазақтап*). Әй... Өй... Құр жануар.. Құр!.. (*Лықылықтай аналармен қарсы тұрып аңырысады.*) Немене? Қашаған қуып келемісіндер? Көрсетші өзін біздің Қамбарға, тарпа бас салсын. Бұл қашаған қуғыш...

Ш у а ш б а й. Уа, қой-ой тәлкегіңді, біз сендерді іздеп жүрміз.

Қ а м б а р. Е, біз болсақ міні, тіпті тып-тыныш жатырмыз ғой жусап, немене сонша даурыққандарың?

Б ө л т і р і к. Әй, өздерің сөйтсе де, мал біткен ауылдың адамысыңдар ма дейім.

Ш у а ш б а й. Е, тәңірі құрдымынан сақтасын.

Бөлтірік. Онда, тегі, жылқыларыңның тұқымы қашаған келеді екен-ау, ә?!

Еңсебай. Е, оны қайдан білдің?

Бөлтірік. Жоға дейім, тіпті әккі боп қалған адам сияқты тәрізді де.

Мес. Е, рас, жылқысы қашаған ауылдың адамы даурықпа, қау-көрік, көкірек келетін рас.

Еңсебай. Жігіттер, сендер ерігіп отыр екенсіңдер.

Қамбар. Еріккеннен сақтасын, алдымызда тұрған жұмыс мынау? Неге ерігейік.

Шуашбай. Е, ендеше, немене жылқы-мылқы деп қолға алғандарың?

Бөлтірік. Е, жай, шаруаның мұңы ғой. Біздің де басымыздан кешкен еді.

Еңсебай. Бәсе шаруаның мұңы боса мұның. Біз сендермен осы шаруаның мұңын сөйлесейік деп келдік.

Шуашбай. Қазақбайдың баласы екеміз. Мына біреу бір тар жерде кездескен екеміз. Тегі, осы қазақ боп бірігіп, ынтымақтасып алмасак болмайтын тәрізді.

Бөлтірік. Жарықтық, со кісіде де арман бар ма екен, осы, ә?..

Еңсебай. Кімді айтасың?

Бөлтірік. Әлгі, әкемізді айтам-ау, бір әкенің кіндігінен 20-30 екеміз-ау өзіміз.

Қамбар (*Арпабайды нұсқан*). Әкеміз мына кісі ме деп жүрек, шын әкеміз жаңа табылды ғой (*келгендерге*), е, тілеуің бергірлер, ал қане сөйлендерші!

Шуашбай. Сөйлесе жігіттер, осы араға аштықтан келгеніміз жоқ. Пайда табамыз деп келдік қой. Сендер жақсы бригад деп мақтау алыпсың!

Бөлтірік. Ендеше, танысайық, осында бір сөзі көп жалқау бригады бар деп еді. Толайым, сөз әлпеттеріңе қарағанда сол сендер екенсің-ау!.. Ал, әлік-сәлем.

Құсбек. Қой, қылжақты қойсаңшы, айтайын дегені көптің жайы сияқты ғой.

Шәкен (*Бөлтірікке*). Қайдағы бір кісі сыйлап көрмеген бейбастақтың мінезін өнеге қылады екен өзі.

Бөлтірік. Ойбай, ал, құдаша, біз қойдық. Осы кісілер, мен білсем Қондекеңнің сүйек шатысы, ал енді тұр... Қам қыл... Үй тіктірейік пе әлде?

Шәкен. Әй, сөзің бар босын.

Шуашбай (*аңырып Шәкенге бір, Бөлтірікке бір қаран*). Шырақтарым, Қондеке дегендерің Қондыбай бай ма?

Құсбек. Иә, мына, Шәкен соның баласы ғой.

Шуашбай (*Шәкенге*). Алда, қарағым-ау, рас-ау. Әкесінен бір бала жырылып қалыпты деп естіп ем, сол сен бе ең? Қарағым-ау, мен нағашың ғой, білемісің. Алда, айналайын-ай!

Еңсебай. Ойпырм-ау, қарағым-ау, бұ неткенің өстіп тас тасып, табаның тиіп. Бұл қорлыққа неге келдің, шырағым-ау! Өттең, шіркін дүние, қарашы енді мынаны...

Шуашбай. Қарағым жисенім-ай, ернің кезеріп, иығың талып неге кеттің мұншаға (*Шәкен жылап жіберіп, отыра кетеді*.)

Алтын. Ой, Шәкен, бұл не, әлі біз не босақ сол боламын дегенің қайда, бәрекелде!

Қамбар. Шырағым, Шәкен! Ықтиярың, бізге ергенің рас боса, біз не көрсек соны көресің дегеміз кедей. Еңбекші жолы еңбек жолы. Жаюлы мамық төсек, құрулы шымылдық бар дегеміз жоқ-ты. Бұл немене?

Шуашбай. Өттең, қор қылған дүние-ай, есіл бала, қарашы!

Шәкен (*тізесін жиып ап*). Қойшы әрі, сен мыстан кемпірше жамбастамай, Қамбар! Рас, дұрыс айттың, менікі бір әшейін ақымақшылық.

Еңсебай. Көрген соң шыдай алмағандық қой біздікі.

Бірінші жұмысшы (*Шуашбай мен Еңсебайға*). Уай, Шуашбай, Еңсебай! Сен екеуің де езе береді екесің өзің. Не ақыларың бар?

Екінші жұмысшы. Бастаймыз деп алып осы жұртты әбден жел буаз қып бітірдің-ау осы екеуің.

Үшінші жұмысшы. Не бітірген жұмыс жоқ, не байлау, тұрақ жоқ. Қуғандарың ылғи бос сөз.

Шуашбай. Уа, тұра тұр, түгі!.. Айтайық та енді міне.

Қамбар. Қане, айтшы, не демексің?

Шуашбай. Демегіміз мынау. Осында істеп жатқанның көптен көбі қазақ екен. Бір арадан сөз шығарып, тегіс бір бас, бір тас болып ап, мынандай бір шарт қояйық дейміз.

Бөлтірік. Иә, бәсе, сонына келші.

Шуашбай. Келсем, біріккен көптің сөзі ғып, ең алдымен мынаған азығынды күшейт дейік, екінші, нормынды азайт дейік, қазақ жұмысшысы мұндай нормынды істеп көрмеген дейік. Дәл осы арада сендер ылғи үлкен нормыны тап етіп, деген уағында бітіре қоятын боп, біраз кедергі жасап тұрсың... Одан сендер іркілiндер. Мына көп үшін, көптің ынтымағы үшін дейім.

Бөлтірік. Иә, бақырым-ай!.. Уау, әнеу күні тамақ аз дегенде күшейткен жоқ па оны?

Еңсебай. Күшейткенмен жұмыс қиындап барады ғой. Оны қайттік? Міне, қып-қызыл тас.

Қамбар. Өзге жұмысшы болса, тамақ жетсе болады, жұмыс қиын деп жыламайды.

Бөлтірік. Бізді айтсаңшы, тамақ деп бір жылаймыз да, жұмыс ауыр деп екі жылаймыз. Уай, шіркін, туғызған әкемізге болайын, жарықтық сол кісінің өз тұлғасын көрер ме еді бір. Е, айта түс тағы.

Шуашбай. Сонан соң мына қаперетібіне, нан ләрегіне, сталабайларына басшы қып, мынау осы жұмысшы арасынан шыққан қазақты қояйық... Е, пайда болса, қазақ баласы көрсін, өзіміз көрейік.

Бөлтірік (*Шуашбайға*). Уа, соған осы сен болсаң қайтеді?

Шуашбай. Е, бол десеңдер көп үшін несі бар!

Еңсебай. Ана рабошкоміндегі қазақ осындайға ылғи бөгет боп қыңыратки беретін көрінеді. Оны орнынан алғызып, тағы өзіміздің біріміз болайық.

Бөлтірік. Ендеше, оны саған берейік, ол қалай болады?

Еңсебай. Е, ақылдасайық дегенім содағы, пайда көрсек өзіміз көрейік, алдымыз сөйтсе, артымыздағы мына қалың кара жұмысшы да қарап қалмайды. Міне солай емес пе?

Қамбар. Ал енді осыған қостаушы жиып жүрсiңдер ғой, солай ма?

Шуашбай. Бәрекелде, міне, міне... сендер жақсы бригаді екесің, алдымен сендер сөз қоссаң тіпті абзал болар еді.

Қамбар (*өзге жұмысшыларды көрсетіп*). Мыналарды осы дегендеріңе ертіп алғандарың ба? Уай. Сендер не дейсіңдер, жігіттер?

Бірінші жігіт. Өй, білмейміз, әйтеуір мыналар осының түбінен жақсылық шығады дейді.

Екінші жігіт. Кімге пайда, кімге сор екенін кім біліпті. Әйтеуір осыған бар қазақ жұмылды дейді мыналар.

Қамбар. Олай болса, ендеше, жігіттер, сандалмаңдар, білдіңдер ме? Мұнда ата қуатын дәнеңе жоқ. Осы арада партия, қамсамол, рабочком бәрі бар, бәрі де кенестің көзі. Сенің де қамқорың солар, мұның болса соған айт. Көсегенді мыналар көгертпейді (*Шуашбай мен Еңсебайды нұсқайды.*) Не де болса сол кеңесіңе жабыс (*Өз кісілеріне.*) Ал, біздің жігіттер, сендер не айтасындар?

Бөлтiрiк. Мен тек осы құдалар кит кимей-ақ қайтса екен деймін осы біздің ауылдан.

Құсбек. Қазақ боп бірігейік деген тегі теріс сөз емес-ау, осы.

Мес. Бәсе, құр қутаспен алысқанша, сондайдың біріне біз де ілінсек қайтушы еді?

Сапар. Уай, қойшы әрі, сол бықсымаңнан аулақ, керегі жоқ.

Сөлкебай. Таза еңбегіміздің өзі артық.

Шуашбай. Бізді айтасың, сендердің араңда да бізше сөйлейтін табылатын ғой түрі.

Қамбар. Табылмайды бізде ондай. Егер болса ол біз емес болғаны.

Еңсебай. Е, жалғыз біз дейтін шығарсың (*Тұрып кетуге айналады.*)

Бөлтiрiк. Е, құдай, жалғыз болмасың, табылар... Болар. Толайым бас алып, құлақ тігісіңнен шошып ем. Тамам қараңғы жұмысшыны алдына салып алып, Сөрекінің өгізін айдағандай қып: “най-ной”, – деп жүрген. (*Қамбарға.*) Қамбар, байқадың ба мына жұмысшыларды, мына бәледен құтқармай болмайды екен. Мынаны Сергеевке айт, ә...

Қамбар. Мен өзім де соны ойлап тұрмын. Былықтың мұнда да ілесіп жүргенін көремісің (*Кетеді.*)

Бұл топ тарай береді. Бөлегірек Құсбек, Алтын, Алатай тобы қалады.

Құсбек (*Кәмешқа*). Сен енді жұмысқа кіремісің, жоқ па? Осы өзіңдей жұрттың бәрі істеп жүргенде жалғыз ерке сен боп жүре бергеннің не лайығы бар?²³

Кәмәш. Қойшы, бір емес, екі емес.

Құсбек. Екі емес жүз айтам. Істе жұмысты.

Кәмәш. Аш-жалаңаш жүрген жоқсың ғой. Жетіп жатыр анау өзгенің істегені де.

Құсбек. Сөз-ақ, мойнына мінейін деп пе едің өзгенің.

Кәмәш. Е, байғұс, ауырлайын деген екенсің ғой. Ендеше *(Алатайды құшақтаңқырап)* өзімнің жиенім Алатайым-ақ асырайды. Солай ма, қалқам?

Алатайды аймалап, Құсбекке сырт қарап кетеді.

Алатай. Кәмәш! Мен сенен еш нәрсемді аямаймын! Білесің, бірақ...

Кәмәш. Бірағыңның керегі жоқ, айттың болды. Өзгенді қоя тұр.

Құсбек *(соңынан ыза боп қарап тұрып, Алтынға оралып)*. Алтынжан, мына кісі кәдірін, сөз кәдірін білмеген деген не деген қиын еді. Мұндайды көріп пе едің?²⁴

Алтын *(қызарып, сыбырлап)*. Құсбек, сіз кісі ренжітуге қиярлық кісі емессіз ғой...²⁵

Құсбек. Қалқам-ай, қадір білетін сен ғанасың ғой. Жанға майда тигені-ай мына сөзіңнің.

Алтын. Білеміз тіпті Кәмәштың не ойлайтынын. *(Кәмәш жалғыз қайта оралады, қарап тұрады.)* Сізбен тату-тәтті болған аз ба кісіге.

Кәмәш. Әй Құсбек, жүр үйге, шәйінді іш *(Құсбек қарамайды. Алтынмен сырттай береді.)*

Алтын. Не арман? О, не дегенің?

Құсбек. Не көріп жүргем мен бұрын. Көзімді дер кезінде шел қаптаған ба деймін.

Алтын. Ұққам жоқ. Ау, Құсбек, осы сөзіңді.

Құсбек. Ұғайын десең қиын ба? *(үндеспей қарасады)* Соны айтам.

(Кәмәш жетіп келеді. Алтын ұялып тайқи береді.)

Кәмәш *(Құсбекке)*. Сенің не ойлап жүрген ойың бар? Мынауың нең!?

Қ ұ с б е к. Қой, тек. Осы екеуіміз аз сөйлесейікші осы!

К э м э ш (*Құсбектің қасына кеп, жабыса түсіп*). Жаным-ай, не дейсің!? Мынауың бір суық сөз ғой.

Қ ұ с б е к. Жаңа “Жұмыс істе”, – дегенімде сен де келтесінен қайырдың ғой. Менікі де – сол. Болды.

К э м э ш (*Жалынып*). Құскетайым, кеше гөр ендеше!.. Мен жаңылған екем... (*Кеудесін ұстап*.) Апыр-ай! Жүрегі құрғырдың ауызға тығылып тұрғанын қарашы. Мен жаңағы қызбен тату тұрғаныңнан жаман шошындым ғой.

Қ ұ с б е к. Өзіңнен, не көрсең де, өзіңнен болады.

К э м э ш. Жарығым, ендеше, “қыл” дегеніңді қылайын. Көңіліңді бұзып өкпелеме енді.

Қ ұ с б е к. Көрейік... (*Жүре беріседі. Қарсыларынан Қамбар, Бөлтірік бар, барлық жұрт қайта шығады. Бұрын сахнада жалғыз Сапар ғана шығып жатқан*).

С а п а р. Бұл не өзі, совхозға бардық, онда тұрмадық, шойын жол барып ек, одан кеттік, енді мынаған байыздап ек, бұдан тағы сусып... Кетпейміз, түге (*Жұртқа қарайды, қостаушы серігі жоқ*.) Мен өзім осында қалам.

А р п а б а й (*күрсініп*). Е, ата қоныс мекенінен кеткен не оңсын. “Қырсыққан ит қыңыр жүгіреді” деп, ежелден ісі оңып көрмеген саяқ сандырақ едік.

Е с б и к е. Енді, міні, туып-өскен жерден кетіп, жел қуған қаңбақтай ауып жүргеніміз.

Б ө л т і р і к. Иә, қан қазынаң қалып еді сонда.

А р п а б а й (*аиуланып, тепсініп*). Атаңның басы, сонда өстіп артым жер иіскемей жүр ме еді?.. Өндіріс-өндіріс деп өндіршегің созғаның осы емес пе еді, түге?..

Прораб шығады, қасында бір орыс.

П р о р а б. Міне, қамсамол бригадасы, шетінен жақсы істейді. Жалқауы жоқ... Жақсы бригад..

Б ө л т і р і к. Жаман бригад... Бұралап, сен білмейсің, біздікі жаман болды қазір.

П р о р а б. Неге-неге жаман?

Б ө л т і р і к. Біздікі бошал болады қазір, кетеді қалаға, Алматыға.

Прораб (*өте берін*). Жок, сен қалжындайсың, жақсы... Сөйлесеміз.

Бөлтірік. Иә, сөйлескеніңе Қамбар болайын ендем осылай деп тұр.

Арпабай. Тұрлау жок, байып жок. Жел қуған қаңбақ, түге. Әйтеуір іздеген соң, іздету ғой. Өрлей берің.

Алатай. Бәсе, тіпті құр тамақ тоқ екен деп, қаламыз ба осында.

Бөлтірік. Олай боса, “Осы тоқсан бір оқ, бір өндіріс бар”, – деп еді ғой: осының екеуін бірдей қосып, өндіріп оқиықшы. Келіндер, жігіттер. Келіндер, Арпеке, Есеке. Пақтаспайық. Кел кетейік (*Бәрі кеткендей ыңғайлана береді*.)

Қамбар. Ендеше, тағы кетеміз де, болды сол (*Сергеевке*) Сендер біздің орнымызға жұмыскер тауып, бір бригады сайлап алындар, сол табылған соң біз кетейік. Онан соң өзің бізге қалай беттеу керек? Қандай оқу лайық, соны жақсылап айтып бересің, бола ма? (*Сергеев мақұлдағандай басын изейді*.)

Сергеев (*Сапарға*). Но, жарайды, бұлар қайда барса да біздің кісі ғой, барсын, оқысын, ол да жақсы. Ал сен екеуміз мұнда қаламыз. Но, ешкімнен кейін қалмаймыз. Бұларға біздің комсомолский ячейкемен жақсылап документ бересің. Сен бұнда жаңа бригаді жаса да, өзің бригадир бол, жарай ма?

Сапар. Болды. Байлау сол. Мен өндіріс қазанын сүйдім, қалдым осында (*Жолдастары құшақтайды. Көңілі, пішіні бір-біріне жол болсын айтқан сияқты*.)

Шәкен. Әйтеуір ізденген соң ғой, өрлей берейік ендеше осылай.

Бөлтірік. Олай болса осы Нұғыман бір оқу, бір өндіріс деп еді ғой? Осының екеуін бірдей қосып өндіріп оқиықшы. Келіндер, жігіттер! Келіндер, Арпеке, Есеке! Тарпақтаспайық бұл жерде, кел кетейік! (*Бәрі көнгендей ыңғайлана береді*.)

Мес. Уай, ал кетуін кетейік, сонда осы біздің атымыз кім екен осы. Біздейді не дейді екен.

Құсбек. Летон-летон, қаңбақ-қаңбақ (*Мес екеуі күледі*.) Қамсамол-ақ екенбіз. Ой, пәле.

Қамбар (*ыза бол*). Қойшы әрі... Бәлем, енді көрерсің! (*Сөлкебай, Топай одан әрі Бөлтірікпен тұрып қалысады*.)

Шымылдық

ЕКІНШІ АКТ

ҮШІНШІ СУРЕТ

Үлкен мектептің жатақханасы, жақсы, жарық, кең бөлме. Қабырғаларында көсемдер суреттері. Карталар. Диаграмдар, үйдің бір жағы қатар тұрған 6-7 төсек, жігіттер орны, 2-3 стол. Бір жақ бұрышта биікше – шар сияқты кең төсек, Арпабай мен Есбике орны. Төріне таман қайырылып жиылған текеметше, көнелеу көрпе-жастықтары бар (Жатақханаға Құсбек, Әшім кіреді).

Әшім. Мәселе солай. Жұрттың бәрі комсомол емес те, игіліктің бәрі коммунистке байланып тұрған жоқ. Салт-сана дейді ғой. Салт-сана бізде де бар, ол осындайдан құралады. Айналаңа қара, ойлан. Осы таяқ кімге тиіп жатыр? Құр бас амандыққа мәз болатын уақыт емес. Сені онсыз да түртпектемей қояр деймісің!

Құсбек. Комсомолмын, әншейін болса бір сәрі. Жауаптылығы қиын ғой.

Әшім. Ендеше, бас сондайға керек, білдің бе? Өзіңді неге ұстай бересің? Кісі жи, жолдас тап. Осының бәрі кедей-батырақ емес пе? Сал соларды ақылыңа. Оп-оңай топ боласың.

Құсбек. Оларға топ болайық деп шетін ашқан соң бітті емес пе?

Әшім. Иә, рас, топас түрде қойма мәселені. Бастарын күрайтын істер, ұсақтан да, оңайдан да табылады.

Құсбек. Олай боса, бұнымыз істеліп келе жатқан жоқ па?

Әшім. Бәсе, жалғыз-ақ осыны сен өзін үлкен есеппен алысты болжап істе дейім (*Алтын кіреді, мынау тез өзгеріп бір хатты беріп.*) Міні, осы бір хат саған тиісті екен. Адресі де бар. Енді тауып ал осы жақыныңды... Ылғи сені сұрап жазады. Онан соң біздің үйге келіп жүрсендерші. Мына қарындасым да біздің елдікі ғой. Келсін, ерте кел, жарай ма?

Құсбек. Жарайды, барса... (*Әшім, Құсбек шығып кетеді.*)

Кешкі мезгіл, столдарда көк абажурлы электр лампы. Жастар келеді. Бір үстөлде Бөлтірік, Мес, Қамбар, Шәкен отырады. Екіншісінде Сөлкебай, Алатай, үшіншісінде Топай мен Алтын және Құсбек. Бәрі де сабақ әзірлеп жатыр.

Көрініс

Бөлтірік *(оқып-жазып отырған кітап-қағаздарын жиып жатып)*. Бұл есеп байқұс, бізге ауыр емес өзі...

Қамбар. Бұны оңай-ақ жеңіп келеміз. Әкпел енді орыс тілін *(Басқа кітап-қағаздарын алысады.)*

Мес. Бәсе, соны айт. Ай, қиыны со болып тұр-ау!

Бөлтірік. Қиын да боса соны жеңбей күн жоқ. Айта берсең орыс тілінсіз бізге мәдениет жоқ, білдің бе?

Қамбар. Шырағым-ау! Ленин мен Сталинді өздері жазған тілінде оқып түсінбеген соң күн қараң емес пе?

Бөлтірік. Әй, тауып айттың? Обалы қанікі, мұнысы сөз-ақ *(Митя кіреді. Бөлтірікке жақындайды.)*

Қамбар. Ә, Митя, кел міне отыр. Мына біз сабақ әзірлейміз, тыңда.

Митя. Нока, мен көрейін.

Бөлтірік. Көргенде осы саған айтатын бір сөз бар. Ол сенің әшепкең, білдің бе.

Митя. Қандай, немене ошибке?

Бөлтірік. Міне, біздің қатшымыз, осы жердегі саяси басшымыз сенсің. Ал, біз міне тамам батырақ, орысша білмейміз. Кеше комсомолдың жалпы жиналысында орысша сөйлейін деп ұмтылып-ақ едім, сөйлей алмадым. Қашанғы мен үстіп жүрем? Сен не қарап жүрсің? Тіл сенікі. А, біз сенікі жолдас. Өзің білесің де, біз білмейміз. Міне, сенің әшебкең, вот қалай!

Митя. Но, оқы жақсылап, білесің. Білмесең жаман болады. Жаксы оқысаң білесің, ал жаман оқысаң білмейсің, онда комсомол ұрады сені.

Қамбар. Ал, бәсе, сонда енді бізді сабатып қойғаның ба?

Митя *(басын көрсетіп)*. Міне. Сал басты да... Мен де латыншаны аз білем. Қазақ тілінің грамматикасын білмеймін. Оған кім виноват?

Бөлтірік. Оған ба? Оған мына Қамбар виноват болсын. Памагайт етсін ол. Оқытсын.

Қамбар. Білмесе қайтейік?

Бөлтірік. Білмесе жаман оқыған болады, онан соң комсомол мұны ұрады. Ұрамыз міне *(күлкі.)*

М е с (Қамбарға). Ал олай болса “сторожды” скланайт ете ғой.

(Қамбар сыдырта жөнеледі. Жалғыз-ақ винительный падежге келгенде тоқтаңқырап тұрып). “Сторожа”.

М е с. Тоқта, шатастың.

Б ө л т і р і к. Бөгеме, шатасқан жоқ.

М е с. Уай, кәпір-ай, “стол” бенетелнейде де “стол” болады. Можыский рот. Е!

Ш ә к е н. Е, болса е... Адошовленныйды қайтесің?

Б ө л т і р і к (Меске). Ол сендей өлік қой деймісің? Өзі тіпті колхоздың сторожы болса қайтесің. Өлі үстелмен теңеп садағасы кеткір, жаман кәпір!

М е с. Ал қойдық.

Қ а м б а р (тағы да сартылдатып жөнеледі, көптік түрдің родительный падежіне келгенде). Сторожей!

Б ө л т і р і к. Жаңылдың, Старажов.

Қ а м б а р. Сторожей.

Б ө л т і р і к. Старажоп.

Ш ә к е н. Ножей...

Б ө л т і р і к (болмай). Сторожов – ножов, Шәкен.

М и т я. Ана Қамбар, Шәкен дұрыс айтады.

Ш ә к е н. Мә, болмасаң! (Кітапты көрсетеді.).

М е с. Ал болмайды, бұл болса текедей тіресіп, енді не бетінді айтасың?

Б ө л т і р і к. Ал мақұл, мақұл, көп ауыз біріксе бір ауыз жоқ болады. Мен дауласпайтын кісімін (Кітапқа қарай бастайды.) Ал “кровать” қай рот? Айта қойшы?

Қ а м б а р. Қай рот екен бұл?

М е с. Мужский.

Б ө л т і р і к. Қисынға қарағанда бұл женский.

Қ а м б а р. Әй, осы не рот тұрады да, не мен тұрам. Бір пәле енді.

Ш ә к е н (Бөлтірікке). Қандай қисынды айтасың?

Б ө л т і р і к. Кровать деген белгілі енді, әйел жағына, мына Шәкендерге таңсық нәрсе ғой. Қайда бір Мес сияқты қу тізесін құшақтағандар болмаса кім даулассын! Кровать енді ол женский тіпті енді.

Шәкен (*кітапқа қарап*). Путь ше, оның да аяғы мягкий знак.

Қамбар. Путь па? Ал, оны не дейміз? (*Бөлтірікке*.) Бұл кімге тандық.

Бөлтірік. Ал жарайды, Шәкен! Оны да сен ала ғой. Тіпті енді буынсыз жерге пышақ салған екенсің. Қайтейін, оны да бердім саған. Женский!

Шәкен (*күлін*). Ал “Ленинский путь” дегенге не дейсің?

Қамбар. Ой, ендеше, бермейміз (*Бөлтірікке*.) Не дейсің?

Бөлтірік. Буынсыз деп айтып ем ғой.

Мес. Уай, байғұсың-ай!

Бөлтірік. Енді Ленин жолы әйел жолы дегенге Шәкеннің тіпті өзінің де аузы бармас.

Қамбар. Азар бүгін.

Шәкен (*күлін*). Е, тіпті өре тұра келдің ғой бәрің бірдей (*Бөлтірікке*.) Осы ротқа келгенде сен өзің басбұзарсың тіпті, білдің бе? Саяси қате жасайтын кісісің.

Мес. Ол жағын жазып қой. Баяғы ескіге салады тіпті.

Бөлтірік. Ал олай десең, мен тіпті шалқамнан түсем. Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ. Тіпті осы тілді алғашқы шығарған дүмше молда бар ма?

Қамбар. Молда емес, халық шығарған.

Бөлтірік. Кім шығарса да, осының кей жерінде нақұрыстық та бар.

Мес. Ол не дегенің?

Бөлтірік (*кітапты алып отырып*). Ал мына кровать дедік, ол көпе-көрінеу енді женский болып тұр. Ал “стол” міне, үстел басы еркек болған, қызметі. Еңбегі сонда, оның можский болғанына міне Шәкен де таласпайды. Ал мына бір “семья” дегенді алайық. Ол ұрықтың средний рот болуы о да мақұл. Өзі өлі ұрық – екіұдай нәрсе, еркек жағына кете ме, әйелге кете ме, құдай білсін. Ал енді ол-ол болса, мына “доскы” тұр. Осы неге женский? “Карандаш” можский болғанда, “рошка” неге женский?

Шәкен. Аяғына қара.

Бөлтірік. Аяғына қарама, миға сал... Сөдиені қайтесің? (*Біраз үндемей қалысады*.)

Қамбар. Қой, бақасты қой, уақыт кетеді. Өзіңнің барлық сәтестіңнің қарадық қой?

Шәкен. Қарадық, келіндер енді, жазайық. (*Бәрі де үндемей жазуға кіріседі.*)

Алатай (*орысша өлең оқиды, Сөлкебай тыңдап отыр*).

Бура мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя.
То как зверь она завоет,
То заплачет как дитя.
То по кровле обветшалай
Вдруг соломой зашумит,
То как путник запоздалый
К нам в окошко застучит...

Сөлкебай. Ал енді сен осы араға шейін тындап отыр. Аған бір жатқа айтып шықсын. (*Айта жөнеледі, тілі ылғи қате.*)

Бойра мығлой нибо қыройыт
Пихри снежным құрута
То қақ ізбер ана забойыт
То заплашіт қақ дета
То па креплем абешшалым
Ыбдрок саламай зашомит
То қақ петнегім запаздалым
Қынам пакошка застошит.

Құсбек күледі.

Құсбек. Алда құдай! Әй, мойнын, мойнын үздің, ақырын-ақырын (*күліп мазақтан*), би қырий!!

Алатай (*қаран*). Анау күліп отыр.

Сөлкебай. О... Күлкісі көмір болсын. Оған Сөлкебай қыңқ етпейді.

Құсбек. Жаттап жүргеніңнің өзі баяғының бай ақыны.

Сөлкебай. Иә, арамза молда дін бұзар... Ескі мұраны біл деп Ленин өзі айтқан комсомолдар съезінде. (*Алатайға.*) Мынаның сөзінің өзі де жік-жігімен түсе ме деймін өзім. Шіркін, жақсы өлеңге жаным құмар.

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт дел-сал қып,
Түн басады салбырап,—

деген ақындар ғой бұлар.

А л а т а й. Бүгін өзің тым шабытта екесің, өлең шығарасың
ба дейім өзің тіпті!

С ө л к е б а й. Үндеме, бала, ағаңның ыстығы төрінде (*Тұрып
Топайға таман аяңдап.*)

Сыр сандықты ашып қара, ашып қара сырласым.

Сым пернені басып қара, басып қара, жырласын, дейді-ау, —
сорлы ақын!

Т о п а й. Уа, қоя тұршы (*Қаламын ұстаған бойында.*) Осы
есептің скопке дегеніне келгенде қалт тұрамын да қалам... Құрып
қалғыр...

С ө л к е б а й. Тоқта, тоқта, оқып қарайық (*Үңіліп қарап,
оқып*) 50-ден алу скопке, екі жерде он жеті скопке жабылады.
Қосу бес! Ә, мұның мысалы мынау: Елу қозы қоздаған екен.
Соның 17 пар қозысы егіз, осыларды әуелі есептеші, егіз қозы
нешеу?

Т о п а й. Ал, 34.

С ө л к е б а й. 50-ден шығарсаң нешеуі қалады?

Т о п а й. Ал, 16.

С ө л к е б а й. Соған енді тоқты қоздаған 5 қозыны қос.

Т о п а й. 21 болды ғой...

С ө л к е б а й. Болса бір мән бар, бері жүр, Топеке.

Екеуі сөйлесіп оңашарақ кетеді, олар кеткенде Құсбек Алтынға оралып,
бірдемені көрсетіп сөйлесіп жатады. Алатай бұларды көріп, қызғанғандай
киналып, сабағын тастап бір тұрып, бір жүріп, тынышсызданып кетеді. Көзін
алмайды.

Қ а м б а р (*Шәкенмен оңашарақ*). Бетіміз түзелді-ау дейім
осы, Шәкен, қалай ойлайсың?

Ш ә к е н. Түзелді емес, түзелдік десеңші.

Қ а м б а р. Иә, болды, болды енді, тіпті жағалай солай бол-
сашы.

Ш ә к е н. Не деп жамбастап келесің?

Қ а м б а р. Көңілдегі бір мұратты айтам-ау (*Үндеспейді.*) Не дер едің?

Ш ә к е н. Жоқ, әзір оқудан басқа мұрат жоқ. Өзгені ойласпайық та және осыны сенен сұрайын, қозғама.

Қ а м б а р. Мүлде ме?

Ш ә к е н. Боса белгі өзімнен босын.

Қ а м б а р. Болмаса нетейін?

Ш ә к е н. Болмаса тәйір деген өлуші ме еді? Көрген-баққаның Шәкен болып па? (*Кітаптарына қайта қайырылысады.*)

Қ ұ с б е к. Қалқам Алтын, осы ұялшақпысың, жоқ әлде көңіл жыртқың келмей ме. Неге ылғи тайқи сөйлейсің?

А л т ы н. Тіпті ешбір сөзге орны жоқ. Құрдан құр немене? (*Қағазға қарап.*) Әй, сенің мынауың бір шатақ өзің ғой! Бұ қайдан шыққан?

Қ ұ с б е к. Неге орын жоқ? Неден іркілеміз?

А л т ы н. Жоқ, сен оны қой, мынаның жөнін айтшы!

А л а т а й (*қызғанып, жақындап кеп ұялып*). Алтын! (*Анау бұрылғанда сөз таба алмай қап.*) Сабағың бітті ме?

Қ ұ с б е к. Біткен жоқ. Өзің бітірсең, жүре бер (*Алатай ұялып кетіп қалады. Анадай барып қарап тұрады.*) Шынымен бәрі сол-ақ болғаны ма?

А л т ы н. Қой, шырағым, мен Кәмәшты сыйлаймын, досым. Сен анаған неге жауап бермейсің?

К ә м ә ш (*кіріп келеді, сыртқы киімдерін тастап, Алатай қасындағы айнаға кеп қаранып, сыланып*). Япырай, бір қызық сурет екен. Бір қыз бен бір жігіттің сыры (*Алатай тыңдамайды. Аналарға қарай береді.*) Саған айтып тұрмын. Ойпыр-ау, ғашық деген сиқыр-ау өзі, тыңдашы! (*Алатай аналарға қарайды.*) Немене сен? (*Өзі де аналарға қарап қалып, тұтанып.*) Е, анау ма еді? Қарашы түгі, аузына аузы жабысып отырғанын ғашықтарша.

Жылдам басып қастарына жетіп келгенде Құсбек тұра береді.

Қ ұ с б е к. Ә, сен келдің бе? Ойын көрдің, ә?

К ә м ә ш. Иә, келдік, араңнан көк тікен болып қадалып, бөгет шығардым ба әлде.

Көрініс

М и т я (аңырып Қамбарға кеп). Не, оқуларың болды ма?

Қ а м б а р. Ие, немене?

М и т я. Боса, жолдастар, міне қандай вапрос. Бері келіндер (Барлығы бір араға жиылады.) Сендердің бәрің комсомол және бүгін кешке жиылыс, бұл мәселе сонда ашық қойылады. Про-работкеге алынады. Қазірде мен сендермен алдын ала сөйлесіп алайын.

Қ а м б а р. Но, кәне, айтшы.

А л а т а й. Бұ немене екен?

М и т я. Қазірде бізде студенттер арасында бір жаман сөздер шығаратын адамдар пайда болған. Сол сөз осы общежитиеде особенный көп болған.

М е с. Ие, қандай сөз екен?

М и т я. Ең әуелі. “Анау күнгі стипендие бөлгенде, қазақ баласы аз сомалы стипендие алып, үлкен стипендиелерді орыс балалары алды”, – депті. Екінші мануфактура бергенде тағы да “Қазақ балалары жаманын, азын алып, жақсысы мен көбін орыс балалары алды”, – депті... О немене?... Осыны айтқан кісіні сендер естіңдер ме, білесіңдер ме?

Б ө л т і р і к. Ол кім екен?

Қ а м б а р (Митяға). Кім екен, сен өзің білесің бе?

М и т я. Но... Вот таза, честный комсомолдар болып мұндайды білсе, өздері айтсын. Кәне... Стипендиенің көбі қазақ балаларына берілген, оны сендер білесіңдер, солай емес пе?

Қ а м б а р

А л а т а й

Б ө л т і р і к

} Конешні, білеміз, ие, өзіміз үлестірдік.

А л т ы н. Орыс балаларынан алса, ылғи жоғарғы курстегілер алды.

С ө л к е б а й. Ондай жоғарғы курстегілерге көбірек белгіленген дұрыс.

Қ а м б а р. Ол бүтіл союзда солай. Бұны бұрмалап сөйлеуші болса ол демагоктер... Кім екен?

М и т я. Ал мануфактура үлестіргенде сен бар емес пе едің, Алатай?

Т о п а й. Мен де бармын. Ол турасында жаңағы айтқан сөз тегіс өтірік. Алдымен киімі жоқ деп ылғи қазақ балаларына, ауылдан келген батырақтарға бергеніміз. Япыр-ай, мынандай да өтірік айтатындар бар екен? Мынау бір зиянкес жау болу керек.

М и т я. Жау боса, жау. Тап жауы бар жерде де бар, білесіңдер ме? Бдительность керек деп неге айтады партия? Енді бұл ғана емес, тағы сөздер бар: қазақтың байын конфискулеу теріс. Қазақ байы орыстың кулагындай емес еді. Кедейге жақсы еді. Қазірде қазақ байы алынды. Ал, орыстың кулагына тиген кісі жоқ. Бұл да теріс – отаршылдық деп айтады дейді.

Б ө л т і р і к. Ә, солай соқ, мынау бір әнді түзегендер екен өзі тегі.

М и т я. Бұл өзі жалғыз студенттер ғана емес, бізге учитель боп кіріп жүрген жат элементтер де бар екен. Солардың арасында жүрген сөз дейді. Сондай учительдермен байланыс жасаған студенттер бар. Солар кім, оны білесіңдер ме, мұнда бар ма сондай кісі?

А л т ы н (*Құсбекке қарап тұрын*). Ол қай өшетел екен?

М и т я. Әшім Жұманов, тағы басқалар. Солардан тараған контрреволюционный өлеңдер де бар дейді. Қазір бізге де әкеп берді мұның бірін... Міне...

Алтын алдымен барып қарап жібереді.

А л т ы н. Әй, Митя, әй, жолдастар! Осы айтылған сөздің көбіне, мен білсем, тақ мына Құсбек жауап беру керек.

Қ ұ с б е к. Ой, Алтын, сен немене, құтырып кеткенбісің?

М е с (*Алтынға*). Сен, немене, түсіңнен шошып ояның ба, немене сандырақтап?

А л т ы н. Сандырақ емес, дұрыс, комсомол шын айту керек. Әшіммен байланысы бар да осы. Жаңа мына өлеңді мен жаңа осының қалтасынан көрдім (*Құсбекке бір басып*.) Айт шыныңды, немене сен, не ойлап жүрсің?

Қ ұ с б е к. Бәлем, Алтын, момын қыз атанып жүріп сен тыңшылыққа шығайын деген екесің. Келтірерсің залал, но бірақ көріп алармын. Менің комсомолдан бөтен ойым бар ма еді?.. (*Өзгелерге*.) Сенесіңдер ме осыған?

Қ а м б а р (*бұған қарай бір басын*). Көрсет қалтаңдағы өлеңді! (*Анау іркіледі.*) Ендеше, Алтындікінің бәрі рас, жалған айтпайды бұл (*Митяға.*) Міне, біздің ортамызда бұндайға араласса, араласатын кісі осы. Тегін емес.

М е с. Әй, сен өзің не былшылдап тұрсың? Стипендиені аз береді дегенді бәріміз де айттық, ал, несі бар екен? Киімді де жұрттың бәрі алмағаны рас, айтса, қайтеді екен?

Б ө л т і р і к. Ендеше, қостаушының бірі сен болдың.

М е с. Қостаса, қайтеді екен, тапқан екесің жауыңды.

Қ ұ с б е к. Қазекендер, мүйіздеуге кіріскен екенсіңдер ғой екеуің.

Қ а м б а р (*Митяға*). Мынау Құсбек байдың жақыны, бірақ “өзіне қараймыз, сынмен алу керек” дегенді мен осында кеп оқуға түсерде айтқам... Міне, сын... Ә, ол кім болып шықты, көріп тұрсың. Осынысы жетеді. Сал кешке жиналысқа. Аямаймыз біз ондайды...

Т о п а й. Бәсе, өйтіп арамызға кіріп, жылым құрт боп жайылмасын, ашып салу керек.

С ө л к е б а й. Е, қалжың деп жүр ме өзі? Мынау тап жауының ісі ғой, былғамасын бәрімізді. Сал, сал мына жиналысқа.

М и т я. Ну, болды, мен енді басқаларды анықтаймын. Міне, жолдастар... Сын осы.

Митя кетеді.

Ш ә к е н. Сендердің-ақ сының бітпейді екен осы.

Б ө л т і р і к. Е, саған да ауыр тиді ме, сенің де көмейінде бірдеме тұр ғой өзі.

А л т ы н. Әлде сен де біліп пе ең? Таза комсомол босаң, айт, міне, шыныңды. Көріп пе ең сен әлгі өлеңді?

Ш ә к е н. Көргем... Оның несі бар екен. Жай қалтада жүрген қағаз. Одан басқа не бар?

А л т ы н. Көресің де, айтпайсың ғой.

Ш ә к е н. Оның несін айту керек сумандап? Ал, жүр бір қағаз.

Қ а м б а р. Жарайды. Біліп тұрып жасырған екесің, кешке онда сенің жайыңды да талқыға саламыз.

Ш ә к е н. Қате боса алыңдар, көруін көргем.

Құсбек. Демогек өңшең!
Бөлірік. Сен олай болса, сыртыңды ғана бояп жүрген жатсың. Бұ не?

Мес (*Қамбарларға*). Немене, сендер сандырақтап?

Есбике, Арпабай кіріп тұрады.

Қамбар. Е, осыныкі дұрыс демекшіміз?

Мес. Дұрыс оның ашуы... Сендердікі не?

Бөлірік. Сұрқияланба өйтіп!

Мес. Олай болса өздеріңе жаға қояр. Айтайық, міне, біз де! Өне анау тұрған Арпабай, Есбике мынау Қамбардың әке-шешесі. Міне, солар да байдың құйыршығы, соларың да айтылсын, ендеше.

Арпабай жақындап, тамсанып басын шайқайды.

Бөлірік. Өй, ұятсыз, қайтып аузың барады, сөйдеуге?

Қамбар (*Меске*). Кәпір, түбің ұры еді, бойыңнан бұзықтық кетпеген екен!

Бөлірік (*Меске*). Кәпір, сен бүлдірерсің.

Мес (*ашумен ілгері басып*). Қысқарт енді, ойраныңды шығарармын. Бүлдіргішті тапқан екенсің. Бәлем, сен Бөлірік, бүлінгенінді білерсің жақында.

Қамбар. Жоғалт көзіңді арамыздан, бұзар.

Мес. Бақырма, көзіңді ашып қара. Мен өзім де сендермен бірге болмаймын енді.

Құсбек. Бірін мазақтап, бірін даностап, бірін ақымақ етіп өтті ғой жұрттың бәріне сен екеуіңнің қылығың!

Шәкен. Қой, Құсбек, олай шарпыма!

Кэмәш (*Жақындап Құсбекке келін*). Қойшы, Құсбек, немене сен көріспейтін кісідей?

Құсбек. Аулақ, мен енді көріспеймін. Тұрмаймын мұндаймен, не менімен, не ана жауыққан ағаңмен бол!

Кэмәш (*Бөлірік пен Қамбарға*). Сендердің мінездерің осының бәрі. Бұзық сендердің өздерің!

Қамбар. Сөйлеме, бар, ендеше, кет бар соныға. Жетісерсің, ақымақ.

Кәмәш. Сен ақымақ.

Арпабай. Кәмәш шырағым, айырылсар болсаң жолың болсын, қиянаттамай кет.

Есбике (*Арпабайға*). Қой әрмен, ө несі екен, балалардың арасына килігіп? Кәмәшым мен Құсбегім менің балам!

Арпабай. Бар, ендеше, сен де кет, көзіңді шел қаптап тұрма?

Құсбек. Болды енді, кетеміз (*Кәмәшқа*.) Жүр бол, жинал!

Мес. Мен де кетем! (*Талқан боп жинала бастайды. Кәмәш жиналып жатыр.*)

Құсбек (*Шәкенге*). Сен де жүр. Тұрғызады деп тұрмысың мұнда. Өлмес күнімізді көреміз.

Қамбар (*Шәкенге*.) Ал, өзің біл!

Шәкен. Мен кетпеймін (*Өзгелер кетеді*.)

Есбике (*Қамбарға*). Не істедің сен бұл? Жақыннан, достан бәрінен ажырап? Тентек сенсің, айырдың мына баламнан. Міне, бәрі кетті.

Бөлтірік (*шалқасынан төсегіне жатып*). Кетсе кете берсін, түгі, өңшең жат.

Сөлкебай, Толай кіреді, олар да жиналатын сияқты. Қипақтап, екеуі де Бөлтірікті жағалап, Қамбардың қолын алып қоштаса бастайды. Бөлтірік карамайды.

Қамбар (*таңданып*). Ой, сендердікі не?

Сөлкебай (*ұялып төмен қарап міңгірлеп*). Солай болып қалып еді. Енді сөге-жамандамандар.

Шәкен. Не айтасындар өздерің? (*Бөлтірік басын көтеріп қарайды*.)

Толай (*Сөлкебайға*). Айтсаңшы езілмей, о несі?

Сөлкебай. Ұят болып тұрғаны. Сөз пісіп қалып еді.

Қамбар. Меске еремісің өзің?

Сөлкебай. Жоға. Е, қарасы өшсін Местің, біздікі бір бөлек.

Бөлтірік. Уай, Сөлкебай! Қораға келген ұры едік. Әрине, мен құтылдым деп, өзің Толайды әкеткелі тұрғаннан аманбысың?

Сөлкебай (*ұялып*). Апырай, енді (*Толайға қарап, жәрдем тілегендей*.) Толай... Әй... Ә!..

Бөлтірік. Уай, аруақ атқыр өңшен (*Сөлкебайға.*) Уай, жаным, алар болсаң өзін жөндеп алсаңшы, еркекше былай... Жерде жатқан қатын бар деймісің! “Мен енді осыған осылай қолқа салып тұрмын десеңші” адамша, е! (*Жұрт, бірі тамсанады, бірі күлерін де, күйерін де білмейді.*)

Сөлкебай (*Топайға ұялып*). Тіпті бетімнен отым шықты-ау (*Бөлтірік күледі.*)

Топай (*ашуланып, Бөлтірікке қарай басып*). Ал, ендеше өзіңнің асқақ мінезіңнен көр. Баяғы қатын бар деп жүрмісің? Біз, міне, ерлі-қатынды болдық. Ал!.. (*Сөлкебай қолынан тарта береді.*) О несі, езіліп.

Арпабай. О, жасаған...

Есбике. Өңшең жын ба, не өздері, тоба?

Бөлтірік (*есін жиып күліп*). Уа, бәсе, Топекең ер ол. Ал, батамды берейін. О, жортқанда жолың болсын, Топай. Олжаң ылғи Сөлкебай болсын. Ал, бар жөнеліндер, аулақ.

Сөлкебай ұялып қозғалады. Топай Бөлтірікке ыза боп жұлқынып қап, қатты басып екіленіп жөнеледі.²⁶

Сөлкебай (*артына қарап, ұзап барып, басын шайқап*). Ұялмаған бұйырмағанды алады деп ә, Топеке!

Жұрт мұнайып қалады. Алтын нәрсесін алып, ол да кетуге айналады. Алатай жылағандай болып отырып қалады.

Шәкен (*Бөлтірікке жетіп кеп құшақтай ап*). Япырай, Бөлтірік-ай, не деген азаматсың, қандай мінез істедің, неткен жақсы едің? (*Құшақтап жұлмалайды.*)

Алтын (*Бөлтірікке жалт қарап, аз тұрып қалады. Нәрсесі қолынан түседі*). Япыр-ай, ә?!.

Бөлтірік. Сен де кетемісің?

Алтын (*бұған қарап ұмтылып жыламсырап*). Бөлтірік аға! Бір әкенің баласындай боп ек, Сөлкебай, Топай бір болған екен деп неге кетем, жақыным сендерсіңдер, бірге болам (*Шәкен оны құшақтай алады. Екеуі де құшақтасып, бір сәтте жыласып қалғандай болады. Алатай жүзіріп келіп, екеуін қоса құшақтайды.*) Жындылар, ұятсыздар олар.

Есбике (*жылан*). Қайтып, қиысты екен, мұндар.

Қамбар (*Бөлтірікке*). Сен осы арада қалай өскенсің, жаным-ау (*Арқаға қағады, қасына отырады.*)

Бөлтірік. Әй, тәйір, өзге мінез істесем мен комсомол кнежкесін қалтаға босқа салып, камбоздың нанын босқа жеп жүрген болмаймын ба, тегі... ә...

Қамбар. Бәсе, ескінің бойда қалмайтын бір әдеті осы еді, жесір дауы. Басқа қалай тепті біздің батырақ!

Бөлтірік. Олар осал ма? Олар да жаңаның мінезін істемеді ме? Баяғы болса қашып-пысып ырың-жырың қылар еді. Әншейін ап-ашық, тапа-тал түсте қоштаса келдік деп бір-ақ кепті. Сонда енді мен осал болайын ба олардан? Неге кем түсейін! (*Ойланьыңқырап, күлімсіреп.*) Ә, аруақ атқыр Топай, Сөлжебай! (*Қамбар екеуі күледі.*)

Қамбар (*Алтынға*). Міне, саған сабақ бір емес, әлденеше.

Арпабай (*мыналарға сүйсіне қарап*). Қарақтарым, мен таң-тамашамын, мыналарың тіпті іс-ақ, мінез-ақ екен, уа көп жаса!.. (*Кемтіріне.*) Кемпір! Осыдан да үлгі алмаймыз-ау енді, жаңа деген осы емес пе, міне?

Есбике (*жақтырмай, тамсанып теріс бұрылып бетін жыртып*). Бетім-ау, не деп отыр өзі? Сомадай боп.

Шымылдық

ТӨРТІНШІ СУРЕТ

Арада бес жыл өтті, екі бөлмелі таза жақсы пәтер. Қамбар пәтері. Өткен кафедредегі үлкен үйді арадан фанермен бөліп алған тәрізді. Ауыз бөлмеде Арпабай, Есбике, киімдері қалаша, Арпабай көзіне көзілдірік салып, “Социалды Қазақстанды” оқып отыр. Екі үйде де орындық, стол және шкаф толы кітап. Дивандар.

Көрініс

Есбике. Кәзетінде бүгін театр бар деп пе, қарашы!

Арпабай (*қарап отырып*). Қайтейін деп едің мына жердің лайсаңында? Көктемгі көтерем сиырдай батып өлейін деп пе ең Алматының батпағына.

Е с б и к е. Е, жарық көшемен қайтармыз. Қайтер дейсің, тіпті бармағалы көп болды өзі! Бар ма екен әнеуігі ақсақ кемпірдің ойыны.

А р п а б а й. “Майдан ба?”

Е с б и к е. Майдан ба, қайдам? Әйтеуір құтты Құсбектің шешесі, япыр-ай.

А р п а б а й. Құсбек демекші, хабар-ошарсыз жоқ болып кетті-ау өздері! Қызыңнан да зым-зия түк белгі жоқ.

Е с б и к е. Кәмәш па? Діні қатты кәпір еді – іздесе өздері іздесін деп қырсықтанып алған ғой (*аздан соң.*) Япыр-ау, дәп сол Құсбектің шешесі. Бай-бай дегені болмаса, қасымызда жүрсе де білмейді екеміз-ау сұмдығын, сұмай сұрқияның.

А р п а б а й. Уа, қайсысын айтасың?

Е с б и к е. Әлгі мына ақсақ күнді айтам да! Ойпыр-ай, қастығына шыдамай, нелер айқайлап айтып жіберейін десем балалар бомайды, етегімнен басып, “бұл театр, театр” деп.

А р п а б а й. Е, сол шарай топтың көзінше айқайды бір салайын деп ем де?

Е с б и к е. Қайтейін, араларына удай тиіп бүлдіріп барады.

А р п а б а й (*күліп*). Онда, қап, бекер істеген екенсің. О, не демек ең сонда?

Е с б и к е. Уа, колхозшы бишара-ау, есің қайда кеткен, уа, сенбе! Сенбе! Ойбай, ол шойнақ қарға, – демеймін бе?

А р п а б а й. Уайт, сорлың-ай, енді де дейсің!

Қамбар, Бөлтірік кіреді, үстерінде жаңа костюмдер, ақ жаға, жақсы галстук, колдарында газеттер. Қамбар “Известияны”, Бөлтірік “Правданы” оқи кіріседі. Алтын арттарынан, бірге оқып келе жатады.

Қ а м б а р. ЦК-ның мынау тағы бір үлкен тарихи байлауының бірі екен. Мынау өзі тағы бір дәуір болар.

Б ө л т і р і к. Пәлитатдел де! Колхозшы еңбекшіні партия санасып, күнделікті іс, құрылыс ісіне қабыстыру. Қаулының мазмұнын байқаймысың?

ЦК даналығының бір ерекшелігі осындай! Бұрын жан баспаған бір тұрғыдан тың бір істі бастайды да, осы істі барарына барғызатын адамдардың бір пародиясын жасайды. Көресің²⁷.

А л а т а й. О қандай адам?

Б ө л т і р і к. Қандай адам? Ойла, міне мазмұнына түсін. Мына қаулы осы еңбектің методы қандай адам болуға керек, соны анықтап білдірейін деп отыр. Бұл адамдар бір қызық түрдегі ... (*бір сөз оқылмады*) тілегі бір ортақ партияны паналайтын болуы қатыс.

А л а т а й. Партия мүшесі қай жерде босада бірқалыпты партия емес пе? Жақсы партия бар жерде жақсы. Нашар бәрінде нашар.

Қ а м б а р. Олай демес, бала. Сен ойлап көрсең Бөлтірік әбден дұрыс айтады. Мысалы біздің қызыл әскер оның ішінде граждан соғыс уағындағы политкомдар, ия жалпы политкомның қызыл командиріне немесе мысалы осы парработниктің өзінің долгісі.

Б ө л т і р і к. Болмаса мына тіпті жалпы жұмыс қамсамол деген жастардың үлгісі. Ал, осының бәрі бұрын болмаған жаңа үлгідегі адамдар. Ол бір. Екінші соның әрқайсысының айқын тіпті айрықша үлгілері бар.

Қ а м б а р. Соның әрқайсысын осындай долгідегі адам босын деп, алдын созып жастай баулап, анықтап қалыптап отырған ЦК (*газетті қайта қарап*) мына қаулы ішінде мына политотдел бір жаңа үлгіні партия қызметкері болатынын нұсқап, шешіп отыр.

Б ө л т і р і к. Партия ЦК даналығының бір ерекшелігі осындай. Бұрын жан баспаған бір тұрғыдан тың бір істі бастайды да осы істі барарына барғызатын адамдар тусын. Және сондай адамды туғызады.

А л т ы н. Ендеше өзі Қазақстандағы басшылықтың өзгерген кезінде сәтімен дәл келген екен, Өлкенің тез оңалуына себеп болмас па екен.

А л а т а й. Әй, өлкені тым тұралатып кетті ғой мынау перегиб. Оңай түзеле алар ма екен?

Б ө л т і р і к. Қарашы өзін, әбден пессимист болып алған.

А л т ы н. Болмағанда қайтеді? Мынау қиыншылыққа қайтып шыдайды кісі?

А л а т а й (*күрсініп*). Өзім оқуға кетем тағы да...

Б ө л т і р і к. Уай, күйрек жасық! Барсаң жүре бер, өзіміз енді істейміз, ЦК бет белгіледі, басшылық сенімді. Енді проривтан бір-ақ суырамыз, Қазақстанды.

А л т ы н. Уа, көңілің өссін. Мен өзім Алатайдікі мақұл деймін.

Шәкен кіреді, қолында “Правда”, о да оқып келе жатыр.

Ш ә к е н. Қамбар, сені мен (*Бөлтірікті саусағымен нұсқап*) анау екеуіңді Крайкомға шақырады (*Қамбар тұрады. Бөлтірік те тұрады.*) Анау астағы телефонға барындар, сонда тосып тұр (*газетіне қарайды. Бөлтірік жай жалт қарап жақындайды. Шәкен бұрылып жотасын көрсетеді. Екеуіне кнежкесін тапсырады.*)

Б ө л т і р і к (*өтірік ашуланған боп*). Жотасын көрсетіп! Қарашы сөзің! Менің атым жоқ па, “анау” дейсің?

Ш ә к е н. Со да жетеді саған...

Б ө л т і р і к. Не бола қапты (*Шәкен бұрылып қарағанда*), көзің қарашы өзіңнің мені жұтып қоятындай.

Ш ә к е н. Не болғанын өзіңнен сұра!

Б ө л т і р і к. Сен бе? Сен маған көрсетерсің, бірдемені.

Ш ә к е н. Ендеше, садағам, жоламай-ақ қой.

Қ а м б а р (*екеуіне кезек қарап*). Немене, араз болып қалғансындар ма?

Б ө л т і р і к. Бұл ма, бұл! Құтты баяғы нағашы шешесі Текті марқұм! (*Шығуға ыңғайланады.*)

Ш ә к е н. Әй! (*Жұдырығын түйіп, көрсетіп.*) Бәлем, тұра тұр.

Б ө л т і р і к. Төбенді ояды тек. Бұл ма, бұл (*кетеді, Бөлтірік қорқып шыққан кісі сияқтанып кетеді. Шәкен, Алатай, Алтын тегіс күледі*).

Ш ә к е н. Өзі айтқандай, аруақ атқыр! Онысы несі екен?

А л т ы н. Ал, Шәкентай! Бұл оқу болса бітті, енді қайтеміз, не ойлайсың?

А л а т а й. Ие, Шәкен, бір маслихат берсеңші, айтшы! Өзің қайтесің осы?

Ш ә к е н. Қызмет ше? Енді іске бармайсындар ма?

А л а т а й. Ойбай, мынау қиындықта ма? Іс торықтырады ғой.

А л т ы н. Елдің мынау жадаулығын көргенде, кісі арасында отырып ас ішіп, киім кие алар ма, жаныңды жейді ғой.

А л а т а й. Әлі де оқып-оқып, ширай түссек деймін.

Ш ә к е н. Рас қиын-ақ, мен өзім Мәскеуге барармын.

А л а т а й. Шын ба? (*Алтынға.*) Олай болса, Алтынжан... Енді неде болса бұдан былай екеуіміз бірге болайықшы. Екеуіміз бірге кетейікші енді осы.

Ш ә к е н (*күліп*). Сен не айттың? Оныңды қалай деп ұғалық, қайта айтшы? (*Алатай ұялады.*)

А л а т а й. Оқу оқуды айтам (*Аналар күле береді. Бұл жасу береді.*)

А л т ы н. Өзің тіпті ұялшақ бала едің! Тілің шығайын депті ғой.

Ш ә к е н. Бері қарашы, кәнікі (*Алатай қарамайды, екі қыз күледі.*)

А л т ы н (*телефонды алып, отырып*). Город, 3-57, ие, ағай, мен ғой, (*Тыңдап, күліп.*) Оралғысы болды ғой, ендеше, (*Күледі.*) Жок, сізден бе? Қашқан жоқпын.

Алатай қызғана бастайды, киналады. Шәкен күледі.

А л а т а й. Кемесар ғой тағы (*Қиналып.*) Бізді не ғылсын!

Бір отырып, бір тұрып, газетті қарап, Алтынның сөзін тыңдап қойып, газетті бүктеп, алағызып әуре болып жүреді.

А л т ы н. Шын ба? Солай етейін бе? Ал, жарайды, бекінермін... (*Күліп.*) Мейліңіз, өзіңізге сенем... жүрермін. Бірге аласыз ғой?

А л а т а й (*тоқтай қап*). Кеттің бе енді тастап?

Ш ә к е н. Ө кім?

А л т ы н. Жәй бір үлкен кісі. Мәскеуде үлкен үністеттің біріне орналастырам дейді, жүр дейді.

А л а т а й (*кекетін*). Жай кісі екен, жай ғана алып кетем дейді!

Ш ә к е н. Қайтесің, кетесің бе?

А л т ы н. Біраз ойланып алайын деп отырмын (*Қағазға қарайды.*)

Е с б и к е (*Шәкеннің қасына кеп баптанып отырып*). Қалқам-ау, оқуың бітті ғой осы сенің, осы, ә?

Ш ә к е н (*жымиып күліп*). Иә, оны неге айттың?

Е с б и к е. Қамбардың да оқуы бітті.

Ш ә к е н. Ие, бітті... ал?.. (*Кемпір ұялғандай бөгеледі.*)

Е с б и к е. Енді не болады? (*Шәкенге үңіліп қарайды.*) Не ойлаған ойың бар дейім-ау, қалқам!

Ш ә к е н (*Есбикені құшақтап алып, аузын басып, күліп*). Не ойлап жағалатып отырғаныңды біліп отырмын-ау. Өтірік деші көне. Айтпа!..

А р п а б а й (*Есбикені жақтырмай*). Несі бар екен, бірін-біріне теліп осы балаларды. Өз білгендері болар нең бар деймін осы сенің?

Е с б и к е. Жарайды. Ол ақылың өзіңе, қуанышымды көп көремісің. Өзім ойымды айтам балаларыма.²⁸

Ш ә к е н. Ал енді қашан айтасың?..

Е с б и к е. Қалқау, енді ұғып отырсың ғой. Не сырларың бар дейім? Мені не қып, қашан қуантасыңдар дейім да...

Ш ә к е н (*өтірік қылымсыған боп*). Япырай, тағы анауым де... Үлкен кісің ұялам...

Е с б и к е. Ойбай, ойбай-ай. Жаман немелер-ай! Күндерің сонымен өтті-ау.

Ш ә к е н. Қайдағыны айтып ұялтасың өзің...

Е с б и к е. Қарағым-ау, Қамбарға да өзім айтамын... Не қып жүрсің өзің түге дейін оған.

Ш ә к е н (*ұялған боп теріс қарап күліп*). Қамбардың өзі ғой (*Бетін баса қап.*) Қойшы, тәйірі. Ұят... Жай айтам... Үндеме...

Е с б и к е (*жылап жіберіп*). Е, қалқам, жарығым! Сөйтіп қуантсаңшы мені айналайын.

А р п а б а й (*қоса дәмеленіп*). Жаным-ау. Кемпір-ау! Бір тың жырды қозғап отыр ма десем, жаны бар сөз бе еді. Өзі, қалай?..

Ш ә к е н (*Жаны шоши*). Жоға дейім! Қойшы дейім! Болмайды екесіндер өзің...

Е с б и к е. Е, жарайды. Сөйдеп әбден тауымды шағып, болғансың екеуің де.. Керегі жоқ. Ендігілеріңді тындамаймын. О несі екен!?

Шәкен күле береді. Қамбар, Бөлтірік кіреді.

А л а т а й. Иә, немеңе екен?

Қ а м б а р. Болыпты. Міндет әзір Алматы облысындағы совхоздарды зерттеуге шығамыз.

Бөлтірік (*Шәкенге қарап тұрып*). Шығамыз сол, ал бәлем!
Екі күнде жүреміз.

Шәкен. Е, жүрсен бара бер... Етегіңе оралар деймісің?

Бөлтірік. Ие, сенгенім-ақ, ішің ауырмай отырған шығар!

Шәкен (*шындап*). Жолдарың болсын, жолдастар, ал енді, міне, істе көрсетіндер өздерінді.

Алтын (*тұрып, қамданып, мыналармен амандаса бастайды*). Жарайды енді, Бөлтірік, Қамбар, сендер шын пісіп толдыңдар! Енді екеуің де ірі кісі болып өсіп, үлкен еңбек етулерінді дәме етеміз.

Қамбар. Е, сен немене коштасқандай...

Алтын. Мен де жүрем (*Жұрт аңырғанда*.) Е, немене аңырғандарың. Мәскеуге кетем. Жүрерде тағы келермін... Әзірше! (*Сытайы иіліп кете береді. Алатай артынан қозғала береді, Алтын бұрылып*.) Иә, сен не істейсің?

Алатай (*тоқтап аңырып*). Білмеймін... Білмеймін... Қайда барам? (*мұңлы*)

Алтын шығып кетеді.

Қамбар (*Алатайға*). Әлі күнге не қылатыныңды білмесең енді, бала, өзің біл! Бетіңнен жарылқасын.

Алатай. Қайтемін, білмейім... Қиналамын (*Басын ұстайды*.)

Шәкен (*қызығып, қарап тұрып*). Балалық тазалығының әлі қаймағы бұзылған жоқ... Неткен жақсы өзі (*Жүгіріп келіп сүйіп алады, маңдайын сипайды*). Оқы, тағы да оқи түс.

Бөлтірік. Иә, шалалығыңның қаймағын бұз.

Шәкен (*айналып қарап*). Шалалығы несі?

Бөлтірік. Сол. Балалық емес, ендігісі шалалық (*Алатайға*.) Бірақ, бұдан былай да піспесең онда қиын екен...

Арпабай. Ой, жаман бос неме, қызарып ұялып, біреудің қорасына түскендей! Не адам болады дейсің осы?

Алатай (*егескендей*). Иә, ұқпайсындар, бәрібір айтпайым.

Жөнеледі.

Е с б и к е. Қамбар, бері келші, бері мұнда!

Қ а м б а р. Ие, не болды? Ойбай түрін қара. Бірдемені бұ да әзірлеп отыр (*Бөлтірікке*.) Бір керге мініп алғанын көремісің?

Б ө л т і р і к. Е, айтқыз, тіпті өзің аттапайын деп пе ең осы жұртты?

Қ а м б а р. Оқуды оқығанда бір сын, бітіргенде бір сын, ә! Бүгін біздің базарымыз ашылды ма деймін осы.

Е с б и к е. Е, базары ашылса ашылды, оқыдың, мұратыңа жеттің. Шаужайға қаға-қаға болғансың. Енді тура айтам: мына бізді де мұратымызға жеткіз... Қалқам, мен өзім сөйлестім.

Қ а м б а р. Пәле, өзіңе болайын!

Ш ә к е н. Қойыңызшы, Есеке (*Ұялған болады*.)

Е с б и к е (*күліп*). Болды, қоятын жерім жоқ енді (*Қамбарға*.) Тағы міне жол жүрем деп отырсың. Тағы созылып кетеді. Өлім бар да қаза бар.

Ш ә к е н. Ұялтады енді үстіп.

Қ а м б а р (*шешесіне*). Жарықтығым, осы саған мен қатын әпер дедім бе? Әлде Шәкен күйеу тауып бер деді ме?

Шәкен Бөлтірікке ымдап ергіп шығып кетеді. Қамбар газет алып отырады.

Е с б и к е. Қалқам-ау, енді қашанғы соза бересіңдер?

А р п а б а й. Піскен сөз болса енді не қылсаңшы, балам-ау, тыңдасаңшы мынау жаман шешенді.

Қ а м б а р. Қаталасасындар. Дәнене сөз жоқ. Біздің арамызда ешбір сөз болған емес (*Газетіне үңіліп, оқи алмайды, күрсінеді*.)

Е с б и к е. Иә, айта бер. Бай қызы дейтіннен кетті. Сен де болсаң да сол. Алғашқы келгеннен балам бол деп неге жабыстым, жақсы екенін баяғыдан білетінмін, өзі де ойысыпты. Ендігінің бәрі өзіңнен, көнші! Қуантшы бізді де, қалқам (*Анау үндемеген соң дәмеленіп қарап*.) Е, бәсе, айналайын, өмір-жастарың ұзақ болсын.

А р п а б а й. Е, олай болса қайырлы болсын.

Қ а м б а р (*газетін бетінен алады, күрсінеді, маңдайын қос қолымен сүйеген*). Олай емес, бәрі де олай емес қой, апа! Неге қоймайсың білтелеп?

Сол кезде патефон ойналады, екінші бөлменің есігі ашылады, киінген Шәкен мен Бөлтірік құшақтасып фокстрот билеп шығады.

Қ а м б а р (*басын көтеріп, жөнделіп*). Е, ие! Келдіңдер ме! Болды ғой, кәне қайырлы болсын айтамыз да, апа, әке! (*Анау екеуі билей береді, кемпір-шал аң-таң.*)

Б ө л т і р і к (*тоқтап, Шәкенді құшақтап тұрып*). Е, еркіне қоям ба? Қолыма қайта қондырып алдым ғой, міне.

Ш ә к е н (*аишуланып, қолын жұлып ап қойып қалып*). Өй, сөзің құрсын! Мені де Топайшылатайын деп пе ең? Ал ендеше... Тіліңе ие болғанша жоқпын саған, жоқпын, ешбір сөзім де жоқ, қайтып алдым... Оқуға кетем!.. (*Жөнеле беріп.*) Қайда әлгі Алтын?!..

Жөнеледі, барлығы аңырып қалған.

Қ а м б а р (*Бөлтірікке*). Ой, бұл қалай, неғып кетті тағы?

Б ө л т і р і к. Қап, закске бара жатқан бетіміз еді. Мына кісілерге білдірейік, рұқсат алайық деп ек! (*Есбикеге.*) Сендердің де тіпті салуың жоқ-ақ екен. Қойшы, тіпті!

Қ а м б а р. Ай, қос тентек, сендер ерлі-қатынды боп жарытса игедің!?

Б ө л т і р і к. Бұл ма, бұл, төбенді ояды. Енді кетті міне. Зымзия шын кетті (*Жүріп-жүріп ойланып, байлап.*) Ойбай-ау, қашан қатын алам енді, ойбай?

Қ а м б а р. Е, жаның шығып бара ма? Зар қаққаны несі?

Б ө л т і р і к (*Есін жинап*). Әй, осы сен үндемеші осы. Қатын қадірін білуші ме ең, сен сүр бойдақ!?

Е с б и к е. Е, бәсе, соны-соны ғана бір айтшы, қалқам, өзіне.

Б ө л т і р і к. Уа, қу тіземді құшақтап қалдым-ау, енді тағы. Ә, аруақ атқыр, Топай! Бәрі сенен! (*Тұрып тоқтап, аңырып қарап тұрған Қамбарға*) Қой, жә, жетті енді, қырылушы ма ек? Бас мәселесі сонымен тамам болсын. Әйде, жолға қамданайық, әй, енді іске бір салайықшы бар шыбынымызды! Әйде, жүр Наркомземге.

Қ а м б а р. Е, бәсе есің жаңа кірді ғой байғұс (*Жөнеледі.*)

Е с б и к е (*Ернін сылт еткізін*). Ойыны қайсы, шыны қайсы?
А р п а б а й. Қой жүр, театрға барам деп ең ғой.

ҮШІНШІ АКТ

БЕСІНШІ СУРЕТ

Сахна, тәуір жиналған кабинет, “Шақпақ” совхозының Политотдел бастығының бөлмесі. Үстел басында Бөлтірік, жанында Қамбар.

Көрініс

Бөлтірік (*қағаз цифрларын қаран*). Ойпыр-ау, дұшпан жайлаған совхоз ба өзі, не мынау? Не деген шығын? Күн сайын отар басы 20-30 қой өлген. Өзі 60 отар. Айына 1200-1500-ден. Жұт жоқ. Орасан індет жоқ. Неден, неден болған осынша көп шығын?

Қамбар. Индет дейді ғой. Не індет екен? Сонысын ғана көрсем екен. Әлгі бір зоотехник пен врачы да жете алмай қойды.

Бөлтірік (*қиналып*). Әттең, соны айтсаңшы? (*Телеграмманы алып*.) Міне, Алматыдан шықты деп телеграм бергеніне 15 күн болды. Қайда жүр содан бері?

Қамбар (*шабандар есік ашады. Қамбар көріп, шақырып алып*). Бері келіндер, жолдастар! Жә, мына шабандарды таратамыз, қайтарамыз ғой енді фермаларына (*Бөлтірікке*.) Енді не мәселе бар?

Бөлтірік (*Шабандарға*). Жә, жолдастар, біз көп сөйлестік, көп жайды ұғыстық, айтыстық. Ендігі мақсат қойдың өлімін тоқтату. Шығынын жою. Бұған жетпей қоймаймыз, уәдеміз осы емес пе? Не дейсіндер, Нұрбай, Жұматай, басқаларың?

Нұрбай. Е, Бөлтірік жолдас, бүгінге шейін бізбен бүйтіп сөйлескен сөз болды ма? Бар жайды мына Қамбар екеуің әбден біліп отырсың. Енді тәуекел деп сертке серт берісіп, совхоздың амандығы үшін алысамыз деп тұрмыз. Шабандардың сөзі сол.

Бөлтірік (*Қамбарға*). Енді дирекциямыз болсын, басқамыз болсын мына шабандар арасының социалдық жарысына орай, барлық жаңа екпінділеріне орай, біз нені уәде қыламыз?

Қ а м б а р. Дирекция ең алдымен астықты үздіксіз бергізетін болады! Азық және киім-кешек жағын қолға алады. Онан соң совхоз өліп қалса да ең әуелі жалақысын төлетемін. Ақы ала алмағандарына 6 ай болыпты, не деген сұмдық?

Ж ұ м а т а й. Бәрекезде, әсіресе аяқ киім жағынан тым нашармыз.²⁹

Б ө л т і р і к. Азық, астық жағын сен міндетіңе алсаң, мына жаздай ақысыз отыра ма? Үй-іштері, бала-шағасы бар. Шабан күйі түзелгенше, әрбір шабан 20-30-дан сауын саусын. Ол бір, екіншіден, аяқ киім, үстіге киімді ескеру қажет. Үй тұрмыстарын, басындағы баспанасын түзейік.

Б е й с е м б а й. Қарақтарым, рас. Ол жағы біржолата ескерусіз кеткен ғой мұнда. Баста да тегіс лыпа жоқ. Тіккендері күрке. Оның да жарымы саламмен жабылған.

Қ а м б а р. Өте бір қиын жері сол. Бірақ бұл күйлерінде қалдыруға болмайды. Бір шығыс табамыз.

Ж ұ м а т а й	}	Е, бәсе, иә, кеңес кедей бейнетқордың
Н ұ р б а й		қамын неге жемесін? Бәсе, бізді де
Б е й с е м б а й		ескертін ие болсын да. Е, құр құрғақ міндет арта бергенше, осындай адамша сөйлессінші бізбен.

Қ а м б а р. Адамша сөйлесуі ғана емес, енді міне істің бәріне ие де, жауапкер де өздеріңсің.

Б ө л т і р і к. Ең ақырғы сөз, жолдастар, кеше айтылған Крайком сөзі, Қазақстанның жаңа басшылығының сөзі 100 қойға күзге 105 қозы аман алып шықсақ, одан арғы өсім осы шабандар өздеріңе бәйгіге беріледі. Өз малдарың болады. Ток тұру, киімді, үйлі-жәйлі боп, мал малданып, көркейіп тұруды талап етіңдер. Совхозыңа саналы еңбекшінің ойдағыдай еңбегін етсеңдер сендерді солай ғып тұрғызу біздің міндет. Міне, партияның, үкіметтің, Қазақстан басшысы Мирзоян жолдастың бізге тапсырған тапсырмасы осы.

Б ө л т і р і к. Ең ақырғы сөз тапсырмасы осы.³⁰

Н ұ р б а й. Жолдастар, бұрын... (бір сөз оқылмады) қара жұмысшы көрген қиындықты көздерің көріп отыр. Тек бұдан

кетіп, көгеретін күніміз енді басталар.. Бізге енді сене бер. Оң көзіміз деп біл. Сөз сол. Біздің айтқан барымыз сол.

Ж ұ м а т а й. Жалғыз-ақ енді әйтеуір бұрын болдырып қалған болса, соған... болыңдар.

Б е й с е м б а й. Бәсе, балық басынан шіриді деп, кейде жаман басшы боп, сондайдың не шалалық білместігінен, не бұзақы қастығынан да шығасыға көп ұшыраған кез бар.

Б ө л т і р і к. Енді ондайдың бәрін де түзер өздеріңсің. Иеліктеріңді көрсетіңдер. Бұзықтық болсын, білместік болсын, білетіннің бәрін ашып, жарыққа салыңдар. Бірігіп отырып емдейміз.

Н ұ р б а й. Бәрекелді, қарағым.

Қ а м б а р. Жә, жолдастар, болды осымен.

Н ұ р б а й. Бәрекелде, қарағым, енді сөз осы да!

Ж ұ м а т а й. Түсіндік. Рас, не, мақұл.

Шығыса береді.

Қ а м б а р. Жалғыз-ақ, осы жақсы шабан күшінің бәрін енді анау төртінші фермаға салу керек. Осы қысы-жазы шығысының толасы болатын сол ферма сияқты.³¹

Б ө л т і р і к. Өздері де мойынды қашыққа салып, совхоз кіндігінен тақ 50 шақырым жерге, қалың тау ішіне кіріп алғанын көрмеймісің? Бастығы қайда? Қайда әлгі Жоламанов? Біз келгелі талай болды. Неге көрінбейді көзімізге?

Хатшы кіреді. Қамбарға қағаз береді.

Қ а м б а р. Бәрекелде. Міне 4-ші ферманың хабары. Рапорт (Қарайды, Бөлтірік бірге оқиды.) Ойпыр-ай! Мыналар не дейді? Тағы өлген.

Б ө л т і р і к (айғайлан). 150 қой. Масқара ғой мынау. 32-жыл ғой мынасы. Әлі не жоқ, көз жоқ деп, түйені түгімен асау ғой мынау.

Қ а м б а р. Индет депті. Мына біреусі – акті. Топалаң дейді.

Б ө л т і р і к. Кім актіге қол қойып отырған?

Қ а м б а р. Ферма басы Жоламанов және көршілес ауыл советі. Ойпырау, мынаған тез ветврач, зоотехник керек. Кідірмей тұрып тез зерттеу керек еді. Врач жоқ. Қайтпек керек енді?

Бөлтірік. Әй, кеселді кәрі ит-ай, қылды-ау мынау!

Қамбар. Не дейсің, кәрі итің кім?

Бөлтірік. Ветврачты айтам.

Қамбар. Ол кім еді, білуші ме ең?

Бөлтірік. Білмейім, қайдан білейін?

Қамбар. Ендеше нең?.. Кәрі...

Бөлтірік. Ие, кәрі және жарығы да бар (*Анау таңыр-қағанда.*) Ойбай-ау, енді әрі кәрі, әрі жарық болмаса, Алматы мен осы екі араға 15 күн итім жүре ме? Қылды-ау кесел. Шабу керек, енді ең болмаса өзіміз жету керек сол 4-ші фермаға.

Қамбар. Бәсе, өзіміз бармай бар басшысын, бар шабанын, бар мал-жайын енді тез жетіп өзіміз көрмей болмайды. Болды. Танысуым жетті. Ойпырай, кісі, кісінің аздығы-ай!.. Бір мүйнет кідірмей онда жету керек. Бір мүйнет кідірмей басқа он түрлі ірі іс бар. Оны да қазір қолға алу керек. Қайсысына жеттік.³²

Хатшы (*кіреді, Қамбарға*). Жолдас директор, екі маман келді. Түсетін орын, пәтер сұрап жатыр.

Қамбар
Бөлтірік } Кім-кім? Қандай маман?

Хатшы. Бірі зоотехник, бірі ветврач!

Бөлтірік. Шақыр мұнда.

Хатшы кетеді.

Алдымен пәтер керек, қарашы. Қылғаным аз болды дей ме екен? (*Қағаздарына уңіліп, жиып жатып.*) Қазір соларды алып 4-фермаға жөнелейік.

Қамбар. Ие, мынау 150 тегін өлім емес. Басшылықтың бір кетіп, бір келіп жатқандығы әредік қой, сезікті екен.

Бөлтірік (*Қағазына уңіліп*). Бәлем, күлметінді ашармыз, Бөлтірік Қамбардың бұрын малшы болғаны рас болса, індеріңе су құярмыз.

Есік ашылады. Сөлкебай, Топай келіп кіреді, киімдері жақсы, қолдарында шамадан, Сөлкебайдың көзінде көзілдірік, Қамбар аңырып үндемей қалады. Бөлтірік қағазына қараған бетінде.

Қайда әлгі кеселді врачы мен зоотехнигі?

Қамбар (*аналарға қарай құшағын созып бара жатып*). Келген болар!

С ө л к е б а й (*Бөлтірікке.*) Уай, 50 жылда ел жаңа деп, көріспегені 5 жыл болған екен, содан бері бізге сақтағаның осы болғаны ма? Кеселің не?

Б ө л т і р і к (*аңырап, аналарға құшағын жайып*). Жаным-ау, сендермісің! Ойпыр-ау, енді не дейін?

Т о п а й (*күліп*). Е, сасқандағы тапқан сыпайы сөзі сол екен ғой.

Б ө л т і р і к. Жоқ, олай емес, отырыңдар. Келіндер! Сендер деген ойда жоқ.

Қ а м б а р (*екеуін құшақтап отырғызып*). Оқу бітті ме? Дендерің әбден сау ма?

С ө л к е б а й. Оқу бітті. Енді міне уәдеден шығамыз деп, әдейі сендер кетті деген совхозды іздеп келдік.

Қ а м б а р. Пәлі, жігіт, жарайды.

Б ө л т і р і к. Жақсы! Бірақ енді осынша кешігулерің не? 15 күн болды Алматыдан шыққалы, содан бері қайда жүрдіңдер?

Т о п а й. Ой, біз емес болармыз. Біз шыққалы үш-ақ күн болды.

С ө л к е б а й. 15 күн бұрын бір мамандардың шыққаны рас, бірақ орта жолдан қайтып барды.

Б ө л т і р і к. Бәсе, ендеше, жаңағы менің ұрысуым соларға арналған болатын.

Қ а м б а р. Ал, бұларға арнайтынымыз немене?

Б ө л т і р і к. Бұларға ма? (*ана екеуіне.*) Ал жолдастар, келген совхозың үлкен прорывтағы совхоз. Бұнда өлім, шығын бастан асып жатыр. Біз келгенге 10-ақ күн болды. Енді бас алмай, тыным таппай істемесек, өлімді әлі біз де тыя алғанымыз жоқ.

С ө л к е б а й. Иә, енеңді ұрайын дегеніңді емеуіріңнен танимын – деп енді, сонымен іске кірісу ғой. Неменесі бар, біз әзірміз, солай емес пе, Топай?

Т о п а й. Маған салсаңдар қазір кірісейік.

Б ө л т і р і к. Бәрекелді, жақсылап қарсы алу, жақсылап жайласу барлығы да кейін болсын.

Т о п а й. Болсын.

Б ө л т і р і к. Ол бір. Екінші, бәрібір баптап қарсы аларлық жайдың өзі де жоқ Қамбар екеумізде. Мен әлі қағынсызбын. Қамбар болса, тумыстан сүр бойдақ. Иә, жәй солай, Топеке!

Т о п а й. Обал екен. Бірақ ол қайғыларыңызға жәрдем етер шамамыз жоқ (*Күлін*) Одан да іске кіріселік.

Қ а м б а р. Ал, ендеше, жүріңдер, қазір қамданыңдар, 4-фермаға қарай жүресіңдер.

Б ө л т і р і к. Ие, бастайық. Сендер жүре беріңдер. Арттарыңнан біз де жетеміз.

С ө л к е б а й. О, немене, бір шығыны көп жер ме?

Қ а м б а р. 150 қой бір-ақ өлді деп хабар етіп отыр. Шығынында шек жоқ.

Т о п а й. Болды, олай болса тарта берейік солай.

Қамбар, Сөлкебай, Топай шығады. Бөлтірік есікке барып хатшыны шақырып алып.

Б ө л т і р і к. Сіз бізге қазір 4-ші ферманың барлық жыл басынан бергі және әсіресе осы соңғы квартал бойындағы мағлұматтарын түгел әзірлеп беріңіз.

Х а т ш ы. 4-ші фермаға жүрмексіз бе?

Б ө л т і р і к. Иә.

Х а т ш ы. Тау іші қиын, барса онда қону керек.

Б ө л т і р і к. Иә, қонса қайтеді?

Х а т ш ы. Бұрынғы басшылар сонысынан қашып бармаушы еді. Ауру бар, паразиттер бар десетін.

Шығады, аздан соң Құсбек, Кәмәш кіреді, қастарында арсалаңдап қуанған Есбике, Арпабай. Құсбек жұнттай семіз.

Е с б и к е. Қарақтарым, хабар қылмай, із-тоз жоқ, осынша жыл жоғалып не болды бұл сендерге? Міне көріңдер, мынау Бөлтірік туысқандарың (*Бөлтірікке*) Қарағым Бөлтірік-ау, көрдің бе? Балаларымды тапқанымды?

Барлығы амандасады.

Қ ұ с б е к (*Бөлтірікке қол беріп*). Жаным-ау, бұл бастық сендер деген үш ұйықтасам ойымда бар ма? Қайырлы болсын.

Б ө л т і р і к. Е, сен қайда едің? Кәмәш, қалай, саумысың? Аманбысыңдар?

Қамбар кіреді, аңырып тұрып артынан ұмтыла амандасады.

Б ө л т і р і к. Қамбар-ау, жоқ боп кеткен туысқан табылды ғой.

Қамбар (амандасып, Кәмәштың бетінен сүйіп болып, Құсбекке). Өй, сендер қайда едіңдер?

Құсбек. Біз осында ғой.

Бөлтірік. Қайда, қай қызметте?

Құсбек. 4-ші фермада.

Бөлтірік

Қамбар

} Өй, не дейсің, онда кімсің?

Құсбек. Завферме! (Аналар таң болысады.) Сендер де білмейді екенсіңдер-ау. Мен әйтеуір жаңа бастық, жаңа басшылық дегені болмаса, фамилиялерінді де есітпедім.

Қамбар. Ой, онда Жоламанов емес пе?

Құсбек (Кәмәшқа қарап күліп). Айтып ем ғой саған, талай жұртпен енді мен тыңнан танысам деп! Жоламанов мен емес пе?

Бөлтірік

Қамбар

} Неге олай? Фамилиянды неге өзгерттің?

Құсбек. Е, Қондыбай баймен бір фамилияда жүрейді бе? Содан өз әкем атын алдым.

Қамбар. Себебі сол-ақ па?

Бөлтірік. Қызық екен (Пауза.)

Кәмәш (Әке-шешесінен бөлініп). Е, немене сендер кездеспей-ақ бір-бірінді тергеуге алып жатырмысың түге.

Арпабай. Жұмыстарының жайы ғой. Осы келгелі, тыным-тыныштық жоқ. Ұйқыдан, күлкіден де арылды әбден.

Есбике. Қарақтарым, міне, жыл жарым болды, екеуден-екеу-ақ қап еді. Енді бастарың қайта құрала бастады ғой ақыры... Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді деп, бүгін Сөлкебай мен Топайды көріп қандай қуандым.

Кәмәшқа еріп Арпабай, Есбике оңашалау барып өзара сөйлесіп отырады.

Қамбар. Апа, балаңды ертіп, енді үйге бар.

Құсбек. Е, олар қайда? Осында ма, олар кім боп істейді?

Бөлтірік. Олардың бірі ветврач. Бірі зоотехник. Сенің фермаңа кетті.

Қамбар. Жә, сенің мына бір күнде 150 қой өлімің не? Үнемі осылай ма? Бұ неткен шығын?

Құсбек. Тұра тұр, өздерің жаңа келген екенсің. Өзім де жаңа басшылыққа баяндамамен келіп ем, есті жияйық, бар хал-жайды, бар осы совхоз күйін түп-түгел мәлімдеймін.

Бөлтірік. Немене өзі, індет пе, топалаң бар ма?

Құсбек. Индет те бар, ұры да. Кешеге шейін бандадан да көз ашпадық. Шекара емес пе? Ал одан бері аш-арық айналадағы ел босын, совхоздың өз қызметкері болсын, бәрі де суық қолды салмады ма?

Қамбар. Соның аяғы енді бүгінге шейін жоғалмады ма? Бұл айтып отырғаның былтырғы жылдың күйі емес пе?

Құсбек. Алыс шет, артта қалған аудан емес пе? Былықтың бәрі тегіс арылып болмай жатқан жоқ па әлі. Әйтеуір көрмеген қиыншылығымыз жоқ, не керек! Енді, міне, келіпсіңдер, жақсы болды. Өткеннің бәрі ұмыт. Бұйырса, бәріміз бірігіп түзерміз ендігісін.

Хатшы (*кірін*). Бір практикант студенттер келіпті. Орынжай керек деп жанжал салып жатыр.

Қамбар. Қайдан келген студенттер екен? Неше кісі?

Хатшы. Мәскеуден, агрономдар көрінеді. Үшеу.

Қамбар. Е. Түссін барып әзірше анау жатақханаға. Барып бір бөлме бергізіңіз.

Хатшы (*шыға береді, алдынан студенттер қарсы келеді*). Жолдастар, орналасасыздар. Шешілді жайларың. Жүріңдер менімен.

Есіктен Алатай, Алтын, Шәкен көрініп қалған, үйдегілер аңтаң. Аналар кимелейді, хатшы жібермейді³³.

Шәкен (*артымен үйге қарап, хатшыға*). Жолдас, сіздің орналастыруыңыз бізге жетпейді. Біз козы емес “өрістен келді, үйшікке қамалды” дейтін. Біз алдымен политотдел, директор, екісін де көрмекшіміз. Кімдер өзі.

Хатшы. Сәбещанияда. Қазір олардың тығыз ісі бар.

Шәкен. Ә, сәбещания болса, тіпті жақсы, біз совхозда не боп жатқанының бәрін білуге міндеттіміз.

Қамбар (*есікке кеп, Шәкенді артынан құшақтап үйге сүйреп кіргізеді, ана екеуі күле кіреді, олар көріп тұрған?*³⁴) Ой, мынау неткен скандалие студент. Мәскеуіне қайта жіберу керек екен өзін.

Көрісіп, тегіс күлісіп, құшақтап сүйіседі, екінші есіктен Арпабай, Есбикелер де шығып, тегіс құшақтасып жыласып, сүйіседі.

Бөлтірік. Ал, ісі қиын совхозда жаңа екпінмен өндіріп істейміз деп келдіңдер ғой, ә, солай ма?

Шәкен. Солай. Және уәде де бар. Сендермен тізе қосқалы келдік.

Қамбар. Жарайды, ендеше, жігіт болдыңдар.

Бөлтірік. Бірақ, рас, жігіт болғанда екінші сортсындар.

Алтын. О несі, оны қалай деп ұғайық?

Бөлтірік. Алдымен келген Топай, Сөлкебай болды. Олар жұмысқа кетті.

Алатай. Не дейді, уай, жігіт екен олар да.

Алтын. Топай хат жазып еді, дұрыс-ақ.

Шәкен. Біз мына Алатайдың шабандығынан кешіктік.

Қамбар. Ал, қай жөнде істейсіңдер, мамандықтарың не?

Шәкен. Менікі тұқым асылдандыру – селекция.

Алатай. Менікі жайылыс мәселесі – нагул.

Алтын. Менікі асырау мәселесі – кормление.

Қамбар. Олай болса, істің бәрі фермеде ғой. Осы екпіндеріңмен ең әуелі зор прорывта тұрған ең алыс фермадан бастауға қалайсындар? Бүгінгі бар күш, бар еңбек сол қиын фермаға салыну қажет боп тұр.

Алатай. Ол күнді енді ұмыт. Мен лақтырғам ондағы настроениені.

Шәкен. Қазір Алатай, Алтын қолды-аяққа тұрмай іске кірісек деп асығып келеді осы.

Қамбар. Ендеше, қазірден-ақ төртінші фермаға беттендер.

Есбике. Қарағым-ау! Есімізді жиғызсаңшы...

Құсбек. Уай, көріскеніміз жаңа. Жылдар бойы тырым-тырақай боп кетіп ек, кішкене өзді-өзіміз боп отырайық та. Бұларың не? Қорқыт дегенде осылай қорқыт деп пе едім деп, қалайсындар?

Шәкен. Жоқ, совхоз күйінің қиын екенін біз біліп келеміз. Оның үстіне мыналар тым сасып тұрған кісі ғой. Бөлтірік күлкіден де айрылып тұр ғой өзі бүгін.

Алатай. Және Сөлкебайлар да іске кірісіп қойыпты.

Алтын. Кейін кең уақытқа да жетерміз, әзірше бөгелмейік.

Бөлтірік. Бәрекезде, келсең бәсе, осылай келсеңші, жас кадр! Ендеше, арттарыңнан біз де жетеміз, сол 4-ші фермаға бір-ақ тартыңдар.

Есбике жаңа келген үшеуін ертіп шығып кетеді.

Хатшы (*кіріп, Бөлтірікке*). Сіздің кеңсеңізге прокурор келді. Сөйлесуге шақырады.

Қамбар (*Бөлтірікке*). Ә, бұрынғы басшылықтың ісі әзір осы аудан прокурорында деген, сол ғой.

Бөлтірік. Мұнда шақырсаңшы. Осында сөйлесеміз.

Қамбар (*хатшыға*). Шақырыңыз, мұнда келсін. Осында сөйлесеміз.

Хатшы кетеді.

Бөлтірік. Өзі үсті-үстіне шақыртып мына жұмыстың тығызында ауданға кел, ауданға кел деп қайта-қайта тыным бермейді.

Қамбар. Иә, тіпті тегі совхоз ісіне тығыз кіріскен болу керек. Ол да жаңа адам болса керек.

Бөлтірік. Кім екен?

Қамбар. Білмедім.

Сол кезде есік ашылып Сапар кіреді, жұрт жабырлай амандасады.

Құсбек. Ойбай, мынау қызықты қара. Өзі тіпті шынымен уәденің бәрін бір күнге түйгендей боппыз-ау. Мынау тақ баяғы Қондыбай байды конфискулеген күнгі жиынымыз болды ғой. Так соның қайталауы.

Сапар. Жоқ, жолдас, тарихты, біздің ұғынуымызша, дәл қалпында қайталамайды. Қайталау диалектика заңымен “повторение высшем моменте” деген болмаққа керек. Қазіргі халің өзі де солай. Солай емес пе, Қамбар? Директор ондағы Қондыбайдың жаңа конфискуленген киіз үйінде отырған жоқ. Үлкен кеңес шаруасының үлкенірек проблемаларының алдында тұр.

Бөлтірік. Бәсе, мен де солай проблемаға тірелген кісімін де!

Сапар. Рас, әр кімнің де ісі тығыз. Сендердікі әсіресе солай екенін білемін. Сол сияқты менің де уақытым өте аз.

Қамбар. Ал, ендеше, сөз сенікі.

Сапар. Олай болса сендердің алдындағы басшылық тегіс сотта екені мәлім. Бірақ барлық керекті адам алынып болмаған. Мен ескі басшылықтан тағы біраз адамды тексермекпін. Қалғандары бар.

Қамбар. Ол кім?

Сапар. Сендердің төртінші ферма дегенің мына басшылық ауысып жатқан кезде прорывты әлі де тереңдетіп, зорайтып жатқанын байқадыңдар ма?

Кэмэш. Бәрі бірдей тіпті төртіншіге қадалған екен!

Сапар. Менің сөйлесетін кісім сондағы Жоламанов, соны алдырып беріңдер!

Қамбар. Жоламанов қасында отыр!

Сапар. Не дейді, қайда? *(Айнала қарайды.)*

Қамбар. Міне.

Сапар *(Құсбекке)*. Не дейді, шын сенбісің?

Құсбек. Ие, Менің Жоламан баласы екенімді ұмытып кеткенбісің өзің?

Сапар. А, не дегенің?

Кэмэш. Ұрыны бізге бақтырып қойып па едіңдер?

Сапар *(Құсбекке)*. Оның фамилиясын білмеймісің? Осы малдарыңды қырып, сойып, ат көпір қып қолға түспей жүрген нағыз қасқыр дейді ғой. Соның ең болмаса фамилиясын да білмейсіңдер ме?

Құсбек. Ондай бір жауыз ұры бар дейді, иә, рас.

Сапар. Ендеше, фамилиясы кім?

Құсбек. Е, ит біліп пе оны?

Сапар. Болар. *(Тоқтап қалады.)*

Қамбар. Жә, Құсбек, әке, Кэмэш, сіздер бара тұрыңдар. Біздің мұнда басқа сөзіміз бар.

Аналар тұрып кетеді.

Сапар. 4-ші ферманың ісімен танысып болдыңдар ма?

Бөлірік. Жок, болғанымыз жок, енді кіріскелі отырмыз.

Сапар. Ендеше, тез танысыңдар. Қанша күн керек?

Қамбар. Ең болмаса үш күн бер.

Сапар. Жарайды, үш күн берейік. Бірақ міндеттілік сендердің мойындарыңда!

Бөлірік. Өзің Жоламановты қараламақпысың, немене?

Сапар. Жок. Әлі ерте. Зерттеу енді басталады.

Қамбар. Ендеше, немене, бізді кепіл етіп.

Сапар. Жок, жауапты басшылық қой. Әдейі ескерту айтып отырмын. Ал, болды, ендеше, тездетіндер.

Шығып кетеді.

Бөлтiрiк. Ал Қамбар. Енді сен шабанның азығы, киім-кешек, жалақысы, бәйгесі – барлығына кешегі шабан кеңесінде уәде қылған күніңнен бір күн, бір сағат кешіктірмей мықтап ие бол. Адамымен мен айналысайын. Енді жатпай, тұрмай тез баурап алмасак, өзі қылдың үстінде тұр осы.

Қамбар. Сезіп отырмын. Жаңа басшылықты тез танытпасак, бұрынғы таз кебіне қайта келуінде сөз жоқ. Ал енді 4-ші фермаға аттанайык.

Арпабай кіреді.

Арпабай. Қарақтарым, екеуің ғана екенсің. Енді менің де арызым бар.

Бөлтiрiк. Ойбай-ау, оның не, әке-ау, айтсаңшы!

Арпабай. Мынау совхоз отырған жердің күзеуі, көктеуі, жайлауы – барлығын білсем мына мен білемін. Ол бір. Осындай мал құты болған ең дүниеде Кеңестің малы жатып неге өледі? Неге шығындайды? Ол адамның, көздің жамандығынан. Жасым міне 62-де, көзім осы жерде, осы малмен шыққан. Қондыбайға мал бітірген мендейлердің еңбегі болатын. Саламын мына барымды кеңеске. Дүние көрдім, менің де көзім ашылды. Тапсырындар, мен де міндет алам.

Қамбар. Пәлі, мына кәріні қара!

Бөлтiрiк. Уа, жөн-ақ, ояңған екен! Бәсе, ұлы бойға қан жүгірген екен кәрінің де.³⁵

Арпабай. Е, тәйірі, кешеден бері бар шабанмен мен де сөйлесіп, әбден ызадан зығырданым қайнады. Кіргіз мені де есептеріне.

Қамбар. Қай есепке?

Арпабай. Баяғы бай үйінде сендер уәделескенде мен де ішімнен уәде еткем. Кеңестің бір тетігіне мен де жараймын деп! Міне, бәрінің басың тоқайласқанда уәдемді орындауға мен де кеп тұрмын.

Бөлтірік. Уай, пәлі, ендеше, міне, жолың болсын, 4-ші ферманың шабаны! Жүр әйде бізбен.

Екі жағынан екі жігіт құшақтап жөнелді.

ШЫМЫЛДЫК

ЭПИЗОД

Кеш батып қалған, тасты тау арасы сияқты. Ала көлеңкеде бүкшендеп екеу-үшеу жолдың екі жағына шығысады. Біреуі басында бүкшендеп, кейде бойлап артына қарап, басшылық етіп жүрген біреуі бар. Қолдарында кесілген мылтық. Басшының беті-көзінен төменгі жерінде қап-қара шүберекпен таңылып алынған.

Көрініс

Беті таңулы ұры (*артындағы біреуіне*). Тұр, тұра қал, ана далдаға. Келеді (*Екінші біреуіне*.) Былай жалтарса мынадан... Сен тұр... (*Екіншінің орнын көрсетеді*.) Басып бүктеп алыңдар. Дыбысы шықпасын. Белгі менен... Менсіз қыбыр етпе, ұқтың ба?

Екінші ұры. Алысып аламыз ба? Атпаймыз ба?

Беті таңулы ұры. Айтамын кезінде, ал жөнел!

Өздері бір тасада халыққа көрініп тұрады. Келе жатқан кісілердің дабыры естіледі. Тс-сс! Аздан соң Сөлкебай, Топай және бір шабан шығады.

Шабан. Міне, осы бір суды Қасқабұлақ дейді.

Сөлкебай. Ал десін. Бұның не жазығы бар! Топай, сен тыңдай қал!

Шабан (*жан-жағына жалтақтап сөйлейді*). Осы су өлі етті су екен. Баяғыда Қондыбай деген байдың қонысы екен. Осы арада жылда қойын қырғызады екен сол бай. Өзіне кейін қонудан да қашып жоламайтын болған екен. Міне 4-ші ферманың бір отар қойы, әлгі осы біздің 5-ші отар білместен кеп биыл осыған қонып тақ бір күнде 150 қойын қырғызды. Баяғы әлемет әлі бар екен. Топалаң шыға келді.

Сөлкебай. Бұдан кейін қай құдыққа қондыңдар?

Ш а б а н. Қаша көштік. Содан ана “Суықтөрге”, биік шыңға шығып кетіп отырмыз, амалсыз.

С ө л к е б а й (*Тонайға*). Қондыбайдың бұл құдыққа қой өлтіргенін сен біліп пе едің?

Т о п а й. Айта берсін. (*Шабанға*.) Сен өлген қойдың өлекесін көрсетудің орнына ертеке айтып жүргенің не осы, жаным?

Ш а б а н. Ойбай-ау, сіздер мына өлетті суды көрсін деп жүрміз ғой.

С ө л к е б а й. Ендеше, Қондыбайдың ондағы қойы өлді ме, өлмеді ме? Бұнда өлет... болушы ма еді, болмаушы ма еді? Оның жөнін ферма бастықтарын бізден сұрасын, жүр ілгері. Одан да өлген қойдың жемтігін көрсет.

Ш а б а н. Жарайды, жарайды, мақұл (*Жалтақтан*.) Бірақ қараңғы боп кетті-ау. Өзі тау іші, өзі қауіпті болушы еді..

С ө л к е б а й. Жә, жарайды, саспай-ақ қой, тарта бер, жүр атыңа, жүр.

Т о п а й. Өзің тым құрмаса бір жемтік тауып берші.

Ш а б а н. Ойбай, бәрі бір жерде, бәрі үйіліп көмілген, дәріленген емес пе? Жүрейік-жүрейік. Ерінбесендер, мен енді оны іздеп табайын.

С ө л к е б а й. Маған десе түні бойы іздесең де тап сол жемтік үйген жерінді.

Т о п а й. Бәсе, таппай тынбаймыз, көрсет, жалтартпа, білдің бе?..

Кетіседі, артынан ұрылар бір басып, екі басып шығады, екі ұры бастыққа келеді.

1-ұ р ы. Неге жібердің, немене?

2-ұ р ы. Атына мініп кетті ғой енді әй, жақсы-ақ кеп еді!

Б е т і т а н у л ы ұ р ы. Үндеме, әзір керексіз болды, мыналар екен (*арттарынан қарап тұрып*.) Мен мұндайлар емес деп ұғынып ем. Бұларды білем... Есебін өзім табам, басқаша табам.

Жөнеледі.

Шымылдық

АЛТЫНШЫ СУРЕТ

Көрініс

Кешкі уақыт. Ферма бастығы Құсбектің бөлмесі.

Қ ұ с б е к (*қағаздарын асығыс әзірлеп, нәрселерін ыңғайлап жатады. Кәмәш кіреді*). Кәмәш! Уақыт тар, қазір дүние шырқ-көбелек айналғалы тұр. Екеуіміз бір-екі сөздің басын ашып алайықшы. Отыр!

К ә м ә ш. Немене өзі! Еңбегіңді еш қылайын дей ме?

Қ ұ с б е к. Жок, оны қоя тұр.

К ә м ә ш. Ал, басқа немене?

Қ ұ с б е к. Ойлашы, бір әйел оқып кеп, әлде біреу өсіп кеп жатыр. Соның бәрі кешегі сенің теңің еді-ау. Солар өскенде, біз өспей қарап жүріп пе ек осы? Олқымысың сен солардан?

К ә м ә ш. Е, неменесі асып кеткен екен? Неге олқы болайын. Оны несіне айттың?

Қ ұ с б е к. Олқы емессің, рас. Бәйгі түбінде бір-ақ жерде. Тіршілікте еркекпен қатар тұрып тізе қосып алысуға, тартысуға шыдаса әйелдің өскендігі сол. Соны айтам! Осыған қалайсың?

К ә м ә ш. Е, мені сонда әлі сынаған жоқпысың. Тіпті ондайда бәрінен өр мен емес пе ем?

Қ ұ с б е к. Бәсе, соған сенем, ол бір. Екінші, ендігінің бір күні бұрынғының бар күнінен қиын. От керек, қайрат керек. Соған табыламысың? Қажымаймысың, қайтпаймысың?

К ә м ә ш. Тәуекел, сен өлген жерде өлемін.

Қ ұ с б е к. Ендеше, тас түйін деген осы.

К ә м ә ш. Болса болсын.

Қ ұ с б е к. Онан соң, бұл совхозға келгеннің бәрі де жар жағалап жүрген адам. Бұрынғы сотты болып кетті, жаңаның да алдында әлі сол кезең қашық болмас, кім біледі? Өйткені бұл батпақтап жатқан совхоз. Жұмырдай ұрылардың шеберлігі әлі асып тұр. Қыласыны қылып тұр ғой. Жалғыз-ақ совхоз сол жаңа келгендердікі ғана ма? Біздің де совхоз ғой. Сондықтан, міне, бұл үшін алыспай қалмаймыз. Бар сөздің түйіні сол ғой. Ұқтың ба?

К ә м ә ш. Ұғамын, серігіңе жарармын, Құсеке!

Қ ұ с б е к. Құп, жарайсың, Кәмәшым.

К ә м ә ш. Ал, ана кісіні қайтесің? Не дейсің? Жаңа осында келді.

Қ ұ с б е к. Қой! (*тұрып*) Отарға барсын деп едім ғой!

Кәмәш есікке барады, бір шалдау адам кіреді.

Мен сізді 5-ші отарға барсын, сонда болсын деп едім ғой.

Ш а л. Қарағым, оны естідім ғой, бірақ өзі осында кепті ғой! Мен зарыққан, талған адам ем ғой, көзіме бірде-бір көрсетпеймісің? Тым болмаса бір көрейін де.

Қ ұ с б е к. Қария, жасымаңыз, жасымаңыз. Оған жол жоқ.

Ш а л. Қарағым, іштен шыққан шұбар жылан ғой, іші-бауырым езіліп барады. Мен талған адам ғой. Бір ғана демеу бола ма деп ем.

Қ ұ с б е к. Қатайыңыз, бұл жасықтықтың бұл күнде бес тиын керегі жоқ.

Ш а л (*бекініп*). Оның рас, қарағым. Тегі бұным жолсыз ғой?

Қ ұ с б е к. Жолсыз, уақыт жетеді, көресіз... Ал енді бөгелме 5-ші отарға, “Суықтөрге” жөнеліңіз. Кәмәш та солай барады қазір.

Кәмәш пен шал кетеді, Құсбек біраз ойланып жүріп, есікке барып.

Сыбанбай, әй, Сыбанбай!

Шабан Сыбанбай кіреді.

Қ ұ с б е к. Немене, қалай екен екінші, үшінші ферма? Шабандардың пейілі, кейпі оңала бастапа?

С ы б а н б а й. Атамаңыз, жалақыларын тегіс беріпті. Киім-кешекті алғызып, үлестіріп жатыр. Астықтан басқа шабан басы сауын беріп, жарылқапты.

Қ ұ с б е к. Иә, тағы не шаралар істепті?

С ы б а н б а й. Тіпті, пейілдің ұшы-қиыры жоқ. Мына жаңа келген екі жігіт бір күнге жіберетін емес. Тіпті шабандардың ойында жоқты істеп жатыр. Басындағы күркелерін, үйлерін де бүгіндей бастапты. Ликбез деген үшкөл де ашыпты. Бір үй орнатыпты. Тіпті масайрап барады. Осы соны хабары дәл

той күніндей дүңк-дүңк келіп, мына қашықта жатқан біздің шабандардың талайын да елеуіртіп отыр.³⁶

Қ ұ с б е к. Е, халық: “Жақсы болады екеміз”, — деп үміттеніп бара ма?

С ы б а н б а й. Бұндағы енді әлі қолына дәнеңе тиген жоқ қой. Өйткенмен, көпшілік: “Анау алғанды біз де алармыз”, — деп, айтты, даурығып жүр.

Қ ұ с б е к. Шығын қалай?.. Шығын бар ма екен? Ол қалай болыпты, ана жақта, бұнда қалай екен?

С ы б а н б а й. Шабандар: “Енді өлім, шығын жойылады”, — деп серт беріпті ғой.

Қ ұ с б е к. Сөйтіп пе?

С ы б а н б а й. Бұнда әлі ішінара секіртпе бар ғой.

Қ ұ с б е к. Актылар қалай, бар ма? Акт бере ме анау жаңа дәрігер мен зоотехник.

С ы б а н б а й. Әй, сараң, өздері де біледі-ақ екен. Қақ осы қырық жыл шабан болған адамнан кем емес. Егжей-тегжейіне дейін қарайды.

Қ ұ с б е к. Ал, анау қауыртын не қылдыңдар?..

С ы б а н б а й (*қойнынан қағаз шығарып беріп*). Міне, оның орнасын былай салды.

Қ ұ с б е к. Ой, мынау қол... Е, солардың қолы ғой, бопты ғой, анау ма? Өздері ме?..

С ы б а н б а й. Әйтеуір, анау осыны жеткіз, іс қылсын, болды деді.

Қ ұ с б е к. Әрине. Ал ат әзір ме?

С ы б а н б а й. Әзір, ерттеулі.

Қ ұ с б е к. Ендеше, сен бесінші отарға жет. Тос, сонда.

Анау жөнеле бергенде.

Әй, сол кісің сол анау, онан бөтен емес, білдің бе. Жақсы, сенімді. Өзің, өзіміз білген шабан ғой. Ұстайтын, сүйейтін, істі сеніп тапсыратын солар ғана. Осыған сақ бол.. Бар!

Анау кетеді. Құсбек жаңағы қағазды айналдыра қарап, өзге көп істің арасына тігіп салып жатқанда Шәкен кіреді.

Қ ұ с б е к. Ә, қалқам Шәкен, келдің бе? Но.. Қалай... Ісің қалай?

Ш ә к е н. Біздің іс істеледі ғой, бірақ сенің ферманды айтсаңшы³⁷.

Қ ұ с б е к. Шәкен-ау, менің зарлап жүргенім сол емес пе? Тап дорақтың ортасында тұрғандай боп отырған жоқ па?

Ш ә к е н. Ендеше, осы тасқа, ел-жұрттың бәрінен алысқа шырқап шығып не қып тығылып отырсың?

Қ ұ с б е к. Жаным-ау, мен қайтеін?! Басында 4-інші фермаға белгіленіп берген қонысы осы ғой.

Ш ә к е н. Иә, сен бұл араның қойға қоныс емес екенін білмеуші ме ең? Енді міне күнде ұрлық, күнде өлім. Өзі осы манда ұры деген не еткен көп, кім солар?

Қ ұ с б е к. Ойбай, осы тастың бәрі де ұры емес пе?.. Қашқан-пысқан, аш-арық. Шабаны қайсы, ұрысы қайсы, кім біледі?

Ш ә к е н. Жоқ, шабан жаман емес, тәрбие жоқ. Біз біліп келеміз.

Қ ұ с б е к. Айнала бір қараңғы жау! Осы отырыстың өзі қауіп әуелі. Мені тақ үш тонады ғой, биылдың өзінде.

Ш ә к е н. Ендеше, неге алыспайсың, неге білдірмейсің? Осы жайын тіпті дирекция да білмейді ғой. Біз осында келіп көріп отырмыз.

Қ ұ с б е к. Білдірдік қой, ойбай. Сот-тергеушінің бәрі біледі.

Ш ә к е н. Жоқ, бұндай түрін білмейді.

Қ ұ с б е к. Енді, міне, жаңа басшылармен қосылып алысуға кірістік қой, бәлемді енді көреміз! (*Пауза.*) Жә, Шәкен! Ол бір сәрі. Ал енді өзің мына, жасыңда туып-өскен жеріңе келдің. Кешегі кіндік кескен ата-анаңның қонысы, аулыңның жайлау, күзеуін, көктеуін бәр-бәрін араладың. Совхоздың мүлкі болғанын көрдің. Көңілің қандай енді осыны көргенде?

Ш ә к е н (*Құсбекке тесіле қарап отырып*). Иә, көңілге бір түрлі тиеді... Қандай болмаққа керек. Өзің қалай ойлайсың?

Қ ұ с б е к. Білемісің, анау “Суықтөрге” бір жылы ауыл көшкенде 20-30 қыз, бозбала боп көштен қалып, бүлдірген теріп, қандай жарыс пен асырды салып ек...

Ш ә к е н. Еске алуға ыстық-ақ па? Өзің сағынасың ба дейім... Жерді көргенде, кісі соны еске алмай тұралмас... ә?..

Қ ұ с б е к. Еске қайтып алмайсың? Ойлашы, сіздің, үлкен үйдің қойларының ені әлі күнге шейін бар осы отарда. Есінде бар ма, құмырсқа ен еді ғой?!

Шәкен (тұрып жақындап). Иә, Құсбек! Сен қалай жайылып барасың осы, байқамаймысың?!

Құсбек (тұрып). Иә, несі бар? Сенің күйің қандай? Соны бір барлайын деп ем.

Шәкен. Ендеше, қысқартқан абзал болар, білдің бе?

Алатай, Алтын кіреді.

Алтын. Шәкен, бүгінгі көргеннің қорытындысы не?

Алатай. Бәсе, айтшы қане?

Құсбек. Қорытындыға әзір асықпасаңдаршы. Өзі түн жарымы болып қалды. Жатайық, тынығайық. Алатай, сен менімен бірге жүр.

Шәкен. Асықпау емес, біз қорытындыны күнде жасаймыз.

Алтын (Құсбекке). Біздің ісіміздің методы сол (Шәкенге), иә, сонымен?

Шәкен (Алатайға). Кәне, сен айтшы?

Алатай. Меніңше, біз бұнда жалғыз өз ісіміз емес, политделдің де, дирекцияның да, шабанның да, ахранның да – бәрінің де ісін істеуіміз шарт.

Алтын. Ферма ісі оңалғанша барлық жыртықтың бәріне жамау болуға тырысу керек. Ертең мен осы арада лекбез ашам.

Алатай. Мен шабандарға өздерінің техминимумын оқыта бастаймын.

Шәкен. Бәрекезде. Мен екеуіне жәрдемші. Қысқасы, біз әрі маман, әрі шабан!

Құсбек. Дұрыс, ал болса болсын солай. Жүр, Алатай!

Алатай екеуі қоштасып кетеді.

Алтын. Шәкен! Білесің бе... мен Алатайды енді ғана шындап тани бастадым.

Шешіне бастайды.

Шәкен. Иә, таныған сайын өзі тәуірленіп барады де.

Алтын. Рас, оны қайдан білдің?

Шәкен. Е, іс қиыншылық, сын бар емес пе? Кісіге кісінің қымбаттығы сонда ашылмай ма?

Алтын. Рас екен.

Ш ә к е н. Бұл оны ғана тануың емес. Ең алдымен өзіңді-өзің тануың, табуың да болар.

А л т ы н. О, қалайша?

Ш ә к е н. Ол солайша. Алатай баяғыдан сен емес пе? Өзінің момындық тазалығымен көрсете алмайды. Әйтпесе сенің күлкің, оның да күлкісі. Сенің уайымың, оның да уайымы емес пе? Осыны шын байқамай жүрдің бе?

А л т ы н. Жоқ, сезуші ем. Бірақ сен ол екеуіміздің барлық жайымызды қазір тым түсінікті қып шешіп жібердің. *(Ойланyp.)* Рас, мен ол да, ол мен екен-ау, өзі көп жағынан. Қайда кетті өзі? Шынымен осы совхозда, осы қиын күндердің ішінде алғашқы рет бір сүйер едім өзін.

Ш ә к е н. Әй, салусыз бала, Алатай-ай... Жолыңның жаңа болғанын білсең етті...

Сол кезде терезе салдыр етеді, екеуі жалт қарағанда ала көлеңкеде беті қап-қара боп таңылған бір адам секіріп кіріп келеді. Артынан тағы екеуі қарап тұр. Шәкен тап беріп стол үстіндегі мылтыққа ұмтыла бергенде, анау жолын қоршай қалып, мылтықты өз қолына алады.

А л т ы н. Бұл кім? Кімсің сен?

Ш ә к е н *(қорықпай)*. Әй! Сен кімсің?

Ұ р ы. Мен Жұмыр!.. Білдің бе.. Оқымысты сұлу қарындас.

Мылтықты төсеп жағалай береді.

Ш ә к е н. Е, Жұмыр бандымысың?

Ұ р ы. Қорықпайсындар ғой өздерің! Қорықпайды екен бұлар.

Ымдап екі кісіні шақырады. Оларға белгі жасайды. Есіктің шотын салып алысады. Ұры Шәкенге жақындайды. Шәкен кейін баса береді. Бірақ ананы тори, айнала жүреді.

Ш ә к е н. Бізді қорқытқанда не түседі сендерге?

Ұ р ы. Ие, бәсе, қорықпауың керек. Одан да жақсы келісу керек. Ә... Сұлу қарындас, ер қарындас! Совхоздың иесісіңдер ғой?

Ш ә к е н. Жә, қалжақтама! Бетіңді аш одан да. Немене еркек басыңмен құбыжық тәрізденіп.

Анау жақындай береді, Шәкен еппен айнала береді.

Ұ р ы. ha-ha! Біз құбыжық емес, біз кісі қызығатын жаспыз...
Сіздерге өзіміз де қызыққанбыз... ha... ha... Әдейі іздеп келдік.
Ш ә к е н. Бізде не ақыларың бар?

Анау жақындай беріп ақырып қалады.

Ұ р ы. Жетгі, болды, киін (*Алтынға.*) Киін!
Ш ә к е н. Асықпа...

Сөйтіп тұрып ұрының бетіндегі орамалын жұлып алады, шалқалап шошып.

Мес?!

А л т ы н (*ұмтылып*). Мес!..

Ш ә к е н. Мес... Өй, жүзі қара!..

М е с (*тап беріп*). Шығарма үніңді!

Екеуін де ұстап, киімдерін басына жауып, үшеулеп, зорлап терезеден шығарып жатып.

ha... ha... көп оқып бұлардың білімі, тілі, қайраты асып кеткен.
Олай болса несі бар? Мұнда орын тар. Өзім оңашаға апарып,
кеңінен отырып, жақсылап дауласам. ha... ha...

Ш ә к е н }
А л т ы н } Жауыз, жүзі қара!..

Айқайлай бергенде ауыздарын басып алып кетеді. Мес есіктің шотын ашып,
терезені сыртынан жауып кетеді. Аздан соң үйге жылдам басып Құсбек кіреді.
Артында Қамбар, Сапар, Сапардың жолдасы кіреді. Құсбек әбден киінген.
Қызынып сөйлей кіреді.

Қ ұ с б е к. Сендер өздерің түнделетіп келіп, жанды жағадан
алып (*асығып, ақтармалай кеп бір буда қағазды қолдарына
ұстата беріп, өзі беттерін ашып алақанымен ұрып тұрып.*)
Мен, міне, алдарыңа жайып сап тұрып, көзге шұқып айтайын.
Ұрың бар дедің бе мұнда? Жоқ, кеңестің камқоры, өзім ғана деп
білдің бе? Шетіңнен?.. Міне, көздеріңді ашып қара... 150 қойды
мен жұтып қойды дескенсіңдер ғой. Мә, міне, неден өлгенінің
актысы. Кешегі, ана, жаңа келген врач, зоотехник Сөлкебай,
Топайдың жасаған актысы.

С а п а р (*қарап тұрып*). Иә, рас.

Қ а м б а р (*жігітке*). Шақырып келші екеуін.

Жігіт кетеді, Қамбар қағаздарды карап.

Топалаң... Көң, қотыр, тастан құлап өлген, ақсақтан өлген – бәрі де солардың қолы.

Қ ұ с б е к. Е, тапқан екенсіндер сезіктіні.

С а п а р. Ей, сен немене осы, жеті түнде шарт киініп алғансың?

Қ ұ с б е к. Ұрлыққа аттанайын деп тұрмын, о несі екен. Бізде тыным бар ма? Мен осы тегі түн баласында ұйықтайым ба екем. Қашар-қашарды аралауға жүргелі тұрмын.

Сөлкебай, Топай, жігіт кіреді.

С а п а р (*қол алысып амандасқаннан кейін*). Е, 4-ші ферманың өлімі, шығыны, ұрлығы турасындағы сөздер бекерге шықты ма? Кәне, сендер айтыңдаршы.

С ө л к е б а й. Біз қорытындымызды енді аяқтап келеміз. Түні бойы істеп.

Т о п а й. Бекер болды деген не деген сөз?

Қ а м б а р. Бекер емей немене, 150 қойдың урнасы табылса.

С ө л к е б а й. Урнасы қайда екен?..

Қ а м б а р. Бәсе, қайда?

Қ ұ с б е к. Қайда екен бәсе, айтшы. Айтып берсін әні өздері.

Т о п а й (*қатайып, Құсбекке*). Урнасын, біз айтпайық, аралаған суық қол айтсын.

С а п а р. Суық қолың топалаң, көк қотыр, тастан құлап өлу, ақсақтан өлу ме? Есебін тауып бар олқыны толтырыпсыңдар ғой.

С ө л к е б а й. Әй, не айтып тұрсыңдар өздерің, жақауратып. Бірдемең болса айтсаңдаршы тіке, езбей!

Қ а м б а р. Мынау не?

С ө л к е б а й } (Жұлып алып, бірге карап тұрып).

Т о п а й } Акт... Иә. Менің қолым! Менің қолым!

С а п а р. Осыны айтып тұрмыз. Бұлай болғанда ана 4-інші ферма жайындағы бұрынғы сөз өсек емей немене?

Қ ұ с б е к. Ал, оттап, секем алған боп!

Т о п а й (*қағазды ақтармалап қарап-қарап ап*). Әй, жолдас-тар, мынау маскара екен. Біз мұндай акт жасаған жоқпыз.

С а п а р. Қол ше?

Сөлкебай. Қол біздікі, ал біз жасаған акт басқа.

Құсбек. Өздерің актыны кімге беріп едіңдер?

Сөлкебай. Біз шабан қолына бергеміз, Сыбанбайға.

Құсбек. Мен де шабаннан алдым. Жаңа әкелді.

Сөлкебай. Біз жасаған акты басқа емес пе еді, Топай-ай?

Топай. Бәсе, ал мынау не?

Құсбек. Иә, танайын деп пе едіңдер? Берген өздерің, енді келіп үріккені несі?

Сөлкебай. Иә, апыр-ау, бәсе, қараңғы сауатсыз шабан. Ол байғұсты не деп айыптаймыз? Жаным-ау, біз шатасқанбыз ба, Топай-ау?

Сапар (*қағаздарды қолына алып*). Жоқ, сендер жауаптылықты ұмытқансыңдар! Әйтпесе, бұл не нақұрыстанып тұрғандарың? Біз жасаған акт деп неге айтпайсыңдар, қолдарыңды қойған соң?

Топай (*ашуланым*). Жоқ, өйтіп сандырақтамаңдар, мұнда ондай бұзығың жоқ. Біздің акты емес.

Қамбар. Өзі топалаң, бұнда бұзықтық, бұнда ұрлық, бұнда қаскөйлік қана бар.

Құсбек. Олай болса, қаскөйдің басы сендер.

Топай (*ақырып*). Қысқарт тілінді. Ендеше, міне сенсің подлок жасаушы.

Құсбек. Оттама, көзіңді ашып қара, ақымақ. Шабандармен жең ұшынан жалғасқансыңдар ғой, параға жығылып, қызыл тұмсық болып!.. Оңбағандар.

Сөлкебай. Ойпырмай, не дейді, не дейді мынау шошқа, мен бе екем кеңестің қасы (*ұмтыла береді*.)

Құсбек. Білем, алғаш пара алып сотты болған маман сендер емес! Иттер.

Топай (*мылтығын суырып алып*). Әй, жауыз, бұл қорлықты естігенше өлтірейін, өлейін мен!

Ата береді, Сөлкебай жүгіріп “қой деп” ұстай бергенде атып қалады. Мылтық ұшып түседі. Сөлкебайдың қолына оқ тиіп отыра кетеді.

Ит, жауыз, кім деп білесің сен бізді?!

Құсбек (*Сапарға*). Міне оқыған екен десем, қайтеді мыналарың ақымақ. Жынды ғой өзі мыналар.

Қамбар. Әй, қысқарт енді сен сөзді.

Сапар. Тоқта енді, сөзді қоя тұрыңдар.

Ұмтылып Сөлкебайға жәрдемдесуге айналады.

Құсбек. Қайда дәрігер, ойбай? Өңшең жынды. Шақыр, қайда, қайда дәрігер? (*Өзі жүгіріп шыға береді.*)

Толай (*мылтықты алып ұмтылып*). Қайда кетті әлгі ит? Керегі жоқ оның жәрдемінің!

Қамбар мұнымен алысып мылтығына жармасып, ұстап жүреді.

Біз осындай оскарбление есітпек пе екеміз? Кімнен?..

Сол уақытта Бөлтірік кіріп келеді.

Бөлтірік. Бұл немене, өй?.. Бұл не маскара? (*Сөлкебайға.*) Мынаған не болған?

Сапар. Актіні көрсетіп. Міне, мынау актіге мыналардың қолы қойылған. Ал бұлар біз жасағамыз жоқ – подлок дейді. Құсбек ол актыны шабан қолынан алған. Мыналар шабанға акт бергенін және де мынадағы қолдарын жалған демейді. Соны ұғысамыз дегенде жанжалдасып, Толай Құсбекті атам деп мынау қолына жармаса бергенде оғы осыған катеден тиіп кетті.

Бөлтірік (*Сапарға*). Өй, сендерде көз жоқ екен (*Қамбарға.*) Қамбар, саған не бодды? Сөлкебай мен Толай ма екен жалған айтатын? Бұлардың жалғыз үні шыққан жерде өзгені түрегелгізіп қойып бауыздамас па ем мен болсам!

Сапар. Ей, Бөлтірік! Заң керек, тәртіп керек, сен не айтып тұрсың өзін?

Қамбар. Жоқ, Бөлтіріктікі рас. Мен қаталасқанмын. Сенің еркіңе беремін деп, саған сенем деп осылай боп қалды. Қайда әлгі Құсбек? Шақыр. Әпкел мұнда (*Сапарға.*) Ұстат! Арест қыл соны.

Бөлтірік. Иә, арест қыларсың.

Сапар, Е, немене (*жігітіне*) Ұмтылшы. Алып кел (*жігіт жөнеледі.*)

Бөлтірік. Кешіктіңдер! Жүр! Жүр жан-жаққа!

Бәрі атып-атып жөнеледі, Толай да жөнеледі.

Сөлкебай. Әй, Құсбек ит, жау ма едің? Кәпір! Қойнымызға жылан салып жүріппіз ғой.

Алай (*жүгіріп келеді*). Әй, саған не болған? Ойпыр-ау, мынау қан не?

Сөлкебай. Білесің, білесің кейін.. Шап, жүгір одан да Құсбек қашты... Содан...

Алай. Не дейсің, ойпыр-ай! Шәкен, Алтын қайда? Мен дүниенің бәрін аралатып таппадым ғой соларды (*Жөнеле береді, алдынан Бөлтірік, Сапар, Қамбар, Толай кіреді.*)

Сөлкебай }
Алай } Немене, немене, бар ма?

Бөлтірік. Жоқ, қашқан.

Алай. Алтын мен Шәкен де жоқ.

Қамбар (*отыра кетіп*). Ойпыр-ай, не дейсің, не сұмдық?

Бөлтірік. Ә, ендеше біз Құсбек емес, бұл жерде үлкен ұяға кездескен болдық. Бәсе, әттең Шәкен...

Алай. Алтын, жаным, не дермін!

Теріс айналып кетеді.

Сапар (*Қамбарға*). Сенен осының бәрі, кінәлі ендігі сенсің! Айтып па едім міндеттілікті!

Толай. Ой, қалжырама енді сен. Көзің ағарып, көретінді көрмей, енді не оттап тұрғаның?

Қамбар. Менің жақыным, жазықты болсам аяма, білдің бе?

Сапар. Ендеше, сол, әні, өзің айттың...

Бөлтірік. Тоқтат, жетті. Өйтіп сандырақтама! (*Арпабай жүгіріп кіреді*) Немене?

Арпабай. Балаларым, білдіңдер ме, ойбай? Мен осы жерден басында шошып ем, өздігіммен кірісіп ем. Білдім ғой, ойбай... Ұстат... Тез Құсбекті... ұстат... Ана ит Кәмәшты де!..

Бөлтірік. Немене? Не білдің?

Арпабай. Жүр, жүр, бөгелме... Түс соңымнан... Бір отар малды бар шабанымен көшіртіпті. Қытайға әкеткелі беттепті. Жүр, түге. Мін, мін, тез аттарыңа!

Бәрі жөнеліседі.

Шымылдық

ТӨРТІНШІ АКТ

ЖЕТІНШІ СУРЕТ

Қазақы қыстаудың кішкене терезесі, тар есікті, аласа бөлмесі, 4-ферманың отары. Кәмәш жалғыз. Бірдеме жат дыбыс естігендей елеңдеп, асығыс қарбаласып, терезеге бір қарап, есікке бір барып тыңдап, қарап о да үркіп.

Кәмәш. Бұл не, бәтір-ау? Тасырлап шауып келеді. Қашу ма? Қуып келе жатыр ма әлде?

Құсбек жүгіріп кіреді.

Ойпыр-ау, жаным, немене?

Құсбек. Айтып ем ғой. Дүние шыр айналды, енді міне. Артымыздың бәрі дұшпан.

Кәмәш. Қуып келе ме өзі, немене? Кімдер, Қамбар да бар ма?

Құсбек. Кім дейсің сол емей туысқан болған, дос болған күні бар ма еді (*Зілмен Кәмәшқа қадалып.*) Тұкымың құрғыр.

Кәмәш. Өзі келе ме қазір осылай, келе ме?

Құсбек. Бұнда кетті деп ойламас. Бірақ жиналу, асығу керек. Япыр-ай, қайда енді әлгі?.. Қайда кесел?.. Ұсталды-ау. Бөгелді-ау.

Кәмәш. Қайсысын айтасың, тосқаның кім?

Тасыр шығады, Құсбек мылтығын алып босағаға тұра қалады.

Құсбек (*дүбір жақындай бергенде*). Кімсің-ай! Айт жөнiндi, өлесiң тек! (*Кәмәш қасына тақап.*)

Кәмәш. Қамбар болса бір тілдестіріші. Атпашы!

Қолына жабыса береді.

Құсбек (*итеріп, құлатып жіберіп*). Аулақ, ұялас қаншық итте де бар, туғаным емес, дұшпаным деп біл дегенім қайда? (*Есік тартылады, бұл жабысын*). Кімсің? Жөнінді айт!

Дауыс. Уай, қорықпа тәйірі, менмін.

Есік ашылып кетеді. Үйге Мес аттап кіріп артындағы Шәкен, Алтын екеуін бір-ақ кіргізеді, есік сыртында жігіттері қалады.

Шәкен } Құсбек, Құсбек, бұл не сұмдық?
Алтын } Кім едің сен?!

Кәмәш (*Ұмтылып, Құсбекке*). Шәкен, Алтын (*Құсбекке қарап*) бұлары несі?

Мес. Бұлар біздің кісі. Қосылды міне, оқып келіп бізге.

Алтын. Құсбек! Айт жөнінді, бұл не? Біз қайда келдік, кім деп жүрсің бізді?

Мес. ha... ha... Кім дейік, сендер оқып өссең, Құсбек, Мес те жас бала емес. Міне, бұрын аз едік. Енді, міне, сіз қосылдыңыз. Біз де бір топ болдық.

Алтын (*Құсбекке*). Отпен ойнайын деген екесің, сазайынды тартарсың, тарттырармыз, дұшпан!

Шәкен. Дұшпан деген сөз өтеді деп тұрмысың бұған. Енді сөзді шығын қылма, тоқта! Қайтер екен.

Құсбек (*салмақтап*). Болдыңдар ма? Ендеше, дұшпандық жоқ. Сендердің басыңа біздің жүрек адал.

Алтын. Жүрегінді ит жесін сенің, жүрек бар ма сенде.

Құсбек (*тыңдамай*). Иә, сол, жүрек адал, ұғысамыз. Біз енді, үлкен сапар жол кешеміз. Күн ілгері, жол ұзақ, ұғысамыз (*Шәкенге қатты*.) Біздікі шын достық. Ұқпай көзінді шел қаптаса, одан айығу керек, айығасың.

Мес. Ә... Білім бе? Білім онда да керек. ha.. ha... Оқыған маман қатын кімге керек болмаушы еді! (*Құланып*.) Тәйір деген о не... Оның тіпті күдігі жоқ.

Шәкен (*ақырып*). Арам болар. Ондайды істейтін еркек сендермісің? Бықсыма, сасық, паразит! (*Құсбекке*.) Босат қазір. Әйтпесе, басыңды алып жер бұл кеселің!

Қ ұ с б е к. Шырағым, тулама, мен сенің жақыныңмын, менде туысқан қаны жоғалған жоқ сендей.

Ш ә к е н. Садағам. Сенен мен жиренемін әуелі.

Қ ұ с б е к (*Меске басымен белгі етін*). Келтір...

А л т ы н (*Кәмәшқа*). Ойпыр-ау, мынау да осында?.. Кәмәш, бұл не? Бұл не қылған иттік?

К ә м ә ш. Уай, Алтын! Шіркін, сен асқақтамасаншы. Қайдан шыққаның, кім екенің мәлім еді ғой, үрікпей-ақ, ұрыспай-ақ сөйлес.

Ш ә к е н. Ә, сені Қамбардың қарындасы, Арпекем, Есекемнің баласы екен десем, садаға кеткір, бандының қатыны екенсің ғой...

Қ ұ с б е к. Бандың не? Жаңылма... Банды жоқ мұнда... басқа...

Ш ә к е н. Жоқ, мұнда, ұры, мұнда банды.. Мұнда біздің жау.

Есік сарт ашылып қалады. Шәкен есікке жалт қарайды, есі шығып кеткендей болады. Алдында манағы 6-суреттегі шал, ол бұның әкесі – Қондыбай.

Қ ұ с б е к. Жау... Ие... жау болса, міне, жауың. Міне әкең Қондыбай. Айдалған, тентіреген, үй ішінің бәрі қырылған. Жалғыз сен деп тентіреген әкең.

Қ о н д ы б а й (*Шәкенге ұмтылып, қолын сүйіп жылап, жорғалап*). Аһ, жаным балам. Қарашығым, сәулем, сені де көретін күн бар ма еді? Ау, құдай, көрсеттің бе сәулемді. Енді алсаң да ризамын (*Қолынан сүйіп, жорғақтап жылап.*) Жалғызым! Шешең өлді, бауырларың бітті, сенсің! Сен ғана, өлтір мені, өлтірмесен енді кетпе, тастама... Мені!

М е с (*тыстан жүгіріп кіріп*). Ойбай, тасырлатып шапқан аттылар дүбірі келеді.

Қ ұ с б е к. Ал қамдан (*Шалға.*) Тұрыңыз, тұрыңыз, есті жиыңыз, мен өлмесем өлмейсің енді сен де. Тұр, әпкетем.

Қ о н д ы б а й (*Шәкенге*). Жарығым, міне, кураған, тозған, жараланған әкең.

М е с. Ал, ал қаруыңды, әзір бол!

Ш ә к е н (*тез өзгеріп*). Әке, қаруың бар ма? Әпкел маған³⁸.

А л т ы н. Шәкен? Ойпырай не дейсің сен?!

Ш ә к е н. Доғар сөзді, шығарма үніңді.

Қондыбай (*қармалап алты атарын бергелі созып*).
Сәулем, қарашығым! Ал, міне, әкемнен алдым деп ал, мен деп
ал. Мә...

Шәкен тоқтап тұрып, ақыры жұлып алады.

Құсбек }
Мес } Болды, жетті, жөнелу керек.

Тыста дауыс (*есіктен*). Жоғары кетіп барады. Өтіп
барады.

Құсбек. Өтсін, өтіп кетсін. Бірақ қазір тез атқа мініп айна-
лып кетейік, енді адасты. Енді ұстап көрсін. Бол...

Шалды, қыздарды жігіттер мен Мес икемдеп шығаруға айналады.

Алтын. Осылай болды ма? Ендеше, кедей қызының кеңес
жолынан азғанын сендердің көзің көрмесін... Көрмейді...
Жеңбессің, мен арам болармын.

Шәкен (*Құсбекке*). Басқа жерде адамдарың бар ғой,
күштерің бар ма?

Құсбек. Бар, бар, бар емей, қазір жөнелеміз солай.

Шәкен (*Алтынға*). Жә, менен ардақты емессің, мен
көргенді сен де көрерсің. Жүр былай!

Кәмәш. Бәсе, сөйтіп жөнге келсеңдерші өйткенше (*Құс-
бекке*.) Осы мына Алтын кімге дәрі, бұл неме керек?

Құсбек. Керек, бәрінен де сол керек.

Кәмәш. Не дейсің, кімің еді? Тағы күйдірмек пе ең,
баяғыша... Айт, ойбай жөніңді!

Құсбек. Қысқарт! Шығарма үніңді.

Алдыңғыларға белгі жасайды. Шал, Мес, Алтын шығып кетеді. Алтынды
Мес зорлықпен шығарып, жігіттерге тапсырады, өзгелерді қарулы ұрылар
қоршап алған. Осыларды шығарған соң Мес қайта кіреді.

Мес (*Құсбекке*). Есеп тегіс емес қой, түйдің бе ішке.

Құсбек (*қаруланып қамданып алып, кетейін деген Кәмәш-
ті бөген, Меске*). Ол жағын түйем, екінші жағын шешпекпін.

Мес. Қайсысын?

Құсбек (*басымен Кәмәш жақты нұсқап қалады да, Меске*). Тарта бер, жет енді анау тыққан қонысқа, шырмай бер, әлгі аз шабанды, жабыс тіс-тырнағыңмен енді соған.

Мес. Құп. (*Кете бере.*) Қорғанба, ол жақ сенімді (*Кетеді.*)

Құсбек (*түсі бұзылып, тістері ақсиып Кәмәшқа қарай басып*). Сенің бауырың ғой, бауырың езілгір. Қал қазір осы арада.

Кәмәш. Құсбек-ай, не дейсің? Сен үшін кетпеп пе ем бәрінен.

Құсбек. Ол сенің бауырың, сен әйелсің, қарындасына тимейді. Орал шылбырына! Бөге! Болмаса Алматыға кетті, ақталуға кетті де, қайта оралып келіп алам.

Кәмәш. Не дейсің, тастадың ба? Қалмаймын ойбай сенен, жаным ағатайым, әкет мені, әкет, өлтіріп кет мені!

Жабысады.

Құсбек (*тап беріп төніп кеп*). Шығарма үнінді, болмаса өлтіріп кетемін. Шық алдынан, тап соны, айт жаңағыны, жаныңды бер мен үшін, өл мен үшін. Бағана берген сертіңнің орындалатын жері, міне, осы. Не десіп ек? Болмаса, бөгеуге жарамасаң ұрғашылық қылып, жасықтық етсең айрылдың менен. Жокпын мен саған...

Кәмәш. Жаным, не дейсің, алдадың ғой, жараладың ғой, көр еттің ғой мені.

Жабысады.

Құсбек (*Кәмәштың қолынан ұстап тұрып*). Алдағаным жоқ! Шатылма босқа! Бөге, тіпті өлтірсең де бөге Қамбарды, ұқтың ба?

Итеріп тастап шығады.

Шымылдық

СЕГІЗІНШІ СУРЕТ

Тау іші, сахнаның бір жағы кішкене киіз үй, қос тәрізді. Өзге жағы тасты тоғай, бір жасырын қойын. Барлық көрініс биік тау, жартастар арасына тығылып отырған бір ұры сайдағы ұры қоныс сияқты. Мезгіл түн ортасы ауған, таң алды.

Әр жерде шабандар жиыны, он шақты адам. Ала көленкеде ербендеп жүрген қозғалыстары ұрлық істеп жүрген адамдардың қалпындай. Әр тастың түбінде қазан асып, шикілі, пісілі ет жеп жүр. Бұл уақиға мен 6-7 сурет уақиғаларының барлығы бір-ақ түн ішіндегі халді баян етеді. Шабандар ішіндегі бастылауы Сыбанбай.

Көрініс

Сыбанбай (*Орталық жердегі биіктеу тасқа отыра берін*). Жігіттер, болындар, тездетіндер, таң атып қалды. Қазір түтіндерің көрінеді енді мына тастан, бір қайнаса болды. Қапаш-құпаш жеп алсаңдаршы, соны созып тәйір деген бұ не?

1-шабан. Уа, қайнауы жетпей жатыр.

2-шабан. Болды-болды, алып-алып жей берейік, айтам ғой.

3-шабан. Е, осы жау іші, жау-жалымда кім баптанып отырсын!

1-шабан. Ой, осы біз шынымен-ақ совхоздан жырылып кеттік, ә?

4-шабан. Бәсе, соны айт, өзі қайда, қайда барамыз бұл?

2-шабан. Е, есітпедің бе? Кетеміз. Мына тұрған Қытай, бір-ақ белдің асты. Басшың сүйдеп жатыр.

5-шабан. У жесек, ұруыңмен деп, әйтеуір Мес, Құсбек барлығы тұтас көрінеді ғой.

1-шабан. Олардікінің мәнісі бар шығар. Біздің табатын олжамыз не екен?

2-шабан. Ең болмаса аш-жалаңаш болмаймыз. Мына совхоз құртты ғой өзі. Қыс бойы ақы жоқ, азық жоқ, осы қыста аштан қататын едік, осы Мес емес пе аман алып келген?

5-шабан. Үсте киім, баста лыпа жоқ. Ел жоқ, күн жоқ. Құр таста 4-ші ферманың бір отары, әйтеуір деп, аң болып кетпедік пе?

3-шабан. Өзінің басшысы ма, қосшысы ма, осы тауға тақ былтыр кеп кіріп ек. Содан бері бір Құсбек, бір Местен басқа бірде-бір тірі жан көрінбеді-ау көзге. Осылай да ескере ме екен? Дүниеден аулақта тіпті шын аң болып кетіппіз-ау!

4-шабан. Рас-ай, елсіз, күнсізде өзге тірі жанды көрмей кеткенімізге тақ бір жыл бопты-ау өзі. Тілеуің бергір осы Мес пен Құсбек қой, қайта, анда-санда кеп “сой, же, өлме, күйлене бер!” деп жақсылық істеген.

1-ш а б а н. Жақсылық істеді осы Мес, Құсбек бізді енді мына апаратын жерінде де көгертсін. Болмаса тағы үстіп жүре бер дей ме. Не дейді екен өзі.

6-ш а б а н (*әңгімеге шетінен кірісін*). Бәсе, ел-жұртты тастап кетіп барамыз. Жат жақ, осы кеңескенің бар ма?

7-ш а б а н. Шын, басты ашып сөйлесіп алайық. Бүгін осы малды мына қиыннан, шекарадан алып өтетін де бізбіз.

1-ш а б а н. Бәсе, содан ертең әрі өткен соң, осы малдың иесі кім болады екен, Местің анау күнгі уәдесі қайда. Соны осы арада анықтап алу керек.

С ы б а н б а й. Әй, жігітгер, бұларың жанды сөз. Айтылған сөз. Қазір осы арада басын ашып алғандарың теріс болмайды. Енді не де болса тәуекелге басып, қауіп-қатерге белді байлап, кетуге ниет қылындар. Оларың ғой даусыз. Енді бәрібір, қашып кетті деп артыңның өзі де тегіс жау болып алды, қайтуға жол жоқ. Ал алдың болса, қиын өткел, мына тұр. Қатер. Әйтеуір, бекінген соң енді мал жөнінде не деседі екен. Шешіп алындар басын ашып.

Тасырлаған дүбір естіледі, ат тұяқтары. Бұлар тындай қалады. Уай, бөтен кісі болса жай мал бағып жатқан отармыз дендер! Жылдам басып Мес, Құсбек, Шәкен, Алтын шығады. Арттарында екі-үш қарулы жігіт.

К е л г е н д е р. Уа, жол болсын. Жолымыз болсын, азаматтар! Тәңірі жолымызды қылсын! Иә, тәңірі, бере гөр!

М ұ н д а ғ ы л а р. Жол болсын, айтқаның келсін! (*деп жастысады*).

Қ о н д ы б а й. Уа, қарақтарым, ер азамат! Бұл бірақ түн. Қайрат етіп көр енді.

1-ш а б а н (*қасындағыларға*). Әй, мына шалы кім?

2-ш а б а н. Білмеймін. Әй, білген кісі бар ма? (*Ешкім үн қатпайды*.)

С ы б а н б а й. Е, мына Местің нағашы атасы.

А л т ы н. Өтірік айтпа, өтірік, алдайды.

Мес алдына тұра қалады.

4-ш а б а н. Мына біреу қыздары кім?

1-ш а б а н. Е, қатындары да, кім қызын қосып жіберді дейсің?!

Шәкен мен Алтын бұл сөздерге құлақ салып шетірек тұрады.

Шәкен (*Алтынға*). Міне, елің! Бұ да саған майдан. Оқығандық қызметіңді осылар арасында істе, несі бар екен?

Құсбек (*Шәкен сөйлей бергенде тап беріп қасына келіп тыңдап*). Е, бәсе, солай сөйле, түге.

Алтын. Қараң қалсын мұндай күн (*Шәкенге*.) Өз ақылың өзіңе.

Сыбанбай (*Месті оңашалап алып*). Мына шабандар, кешегі уәдесін осы арада атап айтсын, біздің жайымызды шешіп берсін дейді. Ананы айтады, кешегі.

Мес (*ортадағы тасқа аз көтеріліп алып*). Ә, солай ма, онысының жөні бар! Ей, жігіттер! Ең алдымен бар сөзімізді шешіп алайық... Біз, міне, кеткелі тұрмыз. Ал не деп шешеміз? Сендер томаға-тұйық кетпендер. Өздерің, өз бастарың үшін кеткеніңді ұғынып ал, міне! Кеңеске жиырма жыл істесең, жиырма тұяқ бітпес еді, алдымызда міне бір отар қой тұр. Мың қой. Осының бес жүзі сендердікі. Он шабансың, әр қайсының, қазір міне, кісі басы елу қойға ен салып ал. Міне, сөз осы. Ал алыңдар қазір.

2-дауыс. Уа, тілеуін берсін, ау, жолың болсын.

6-шабан. Бәрекелде, сөз осы да.

1-шабан. Ал міне, сөз ақ емес пе?

Дауыстар. Уа, жолымыз, жолымыз болсын, ендеше.

Құсбек. Ал, шабандар, сендерді кешегі аштықтан да өлтірмей асырап шыққан біз болатынбыз. Міне, сол сендерді асырады, астық алып берді деп бүгін бізді де қуып отыр. Енді бір бас, бір тас болдық. Енді, міне, не мұрат, не ниетке аттанғанымызды ғой ұқтыңдар?

3-шабан. Ойбай, Құсбекжан, айт, айта бер енді.

2-шабан. Айт, қарағым, тапсыр, баста енді өзің.

Құсбек. Болды, ендеше, әне (*бірге келген жігіттерге бұйырып*). Әй, жігіттер, шығарыңдар бері әлгі қаруды! (*Он шақты мылтық алып келеді, ішінде алты атар, қос ауыздар бар*.) Ал, міне, тегіс, бәрің де қарулан. Енді, міне, жанды өлісіп береміз.

Мес. Е, жан бермейміз. Осы малды бір-ақ түн екен, аман-есен алып өтеміз. Өз малымыз.

Қо н д ы б а й. Ендеше, шырақтарым, қарақтарым, мен көпті көрген кәрі едім, бір сөзге құлақ салындар. Бұл жол қиын емес, гранетса деген бір-ақ көш жер, одан бері де тақ осы қобы, “Адасқақтың” қобысы деген қобы болады. Бұл тасты мыңнан бір жан болмаса ешкім білмейді. Осы араны басқаның бар ма, тегі?

С ы б а н б а й. Рас айтасың, кәрі. Осыны тіпті туғалы білген емес ек.

Қо н д ы б а й. Ендеше, сол. Жолы, асуы, барлығы екі айрылып кетіп отырады да, мынаған келетін қиынды ешкім ойға да алмады. Білмейді... Бүгінгі жүрген тірінің мұны білетіні қалмаған-ақ шығар.

Д а у ы с т а р. Ә, бәрекелде, ойпыр-ай, өзіміз құтылыппыз ғой онда.

Қо н д ы б а й. Құтыласың. Бұйырса оңай құтыласың. Осы қобы, осы кереге биіктің қақ басымен тартады да отырады. Тура гранетсаға барып бір-ақ кіреді. Енді оған барған күнді өздерің көресің. Ол арада да жан баспайтын асу бар. Сонымен бір-ақ кетеміз.

М е с. Енді, жігіттер, жол жайы сол, түк қиындығы жоқ. Бір-ақ аттаймыз. Жолымыз болсын!

Д а у ы с т а р. Тек жол болсын, жол болсын. Айтқаның келсін.

Осы даурықтың тұсында Алтын мен Шәкен жақын тұрған тастың біріне шыға береді. Ар жағынан тастың түбінен баспалап қараған Арпабай көрінеді. Алтын бұқ деп белгі жасайды. Арпабайдың артында Нұрбай. Олар кейін шегіне береді. Сонда Шәкен қайтып кеп, Мес пен Құсбекке оралады.

Ш ә к е н (*екеуіне*). Ал, жұртқа айтатынды айтып болдыңдар. Енді бізге не айтасындар?

Қо н д ы б а й. Е, қалқам, бәсе сүйде. Сүйтсеңші, ұғыссаңшы.

М е с (*Құсбекке қарап*). Айтайық олай болса сендерге айта-тынды да.

Ш ә к е н (*екеуін киіз үйге қарай бастап*). Айтыңдар! Біздің де естігіміз келеді.

Қондыбай, Мес, Шәкен үйге кіреді. Шәкен әкесіне оралып жай сұрап жатқанда Құсбек Меске ымдап өзара күнкілдеседі. Осы кезде Арпабай шығады. Шабандар оған үрке қарайды.

2-ш а б а н. Мынау кім?

3-ш а б а н. Ей, сен кімсің?

А л т ы н. Ағатай-ай, сен де келдің бе? Бәсе, иә сәт, жолымыз болар енді!

А р п а б а й. Ойбай, тәйірі, мұнда екен ғой (*Алтынга.*) Бәсе, маған бағана Құсбек “Адасқақтың” қобысы деген десем, мынау (*Нұрбайды көрсетін.*) “Бұл жақта жол жоқ” деп тіпті болмайды. Ал, жігіттер, жол болсын, тәңір жолымызды кылсын енді!

Д а у ы с т а р. Айтқаның келсін. Уа, ел екен ғой.

А л т ы н. Ел ғана емес, басшым десейші. Бәріміздің сен-геніміз осы кісі емес пе?

А р п а б а й. Е, ел емес, мен сендермен бірге өлем деген кісі емеспін бе? (*Нұрбайға.*) Бар, сен ана аттарды осы араға әкел. Көрініп қалар.

Н ұ р б а й (*кете берін*). Әй, адасып, қуғын қолына түсіп өлдім-ау деп ем, иә, құдай, берерсің. Әкелейін. Осы мынаның артына қоям ғой атты!

Д а у ы с т а р. Иә, осының асты бір ұя тұрған. Қой да сонда жатыр. Бар, әкеле ғой жылдам.

А р п а б а й. Ал, балалар, ой, қарақтарым, көген көздерім-ай. Енді тек жолдарың болғай-ақ та! Әй, бірақ, жүрегі құрғыр айни береді. Мынау алдымыз иін-тіресіп тұрған әскер, көкбеңбек қару ғой.

2-ш а б а н. Уа, қойыңызшы, солай ма екен?

1-ш а б а н. Уа, алдымызды оңайлатып тұр ғой.

А р п а б а й. Е, тек солай болғай-ақ та. Ал алды-алдымен тұр-ау. Енді мына артты білгендерің бар ма?

4-ш а б а н. Е, бәсе, о не боп жатыр?

3-ш а б а н. Немене, қуып келе ме?

А л т ы н (*Арнабайға*). Бәсе, сонда, соңғы бір екі-үш күнде шабандар масайрап: жаңа күн туды деп тіпті қуаныштан асыр салып деген не осы? Оны білдіңіз бе?

2-ш а б а н. Немене дейді?

1-ш а б а н. Уай, не дейді. Не боп жатыр екен, білдіңіз бе?

А р п а б а й. Ойбай, артта көп мән жатыр. Артты айт!

1-ш а б а н. Е, айтсаңызшы мәнін, қария-ау.

А р п а б а й. Уа, бермен жүр, ендеше.

Барлық шабан артынан еріп кетеді. Алтын беріде қалады.

Ш ә к е н (үйде, Құсбек, Местің арасына отырып). Айтың-даршы енді, мынау шабандарың, мынау отарың қалай, не өзі?

Қ о н д ы б а й. Бәсе, өздеріне мал үлестіріп жатырсыңдар, мен де ұққаным жоқ-ау, мәнісі не екен?

Қ ұ с б е к. Мәнісі сол, бұл отардың малы совхоздың бұрынғы санында жоқ мал.

Қ о н д ы б а й. Не дейді? Ол қалайша?

Қ ұ с б е к. Бұл ылғи жоғалды, өлді деген мал, актінің малдары. Ылғи анау басқа фермелерден құралған мал.³⁹

М е с. Құсбек пен Местің қолөнері десеңші. Қап бәлем, жалғыз-ақ Сөлкебайды қатырып, алдап кеттім. Екеуінің қолын сірестіріп тұрып-ақ келістіре дәл өзіндей қойып едім де...

Ш ә к е н. Сонымен бұл мал?..

М е с. Қай мал деп жоқтайды. Бұрын 850, кеше, жай-күй қалай болар деп, соңғы 150-ді бітті деп өзіміздің біріміз деп жоқ қып, осында қосып алдық. Болған соң, енді дөңгелек есем тура мың болсын дедік. Іші күйсін.

Ш ә к е н. Ал, бұрынғы 850 басқа жерде ме еді?

Қ ұ с б е к. Есепсіз бола ма? Месекең өзге фермадан жырып алып келеді де, қосады да отырады.

М е с. Бәлем, әсіресе талай одернек болам деген шабандарды шоңқиттым-ау. Бүкіл совхозда, мына Бөлтірік, Қамбар келгенше, бір одернек шығартпай қойдым-ау, ай өзім-ай!

Қ ұ с б е к. Ал, мынау шабандар осыны біле ме?! Бұлардың не еңбегі боп еді?

М е с. Әй, қой баққаннан басқа түктің ісін білмейді. Олар совхоз қойын бағып жүрміз деп, қойдың кейін Местің подсобный хозяйствосы екенін қайдан білсін (күліп.) Е, біреуіне “бас” десен, құлақ дейді тура.

Қ ұ с б е к. Бұлар бір қызық. Бір алуан, ойында дәнене де жоқ адамдар.

Ш ә к е н (күліп). Япыр-ай, қалай дейсің? Тамаша шебер істепсіңдер ғой, жаным-ау!

Қ ұ с б е к. Бұлардың бәрін совхоз білмейді. Совхоздың ешбір адам, ешбір дүниесін жыл он екі айда бұлар да не білмейді, не көрмейді.

М е с. Оларға палитәддел мен де, деректер Құсбек! Соған соң белгілі, азықтан, киімнен таршылық болса ол кеңес

мінезі. Сой, же, сүтін ал, терісін киім қып ки деген баяғы біздің кішіпейілділігіміз.

Қ о н д ы б а й. Шынында, со ғой өзі. Әке-шешесіндей болған сен екеуің де.

М е с. Міне, ол мәселе солай-а-й (*Шәкенге жамбастап күліп.*) Ал, Шәкентай, осыншамен, міне, әкеңді қашып жүрген жерінен қолға алған, мал-дүниенді аман сақтаған, баяғыңды баяғыша ап-аман, түп-түгел әзір қып отырған жігітің, міне, біз. Енді, кәні, сен не дейсің? Мынау Алтының не дейді?

Қ ұ с б е к. Бәсе, екі талайдың үстіндеміз. Енді іштегіні шын-дап айтысып алайық. Түйткіл қалмасын. Солай емес пе, Шәкен? Солай емес пе, кәрия?

Қ о н д ы б а й (*Шәкенге*). Қарашығым, балам, мен дедің, кеттің аналардан. Өзімді таптың, жан балам. Енді, өлер шағымда тілімді алдың-алдың, енді мынау соңғы тілегімді де қабыл ал. Мен мынау Меске бұйырғым келеді. Не дейсің?

Қ ұ с б е к. Қалқам, мен сенің жақыныңнан қалған жар дегенде жалғыз ағаң екем. Мен де осыны тілеймін. Анау Алтынды да дегеніңе көндірі. О да өзімізден кетпесін (*пауза.*) Айтшы, не жауап бересің?

Ш ә к е н (*ұялып, бөгеліп*). Япыр-ай, не айтайын?! Мес, Құсбек... (*арадағы бір сөз өшіп қалған*) адамдар ек қой осындай қысталаңда бұларың не?⁴⁰

М е с. Жоқ, Шәкентай, осы арада бер жауабыңды. Мен сенің жалғыз дегеніңе қарап, жанымды отқа саламын. Не үшін алысатынымды біліп алысайын. Жауабыңды қазір айт.

Ш ә к е н. Осы арада ма?

Қ ұ с б е к. Иә, осы арада.

Ш ә к е н. Ендеше, ойланайыншы (*Пауза. Тыста шабандар кеткен жақтан Сыбанбай шыға береді. Үйге қарай басқан Алтын жолын бөгей береді.*).

С ы б а н б а й (*сөйлей келеді*). Әй, мынау шалың кім еді өзі? Мынау қараңғы шабандардың басын айналдырып әкетіп барады ғой, шырқ-көбелек айналдырып! Ә? Қой!

А л т ы н (*үйге бара бергенде алдынан оралып құшақтаңқырап*). Уай, ағай-ай, ол қайтер дейсің, былшылдай береді де!

Жаным, ағатай, түсі жақсыдан түңілме деп еді. Менің жүрегімде бір сыр бар, таңдап тапқаным сен болдың (*Құшақтайды.*) Тыңдармысың сонымды айтсам?

С ы б а н б а й. Ө, не еді, қарағым? Мына біреудің асығыс болып тұрғанын көрдің бе?

А л т ы н. Жоқ, бастау қиын еді, бастап қойдым, тыңдашы енді мені.

С ы б а н б а й. Ал, шырағым, айт, айта ғой.

А л т ы н. Менің сүйген адамым мынау Құсбек еді, япыр-ай, енді айту да қиын. Бері жүріңізші, былайырақ барып отырып айтайын.

Жетелеп әкетеді.

М е с. Қане, Шәкенжан, не дедің?

Ш ә к е н (*Местің қолын сипап*). Япыр-ай, Мес-ай, шіркін-ай (*Майыса береді.*) Не қылдың шыдамсыз боп.

Сол кезде тастың арасынан айқай.

Д а у ы с. Ойбай, қуғын келіп қалды. Ойбай, аттан!

М е с (*үйден ата жүгіреді, барлығы жүгіре шыққан. Шабандар жүгіріп келеді*). Уай жігіттер! Ал, мылтықты! Өліспей беріспейміз. Бірің қалғанша атыс (*Өзі мылтығын жұлып алады.*)

Қ ұ с б е к. Ат енді, неге тұрсың? Ат!

1-ш а б а н. Жоқ. Бұл мылтықтар атылмайды.

М е с (*қарап*). Ат енді жаның барында, әйтпесе қырып кетем! (*Өзі қайта ақырады.*)

А р п а б а й. Адырақал, кеңестің кедейі кеңеске оқ атады, саған күл болар.

Мес ұмтылып Арпабайды атам дегенде Шәкен ұстай алады.

Ш ә к е н. Атпа оны (*Мылтықтылар тасырлап келіп қалады*)

М е с. Шәкен! Жүр, ендеше, жүр (*Жөнеле береді.*)

Ш ә к е н. Тоқта, қашпа!

М е с. Жүр-жүр (*кете береді.*)

Ш ә к е н. Тапжылма!

Д а у ы с т а р. Кеп қалды, ойбай, кеп қалды! (*Қондыбай жөнеле береді, оны Арпабай бөгейді. Құсбек Алтынга жақындап*

әкетпек болады. Мес қаша береді.) Қозғалма! Мә, ендеше, жүзі қара! (Басып салады. Мес құлап түседі. Құсбек Алтынға жақындап.)

Шәкен. Ұста, ананы! (Құсбек қаша бергенде Нұрбай ұстайды.)

Нұрбай (ұстап алып). Сабыр ет. Қазір тексереміз!

Сол уақытта Бөлтірік, Сапар тағы басқа шабандар шыға-шыға келеді. Тас-тардан секіре-секіре түседі.

Қамбар. Әрине, тексереміз!

Шәкен (Бөлтірікке Месті көрсетіп). Міне, совхоздың борсығы (Құсбекті көрсетіп.) Міне, алыңдар! (Шабандар алып кетеді, Сапарға.) Міне, мынау конфискеленген бай, айдаудан қашқан Қондыбай!

Сапар, Қамбарлар шабандарға араласады. Бөлтірік, Шәкенге қарай басады. Осы кезде күн шығып келе жатқан.

Бөлтірік. Япыр-ау, сүйсіндірдің ғой, Шәкен! Әкелші қолыңды.

Шәкен. Шының ба?

Бөлтірік (қалжыңдап). Япыр-ай, енді сауда пісетін болды ғой, енді тәйірі. Іріккен дәнеңем жоқ, ал енді.

Шәкен (атқып келіп қолын беріп). Ендеше, өткелден өтіп келмек ем, олай болмаса мә қолым, міне, мен.

Бөлтірік. Ал мен де мә?

Шәкен (күліп қалжыңдап). Солай ма? Ендеше, қондырған олай болмайды. Былай болады.

Бөлтірік (күліп). Айтам ғой бұл төбенді ояды деп. (Қасындағылар күледі.)

Алтын (Алатайдың қолын қысып құшақтаңқырап тұрып). Қалқам, қаншалық қымбат екеніңді біліп пе едің?

Анау ұялыңқырап төмен қарайды. Мынау оның маңдайын сипайды.

Қамбар (көптен ілгері басып, мыналарға жақындап келеді. Барлық басты адамдар бір араға топталады). Япыр-ай, кеше

совхоз орталығынан шыққаннан бері бір-ақ сөтке болды. Міне, осы бір сөткенің ішінде совхоздың бар түйінінің бір-ақ шешілуі-ай.

Б ө л т і р і к. Ие, бір-ақ түнде түлеп шыққандай болдық, барлық ескіден, паразиттен арылып.

С а п а р. Бәсе, біз осылай, сұрыпталып түлеп өсеміз де!

А р п а б а й. Балаларым, түлек екені рас. Қазір барлық Қазақстанның, жаңа жұртшылықтың өсуі де осылай. Түлеп өседі ғой. Сен соның бір ұшқыны, бір шоғырысың. Көңілің өсе, қайратың тола, мерейің аса түледің. Мұның аты – тас түлек. Тас түлек болсын бұл түлек! *(Балаларын бір-бір сүйеді.)*

Шымылдық

Соңы.

М. Әуезов жазып алған
әдеби нұсқа

“Манас”

Алмамбеттің айтуында

АЛМАМБЕТТИҢ АЙТУЫНША

Мен Бээжинде турганда,
Акылым начар бала кез.
Алтын жаак ай балта
Атайын чыңап кылдырган
Билегимде чалынуу
Таштан кайра тартпаган
Темирди соксо кашпаган
Үйлөгөндө кан чыккан
Катылганда жан чыккан
Атакемдин ак болот
Кынап кында илинүү
Пил терисин каптаган
Билимдүү уста чаптаган
Башына топу тактырган.
Казына кылып тийгизбей
Кайран атам билгизбей,
Балештеп бактырган
Сыртына курш жаптырган
Темир кесип кетет – деп,
Ар шайманын арттырган.
Чымын тийсе чың эткен
Чертип ийсе зыңк эткен
Күрс этме болуп сынаг – деп,
Сары желим ичирген
Атакем Азиз хандын найза
Оң колума алганмын
Алоокенин Коңурбай
Алым келсе алам – деп
Ал келбесе өлөм – деп
Он экиге келгенде
Согушууга барганмын,
Айткан сөзгө көнөр – деп
Атакемдин кан Сайкал
Кайта тага берер – деп

Он экиге келгенде
Сарала оозун жайгамын.
Коңурбайдын алдында
Кан Сайкал сурап барганмын.
Азап өткөн очондо
Адамдан башка чочконун
Кебер белбоо, кең өтүк
Кечилдин каны Коңурбай,
Алтын айдуу сыр канжар
Абайласам абыдан
Алачыктай чоң Калча,
Мыкты болуп Кытайга,
Болуп калган кези экен.
Алачыктай зоңкоюп
Арбагы чыгып туш-тушка
Толуп калган кези экен.
Короздой мойну койкойуп
Шоң өтүгү чойкоюп
Акыл кетип бөлүнүп
Абайласа адамзат
Жалаңкычтай көрүнүп
Эки көздүн кычыгы
Ачылып калган көргө окшоп
Ай мандайын карасаң,
Эркин жаткан төргө окшоп.
Алайган көзүн карасаң
Күүгүм тарткан жерге окшоп
Алтындан чылбыр жулкунтуп
Алгара минип булкунтуп
Алты миң Кытай, миң Колдой
Аксакалы Коңурбай
Астына кирип мен барсам,
Зыңгырап Кулша кенебейт
Мен түгүл бүткүл Бээжинди
Тушарына теңебейт
Ачуум келип арданып
Ай балтаны колгоо алып
Мойнумду кынай бургамын
Кан жайлакты бергин – деп,
Кулчадан сурап турганмын.

* * *

... Он эки жашка келгенде
Коңурбайга катылган
Ойрон бала экен деп
Калын кытай таң калып,
Жер тумандап чаң болуп
Жердиң бети кан болуп
Өлбөгөн жерде калганмын
Бир жолу эмес Кулчаны
Ит өлбөстун чөлүндө
Аттан айрып Кулчаны
Алты жол көмө сайганмын
Чет Бээжинде Эсен хан,
Эсен хандың ордого
Айдап кирип барганмын
Акыл таппай алактап
Шашып кирген Коңурбай
Ажалдан мурун өлөм – деп
Качып кирген Коңурбай
Капканын оозун тамандап
Барган экен ошондо
Эсен хандын алдына
Мен курчурду жамандап
Бирдин кылган ишти жургузбой
Азызхандын арам сийдик чочкосу
Бирди бу Бээжинге тургузбайт
Алтынды булап алат-ко?!
Азапка бизди салат-ко?!
Бул чочкону тыйбасаң
Алмадай башын кыйбасаң?!
Сан алтынды чачат-ко?!
Коонү келсе журт болбой.
Таласты көздөп качат-ко?!
Опол тоодой өзүмдү
Алты жүз аттан түшүрүп
Ажалдан мурун өлтүрүп
Чүкүп койо жаздады.
Айнектей эки көзүмдү
Теги ушул турушум Бээжинде
Алгара бачын бурбаймын

Каны болуп кечилдин
Эл четине турбаймын
Азизхандын бул уулу
Онбешке келсе ой бербейт
Он тогузга келгенде
Бутүл чоң Бээжинге бой бербейт

* * *

... Астындагы сарала
Сокуп келди деп уктум
Ажыдаардан аз илим
Окуп келди деп уктум
Муну айтып Коңурбай
Айтканына жетиптир
Эсен хандын астынан
Калча качып кетиптир
Ал иттигин билбестен
Айтканына кирбестен
Мойнумду ханга бурганмын
Эсен ханга арыз кылып
Кырк хандын эли Кытайдын
Бир хандыгын бергин деп
Ошондо сурап турганмын.
Шибенин ханын бер десем
Орок кызга бердим – деп
Минтип көөнүм калтырды
Манжунун ханын сурасам
Незкарага бердим – деп
Дагы көөнүм калтырды
Солоондун ханын бер десем
Бөрү көзгө бердим дейт
Торгоот ханын сурасам
Канышайга бердим – дейт
Калмактын ханын сурасам
Хан Жолойго бердим дейт.
Калдайдын ханын сурасам
Кечилдин ханын бер десем
Коңурбайга бердим дейт
Жалгыз көз ханын сурасам
Чоң Малгунга бердим – дейт.

Куйкасын түйүп курушуп
Кудай аткан Эсен хан
Мени менен урушуп:
Балам сениң жашың ушу шыл
Он экиге кэлелек
Оюна акыл толоөлек
Балапан жүнүн жетэлең
Балалыгың кетэлең
Хан болор кезиң бол-элең
Башыңа мээ толоөлек
Акылы жок чаласың
Азырыңга баласың
Астыма келип калыпсың
Айтканын кайтып билемин
Хан экенин билгин – деп
Сумбулдун таажы кийдим деп.
Жарым хануулу мен болсом
Айтканын кантип билемин
Сумбулдун таажы сайынып,
Кай бетим менен кииемин
Кырк хандың эли Кытайдын
Бир ханына тең болбой!
Ойланчу Манас үчүнү
Мен каиткенде торүү жүрөмүн?!
Кылычым колго алганын
Какан чындын Бээжинге
Ошондо мен Алмамбет
Шумдукту чындап салганмын
Сарала мойнун бурганмын
Эсен хандай зор ханды
Эшикке чыкса соймокко
Сегиз күн аңдып турганмын.

* * *

... Ошондо Бурылча кыз муну айтат:
Бурулуш жерден жер тапкын:
Адал болсоң Алмамбет
Мусулмандан эл тапкын!
Чын мусулман болгондо
Анан сага тиесийн

Кара динден ак болчу
Капырдан качып жат болчу
Кайра тартып келгенче
Ак жүзүмдү көргөнчө
Кара чачым түйойүн
Ыслам кеткен Алмамбет
Качан аман кэлет – деп
Сени күтүп жүройүн
Бүйрук болуп кошумак
Мойнуна колум артайын
Мусулман жаман дин болсо
Таңда мазар күнүндө
Кара – эшек болуп ошондо
Азабыңды тартайын.
Нурдун уулу сен элең
Нурдун кызы мен элем
Очал жактан уиул жак
Олтура калып сезбейсиң
Мусулман динин билбейсиң
Алмамбет ат байлаган такырсың
Колу менен жаратып
Кулуну кудай деп айткан
Дин билмеген капырсың
Мусулман болуп мени алсаң
Эмчегим эмес өзүңө
Кара башым садага
Капырдын канча ханы чогулуп,
Эмчегим эмес Алмамбет
Етегимдене садага.

... Кудай беин көрсөтбө
Каканшындын Бээжинге
Чоң буйрукту бериптир
Канчалык дөө алыштардын
Бирин койбой союптур
Алптың атын айтайын:
Кулагы темир Кутан алп,
Маңдайы темир Маңкуш алп,
Чоң Зама калмагы

Чоң Жолойдой Балбаны,
Ошон этип Бээжинге
Мен шордуунун айынан
Дүмөк түчүп калганы
Жөө күлүктөн миң киши
Алкым менен желип тур
Канжар колдон миң киши
Тчеректеп келиптир
Өңкөй алыптың баарысы
Кан буйругун көрдүм – деп
Он экиде балаңды,
Эми бизге бергин – деп,
Тегеректей бериптир.
Энэкем ыйлап зарлап хат жазган
Кат ичине кеп жазган,
Кебин окуп карасам
Кагылайын энэкем
Мына – үчүндей деп жазган:
Беш аркар жылдыз батканча
Беш толгонуп эмизгем.
Береним Алмам жалгызым
Алты аркар жылдыз батканча
Алты айланып емизген
Тар курсагым кең кылып
Таш эмчегим бошоткон,
Өзөндө аккан булагым
Өлгөндө керген чунагым!
Бээжинде туруп нетесин
Кемелиңе келбестен
Кечикпей өлүп кетесин
Ыйлап боздоп кат жазган
Энэкем эми өлдү – дейт
Кызматыма келдим – дейт
Мен карабет бейбакты
Колуң менен кемгүн – дейт.

... Кырк чоронун журтунан
Ай Жаңжунду буздум кыйратып
Ит өлбөстүң белинен

Эки миң эрин сулатып
Кытайга салдым бүлүктү
Айдап чыктым ошондо
Кырк чоро минер күлүктү
Кай бирине мингиздим
Кара байыр казанат
Кай бирине мингиздим
Калбыр өпкө жез канат
Кай бирине мингиздим
Кулжа мойун тегерек
Кай бирине мингиздим
Аркар мойун, жез билек
Кай бирине мингиздим
Капкан жооуу үкү аяк
Кай бирине мингиздим
Буура көкүл, орак баш,
Кай бирине мингиздим,
Кулан аяк бото көз.
Кызыл найза курч болот
Кыяшудан мингиздим.
Кырк күн бирдей согушта
Кылт эттирип суу ичпей
Чыдашудан мингиздим.
Кош Бадана торгой көз
Жакасы алтын жеңи жез
Тон жапкызып кийгиздим
Ирмегенди тартпаган
Чапкандан кайта кайтпаган
Аш болот бердим колуна
Атышса кумар ачууга
Айдыгынан баталбай
Нече миң душман качууга
Мылтыгын илдим колуна
Учын ууга сугарган
Найзаны бердим колуна
Өлөйүн деп ойлодум.
Кырк чоромдун жолуна,
Катылайын деп жүрдүм,
Калдайган Кытайдын

Калың сансыз колуна
Сарала оозун бурганмын

... Качам десем болбоду
Энэкем мени торгоду
Атаң азиз ханга барайын – деп
Тилиңди алса атаңды
Мусулман динге салгын – деп.
Мусулман болса атаңа
Кожолордон жыйып кет
Колуң менен кулунум
Мени атаңа нике кыйып кет.
Азырында кулунум
Косом сөзду баштаба!
Капырда болсо атакең
Азызда туру тачтама.
Тилиңди алса Азизхан.
Ата кылып алып кел,
Тил албаса атакең
Дини кара чрчкрну,
Так үстүнө жарып кел.
Өлтүрсөң кокус атаңды
Башын кесип байланып
Мени көздөп жанып кел.

... Муну угуп ошондо
Безге сайган эмедей
Ыргып кетти хан атам
Оңбос атам оңгон жок.
Жердиги Маншу болгон соң
Оңурандап болгон жок.
Балам бу кытайды таштаба!
Башка жолду баштаба!
Мэкен менен куруп кал,
Бизге белгилүү Бээжин жер жакшы
Муртуң менен куруп кал!
Бурунтан Кытай ел жакчы
Тескери жолду баштайсың!

Казынаң толгон карк алтын
Курап кимге таштайсың!
О балам мурут болгон оңобу?
Мурут келип элинен
Бизге кытай болобу?
Кыршоону кыл ан ештирип
Жашы учкө келгенде
Бүтүн жерин кестирип
Очондой адам боло бу?
Мурут болгон оңо бу?
Алмамбет өлөрдө көргөн чунагым,
Сары талдан сайдырган
Талонды кимге таштайсың?
Сары алтындан жасаткан
Тамыңды кимге таштайсың?
Адырда жылкы алты сан,
Малыңды кимге таштайсың?
Бэкер жакка ашпагын,
Жаман жолго баспагын?
Муну айтып атакем
Дупө-дупө жөтөлүп,
Муну бизге кудай – деп,
Кол менен кылган колошун,
Киши өңдүү молосун
Барбалактап атакем
Алып келди көтөрүп
Кирбей мениң сөзүмө,
Атам шору кайнады.

* * *

... Кайра кирдим сабылып
Мусулман бол деп тиленип
Атакеме жалынып.
Жалынганда болбоду
Болбогон соң оңбоду.
Жаңы айтса жаңы кеп
Жаңы айтып беремин Манас
Жаңагыдай деди – деп
Атакем турду арбайып
Алиги коло бурканып

Кайта дагы түгөнгүр
Көтөрүп келди дардайып
Атаке өз убалың өзүңө
Өлсө кирбей койдуң-го
Мениң айткан сөзүмө
Айтканыма болбодуң
Деп ошондо колунаң
Колодон соккон кудайың
Тагы жулгуп алгамын
Басайың десем жол барбайт
Канетсе-де ата – деп
Тик чабышка кол барбайт
Жанымда болот алмасты,
Кармай алдым сабынан
Сууруп алдым кабынан
Кыя тартып имердим
Кынай кармап атамды
Алтын тактың үстүнөн
Тескери шилтеп жибердим
Жылдыздай көзү жалтырап
Чарадай болгон кайран баш
Алтын тактың үстүнөн
Кулап кетти калдырап
Мүдүрүктөп айтканы
Билинбеди балдырап.
Алтын тагын кан кылдым,
Мусулман болбой койду – деп
Капыр да болсо атамдың
Башын кесип жай кылдым.

* * *

... Ошол согуш майданда,
Талааны кер чанды көр,
Чаңга аралаш дария
Агып жаткан канды көр.
Азуларын аркайтып
Ат өлөдү тоо болгон
Мурттарын калкайтып
Эр еледү тоо болгон
Түп Бээжинде кытайга

Ошондон баштап жоо болдум
Кырылып кытай калган соң
Кыйынды Калча көргөн соң
Алгараны алкынтып
Мойноп журөт Коңурбай
Кытай болбой жерге кир
Бир кишиден качат – деп,
Елдиң алдын токмок топ,
Токтогалбай өкүрүп
Ыйлап журөт Коңурбай
Айлананы чогултуп
Түрүп иди Коңурбай
Алты сан кара Кытайды
Бизди көздөй жапырып,
Сүрүп кирди Коңурбай
Туш-туштан кытай ок атты.
Балбандардын барысын,
Бөлүп алып Коңурбай
Мени көздөй каптатты.

* * *

... Эпсиз жети балбанды,
Жэке жалгыз сайганда
Еримден арт кетти,
Үзөнгүдөн бут кетти,
Айбалтамды алалбай
Алтын таман үзөнгү
Кайран бутгу салалбай,
Амал кетип турганда,
Жер айрылып дүркүрөп
Алокенин Коңурбай
Мени көздеп зыркырап
Учкан куштай көрүнүп
Кэле жатат күркүрөп
Аддындагы алгара
Аркардай болуп түйүлүп
Калың кытай, мен жалгыз
Каран кылар киши жок,
Капыр сойуп кетет – деп,
Кеттим жандан түнүлүп

Ошондо ак байбиче энэкем,
Тору беени минип тир.
Түрмөктөлгөн кара чач.
Төбөсүнө түйүптүр
Ажал жетсе өлөм – деп,
Асылым жалгыз Алмама
Караан болуп берем – деп
Олбөй тирүү турганда
Кай муратка жетем деп
Асылым берен жалгызга
Медер болуп берем деп
Бел синип жоого кириптир
Кыбалап курштан соктурган,
Кызыл турек из найза,
Энэкем колго алыптыр,
Мен шордууга жеткизбей,
Алокенин калжасын
Бөйрөктөн тосуп калыптыр
Жаңга аралаш энэкем
Коңурбайдың кара атын,
Жоого минсе канатын
Өпкө боор бети – деп,
Жүрөктүн төмөн чети – деп,
Атын сайсам жедим – деп
Анан өлсөм мейли деп
Кыска кармап найзасын
Көздөп энем калыптыр.
Күп дегизип кара атты
Муштап туруп калыптыр

* * *

... Ошон ентип турганда,
Туманды көр, селди көр,
Туш-туштан каптаган,
Калың кытай элди көр.
Кайра тартып кокустан,
Капыр менен согушсам
Кайран асыл энемдин
Эмчегин жеп ак качыр
Этине жору тойот – деп

Эки көзүн оет – деп
Күрөктөй болгон кашка тиш
Карганың богу болот – деп
Кайран асыл энэкем
Көмүүсүз чөлдө калат – деп
Белинен эңип бүктөдүм
Белине артып бәкем – деп
Тору бээге жүктөдүм
Согыш болгон жерине
Соолон кытай толуптур
Солкулдаган кырк чоро
Кыркына ок жаңылып,
Кырк жерде шейит болуп тур
Кииндык түшүп башыма,
Энэкемдин кашына
Кырк чоро кошо жүктөдүм
Жеңилди деген жаманат
Көк булундун токойго
Кырк чоро менен энемди
Токойго койдум аманат.

* * *

Муну мундай таштайын
Өзүңө барган бир жомок
Мен ошону баштайын
Бугуп жүрүп жер таппай
Мурутун сендей эл таппай
Элди издеп тим жатпай
Жердиң бетин сыдырдым.
Төмөн жакта чоң дайра
Мунун барын кыдырдым
Төмөнкү жайык талаага
Жакын кирип барганда
Ошондон көрдүм тогуз жан
Айрысы жүрөт колунда
Тыρμοосу жүрөт жонунда
Кулундуу тору бееси бар
Сары тонун салынып
Далпайа минтип алыптыр
Тору беесин үйрөтүп

Томтойгон шобун үйрөтүп
Көрсөм орус ошол экен
Карасам көзгө илалбай
Ким экенин билалбай
Жетип салам бергемин
Салам берсем алик жок
Өзү сары, көзү көк,
Балдыраган сөзү көп.
Мен сүйлөсөм бирдеме
Карап калат жалдырап,
Ал сүйлөсө балдырап,
Айткан сөзүн билалбай
Мен каламын жалдырап,
Дал болуп кебин билалбай
Тиктеп турдум зыңгырап
Сексен жаштай бир чалы
Кооп турып дардайып
Кыбыла карап кабдайып
Сийип турды барбайып
Айткан сөздү билбейт – деп,
Сандай калык деп кеттим
Тогуз жерге тогузун,
Торойто чаап мен өзүм
Тартып алып мен сойуп,
Тору бсин жеп кеттим.

* * *

... Көлдөтүп жылды айдаган
Кегала күлүк байлаган
Таруусун тапгай актаган
Катынын кыздай мактаган
Түп атасы Алаштан
Керегеси жыгачтан
Айдаркандын эр Көкчө,
Жол жоргосу солкулдап
Жорго чалыш киши экен
Чарияттан кеп айткан
Молдо шалыш киши экен
Мойнумду бургамын,
Айдархан уулу Көкчөнү
Алеки сынап турамын.

* * *

... Жерден артык кең
Кең Таласты жердеген
Кабылан канкор эр Манас
Манастын жайын айтайын
Тэлегейи тең ошол,
Жай колдогон шер ошол
Тшин карап олтурсаң
Жер жүзүнөн кең ошол
Айыл консоң Манаска
Акылың табар эр ошол.
Тилимди алсан ой улум
Барып конгун Таласка
Чоро болгун Манаска
Барып калсаң эр Манас,
Жомогу жанды жоотот,
Жоругу жанды жыргатат
Күптүндү жасар эр ошол
Күлкүндү ашар эл ошол
Эриксең елик атасын,
Эрибесең Таласта
Ордо атышып жаталың
Ой ушул Манас көкжалга
Катынсыз келген бир чоро
Катынсыз келген чорого
Кырмазы көйнөк кыпча бел
Кыз сулуусу найза бел
Эл журтунан сынатып
Эикбестен тандатып
Алып берген эр Манас.
Тонсуз барган чорого,
Жакасы алтын жеңи жез,
Кош бадана торгой көз,
Кэлемэ бото, кең күрмө
Ок өтпөс тоң кийдирген
Аркан аяк, жез билек,
Атсыз барган чорого,
Ат тулпарын мингизген
Азып барган чорого
Аргын-Кыпчак Ногойду
Бөлүп берип билгизген.

* * *

... Муну айтып Ак эркеч,
Колумдан кармап кеп айтып,
Кош аман бол деп айтып,
Мундай сөздү укканда
Козгалбой түштүм жолыма.

* * *

... Бөлөк сөздү таштадым,
Мундай сөздөн баштадым.
Көкчө дос! Колду жыйып алыпсың,
Атышып жаткан эл барбы?
Алышып жоону алалбай
Көңүлүң калган жер барбы?
Ашуусу биик тоо барбы?
Алалбаган урушуп
Бээжинден келген жоо барбы?
Алалбаган жоо болсо
Айтып берчи эр Көкчө.
Мээкеден келген жоо болсо,
Көгала бергин минейин
Мусулмандан жоо чыкса
Мээкеге жете сүрөйүн
Бээжинден келген жоо болсо,
Анык сырын айтып бер.
Сараланы минейин
Сандачан душман болсода?!
Түбүнөн бери түрөйүн
Лашындай иркилтип
Бээжине жете жүрөйүн
Кара жаным аябай
Катуу согуч салайын
Алтын тажы кигизип
Алтын такка мингизип
Алым келсе ер Көкшө
Шоң Бээжинде мен сени
Кан көтерип койойун.

* * *

... Дасторхонду жыйганча
Тамакты жеп тойгонча

Касиетин көрдүн бү
Кайран Бакай хан заада
Менден сөздү сурабайт
Дасторхонду жыйганда
Жаңы бата кылганда
Ургачыдан уз көрдүм,
Кырыктай сулуу кыз көрдүм.
Кара сурдун сулуусу
Кыз алдынан карасам
Мусулмануын нурдусу
Жүзү кызыл кынадай
Кан Манастың Каныкей
Онтогузга жаш келген
Оройу сулуу келинчек
Кысыр емди тай тайлак,
Бабединге чалдырып.
Кырк таттуу аш тамак
Букардан жыйып алдырып,
Алтындан кылган чарага,
Ар даамдын барысын
Салып чүмкөп алдырып.
Букардагы Агынай кызы Аруке
Өзүнүн жакын синдисин
Эт көтөртүп алдырып.

* * *

... Муну менен эр Манас
Күн чыгыш жакка толгонуп,
Түзөп бурап дүрбүзүн,
Карап калды ондонуп
Кабылан жолбарс арыстандай,
Кара таштың үстүнөн
Тиктеп турду домдонуп
Мунарыктап бөлүнгөн
Бурчын көрдү Бээжиндин
Буракалу чич кылган
Курчун көрдү Бээжиндин
Бураналуу шеп дылган
Куртун көрди Бээжиндин
Кумырскадай кайнаган

Журтун көрдү Бээжиндин
Мунарыктан узата
Алтын эшик – дарбаза
Ордо көрдү Бээжинден
Алтындап така кактырган
Көөрдөн жагоо тактырган.
Жибектен жабуу жаптырган.
Жорго көрдү Бээжинден
Бийиги кыр кез жар болгон
Чункуру кырк кез аң болгон.
Өзүн көрдү Бээжиндин.
Көлкүлөтө тиктирген.
Тонун көрдү Бээжиндин
Көл – дайрадай кайнаган.
Тобун көрдү Бээжиндин
Канча пенде көрбөгөн.
Сонун көрдү Бээжинден
Туура тарткан кара кыз
Белин көрдү Бээжиндин
Туш-тушта кумдай кайнаган.
Элин көрдү Бээжиндин,
Агала кап кызыл кум.
Жолун көрдү Бээжиндин,
Карпиып кажыр айбандан.
Тонун көрдү Бээжиндин
Калың кытай сыйбаган.
Жерин көрдү Бээжиндин,
Топон суу толкуп жетбеген
Каласып көрдү Бээжиндин
Айнектей болуп көрүнгөн
Таласын көрдү Бээжиндин.
Дүшпүйүп түтүн кетбеген,
Шаарын көрдү Бээжиндин
Кардалуу кала көз жеткиз
Барып көрдү Бээжиндин
Жалпы ишке Тептей бүт
Зайыбын көрдү Бээжиндин
Текши жибек киинген
Узун керду Бээжиндин
Тептегиз окшош бото көз
Кызын көрдү Бээжиндин.

* * *

.. Эр Манас мен кантип Бээжин көрбөйүн
Бээжиндин жайын билейин
Көрүнүп турган түп Бээжин,
Көйнөгүм чечип буган жер,
Энэкем мени туган жер
Киндигим кесип туган жер
Кичине жүрүп чоңойуп
Күндөн-күн ишим онолуп,
Көргөн жерин чоң Бээжин
Тетиги мунарык болуп бурчтанган —
Булунча болуп учтанган
Жат Бээжин деген жер ушул
Шериги түмөн эл ушул
Чек арасын бузганда
Ченебеген курган жан
Ченебей элин кырганда
Алты кан жайып жэлекке
Ошол кыргын ичинде
Шейит болгон энэкем
Койуп келген жер ошол,
Дүөөктү Кытай эл өшол.
Каарына алганда
Каптап кетшү сел ошол.
Кура-динден ак болып
Качып келген жер өшөл.

* * *

... Оңой Бээжин жер эмес
Ойлонбой барчу эл эмес Манас.
Тетиги дүмпөйүп көрүнгөн,
Атам Азиз ханууң багы ошол
Кахардан согуп жасаткан
Атакем Азиз ханууң тагы ошол.
Бадана тонду кулпунтуп
Сараланы жулкунтуп
Ойноп турган чак ошол.
Тетиги калың шалба калың бак,
Алмамбет шордуу талаасы
Өзөгун таштан куйдуруп,

Үстүн кумдан куйдуруп
Атагы калган Бээжинде
Айнектей болгон ак кала
Таш көпүрө жер ошол.
Атакем Азиз хандын каласы.
Тетиги агала кум, кызыл чап,
Атакем Азыз хануың керүүсу,
Калкылдап учкан кар куч
Мен Бээжинди бийлеп турганда
Койуп келген Адейи
Алмамбет кулдун – Периси Манас.

* * *

... Угуп тургун хан Манас
Тетиги алтын ешик дарбаза
Чет Бээжинде Есенхануың ордосу
Алтуннан соккон төрт така
Есенхануың Бурылча
Энчилеп минген жоргосу
Тетиги түнөрүнкү көрүнгөн,
Көтүнө ыштан кийбеген
Катын алып жүрбөгөн
Кытайлардын Кечил деген молдосу
Тетиги самсаалап мунар төгүлгөн
Анда-мында заңкайып,
Бүлбүлдеп кара тоо башы керүнгөн
Чоң Бээжиндин өзү ошол Манас
Белгилү Бээжим жер ошол
Бейжайлыгы кармаса
Бээжиндеги көп Кытай
Хан Манас каптап кетер сел ошол.

* * *

... Муну айтып хан Манас,
Тарыныч кылып турган соң
Алмамбет айтты ошондо:
Манасхан! Баягы Бээжин жер мына
Байатан бери таарындың
Башымды кес мен мына
Мен кантип Бээжин Билбейин,

Кантып Бээжин көрбөйүн,
Букаралык курусун
Түнөмөк болдуң конокту,
Ара жерде камсыгып
Айттырмак болдуң жомокту
Таарынып салдың тозокту
Тал чокуда таарынып
Салдың кайгы азапты.
Салдырмак болдуң хан Манас
Калдайган Бээжин каланы
Салмак- болдуң басыма
Кап-кайдагы балааны
Актардың мениң сырымды
Айттырмак болдуң бу жерде
Анык мениң чынымды
Калың кытай кызыл чок
Көрбөй келди дейсиң би
Каладайып жаткан Бээжинди
Билбей келди дейсиң би
Кайдалаган кара кыз
Басбай келди дейсиң би
Калың кара Кытайды,
Чаптай келди дейсиң би
Бээжиндеги зар алтын,
Чашпай келди дейсин би.
Кара диндүү кытайдан
Качпай келди дейсиң би

Меним атам Азиз хан
Эркек бала айынан.
Алтымыш катын алыптыр.
Жетимишке келгенче
Алтымыш катын туубастан
Атакем кайран Азиз хан
Туйяксыз болуп калыптыр
Буркурап ыйлап ардыгып
Бала үчүн тардыгып
Алокенин Коңурбай
Аламдын барын сорду деп,

Есен хануың Бөрү көз
Бээжиндин ханы болду – деп,
Менден тууган туяк жок,
Кандай шумдык болду – деп,
Бээжиндин ханы Кары хан,
Алоке хан, Азиз хан
Эсен хан төртөө бир туган,
Барысы бир Кахаандын уулу экен,
Кырк дарбаза Бээжинде
Капыр да болсо Кары хан,
Касиетгүү жан экен.

* * *

.. Кырк дарбаза Бээжиндин
Кыркын бирдей ачтырып
Адам жесе Тугенбес
Күл азыгын чачтырып.
Миңдеген өгүз сойдуруп,
Бээжинде сынчы кырк аяз
Кыз тандап алып бергин – деп,
Кыркын кырк эшикке койдуруп
Тоодай отун жыйдырып
Казанга этин кайнаткан,
Калкты жыйып келгин деп,
Чоң Жолой деген калмагы,
Туш-тушына жиберип
Кыз келинди чогултуп
Чоң Бээжинде жыйнаткан.
Отуз үчтөн төменкү
Катын калбай үйүнө
Он бес жастан илгери
Кыз калбаган үйүнө
Кытайдан шыккан тандамам
Ур калбаган үйүнө

* * *

... Кырк хануың Кытайда
Сорондук деген хан экен
Ошол хануың колунда
Он эки кызы бар экен

Ошого кезмет жетиптир.
Он эки кыздың кенжеси
Алданып сүйгөн пендеси
Ургачыдан уз экен
Ай бәйбиче энэкем
Алтынай атты кыз экен
Энэкем алтындан торко куйчу
Мусулман болуп өлсөм деп,
Ошону тилеп жүрчү экен
Мусулман десе буркурап,
От жалындай күйчү экен.
Ботодой боздоп жүргөндө
Канча болуп убара
Ошондо кирген түшүнө
Ак сакал чал дубана
Чыбыктай чырпык балдардан
Кыдырата жыйыптыр,
Ошол келген дубана
Нурдун уулу уушул-деп,
Түшүндө нике кыйыптыр.
Көйнөгүн чечип жылаңач
Кызыктарга батыппыз.
Таң атканча жыргашып
Ойноп кулуп жатыптыр.
Таң кашкайып сургөндө
Жерге жарык тийгенде
Төшөктөн энем турганда
Ғусыл суын кылганда
Койнундагы жаш бала
Көздөн кайып болушур.
Кайып болгон баланы
Кайра дагы көрсөм – деп,
Кячан болсо ойунда.
Талак болуп калыптыр
Үч айлык бала бойында.

* * *

... Азапты энем тартыптыр,
Андып турган кызк аяр.
Карыганга барысы

үчүндай деп айтыптыр.
Ушыл катын зор тубат
Конурбайдан чоң тубат
Ушул турган Бээжинде
Калоолу коргон чеп тубат
Калайыкты кыйраткан
Кабылан жолборс көк тубат
Көңүлденсе Бээжинден
Четтеп кетер эр тубат
Чегиндирсең көңилун
Шебин бузуп талкалап
Калдайган калың Бээжинди
Өрттөп кетер шер тубат.

* * *

... Орто жерин Алакен
Ойуп келип берди эле,
Тегерегин Сыргак жан.
Сойуп келип берди эле,
Алмамбет Сыргак кошулуп,
Аябай согуш кылганда
Мунарык ашкан чанды көр,
Ечен бир өлгөн жанды көр
Ошо жандын ичинен,
Кесерден кара канды көр,
Бир өлгөндө капырдың
Кайра миңи жабылып,
Каптап жаткан жанды көр!
Жер үстүндө чептү көр!
Кумурсканы көр куртту көр!
Куртчалык кытай көптү көр!
Калың казган орду көр!
Кайнатып койгон шорду көр!
Кабар алып Бээжинден,
Кайра баштан жаңылап,
Каптаган кытай чоңду көр.

* * *

... Абал баштан чыгыпер,
Ала келген емеспи

Эсенхануың күрмө тон,
Жакадан силкип алды – эле,
Карыганда жай ташты,
Алып барып Алмамбет,
Кара сууга салды-эле.
Кара сууга салганда,
Алмамбет жайлап турганда,
Асмандан булут жабылып.
Жерге булут камалып,
Күн көрүнбөй күүгүмдөп,
Ай көрүнбөй бүлбүлдөп,
Жаканын бары жамгырлап,
Бөксөнүн бары мөндүлөп,
Тоо-тоонун башын кар алып,
Токой кийик камалып,
Аууырайдын барын шай алып,
Пөптин бары шүүдүрөп
Кыбыргактап муз болуп,
Жайдын күнү кыш болуп,
Кийими шуга көп кытай,
Чыдайа албай сууда,
Кыңкылдаган кыз болуп,
Эчкидей болуп бүрүчүп
Бети башы тырышып,
Кылтылдап кытай турганда,
Алмамбет, Сыргак аты уйкшй
Айанбай салды согушту.

* * *

... Ошол күнү сарала,
Желгенине жел жетбейт,
Ар кандай алыш алыптыр,
Эти кызып калыптыр,
Эңкейичке келгенде,
Топурак көр, шанды көр!
Толкуган кытай жанды көр!
Мунжунун ханы Нес кара,
Калмактың ханы Кан Жолой,
Кадиктүү мерген кара жой,
Бөрү көз менен Оракбаш,

Жети дөөнү керегөндө,
Арстан кек жал Алмамбет,
Жеткилең ханды аябай
Жети дөөгө жетти-эле,
Жеткен жерден жетөөү,
Көмө койуп өттү-эми
Аттан тушкен жети дөө,
Жети дөө кандай эр экен?
Жөгөөнү бирдей кулаткан,
Алмамбет кандай шер-эле?

* * *

... Ошол чакт көп кытай,
Дүң күлдөк уруп алды-эми!
Урушбашка жети күн,
Мөөнөт сурап турду-эми!
Мөөнөтүнө көндү-эми!
Урычпашка жети күн,
Убадасын берди -эми.
Алмамбет, Сыргак эки шер,
Жалпак кыя жалгыз жол,
Үстүндө үйдөй кара тал,
Жатып уйку кандырды!

* * *

... Алты ай тынбай алышкан,
Алмамбет менен Сыргакты,
Азырынча таштайлык
Эр Манастан баштайлык.
Тал чокунун үстүнөн,
Уйкудан чочуп ойганду,
Оң жагына толгонуп,
Алмамбеттен чочунуп,
Айбанбозду токунуп,
Каарданып бакырып,
Уктап жаткан Чубакты,
Ойгонгун деп чакырып.

* * *

... Кече кең Таластың бойунда,
Чалгындуу кең кол ойунда,

Калың кыргыз, көп Ногой,
Конуп жаткан кезинде,
Күнү кымыз, түнү кыз,
Болуп турган кезинде,
Кумдан кулан куушып,
Сойулуп жаткан кезинде,
Кырк байтал сойуп мөөрөйгө,
Ойноп жаткан кезинде,
Эриксек элик атканда,
Эрикбесек Таласта,
Эрмек кылып жатканда,
Эртең менен турганда,
Жайаны кезип жечү элең
Капалу катын күн келсе,
Жаң-жүндү бузам дечү элең,
Ак балтанын Чубагы,
Жатчу бэлең күрүлдөп,
Өз алдында дүпүлдөп
Оң жагында орусут,
Оруп берем дечуу элең,
Кыр жагында Кытайды,
Кырып берем дечү элең.
Найза алып аттанып,
Кызык кылып согушту,
Кылып берем дечү элең,
Кыра турган чак келди,
Кырылышар тап келди.

* * *

... Түнөрүңкү Бээжин де,
Түздөп найза суналык,
Түмөндөгөн Кытайдан,
Алмамбет менен Сыргакты,
Ажыратып алалык.
Кези келген кытайды,
Курмандыкка чалалык
Түнөрүп жаткан капырга,
Түздөп мылтык суналык.
Алмамбет, Сыргак эр үчүн,
Түгөнгөн жанды кыялык.

* * *

... Кайтип жанды айяйм деп,
Канбалтайдың Чубагы,
Көк ала минип камынып,
Кең колдон Талас кем эмес,
Келберсиген эр Чубак,
Ер Манастан кем эмес.
Ак балтаның Чубагы,
Арбагы Манас дебесе,
Кемип калар шер эмес.

* * *

... Кан Манасты көргөндө,
Айдабастан жылкыны,
Таштай салып зыргытып,
Чоң казандай даңканды,
Көктү көздей ызгытып
Бир кишинеп заңылдап
Кан Манастың алдына.
Тура тартты карт Күрөң,
Салып келди заңылдап
Чылбырын колго илер деп,
Чыныгы Султан эр болсо,
Алдындагы Бээжинде,
Мени жетекке ала журер деп,
Каршылашкан капырың,
Каптап кирип келгенде,
Мени Манас минер деп.

* * *

... Батыр минсе үстүүме,
Аркардай арыш керейиң,
Коңурбайдың Алгара,
Уч жеткизип берейин
Казатты менде баштайын,
Үстүнө минсе көк жалың,
Кара жанды таштайын.

* * *

... Карап турду карт күрөң
Ашыкең кийген ок өтбөс,

Аны кантип кием деп,
Ашыкең кийген карт күрөң,
Сени кантип минем деп.
Көп жылкыны башта деп.
Кагып йиип как жаакка.
Карт күрөндөй бууданды,
Түртүп йиди нар жака
Айбанда болсо карт күрөң
Айтайын десе тили жок,
Артыкча жаман таарынды,
Баштабастан жылкыны,
Качып кетти карт күрөң
Ашубайды бет алып,
Качып кетги карт күрөң.

* * *

... Ит өлбөстүн кызыл кум
Кырк күнчөлүк жол эле,
Үстүнөн сагым кетбеген
Туурасынан бу чөлдүн,
Кара куш учуп өтбөгөн,
Томуктай болгон тоосу жок
Токумдай жерде коосу жок
Кулан чыдап жүрбөгөн
Кийик оттоп кирбеген,
Куу учса кулагы
Күйүп кеткен чөл-эле,
Чымчып жээр чөбү жок!
Чым этерге суу жок!
Атка каршы жер-эле
Ошол чөлгө барганда;
Кытайды айдап кыйкырып.
Кыран Манас жүрдү-эле
Оргосуна бу чөлдүн
Сүрүп Манас барганда
Аты жүрбөй каларын
Адис Калүа билди-эми

* * *

... Алдынан чыгып Коңурбай
Айласы кийин өөнур-ай!

Манас, Манас дегенге,
Барбактап калат экенсин
Сууга салган чаначтай
Дардактап калат экенсин
Сындырайын белиңди
Мыкты болсоң эр Манас
Кырайын сениң элинди!

* * *

... Ак кагазга кат берем
Манастың каты дедиртип
Кечиктирбей бат берет.
Мен чатырга жеткенде,
Катты кармап бакырган,
Мусулман деп чакырган,
Алтын күмүш көп алып,
Жүктөй албай калды-эле
Агашка келим кыз алып,
Үптөй албай калдык де.
Тыңбай терт ай салышып,
Когон элин талкалап,
Чет Бээжиндин жерине
Калың кытай элине
Хан Манасты залкайтып,
Хан кетөрүп салдык де
Эсенхандың Бурулча,
Айжанжундун бир Мысқал,
Канча сулуу кыз менен.
Каханчындын Бээжинден,
Муну тартып алдык де.

* * *

... Текенин жолун төтөлөп
Ажыбай жүрдү беш киши
Аккуланы жетелеп,
Күнүн тыным алган жок,
Күндөп жүрдү Ажыбай
Чырым этип уйку албай
Чыканактап тынч албай
Түндө жүрдү Ажыбай

Ат аябай жол жүрүп
Күндөп-түндөр мол журуп
Канча-канча бел ашып
Агыны катгуу суу кечип
Далай ыраак жол басып.
Түн ортасу болгондо
Кайнап жаткан кытайга
Ажыбай келип жолукту
Дүмүрөйүп дүмпөйгөн,
Токой десе эл экен,
Коолдогон соодурак
Камыш десе найза экен
Кумырскадай жыбырап.
Жаткан кытай кол экен.
Мунарык тартып көрунген,
Чаң эмес калың эл экен.
Айманбөз жүрбөй калганда
Кылкылдап кытай желиптир
Чындап тосуп калыптыр.

* * *

... Кыркхан эли чогулуп
Кумурскадай кыжылдап,
Желип келген Манаска
Батбай барың жатасың.
Кокустан калың мурут кол келсе,
Кайсы көргө батасың.
Убараны салайын
Жаңтуң менен Манжурлар
Жибе менен Тургоотгор
Барың мындай тура бер!
Өзүм барып Манасты
Байлап алып кэлейин
Олжого чогуу туналы
Ойону колго тийген соң
Ойрон салып мурутка
Бирин койбай кыралы
Деп өшөнтүп Ажыбай
Каарданып турганда
Карарып жаткан көп капыр

Жолын ачып кырдырар.
Жолын ачып барысы
Жолдон чыгып зыркырап.

* * *

... Туш-туштан кытай жабылса
Кармаймын деп жабылса
Бет алдыма келгенин
Найза менен сайгылап,
Капталына келгенин
Түбү менен койгулап,
Калың жаткан кытайды
Мылтык менен аткылап,
Жакын келип калганын
Кылыч менен чапкылап,
Көздөгөнү тал чоку
Келбей болгон кытайга
Бой бербестен бечее
Мундай далай кысталыш
Көргөн чоро емеспи.

* * *

... Бул аскердиң артынан,
Керегеси жыгагтан
Түп атасы Алаштан.
Көк өтүгү өкчөсү
Айдархандын көкчөсү
Сары-арканы жер деген
Салмактуу кыйын эр деген.
Таруусун таштай актаган,
Катынын кыздай мактаган
Батыр Көкчө кыраның
Көгала менен чамынып
Ашчы болуп берчүдей
Өлеңун айтып зоолдап,
Азаматы дуулдап,
Кош дегенге сүйүнүп,
Аш арыстандай йиилип,
Жүрүп берди көп казак.

* * *

Жамгырчынын артынан,
Эки кемип шер деген.
Эгиз кара ат байлаган,
Күрүчүн күздүк айдаган
Курмөгүн берип байлаган,
Кара үңкүрүн үй еткен
Кара токай мал өткөн.
Кулалы таптап куш кылган
Күйүкканды журт кылган,
Тел куш таптап куч кылган
Жарды жүрүп байыган.
Жалгыз жүрүп көбөйгөн,
Ей биттин уулу эр Үрбү,
Астына Үрбү алкынып,
Артынан сап кол талпынып,
Ада журген жолменен
Канча калың колменен.

* * *

Дуванага ой кошкон,
Оң далысы кең болгон.
Ойрон Манас Кабылан.
Ойноо бала чагында
Нойон Кошой шер болгон.
Кер кабылан тулпарды
Кенебестен токуган.
Мисир менен Мэкеден,
Барып беш жыл окуган.
Нече тулпар ат алган
Улук Кошой атанган
Кошой батыр Абэкең
Күрс-күрс жөтөлүп
Мусулман туусун көтөрүп
Буда жүрдү жолменен
Жер жайнаган колменен.

* * *

... Мур- бурчак жетип барганда,
Айтканым жалган болбосо,

Көбү жалган, көбү чын,
Көрүп турган киши жок.
Бири жалган бири чын,
Билип келген киши жок.
Жамгырдай кылып жаа тартып
Мөндүрдөй кылып ок атып,
Кайкайлап ураан чакырып,
Кайсы экени билинбей,
Каптады кытай жабылып,
Абайлабай барганда
Дүмпүйгөн калың кара кыр,
Кара кыр эмес, эл экен,
Калындаган көп жылдыз
Жылдыз эмес, от экен.
Кумурскадай жыбырап,
Карчап жаткан кези экен.
Кузгун учуп кутулгуз
Көптүгүнөн кытайдың
Кумдай калың эл экен

* * *

... Ач арстандай аралап,
Айкырып Манас киргенде
Тизеден болуп кан агып,
Жердиң бети жошулуп
Манас кырып жүргөндө
Он эки хандың Мусулман
Согушка кирди кошулуп.
Айкырса адамдын али жетпеген
Арыстанды тиши өтпөгөн
Катылганын кан кылган
Кезиккенин дал кылган
Хан Манастын кырк чоро
Калың кытай көп колго
Каптай берди жабылып

* * *

... Айдыны бар ак Жолтой
Алышкан жоого сан колдой
Астынан чыкты хан Бакай

Каарданып камчылап
Камап чыкгы хан Бакай
Карсылдатып сарттарды,
Сабап чыкты хан Бакай

* * *

... Ачып көздү жумганча,
Андай-мындай дегенче
Алмамбет берен жетти эле
Мандайы темир Манкуштун
Бакай хандың адцына
Көме койуп өтту эле
Ал сыяктуу алптардын
Далайын көрүп мурунтан,
Көнгөн Бакай эмеспи
Балбандары Манкуштун
Көтөрүп атка салганча
Көк жал Бакай жетти-эми
Ач болотун колго алып,
Жеткен жерден Манкуштун
Башын шаап өтту-эми.

* * *

... Ойрон Манас баш болуп,
Он Мусулман барысы,
Кошулуп калган жер ошол
Калың кытай капырды
Канкор Манас баш болуп,
Он эки хан Мусулман
Кайра кууп сапырды
Орто жерин талкалап
Нойон Манас арыстаның
Ойуп кырып берди эле
Тегерегин кырк чоро
Койып келип берди эле
Калдай жагын хан Бакай
Камап келип берди эле.
Солобонун эр Төптүк
Айдап буруп берди эле
Бээжинди көздөй көп кытай

Эч бир кайрат кылалбай
Кайнап качып берди эле.

* * *

... Колунан бөлек бөлөнүп
Хан Манастың алдына
Дарбалактап Коңурбай
Чыга келди көрүнүп.
Коңурбайды көргөндө
Каарданып айкөлүң
Хан Манастай кыраның
Шамал чыгып оозунан
Өту чыгып көзүнөн.

* * *

... Айбанды тулпар Аккула
Анчалык жоого минзлек
Этине келген сойулгур
Ооздукту бек тиштеп,
Манасты алып учту-эми
Учуп өтөр канат жок,
Жылкыда тулпар Аккула
Күркүлдөктүн чоң дайра
Жар жеринен кирди-эми
Найзасы долдо сороктоп,
Айкөлдүн башы сууда короктоп
Айлалуу батыр Коңурбай
Жоонун айласын билген донуздай.
Кыйкырып айдап кытайды
Чыгарбай сууга жеткин деп,
Манасты жанчып өткүн деп
Камданып кытай калың эл
Короктогон башына
Жамгырдай төгүп жан тартып
Мөндүрдөй кылып ок атып
Каптап кытай жетерде
Сууга тыгып кетерде
Агын дайра көп кечип
Адис болгон хан Бакай
Биттейинен бир жүрүп

Агып жаткан күрпүлдөп
Амалын билген Алмамбет
Акылдуу Туган эр Бакай
Кырк кулачтай кыл аркан
Кыйкырып келип Манаска
Кылт эттирбей салды -эле

* * *

... Манастын каарын көргөндө
Качып кытай буркурап
Бары бирдей чуркурап
Бары бирдей дайрага
Мунарык болуп көрүнбөй
Дарыяның үстүнөн
Калың кытай киргенде
Кайсы экени билинбей
Дарыядан кече албай
Көбү агып кырылды,
Аман чыгып Коңурбай
Теңи чыкты көп кытай
Топон суу каптап кеткенде,
Тобу Эсен хан экен
Теңи суга кетсе де,
Калганын көптүгү
Мусулмандан он эсе
Артыктыгы бар экен.

* * *

... Кысталаң тушуп мурутка,
Кыйын уруш болды-еми
Кошой менен Муз-бурчак,
Булар колго тийгенде,
Колу бутун бек байлап
Бөрү көзү баш болуп,
Качырга артып алыптыр
Каршы алдынан кезигип,
Сыргак чыгып калыптыр
Журт карысы Кошойду,
Байлаганын көргөн соң,
Будайык хандын Мур-бурчак

Качырга артып экөөнун
Айдаганын көргөн соң
Батыр Сыргак кайран эр,
Адамга жетет чамасы
Манас экөө бир ата
Агайындын баласы
Көк чебичке камчы уруп
Качырып кирди эр Сыргак
Динистам деп бакырып
Байлап алган балбандын,
Барысын кырды жапырып
Киши укбас дүмөктү
Салып чыкты эр Сыргак.
Муз-бурчак менен Кошойду
Ажыратып кытайдан
Алып чыкты эр Сыргак
Ошондо Кошай абандын
Муз-бурчак менен экөөнун
Өчкөн отун тамызып
Олген жанын тиргизип
Тел кызыл менен кабылан,
Аттарына мингизип,
Аман алып кетти-эми.

* * *

... Капыр менен Мусулман
Кан жүргүзүп кызылды
Кытай кайнап көп боду
Хан Манастын кырк чоро
Жан бакгырып жүргөнү
Жалпак өркөк желмаян,
Хан Манастың кара нар
Башында алтын нокто бар.
Желгенине жел жетбейт
Басканына мал жетбейт
Кара жанын аябай
Кошо жүргөн желмаян
Каныкей берген күл азык,
Жүктөп келген желмаян
Кырык кыргын урышта

Кезек-кезек түшүшүп
Тамагын тоя ичишип
Эр Манастың кырк чоро,
Жабыла атка минишип
Жаңа урушка киришти.
Кырккандын эли кытайдан
Киынын каптап толуптур
Алигиче “Чоң казат”
Ошондо согуш болуп тур
Кайра кирип кырк чоро,
Калган мурут багырын
Хан Манасы баш болуп,
Кыргын согыш салыптыр.

* * *

... Ошолордун барынан,
Мадыган батыр эр экен.
Манас ханы болбосо,
Такыр кырып мурутту
Таптап кетер кези экен
Мадыганды жибербей
Батыр Манас кабылан
Тозуп жүргөн өзү экен.
Ичи көлдөй Манастың
Кең экенин көрдүнбү
Келберсиген чиркинден,
Чер экенин көрдинбү?
Кереп турат Мадыган,
Керилип сайат Манасхан
Келалбай койду Мадыган
Шошубады зор Манас,
Букасына камшы уруп
Буркырай тушуп күркүрөп
Оозунан өрт чыгып,
Кош колдоп сайат Мадыган
Козголбой турат эр Манас,
Бозола шаң болушуп,
Кашбай туруп сайышып,
Бирин-бири аямай
Айбалта менен шабышып.

Кара жанын аябай
Ошондо да алалбай
Тиктешип турат эки шер

* * *

...Көк ала тулпар ат менен,
Акбалтайдын Чубагы
Калың балбан Жолойду
Аман алып кеткенче,
Чубак батыр жетти-эми
Калмактын ханы Жолойду
Жеткен жерден эр Сыргак
Башын кесип өтту-эми
Алтын айдар, чоң белбоо,
Азизхануың жалгызы
Аянбай жүрөт кыйратып
Батыр тууган Алмамбет
Сарала менен чуркатып
Алты миң кытай, миң колдой
Ошо колдай ичинде,
Темир кол деген чоң колдой
Чоң колдойго жетти -эле,
Чоңун тандап Алмамбет,
Жеткен жерден жетөөн,
Ыргыта койуп өтту-эле.

* * *

... Алмамбет менен ер Шубак,
Арстан тууган кара көк,
Узөнгү кошуп биригип
Чымырканып тиштенип
Көздөрүнөн от чыгып,
Беттеринен түк чыгып,
Мадыганга кирди эми
Найза менен сайышып
Айбалталап урушуп
Алы жетбей турду эле
Ошондо Манас кыранын
Каарына келди -эми
Зар-зар кылып зарланып

Жеңбедим деп арданып,
Зар кышып арстан буркулдап
Бир кудайга турду -эми.

* * *

... Деп ушунтып эр Манас,
Бердин кесе тиштенип,
Кызыл чоктой көздөрү
Камал чыгып оозунан
Калын чыгып көзүнөн
Каарданып берениң,
Кабылан Манас кыранын,
Камчы уруп атына,
Сыр найза алып колуна,
Кулаган таштай зымырап
Аткан октой дунгурөп,
Каны качып этинен
Качырып калды Мадыны.

* * *

... Мадыган аттан Тшкөндө
Тегерегин Карабай
Алокенин Коңурбай
Чымын жанын аябай
Бээжиндин ханы өлгөндөй
Мен эмине болом деп,
Андан көрө аянбай
Мадыганга жетйин,
Калың мурут чинен,
Ажыратып кетейин
Деп ошондо Коңурбай
Жан аябай бакырып
Урааны экен кытайдың
Мөндү, Мөндү, Мөндү деп
Мөндүлөп уран чакырып,
Мадыганга жетерде,
Ажыратып кетерде
Кайра тосты эр Сыргак
Ошол чакта эр Бакай
Ач болотун колго алып,

Айкырып мурун жетти-эми
Жеткен жерден Мадыны
Башын кесип өттү-эми

* * *

... Артын Калча караса,
Манас хандын Ак кула,
Омбул-домбул түйүлүп
Оңо аткандай жугүрүп
Нашаадай мойну иилип,
Көкүлүн көккө зыргытып,
Туягын жерге мылгытып
Ооздугун догдулап
Тал жибектей дуйругун
Чаткаякта чапкылап
Таманы жерде тарсылдап
Кара болат ооздук.
Көмөкейде карсылдап
Арандай оозу ачылып,
Кан аралаш ак көбук
Омуроодо чачылып
Башын жерге салыптыр,
Тоңкочуктап жер чулгуп,
Эти кызып алыптыр.

* * *

... Санаа тартып чуркурап,
Карап турган калың кол,
Кырылып кете таштады
Кейип-кепчип кеп айтып,
Эми канттик деп айтып,
Тойлөп жүргөн мындан көп
Азапка дагы калдык деп,
Арттагы катын баланы,
Анык көрбөс болдук деп
Ыйлап жүргөн мындан көп
Көшөрүп Манас кучөдү,
Дагы урыш болот деп,
Эми уруш болгондо,
Кытай көзүнойот деп,

Барыбызды кырат деп,
Баары турду чуркурап.

* * *

... Ала чапан Айкожо,
Алдалап асан салды-еле
Дин Мусулман барысы.
Чогулушуп алды-эле.
Колун суга салды-эле
Кол дааратын алды-эле
Бутун суга салды-эле,
Бут дааратын алды-эле
Екче сүннөт, эки барс,
Төрт ирекет Багымдап,
Кулак кагып барысы
Алдында имамы Айкожо,
Башында Кошой карысы.
Кобыланы бет алып,
Окумада турду-эле.
Намаз окып болордо,
Каны салам берерде
Кыргынды Чубак салыптыр,
Кырылышып кан менен,
Манжунун каны Нескара,
Нез караны баш кылып,
Кырк төрөсү кытайдын,
Кыран көк жал Чубагың,
Жалгыз байлап алыптыр.

... Батыр туган Байчоро
Жанына жолдаш ат алып,
Алмамбеттен бата алып,
Аксур атын бир салып,
Исламдеп үн салып,
Найзада байрак желбиреп
Качырып калды мелтиреп.

* * *

... Буткен бойо дүркүрөп
Качырышкан кан майдан

Буурсун тиген чийин жок.
Суур казган чийин жок.
Эки жагын Карабай
Качырышты еки шер
Чымындай жанын аябай
Жетип найза сайышып,
Аттары кетти майышып.

* * *

... Үй күймулчак сарала,
Уйулгутуп чуркатып
Кез келген маншу кытайды,
Кырып сойуп кыйратып,
Кары хандын жай ташты,
Кесесинен алды эле,
Күн жайлагыш Жай ташты
Бириктирип буларды.
Бир чөйчөккө кара суу,
Алып барып салды-эле,
Калмагынча калдырап,
Күн жадырар дубаны,
Барын окуралды -эти.

* * *

... Желмаяндын үстүнө
Кең Таластан чыкканда
Кереметтүү Каныкей,
Жүктөп берген эмеспи
Арстандар менет көред – деп,
Ойлап берген эмеспи
Акыр заман күн болсо.
Ай карангы түн болсо,
Асылдарга керек – деп,
Аманат кылып Каныкей,
Есен бол деп бөрүлөр
Ыйлап берген эмеспи
Куларыктан татканда
Өр уулугуп бук болуп,
Меер чөптон чалганда,
Ат элигип нык болуп,

Арстаныңдын барысы,
Кул арыктан татканда
Умачтай көзү ачылып,
Ооруган жери басылып,
Кайда кытай, кайда деп?
Аттарына камчы уруп
Идердүү жигит, күлүк ат,
Кайратына келишип,
Кара көзден от чыгып,
Кайра кирди согышка.

* * *

... Кыргыз тиккен сары тал,
Алмамбет сайган бук ошол
Алтымыз кечил жетелеп,
Алдымдагы сарала,
Карарып турган кара там,
Сараланы байлаган
Ат акыры жер ошол
Ыргалып турган кубарып
Куурап калган аркатып
Ортодо турган чок чынар
Азиз энем Алтынай
Мени туган жер ошол
Мен туулган чынарым
Бүткүл кұрап тамыры
Чирип куурап алыптыр
Төбөсүндө чачырап,
Кош тал чырпык калыптыр Сыргак
Таласка есен таятбаймын
Бежинден бекер кайтпаймын
Ойнөп сүргөн чагымда
Чыксадагы чыкпаса
Ойын кылып тамаша
Ошомда сайган тал эле Сыргак
Чырпыгы үйдө тал болгон
Өсүп өтө доолотүм,
Бежинде Алман хан болгон Сыргак
Лаган менин талымдын,
Калың кытай капырын,

Касиетин билүчи
Өзөнчө чыккан экендеп
Калың кытай чогулуп
Мазар кылып сугунуп
Тооп кылып жүрүчү
Талдың жайы ушундай Сыргак!

* * *

... Ошондо Сыргак муну ойлойт:
Күндүз эмес түн болсо,
Кеткенине Алмамбет
Алда канча жыл болсо,
Коңурбай жетип сайды деп,
Алтын ханшам калды деп
Калп айтканын карачы,
Муну менен эр Сыргак
Аттан ыргып түштү эле
Найза учунда топурак
Айбалталар бурду-еле
Топурагын чачкылап,
Учун кууп ачкылап.
Ачып алып караса
Баягы айткан ханшасы
Каткан экен учунда.

* * *

... Нече күн жүрүп удургуп
Күрпүлдөктүн сары суу
Дайрага булар жолугуп
Сары су бойун карасаң
Бүдүр бүдүр бурулуп
Будурдын чөбү суйулуп
Адырдын жарык салаадан
Куланы сууга куйулуп
Сары суунуң бойю өзөн,
Бул өзендү караса,
Салбырагы Жаргактай
Кара кургу бармактай
Кымыздыгы билектей
Үркуп чыкса маралы

Сайгактаган инектей
Тоосунда алыш, кары бар
Токойунда чары бар
Карап турсаң өзөндөө
Жан бүткөндүн бары бар
Тектиринде теке бар
Будурунда бугу бар,
Кумдак сууда кундуз бар,
Кыймылдаган жаны бар
Кыйыз-кыйыз чабы бар
Чычкандын мурду өтбөгөн
Чыгырман токой дагы бар
Ошол токай ичинде,
Үйдөй үйдөй үйүлгөн
Кызыл кумдан мунар бар,
Мунардың түбүн бойлогон
Мунардай чынар бар
Бир көргөн жан жыбырды
Дөө көрүшко кумар бар
Алмасы түшүт көң болгон
Аюу менен карсактын
Азыгына жем болгон
Жаңгагы бышып май болгон
Өрүгү бышып май болгон
Мистесе бышып бал болган
Телегейи тегиз жер
Көргөн кичи дал болгон
Чынарда булбул жайнаса
Ичинен адам чыккысыз
Таңшыганда таң калып
Муңун киши уккусуз
Бурулбай Алмаң оолугуп
Айткан сөзүн Алмаңдын
Сыргак турду дагы угуп.

* * *

... Айланайын Сыргагым,
Адамдан башка сырттаным
Башыңдагы кыз калпак,
Үстүңдагу сүмбүл тон,

Башкага Сыргак кийгизбе
Жиызмада сен елең
Кызыл көйнөк найча бел,
Кызы сулу кытайдың
Керме мойын кең көйнөк
Келберсиген бото көз,
Келине сулуу кытайдың
Оймак ооз бото көз.
Ойноктогон сулуу кыз
Ошоны жаш жан коргөндө
Суйлобой хантит токлолот
Көрүп ичим чок болот
Суйлоймун деп кыкустан
Муруттугун билдирме
Билдирген соң Сыргагым,
Не мурадка жетебиз,
Айжаңжуң кызы Бир мыскал
Есен хан кызы Бурулча
Учураса кетели!
Деп өшентип Алмамбет,
Сараланы самсытып,
Санаа тартбай жол журду

* * *

... Кайнап жаткан кытайга,
Бир кишиге билгизбей,
Жанындагы бир мыскал,
Сыбызгы менен айтыптыр.
Мыскал жан мен көргөндү коздүнбү
Мен билгенди билдиңби
Күндүзү бүркөк, түнү ачык,
Күйүттү Алмаң жайы экен
Түндө жатып туш көрсөм,
Койнумда Алмам бар экен
Алмама куу жан зар экен,
Ошондо Айжаңжуң кызы бир мыскал,
Ада зарлап муну айтат
Кайрылып келер Бежинге
Кадыр түн болор түн кайда
Алмамбет Чүбак аты үйкаш

Келе турган күн кайда?!
Асмандагы жылдыздай
Батышарга күн кайда?!
Еркелешип койнуна
Эшикке жатычатурган күн кайда?!
Найза кармап Алмамбат
Аты уйкаш ер Чубак!
Экөө келип Бежинге
Кыргын салар күн кайда?!
Атышып жатып кытайдан,
Экообүздү олжого
Алатурган күн кайда?!

* * *

... Есен хан кызы Бурулча
Ойлонуп туруп шумдукту
Ошондо элине кылды буйрукту
Айтып турган буйругу
Караолго турган капкачы
Буруп капканын оозун жаппачы!
Кайтарып турган тыңчылар,
Сакчың менен биригип,
Жаныма бирөөң жатбачы
Сурунайчы жөө күлүк
Кабарыңды тартбачы
Деп ошону айткан соң,
Кабарчынын баарысы,
Качып кетти чуркурап
Эн калды эшиги,
Жабылган жок капыздын
Ордодогу тешиги.

* * *

... Очондо Сыргак муну ойлойт
Кароолчусун өлтүрүп,
Өтөйүн деген экен го?!
Кызды көрүп кызыгып,
Кайтадан кытай бу болуп
Кетейин деген экен го?!
Арамдыгың билинсе,

Артыңан аңдып жетейин
Башыңды кесип алайын
Айкөл Манас алдына,
Кайтадан алып барайын
Алмамбетти көргөндө,
Эси кетги эндиреп
Не кыларын билалбай
Туруп кадцы делдиреп
Эрип кетип тулку бой
Карап калды шалдырап.
Эки көздөн жаш агып
Басалбастан алсырап
Сыйгалыгы Бурулча
Сыйра бүткөн талындай
Чынардай бойу теңселип
Эсенхандың багындай.
Кара жерге кар жааса,
Карды көрүп этин көр
Кар бетине кан тамса,
Канды көр-да бетин көр.
Бурулчаны көргөндө,
Бууругуп Алман туралбай
Астындагы Сарала
Эр Сыргакка карматып,
Азиз хандын Жалгызы,
Чолпондой көзүн жайнатып
Бойунда жабдык кың гороп.
Бир бөйрөгүн тайанып,
Кылычына сүйөнүп,
Короздой мойну койкойуп
Басып кирди ордого
Эр Алмамбет зыңгырап
Эсенхан кызы Бурулча
Колунан кармап көрүшүп,
Айдалыша кучактап,
Мойнунан жыттап турду ошол.

* * *

... Түркүн түркүн көп жылкы,
Түрү бөлөк көрүнөт

Адыр жагын караса,
Бир түркүнү жылкының
Алачыктай Сарала.
Туура жагын караса
Бир болоду жылкының
Чыйырчыктай карала,
Бурулушын караса,
Кучак куйрук уйа жал,
Барибирдей торала
Алдым жагын караса
Айтийгендей жалтырап,
Анын барын көгала
Бир бөлөгүн караса
Текши бары кулача
Мандайында тумарча
Карап турса көп жылкы,
Бары бирдей куланча
Караса көзгө илинбейт,
Кайнап жаткан сан жылкы,
Санаты жанга билинбейт
Күн батканда жылкыны,
Камап койор тамы бар.

* * *

... Ажыбай кепти баштады:
Бел байлаган белиңди айт!
Бекип аткан жериңди айт!
Беремин десең чыныңды айт!
Бербеймин деп сен айтсаң!
Былкылдак куурай бышкыча
Мыйзамдын күлү учкуча,
Алты ай тынбай урушам
Үстүңдөн чечип тонун бер?
Астыңдан тушуп тагын бер?
Аман калсаң Бежинде
Алты-ай сурак кылууга
Чет Бежин өңдү шаарың бер?

* * *

... Кырк чоро менен Манасты,
Мусулман кытай биригип,

Кырк жылы сууга чыласа,
Кыйарып туру оңбогон,
Кырк жылы селге кетсе да,
Кылк этип жети койбогон
Алтын түрдүү килемди
Алып келип жайды-эми
Ай кел Манас султанды
Ал килемдин үстөнө,
Отургузуп алды-эми
Энчи болуп берчүүдой,
Калын кытай чуркурап,
Манасты тегеректеп алды эми
Кан Есенхан баш болуп,
Чоңсуу хандуу улугу,
Манасты чын көтөрүп алды эми
Эсенхандын алтын так,
Алтын такка мингизип,
Какханчындын Бежинде
Кан көтөрүп салды-эми.

* * *

... Кан болгон соң Мусулман
Каганчымда Бежиндин,
Буласын булап алганы.
Алык-салык көп тартып,
Азапка Кытай калганы.
Эки үйүнө бир казан
Жан сакта деп сурады
Алтын күмүш кобардан
Алым алып сурады.
Эсен хандын элинен,
Есепсиз журтты жыйды-эми
Алтымыш күнү Тойгылып,
Толгон халык жойулып.
Суйкучу деген кытайды,
Чон Мусулман кылды-эми
Суйкучыдай кытайды –
Кылыс менен кыйдырып,
Балта менен бастырып,
Ерки менен муруттун,

Коло берди Суйкучу,
Жалганынан Мусулман.

* * *

... “Ермек аман эл аман,
Эстеген журтгун бары-аман!
Каныкей баштап калк аман,
Кабарга барсам Таласка,
Көргөн журтуң жалпы аман-,
Калың журтуң ой тартып,
Конуп жаткан кези екен,
Күндүзү кымыз, түнү кыз,
Болуп жаткан кези экен!
Сырттап кылган, суусар бөрк,
Ыргап турган кези екен,
Эриксе-элик атышып,
Эрикбесе тим жатып,
Жыргап турган кези-экен
Бөлөгүн айтып нетейин,
Кең-кол, Талас тала аман,
Биз бери сапар тартарда,
Жас төрөлгөн бала-аман
Алган жарың агынай кызы Арооке,
Ушу-кезде алда-аман,
Артыкча айтты көп салам.
Атыңа каткан жүгөнүң,
Аруукенин ичинде
Төрөлгөнү калыптыр,
Курсакта калган күмөнүң,
Кечикбей Бежин келсин – дейт,
Кейиген жанды көрсүн дейт.

* * *

... Сарала чалып жиберип,
Сындырба менин белимди
Уялбай атты чалуусу,
Жылгындуу кең көл ойу жок!
Сараланы чалбагын,
Сараланы чалуусу,
Чоң Таластын бойу жок!

Бу кезде кайыр диндүү капырдын,
Камоосунда турабыз,
Кызыл чоктуу кытайдын,
Кыстоосунда турабыз
Кызыл кылыч болоттун
Толтоосунда турабыз,
Кыйан тийбес кытайдын
Ортосунда турабыз.
Жамгырдай болуп жаадыртып,
Жабылып кытай каптаса,
Чалгында минер тулпар жок,
Чамабыз кетип калбайба?
Сараладан айрылсак
Чалыйар жетбес бу Бежин,
Жабылып, каптап жетбейби!?
Ойлосоң боло Алмамбет,
Ошондо амал кетбейби!?
Астындагы Сарала.
Канатың – эле кайрылба,
Каран тун түшот башыңа,
Тилимди алсаң Алмамбет
Сараладан айрылба!,
Тиги кытай чуркурап,
Тегеректеп албайбо!
Башына тозок салбайбы,
Сараладан айрылсаң,
Тегеректеп албайбы!
Тегерегиң кыйын жоо,
Терең орго салбайбы!
Тегизим Алма тилимди ал!
Сарала эмес, муну чал!
Сары жаак, жалпак тил,
Жаакта жок Ашыбай
Кара атты кармап турду эле.

* * *

... Ошентип туруп Манаска,
Таластап кабар салды-эми.
Өзөндөй Талас бойына,
Өрүшкө элиң конуптур.

Төрөлгөн бала Семетей
Балтыр бешик болуптур.
Аргын Ногой журтуна
Токулуу турган буудандын,
Ток экенин билдирбей!
Кабылан Манас өзүндүн,
Жок экенин билгизбей
Үзүлгөнүн улаптыр
Чачылганын жыйнаптур
Калдайтып башын туу кылып,
Катын башын эр кылып,
Ыйлап туруп Каныкей,
Алты күлүк ат берди,
Алакандай кат берди
Чалыйар тибес Бежинде
Чалкалабай кайтсын – деп,
Топон суу тийбес Бежинде
Токтобостан зор төрөм,
Таласка тезден кайтсын – деп
Бели катуу Бежинде
Бейлебей жатса өлөт – деп,
Бейлен боло Падышам!
Береки берен Семетей,
Жалгызын качан көрөт – деп
Кыраны кымбат Бежинде,
Кылчайбай жатса өлөт – деп.
Өлбөсө-да Падышам,
Кыйын азап көрөт – деп,
Бежинден азыр тартсын – деп,
Бери карай кайтсын – деп,
Каганшындын Бежинде,
Каарданып Падышам,
Камырабай ойлобой
Болбой жатып алат – деп.
Он эки хан ысылам,
Убалына калат – деп.
Аманат берген алкатын,
Чоң Бежиндин четинен,
Түгөнгөн тоонун урчуктан,
Салынган кара тумшуктан.

* * *

... Канша жалы урушуп,
Азаматтар кырылган
Ошол үчүн Хан Кошой,
Ески кегин алган кез,
Канча катуу азапты,
Калмактарга салган-кез.
Салык кылып калмакка,
Сары оорудай саргартып,
Алым алып сандалтып,
Эркегин элден жыйдырып,
Эчкилерин кырдырып.
Кыйма чаап үй түгүн,
Баткагына септирип
Алтымышча Балбанын,
Кетмен берип колуна,
Ылайды кесе тептирип
Кыйла жаткан калмакка,
Кыш бышырып алдырып
Кылганымдын атагы,
Кыйаматка калсын – деп.
Мечитти туптөп салдырып.

* * *

... Элемандын эр Төштук,
Алачандың белине
Алтын казчуу кенине,
Түргөттүн элине,
Алтын менен дилдеге,
Канып калган кези екен,
Жер алдына тушкөндө,
Жетеси куйип калганбы
Түргөттүн барысын
Сурап шорун кайнатып
Үч уйунө саагын – деп,
Жалгыз эчки байлатып
Түргаоот эми буркурап
Өзер тийбес Бежиндин
Айласы эми кетти – деп
Бары өксөп чуркурап

Чуркуратып журт билген
Эр Төштүктү таштайлы,
Буудайык хандың музбурчак,
Мундан сөзду баштайлык.

* * *

... Ойун салып бугулут
Далай жибе суунуп
Бөрү көздун барында,
Бөйрөктөй жерге ээс болбой,
Бей Бечара болгонбуз,
Муз бурчактан башында
Барыбыз текши оңгонбуз
Деп ырдашып шибелер
Сыбызгысын тартышып
Бөрү көздүн барында,
Куурадык деп айтышып,
Куурагандай емеспи!
Кыйабына келгенде
Сууну бөлек бурчу эле,
Жети миндей кысыр тай,
Жел жетбес жорго жетик мулк
Жылда сабап биздерден
Алым алып турчу эле.
Музбурчак бизге келени,
Кеңүлү бүз жай бөлду.
Жегенибиз май болду
Деп шунтип жибелер
Сүйүнүсип турушат.
Күндө Чаган кылышат.

* * *

... Кайран Манас Бежинде
Калып уруш салганда
Караан болгон Мусулман,
Он эки хан далай жан,
Туш тушунан кытайдын,
Сурагын сурап турганда
Кан болуп жаткан ысылам

Кара аты менен эр Үрбү
Кан Манастын алдына
Барын айдап барганда
Шогулушту калың кол,
Ошо колдун ичинде
Кошой Төштүк ханы бар
Ажыбай, Бакай дагы бар
Музбуршак, Көкчө эри бар,
Алмамбет Сыргак шери бар
Кырк чоро кыран бөрү бар,
Аксакалдуу кары бар
Мекеден келген Айкожо
Оймамдыкка дагы бар.

* * *

... Эшигин сактап кырк чоро
Эр Манаска бир киши
Бей уруксат жибербей
Темирдей курчап алды эти
Арман кылса кытайдың
Атын сойуп дагы жеп
Эр Манастын кырк чоро,
Тилге келген адамды
Тили менен үркүтүп,
Тилге келбес адамды
Кылыч менен коркутуп
Борк ал десе баш кесип,
Болуп турду кырк чоро.

* * *

... Кайтарып турган кырк чоро
Калың манжу кытайдың
Жүрөгүнө шер болду
Качыр эмес ат болду
Алым алган кытайга
Көкүрөккө дарт болду
Кызкхан эли кытайга
Кыйын болду сурагы
Алты ай сурак кылганы,
Алтымыш жылга татыды.

* * *

... Кебер белбо, кең өтүк
Кечилдин ханы Коңурбай
Кебелбеген кара көк,
Калдай кайда кетти екен.
Айбалтасын билекке,
Илди бекен Коңурбай?!
Калың журт тозок тартканын
Билди бекен Коңурбай?!
Бежинде белдүү эр эле!
Каганшында кытайды,
Багып алар жер эле;
Ушу Бежин көп журтту
Туз салбастан бышырып.
Ак мөмөсүн жечү-элек
Алокенин Коңурбай,
Айкырып карап турганда
Балекет кайдан деучү-элек
Көзун кузгун ойгонун
Көөнү келсе муруттун
Манасы сөйүп койгонбу?!
Капаланып бургурап
Калың кытай чуркурап
Ырайымсыз Коңурбай
Айабастан кытайдан
Алым алаг дечү-элек.
Анда кайгы жечү-элек
Арылгыс азап катуу күн,
Анык мунда турбайбы.

* * *

... Алокенин Коңурбай,
Андан сөзду баштайлык.
Найзакерден ыктуу кул,
Жоонун айласын билген ыктуу кул.
Башына баса кийгени,
Ок өтбөгөн туулга.
Каркытына илгени,
Болоттон кылган чарайна,
Билегине илгени,

Сугарып ууга жасаткан.
Алтын желе шейбалта
Күндүзүндө үйдө жок
Түн ичинде тынчы жок.
Андып жүрөт Коңурбай
Кун чыгышта дарбаза,
Жети күнү Тоорлдап,
Жетпей кетти Коңырбай,
Ичине тилчи салалбай,
Манастан кабар алалбай,
Кайтып кетти Коңырбай,
Тынч алам деп биир жерге,
Жатпай жүрөт Коңырбай,
Анык кабар билалбай
Ысыгына Манастың
Батпай жүрөт Коңырбай.

* * *

... Он миң бала бир барып,
Он эле бала мен калып,
Окуп жүргөн чагымда,
Көк балтайды токуду,
Каражөй уулу Кожо жаш,
Менден алты айча мурун окуду
Учаарын билип ал калды,
Жүрүстү билип мен калдым.
Келгендерден кеп уктум,
Өлбөй житбей сегиз жыл
Кесик оору деп уктум,
Кесигинен айыгып,
Келип калса бу жерге,
Баарыбызды оң кылбайт,
Жалпыбызды соо койбойт.

* * *

... Хан Алмакең жеткиче,
Сарала буудан жүгүрүп,
Аласасы келген соң
Айбандан күлүк Сарала
Тизеси жерге бүгүлүп,

Жыгылып кетбей сүрүнүп,
Мүдүрүлүп кеткенде,
Башында алтын калканы.
Учуп жерге жеткенде,
Ат гуншу жоо күлүк,
Казыналык чоң мерген
Каражай уулу Кожожаш
Мергендике тазасы,
Мелтиреп кармап сыз бараң,
Мергендике Тазасы,
Белен турган машасы,
Башында алтын калканын
Берен Алмаң көй кашка
Көтөрүп башка салгыча,
Аманат жанды бекитип
Бек камынып алгача,
Тартып ийди Кожожаш,
Талкан гана болду асыл баш.
Алакең окко учканда,
Кап-караңгы түн болуп,
Кайрылгыс мүчкүл күн болуп.

* * *

... Ошондо асмандан дөбүш үн чыгат
Чалыйар тийбес Бежинде
Чаркыңыз гана келбейт кайтыңыз.
Тоорон суу келбес Бежинде
Тобуңуз келбейт тартыңыз.
Чалыйар жетбес Бежинде
Чамаңыз келбейт кайтыңыз.
Батырай теңеле берсең Бежинге
Кабыргаңыз кажыр бужур сөгүлөт
Каныңыз кара гана суудай төгүлөт
Кудайдың жазган буйругу
Ушундай экен көрсөңчү
Сен жериңе гана келип өлсөңчү
Асмандан добуш үн чыгып,
Айкырык гана чыгып турганда
Алда деп эле тартты Бежинден.

* * *

... Айкөлүң Манас кабылан,
Айбалтаны таянып,
Асылды гана жоктоп калды эми
Ителгидей кайран көз,
Ирмеген сайын жаш кетип,
Карагат сындуу кайран көз,
Камчы, бойю жаш кетип,
Батырың Бежинде кирип кайрылып,
Батырың Берендерден айрылып.
Адамдын баарын кырдырган
Бүлүк алды Бежинден.
Карабайыз казанат,
Калбыр – өпкө жез билек,
Күлүк гана алды Бежинден
Асылдардын баарысын
Бүктөп эле алды Бежинден
Алтын менен кумушту
Жүктөп эле алды Бежинден
Агаша келиң сулуу кыз,
Үптөп алды Бежинден
Кызыл куйрук пилди алды,
Пиле гана жүктөп дилде алды
Кара көрдөн миңди алды,
Абыдан ептүү азамат,
Бежинден эсен тарткандар.
Жерине аман кайткандар,
Жеткибендуу эрендер
Жети миңден ат алды.
Жете албаган жамандар,
Жети жүздөн ат алды.

* * *

... Айкөлүңдүн алдынан,
Байкус Каныкей чыкты сумсайып.
Берендин жузун көргөндө,
Мелтиреген бейбагың,
Адам бет алышкан жери ошол
Барса келбес чоң Бежин,
Падышам аман эсен келдиң би.

Атышка салса ак жолтой,
Берендердин баарысын,
Сен Бежинде белекке бердиң би?
Падышам жылкыдан жылма күрөң керде өткөн
Алмамбет Чубак эр турмак,
Илгерки Азирет Аалышерда өткөн.
Төрөм бүгүн көргөн ертең жок.
Алдап жөрөт алакчы,
Батыр ушундай, болот дүйнө бок.

* * *

... Боз ала туйгун болпонду,
Алып келши бержага.
Боз карчыга чолпонду
Оозумду ачып опкөндү.
Көзүмдү ачып көргөндү
Сөз салса бейбак көнгөн жок,
Баласын батыр жерге берген жок.
Киндиктеги баланы,
Кымтып турат көргөзбөй
Көргөзбөгөн себеби,
Батырың диндин жөлөгү,
Телегейи тең болчу,
Батырың жай колдогон жер болчу
Ичин карап отурсаң,
Жер жүзүнөн кең болчу,
Караганы аман калчу эмес,
Падышасы Манасхан
Баланы сүйөр жан эмес.
Бала суйбөс себеби,
Караган аман калчу эмес,
Көзүндө кара калы бар,
Жүзүндө жаман заары бар,
Сырын билген Каныкей,
Сырттанга бербейт чыркырап.

* * *

... Көп сагынган балага,
Батыр камчысын берди белекке.
Батырың камчысын сунуп турганда,
Камчысын кармап билгизип,

Семетейдин чекесине тийгизип,
Чекеге тиген камчыны,
Кур-гана кур кур кур жыттап,
Кубат эле кылат курган хан,
Кудайым берген деп жыттап.

* * *

... Алмамбет, Шубак ордого,
Батырың өкүрүп жатып калды эми,
Аккула окко учурдум айаш,
Алтын айдар жок белбоо айаш,
Азизхан гана хандың жалгызы айаш,
Алмамбет шейит кечирдим, айаш.
Канатымдан кайрылдым, айаш,
Кара кылып отурган,
Хан Чубактан айрылдым, айаш.
Мен Бежинди чаптым, көп алдым, айаш,
Билесе жанга табылбас,
Мен Сыргагымды жеп алдым, айаш.
Мен канатым окко жулдурдум айаш,
Кабыландан айрылып
Мен караңкүн жанды тындырдым айаш.

* * *

... Кан манас минтип барганда,
Кайың ийлап, талы ыйлап,
Ошондо калайык журтун баары илап.
Кызыл кырчын кыз балдар
Кызылдан кара кийшип,
Карк токтогон катындар,
Карадан кара кийшип
Жылкыда тулпар алабаш,
Батыр, аргын, кыргыз аралаш,
Токсондогу чал ыйлап
Толгон журтун баары ойлап.

* * *

... Кошок айтып чыркырап,
Ошондо Алмамбет зайбы Арууке
Чубактын зайбы Бирмыскол.

Эсен хан кызы Бурулча
Ошондо хан Манастын алдына,
Кайгырып ыйлап чыркырап
Падышандын алдына,
Батырай үч айым чыкты буркурап,
Атандын көрү алакчы,
Үшөөнун хандуу бети жыргылуу
Карагана чачы жайылуу
Ай чырайлуу, ур бетген,
Ошондо арык-арык хан кетип,
Карагаттай кайран көз,
Камчы бойу жаш кетип,
Бөдөнөдөй кайран көз,
Бөлөк-бөлөк жаш кетип.
Караса бети бөлунуп,
Кан аралаш кандуу жаш.
Арык бойу төгүлүп.
Айаш жан ай, каранды болгондо,
Түйдө эмине кылабыз,
Асылдардан аркада
Эркек бала жок,
Тегеле күндү эмине кылабыз
Тоодөгү жылкы тогуз миң
Муну тозуп койор эсии жок,
Кудайдың салган ишине,
Батырай, көтөрбөскө чара жок.
Алдейлеп кармап турганга
Батырай, колдого еркек бала жок.
Алты айчылык Бежинди,
Батырай, алты күндүк жол дедиң,
Азирет тийбес Бежинди,
Батырай, айласыз жаман кор дедиң
Батырай, абайлабай чалдырдың,
Алмамбет, Шубак шеринди
Батырай, кытайга белек алдырдың
Батырай, кыймалуу жагын кордүңбү,
Айашжан кыйналбай эсен келдиңби.
Кызыздун жердин баарысын
Айашжан кытайга белек бердиң би.
Кыймалуу жактан чалдырып,

Кырандардын барысын
Айаш жан кытайга белек алдырып
Сак-саламат келдиң би
Аяшжан ыслам жүзүн көрдүн бү.

* * *

... Азаланып көп ойлап,
Алмамбеттиң ордодо,
Асылым Алмам деп ыйлап
Ошондо өкүрүп Манас бүктүштү,
Мее аралаш сары зил,
Кусуп, ийп хан Манас,
Төбөсү менен тик түстү
Ошондо кабылан энең Каныкей,
Ойлап иди чыркырап,
Батырдың башын жөлөп буркурап.
Султаным мээ аралаш сары зил,
Бейрага салчи оозу экен.
Батыр сенин белинде жараң барбы эле
Айым мен белимде жарам айтайын,
Кең Бежиндин баткалда,
Намаз окуп жатканда,
Сеждеге башым койгондо,
Айханхандын Ажыбай,
Алыста уктап калганда,
Кебез белбоо кең өтүк,
Кечилдин ханы Коңырбай,
Мени керилип сайып салганда,
Айзанын учу коройуп
Белиме калып калганда,
Айханхандын Ажыбай,
Бек тарткын десем, бош тартып,
Айзаны бурап алды эле,
Болотгун учу корс этип,
Менин белиимде сынып калды эле,
Мен бул жерге жеткиче,
Оозу бутуп калды эле,
Аржагы зилдеп калды эле.
Байкачы бейлеп убарлач,
Менин белиимде жарам учу эле.

* * *

... Уккун Каныкей бейбак кебим бар,
Анжыйанда кырк ешен,
Алдыра көргун ошону,
Доораныма турууга
Анжыйандын оккошо
Жаназама турсун де.
Ошону алып келе көр,
Сарып кылып малымдын,
Тең жарымын бере көр.
Бере турган себебин,
Кымыз ичкен мас кезде,
Кыялы суйук жаш кезде
Абкожону камадым
Кырык еренди сабадым,
Чын жиниме тиигенде
Слекесин таладым.
Чын жиниме тигенде
Өздөрүн иттей камадым.
Арак ичкен мас кезде
Акылым суйук жаш кезде,
Болбой ичтим бозону,
Боздотуп урдум кожону
Алып ичтим аракты,
Алып жаттым, айнектей сулуу жалапты.
А, дуйнөгө барганда,
Каныкей кант емин ошондо
Мойнума кеткен талакты.

* * *

... Манастай мурду дардактап
Кырк ешен болбой койду барбактап
Манасың бачагар киши болучу
Манасың кызагар киши болучу,
Манасың Кокондо кордук салучу,
Манасың бизди сабаган,
Слекени (селде) талаган
Манасыңа барбайбыз,
Сиздин тилди албайбыз.
Жумушубуз кыйын бар,
Бизде таба турган буйым бар.

Эригип кетсек жатабыз,
Тамаки биттеп жатабыз,
Деп ошондо муну айтып,
Болбой койду кырк эшен.
Манастан көрсөң кордукту,
Менден көргун чоңдукту,
Казамын калың орунду,
Атаңдын көру кырк эшен,
Азыр кайнатам сенин шорунду.

* * *

... Ошондо Койон-алы чунак кул,
Кара жаак ак камчы,
Кармай калып имерди,
Астында турган кырк ечен,
Карсылдатып жиберди.
Кырк эшен кашты жорголоп,
Мойнунан каны сорголоп
Баралык деп барбактап,
Барысы тамакиге корголоп.
Кырк ешендин барысы.
Басып качып жорголоп.

* * *

... Баягы кайран катын Каныкей,
Жети миң эркеч бир кырып,
Кыш бышырып бек салды.
Жети кылым өткүчө,
Жетигимдин кумбөзү
Бурылбай турсун деп салды.
Алты миң эркеч бир кырып,
Кыш кайнатып бек салды.
Алты кылым өткүчө,
Айкөлүмдун кумбөзү
Бурулбай турсун деп салды.

* * *

... Алөөке хан Азизхан,
Аны тартып Сүрөткө.
Бежинде болгон мунарык,
Жолду тартып Сүрөткө.

Меенетти тарткан Мукулман
Колду тартып сүрөткө
Аккуланы мингизип,
Ак алпок тонду кигизип,
Асмандан тушкөн сулпукор,
Билеке кынай шалдырып.
Кайнаган кара капырга,
Качырып кыргын салдырып
Алысырак капырды
Айза менен кулатып,
Бозала желек, кызыл туу,
Кан Бакайга карматып.
Айкайлатып кытайды,
Кабылан Манас ханга
Айдатып аны тартып сүрөткө.

...Жердиң жүзүн тим койбой,
Чалган Манас эмес би,
Каарынан жан чыгып,
Калың журтка баш болуп
Калган Манас эмес би,
Оң жагында орусту орган Манас эмес би
Кыр жагында Кытайды
Кырган Манас эмес би.
Ар кылганы алдага
Жаккан манас эмес би.
Аргын менен Кыргызды,
Жел чыгарбай ар кайда,
Баккан Манас эмес би.
Толокой тең эле,
Ичи кең дария көл эле,
Өзүн сай колдогон шер эле
Аалам журтка бой бербес,
Арстан Манас эр эле.

* * *

... Карачаның Сайкалы,
Оң далысы кең экен,
Ургаачы айбы болбосо,
Колымды кыраар эр экен.
Урунарга тоо тапбай,

Урушарга жоо тапбай
Тиштерине таш тапбай,
Кезерине баш тапбай,
Сары конуш бел тапбай,
Сайыша турган эр тапбай.

* * *

... Анын бержак жагынан,
Куу булактын белинен,
Дарат алган жеринен
Таап алган Кумайык,
Арандай оозун асманда
Ачып алды Кумайык,
Арандай оозун асманда
Ачып алды Кумайык,
Адамдан артык оңкурап,
Аягына Манастын жатып алды кумайык.
Тамак берсе таткан жок,
Айбанда болсо Кумайык,
Боздогонун баскан жок.
Эсен күнү даам татбай
Куруп калды Кумайык,
Капшыктай чыкбай оңулдап.
Улуп калды Кумайык.
Кан манастың ак сумкар
Тегеренип калдактап,
Тескери учуп чалкактап,
Сасык жемдин барысын
Чачып кетти акшумкар
Кайып болуп көрүнбөй, качып кетти акшумкар.

* * *

... Абыке, Көбөш араша,
Алты арам тушту адырдан,
Көбүнчө өкүрүк эмес тамаша
Есил кайран ей деп, арамдап
Анда-мунда гана унгыгат
Унчугуп келген арамдан,
Ааламга гана жетет чамасы.
Манас менен аталаш,
Алты арам киши катын баласы.

Абыке, Көбөч эки арам,
Чыйбут, Кочкор төрт арам,
Адыбай гана Көлбой алты арам
Анда-мында өңгүрөп,
Эсил кайран оой деп,
Алты арам өкүрүп койот зонгурап.

* * *

... Эми төркүнүм кездей качайын.
Кайра айланып келгиче,
Кайран журтту көргүчө,
Кайран Талас эсен бол.
Кара буура кең өзөн,
Жолгындуу кеңкөл чоң өзөн,
Жерим менин эсен бол.
Кайра айланып келгиче,
Кайран жүзүн көргүчө,
Сурап ичсе тойбогон,
Сугалагын койбогон,
Караңгыда айдаса,
Кабылан сууну жойбогон,
Өлүмдөн кайра тартбаган,
Ажалдан кайра кайтбаган
Кайран бир Кыргыз эсен бол.

* * *

... Капталынан аккан кан,
Көйнөгөнүн этегинен төгүлүп.
Жарты буудай дан калбай,
Жаман чаап кетиптир
Даакулуу тайды таштабай.
Түпкө минтип жетиптир
Бүлдүргө болор жип калбай
Бүлкүлдөп үрөр ит калбай,
Как этип учкан карга жок,
Кук этип учкан кузгун жок.
Кара кылар адам жок,
Ээ кудай кайсап кетер эмэ жок.
Кең дүнүйө тар болуп,
Ааламдын ханы Каныкей,
Айкөлүнөн айрылып,
Эми тентимек болду кор болуп.

“Шоң казат”

Мазмуну:

Жети хандын Манаска карсы кеңескени

Елшилердин Манаска учурачканы

1) Елшилердин өз хандарына келгени

2) Хандардың Манаска келгени

3) Манастың хандарга айткан сөзү

4) Колдун Бээжинге Жөнөгөнү

5) Манастың Каныкейге кайта келгени, Каныкейдин сөзү

6) Алмамбеттин хан болучу

7) Аскердин жолдо журучу

8) Алмамбеттин Кайкулга барганы

9) Алмамбеттин Кайкулдан кайтканы

10) Алмамбеттин кун жайлаганы

11) Дайрадан аскердин өткөнү

12) Аскердин илгери карай жургөнү

13) Алмамбет менен Сыргактың шалгынга Жөнөгөнү

14) Шубактын шатак чыгарганы

15) Алмамбет, Шубактын таарына айтычкандары

16) Алмамбет Кытайдың көптигун, кыйындыгын Манаска айтканы.

17) Манастын шалгынга бирге барычы

18) Манас, Шубак, Алмамбет, Сыргак төртөө Талшокунан шокусунда турганда, Бээжиндин көрөнөчү.

19) Талшокунун шокусунда турганда Алмамбеттин бачынан өткөн жомокторун айткан.

20) Азызхан баласы жок болгондуктан, Бээжиндеги Карыганга арыз кылганы.

21) Азызхан Алмамбетти окутуп алып, Коңурбайдан “Кан-жайлагын” барып сура деп жибергени.

22) Есенхандын шыгымы бойунша, Бээжиндеги “Кархан Алмамбетти карматып барып, алдап өзунун ордун хан кылганы.

23) Алмамбеттин Бээжинден шыкканы

24) Алмамбет Кытайдан кутулуп кэле жатып, жолдо оруска жолыкканы.

25) Алмамбет баатырдын Көкшөгө келгени. Алмамбет баатыр Көкшөден таарынып айрылышып чыгып, Мэкеге барып, кайта кэле жатып, Букарда Бакай менен Каныкейге жолуккан Жомогу.

26) “Манас менен Шубакты” оорукка калтырып, Алмамбет, Сыргак экес Бээжиндин ишине батыра Кайгуулу барганы.

27) Алмамбет кун жайлап кароолдогу тулкуну аткан.

28) Шири каптың ичиндеги Коңурбай кароолго келгенде кие турган Кытайга тонун алып киип, Каныкей Көкөтойдун асында Алгарага өлшөп бышып – жабууну Саралага жапканы.

29) Алмамбет кароолдогу “Кулжаны” атканы Кароолдогу чоң Малгунду баш кылопко Кешилд өлтөргөнү.

30) Алмамбет Канысайды өлтөргөнү

31) Алмамбет өзунун жер суусун көрүп арман колгоны.

32) Алмамбет ханшасын таап өлгөнү.

33) Алмамбет Бурулшага ушуроого камданганы.

34) Алмамбет атасынын “шөн тонун” куржунунан алып кигени, Сыргакка шумбулдун тонун кигизгени

35) Бурулшага жолукканы

36) Алмамбет, Сыргак Каракулга жолукканы, Каракул аларды сынаганы. Карткузенду жылкыга кошуп шыркын алганы.

37) Тору айгыр Коңырбайга кашып барганы, Коңырбай кол менен жылкының арасынан келип урсканы.

38) Манас, Шубак, Алмамбет, Сыргак төртөө калың Кытаймен көп урушуп, жайлары кеткенде Сыргакты колду шақырууга жибергени.

39) Мусулмандын колу-кытайга аламан койгону.

40) Манас ак кулга мингенде Кытайдың кашканы

41) “Көк букашан “Мадыхандын” урушка келип өлгөнү.

42) Коңырбайдың Манастан кашканы. Кытайдын жөңилгени

43) Незкараны Шубак колго тусөргөнү

44) Незкаранын кеңеси менен Ажыбай менен Үрбуну “Есенханга” елшиликке жибергени.

45) Есенхан тартуу тартып Манаска багынганы. Мусулмандын Кытайга хан болушу.

46) Кытай Манастан кысуусуна шыдабай жамандык кылууга аракет кылгандары. “Коңурбай” Туйкүчүнү Манаска ажжасы кылып, бир балта жасатып камынганы.

47) Суутуну желмайан менен Таласка жибергени, Сууту кабарды берип, Каныкейдин берген кагазын тайбуурул менен

кэле жатып, Коңурбайга ушураганда, Коңурбай кууганда, катгы сууга тушургандуду.

48) Манас, Бээжинге барган колдун бир ханшасын Бадайды баш кылып, Бурулша Бирмыскалдарды Таласка жөнөткөнү.

49) Жуйкүчүнун анык кабары бойынша Коңырбай Манасты андып келип, ертеңменен намазга шыкканда балтаменен шилиге шапканы.

50) Алмамбет, Шубак, Сыргак Коңырбайды тозуп келген кызк төрөсун. Жолдо ушурап барып кырганы Кытай есепсиз көп колменен каптап шоң уруш башталганы.

51) Бокмурундун өл ушу.

52) Каражой улу “Кожожшаштын” келиши уруш еңкатуу болушу.

53) Коңурбай ооруктагы Манаска барып, жети кун урушту токтотуп дем алыш кылалы деп өтунгөнү.

54) Кожо жаш баш болуп урушту кайта катуу баштаган Алмамбеттин арманы.

55) Шубактын өлушу

56) Алмамбеттин өлөшу. Манастын кайгырышы.

57) Ак куланын окко ушусу. Манастын арман кылышы.

58) Кожо жашты баштап, 8 төрөнү Манас атып өлтөрү

59) Каныкей тусунөн шошуп ойонуп Бакайга “Тайбууду” костотуп Манаска жеткизгени.

60) Коңырбай Манасты намаз окуп жатканда найзаменен сойганы.

61) Алмамбеттин өлугун Кытайлардан ажыратып алып, саралага жөктөп Таласка жөнөткөнү.

62) Колдун Бээжинден жеңилип кайта тартканы.

63) Манас баатыр кэле жатат деп, Таласка кабарлап, баатырлардын өлгөндөрүн угузганы.

64) Манас, Алмамбет, Шубактын үйлөрүнө екуруп тушкөнү. Каныкейдин кайрат айтканы.

65) Каныкей Манасты уйуне алып барганда... ырлаганы.

66) Манастын жатып шошуп ойгонуп Тайбуурулга мингени. Сарала Алмамбеттин сөөгүн алыи келгени, Алмамбет баатырды “Шаштөбөгө” койгоны.

67) Каныкей Манастын найза тиген жарасын көргөндө кереез айт дегени.

68) Манастын кереез айтканы.

69) Ажыбайды Көкбөрү, Сайкал, Косой, Төстүктөргө шабаганга жибергени.

70) Ажыбай Көкбөругө жолукканы. Көкбөрү ал-абал сураганы.

71) Көкбөрүнүн баласы “Койон-аалы” Аргын, Кыргызды коркутуп кумбөз салдырганы.

72) Койон аалы. “Сайдалды” өкүм менен Манастын өлугүнө алып келгени.

73) Манас Алптарменен урусканы, Кошойдун арманы. Манастын аларга айткан керези.

74) Манастын өлүсү кандай койушу.

75) Сайкалдын уйуне барганда өлүп, өлүгү кайып болушу.

76) Шамбыл белдеги Жанаалы Караштар кол жыйып Көкбөрү кайта бара жатканда жолон торуп урушканы, Койон аалынын өлүшү.

77) Абике, Ажыбайды еершитип Көкбөрү жакка кетиши.

**Ғылыми
түсініктемелер**

“ИСКУССТВО КАЗАХСТАНА”

Мақала 1935 жылы “Советское искусство” газетінің 17 қаңтардағы санында шыққан. Кеңестердің VIII съезінде және Қазақ АССР-ның 15 жылдығына орай жазылған мақалада Қазақстанның мәдениет пен өнерде жеткен табыстары очерктік сипатта жан-жақты көрсетілген.

1934 жылы Қазақ Автономиялық Республикасының 15 жылдығын тойлауға дайындалу қарсаңында Қазақстан Өлкелік партия комитетінің хатшысы Л.И. Мирзоян қол қойған “ҚАССР-ның 15 жылдығына дайындық туралы” ВКП (б)-ның Қазақ өлкелік комитеті бюросының арнаулы шешімі шыққан.

Бұл шешімде “... мәдениет және ленинизмді насихаттау бөліміне мәдени-ұлттық құрылысты дамыту жайлы басылымдар ұйымдастыру...” жайлы талап қойылған. Осыған байланысты 1935 жылы мерзімді баспасөз беттерінде Қазақстанның экономикасы, өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, мәдениет пен өнеріндегі табыстары жайлы мақала, очерктер циклдары басылды. М.Әуезов мақаласы да осы қатарда.

1932 жылдан бері Қазақ мемлекеттік драма театрының әдеби бөлімін басқарып келе жатқан М.Әуезов Қазақ мемлекеттік драма театрының репертуары, қойылымдары жайлы маман ретінде бағалы ойлар айтқан.

Мақалада аталатын өнер адамдары, театрлар, қойылымдар жайлы осы басылымның алдыңғы томдарында шыққан театртануға қатысты мақалалардың түсініктерінен қараңыз.

Д. Қонаев

“УВАЖАЮ И ПРИВЕТСТВУЮ ПРАВДИВОГО И ГОРДОГО ПОЭТА”

Бұл мақала “Казахстанская правда” газетінің 1936 жылғы 12 шілдесі күнгі санында жарық көрді. Онан бергі кезеңдерде жазушының көп томдықтарына енгізілмеген, бұл томға сол “Казахстанская правда” газетіндегі нұсқа бойынша беріліп отыр.

1936 жылдың шілде айында С.Сейфуллиннің әдеби қызметіне 20 жыл толуы республика көлемінде кеңінен атап өтілді. Осыған орай қазақ және орыс тіліндегі басылымдар көптеген мақалалар,

құттықтаулар жариялады. Акынның сол тұстағы беделінің айрықша болғандығын Қазақ Автономиясы Орталық Атқару Комитеті шығарған мына бір қаулыдан байқауға болады:

“С. Сейфуллиннің әдеби қызметіне 20 жыл толуына орай Семей мұғалімдер институтына, Алматыдағы қазақ орта мектебіне, Ақмоладағы “Училище ” көшесіне, Көкшетау қаласындағы “Набережная” көшесіне, Қарағанды-Балхаш теміржолындағы №11 разъезге ақын есімі берілсін.

Сәкен Сейфуллиннің жеке пайдалануына жеңіл машина берілсін.

Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары Жангелдин.

Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті хатшысы Мусин. ”

Өзге басылымдар секілді “Казахстанская правда” газетінің 12 шілде күнгі санында осы шараларға байланысты бірнеше мақала, құттықтаулар жарық көрді. Соның ішінде Қазақстан Жазушылар одағының, БЛКЖО (ВЛКСМ) Қазақ Өлкелік комитетінің, Қырғыз жазушыларының, “Қызыл Қырғызстан” газеті редакциясының, Қарағанды облыстық партия комитетінің, Жазушылар одағы ұйғыр-дұнған және орыс секцияларының құттықтаулары мен С.Сейфуллиннің өмірбаяны және “Подземелье” атты әңгімеден үзінді жарияланды. Бұларға қоса газеттің осы санында Ғ.Мүсіреповтің “Ветерану Казахской революционной поэзии”, І.Жансүгіровтің “Создадим произведения достойные сталинской эпохи” және М.Әуезовтің осы мақаласы жарық көрді.

М. Ахетов

“ӘННІҢ СӨЗІ”

Уақыт талабымен көркем шығарма үлгісінде жазылған М.Әуезовтің бұл шығармасы “Қазақ әдебиеті” газетінің 1936 жылғы 1 мамыры күнгі №17-санында жарық көрді. Одан бергі кезеңде жазушының жинақтарына, көп томдықтарына енгізілмеген. Бұл басылымға сол “Қазақ әдебиеті” газетіндегі латын әрпімен жазылған нұсқасы бойынша жіберіліп отыр. Шығарманың авторын “Мұхтар” деп берген.

Шығарма 1937 жылдың 17–23 мамыры аралығында Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен мәдениетінің онкүндігі қарсаңында жазылған. Жеке басқа табынудың ең бір асқынған тұсындағы осы шаралы партия идеологтары өз мақсат-мүдделерін насихаттайтын науқанға айналдырды. “Қазақ мәдениет қайраткерлері Мәскеуге немен барады” деген айдармен газет-журналдарда “халықтар көсеміне” деген марапаттаулар шектен тыс мол жарияланды. “Әннің сөзі” осындай мақсатпен жазылған шығарма.

М. Ахетов

“МҰХТАР ЖОЛДАСТЫҢ СӨЗІ”

Бұл М.Әуезовтің 1936 жылдың сәуір айында жазушылар жиналысында сөйлеген сөзі. Жиынды сол кездегі орыс жазушыларының арасында социалистік реализмге байланысты айтыс-тартыстарының Қазақстандағы жаңғырығы десе де болады. Орыс жазушыларының “Правда” газетінің бетінде жарық көрген мақалаларын, түрлі пікірлерін талқылап, жер-жерде жиналыстар өткізіліп отырған.

“Мұхтар жолдастың сөзі” 1936 жылдың 25 сәуірінде “Қазақ әдебиеті” газетінің 16-санында жарық көрді. Газетке жиналыстың стенограммасынан алып жарияласа керек. Себебі, мәтінде жақшаның ішіндегі “қол шапалақтау” деген сөз тіркесі сол күйінде берілген. Одан бергі кезеңде жазушының көп томдықтарына “Мұхтар жолдастың сөзі” енгізілмеген. Газетте “Әдебиетіміздегі формализм мен натурализм туралы” деген айдармен тағы да бірнеше кісінің сөздері берілген. Соның ішінде “Лекерұлы Өзімбай жолдастың жасаған баяндамасы”, “Жаманқұлұлы жолдастың сөзі”, “Мұқан ұлы Сәбит жолдастың сөзі” берілген. Бұл жерде әрқайсысы поэзия, проза, драматургия салалары бойынша жеке-жеке әңгімелейді. Бұлардан басқа жарыссөзге қатысушылардың сөздері мақала түрінде жарияланған: Есмағамбет Смайылұлы – “Челюскин образы жасалған жоқ”, Әбділда Тәжібайұлы – “Адал сырым”, Өтебай Тұрманжанұлы – “Үлкен әдебиет – үлкен мәдениет арқылы жасалады”.

М.Әуезов бұл сөзінде негізінен драматургияның мәселелерін қозғап, сол кезеңдегі саяси ахуалға, идеологиялық талаптарға сай жалпылама пікірлерді тап басып отырады. Сол тұстағы даулы мәселелердің бірі – фольклорға қатысты ойын былайша ашық жеткізеді: “Бұл ретте халық фольклорынан көп үйренуіміз керек. Халық фольклорының топырағына аяқты тіреп, алға секіруіміз керек”.

1932 жылдан театрдың әдеби бөлімін басқарып келген М.Әуезов сол тұстағы драматургияның қыр-сырын толық меңгерген бірден-бір маман еді. Сондықтан да, сол кезеңдегі драмалық шығармаларды талдауға арналған пікірлері өте әділ әрі ғылыми. Мұнда ол С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б. Майлин, С.Мұқанов шығармаларына байланысты ойларын орыс және әлем әдебиеті тәжірибелерімен сабақтастыра қарастырады.

М. Ахетов

“ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ МЕН МУЗЫКА ТЕАТРЫ”

Мақала 1936 жылы 5 мамырда “Қазақ әдебиеті” газетінде латын әрпінде жарияланған. Жазушының он екі, жиырма томдық шығармалар

жинағына енбеген. Мақаланың түпнұсқасы сақталмаған. М. Әуезовтің 50 томдық академиялық басылымының осы томына газеттегі нұсқасы бойынша орфографиялық түзетулер жасалып беріліп отыр.

Мақалада жазушы қазақтың халық мұрасы – ән мен күйге және мемлекеттік музыка театрының ізденістеріне тоқталған. Халық әндері ел мәдениеті мен тарихының бастан өткерген ауыр халдерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келгені белгілі.

Әнмен қатар халық композиторлары шығарған күйлер де қоғамдағы әлеуметтік жағдай мен салт бастың мұнын жеткізген әңгімелі эпос үлгісіндегі музыка. Осы халық мұралары 1933 жылы құрылған музыка театры үшін өнер жолындағы ізденістеріне үлкен қор болды. Қазақстан Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Л.И.Мирзоян қазақ халық өнері мен әдебиетінің үлгілерін жинау мен өңдеуге зор мән бере отырып, 1933 жылы 29 сәуірде Қазақ АССР Халық комиссариаты кеңесінің “Ұлттық театр-музыка кадрларын дайындау жөніндегі шаралар туралы” қаулысында кадрлар тапшылығына орай Музыка техникумын Қазақ ұлттық театр-музыка техникумы етіп қайта құру мәселесін көтерген. Ол қазақ халық мұрасы ескерткіштерін жинау және техникумда осы шығармаларды өңдеу үшін арнайы студия құруға шешім қабылдаған.

Халық арасындағы әншілерден, кәрі құлақ өнер сүйер қауымнан жиналған әндерді өңдеп, көркемдеп сахнаға шығарып, халық игілігіне айналдырды. Халық шығармашылығының үздік үлгілерінің негізінде қазақ операсының алғашқы қарлығаштары дүниеге келді.

Қазақ музыка театры 1934 жылы М. Әуезовтің “Айман-Шолпан” музыкалық комедиясымен ашылғаны аян. Бұл комедияның музыкасын халық әндерінің негізінде өңдеп жазған И.В.Коцык болатын. Осы спектакльдің негізінде халық өндері жаңа туғандай болды. Күләш Байсейітова, Құрманбек Жандарбеков халық әндерін орындаумен дараланса, Шара Жиенқұлова би өнерінде өзінің талантын танытты. Қойылымнан кейін жоғарыдағы қаулы негізінде музыка студиясы Қазақ мемлекеттік музыка театрына айналды.

1937 жылы “Ер Тарғын” операсы қойылғаннан кейін Қазақ мемлекеттік музыка театры Қазақ мемлекеттік опера және балет театры болып қайта құрылды.

1934 жылы бүкілқазақстандық өнер адамдарының слеті ұйымдастырылды. Слеттің мақсаты жаңа құрылған театрға мамандарды, таланттыларды тарту болды. Осы слетте халық әндерін орындау мәнерімен танылған Ғарифолла Құрманғалиев, қобызшылардың ішінде Жаппас Қаламбаев және Дәулет Мықтыбаевтар болды. Сондай-ақ қазақ би өнеріне де мән берілді. Слетте пантомима өнерінде “Насыбайды

қолдану” биі және Қарқарадан келген Зауырбаевтың “Қоян және бүркіт” биінің пантомимасы көрсетілді. Шамандық би үлгісі де болды.

Музыка театры жас әншілер кадрларын даярлап, республика көлемінде жаңа театрлар құрылып, мәдениет қызметкерлерін даярлайтын оқу орындары жүйесінің қалыптасуы кеңейе түсті. Мұның барлығы қазақ халқының әні мен музыкасының қайта жаңғыруына қолайлы жағдай туғызды. Музыка театры халық мұраларын игеріп, сахнаға шығаруды симфония оркестрімен бастаған-ды. Халық аспаптарынан құрылған халық оркестрінің қазақтың мемлекеттік филормониясы деңгейіне көтерілуіне жол ашылды.

Мақалада жазушы осы халық шығармашылығынан нәр алып, ұлттық келбетте бой түзеген музыкалық театрдың Еуропа өнері деңгейіне көтерілу жолын баяндай отырып, дәстүр мен жаңалықтың ұлт өнерінің өркендеуіне тән қасиет екендігін көрсетеді.

22-бет. **“Шұға”** – композиторы И.В. Коцык, либреттосы Б.Майлиндікі.

22-бет. **“Қыз Жібек”** – алғаш рет 1934 жылы 7 қарашада Қазан төңкерісінің 17 жылдығына орай қойылды. Композиторы И.В.Коцык, либреттосы Ғ.Мүсіреповтікі.

23-бет. **“Жалбыр”** – композиторы Е.Брусиловский, либреттосы – Б. Майлиндікі. Бұл қойылымның премьерасы 1935 жылы болды. Одан кейін 1937 жылы Ленинград қаласында қойылды. Шығарма 1916 жылдың оқиғасына арналған.

24-бет. **“Бұл реттегі ізденушілік, басшылық музыка театрында ұдайы істейтін Европаша білімі бар композиторға тапсырылған”** – Бұл қазақ халық әндерін өңдеп, ізденушілік танытқан композитор Е.Брусиловский болуы мүмкін.

25-бет. **“Асафьев”** – Асафьев Борис Владимирович (лақап аты Игорь Глебов – 1884–1949) – музыкатанушы, композитор, сыншы. СССР халық әртісі. Ол балалар ертегісінің операсын, балет, романстар және пьесалар жазды. Жазылған туындыларында сол елдің халық әндерін өңдеген. “Пламя Парижа” деген балетке ол 18 ғ. аяғындағы әндерді алған, ал, “Бахчисарайский фонтан” балетіне поляк және кавказ халық әндерін негіз еткен.

25-бет. **“Ақан-Зайра”** – Бұл операның композиторы Б.Асафьев, либреттосы М.Әуезов пен С.Мұқановтікі. Опера аяқталмай қалған. Б.Асафьевтің осы шығарма бойынша авторларға жолдаған хаты мұражай қорында сақтаулы.

А. Болсынбаева

“ЕҢ ДАНА ЗАҢДЫ ЕҢ ЖАС МЕМЛЕКЕТ”

М.Әуезовтің бұл мақаласы 1936 жылы 18 маусымда “Социалды Қазақстан” газетінде шыққан. Кейін осы нұсқа жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 17-томында (Алматы: “Жазушы” баспасы, 1985 жыл. 45-46-беттер) берілді. Шағын мақала 1936 жылы 5 желтоқсанда Кеңестердің Бүкілодақтық 8-төтенше съезінде қабылданған жаңа Конституциясына сәйкес бұрын РСФСР құрамында автономиялық республика болып келген Қазақстанның Қазақ Советтік Социалистік Республикасы болып қайта құрылып, тікелей КСРО құрамына кіруіне орай жарияланған. Жаңа Конституцияның қабылдануына арналған шығармалар бүкіл Кеңес одағындағы барлық басылымдарда жаппай жарияланып жатты. Жаңа Заңға арналған шығармалар тек көркем әдебиет жанрларында ғана емес музыкада, бейнелеу өнерінде, кинода, театрда да кең көлемде көрініс тапты. Қазақстан баспасөзінде, әдебиетінде, өнерінде жаңа Конституциямен қатар республиканың дербестік алуы үлкен тақырыпқа айналды. Ел басына қиын күндер келіп, қанқұйлы репрессия шеңгелінің бүкіл Одақ бойынша, Республика бойынша алдыңғы қатарлы ел адамдарын бүре бастаған шағында барлық мерзімдік басылымдарда, бұқаралық ақпарат құралдарында жоғары пафосқа толы, лепірме екпінді дүниелер беріліп жатты. Сол уақыттағы орыс тілді Одақтық басылымдарда да, Республикалық басылымдарда да жанрлық жағынан, көлемі жағынан әр түрлі болғанмен, айтар ойлары бірдей, екпіні деңгейлес шығармалар газет, журнал беттерін алып кеткен. Осындай мақалалар ағынының ішінде М. Әуезовтің стильдік тұрғыдан мінсіз дерлік жазылған мақаласы салыстырмалы түрде ұстамдылығымен ерекшеленеді. Мақалада нақты ешбір көсем мадақталмаған. Қазақстан толық егемендік алмағанмен, автономия мәртебесінен құтылып, Одаққа тікелей кіретін мәртебе алғанына автор шын жүректен қуанады.

Мақала бұл басылымға “Социалды Қазақстан” газетінде шыққан нұсқасы мен жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 17-томындағы нұсқасының негізінде беріліп отыр.

Р. Әбдіғұлов

“ҚОШ БОЛ”

1936 жылы 18 маусымда Мәскеудің түбінде Горкиде орыс халқының ұлы жазушысы, Максим Горький (Пешков) қайтыс болған. Бұл қазаға қатысты КСРО-ның барлық газет, журналдары хабарлап, арнаулы сан-

дарын шығарды. Шетел баспасөзінде де М.Горькийдің қайтыс болуына қатысты мақалалар шығып, көңіл айтулар беріліп жатты.

“Қазақ әдебиеті” газетінің бір саны (1936 ж. 23 маусым) түгелдей осы қазаға арналған. Газетте КСРО Халық комиссарлары кеңесінің, ВК(б)П Орталық комитетінің, Қазақ ССР-ы үкіметі мен партия ұйымының аттарынан берілген көңіл айтулар, жазушының өмірбаяны, қайтыс болу туралы дәрігерлік қорытынды, М.Горькийдің әдеби мұрасы туралы қаулы т.б. материалдар берілген. Ромен Роллан, Георгий Дмитровтардың қоштасу мақалалары жарияланған. Қазақстан жазушылар ұйымының Тоғжанов, Сейфуллин, Мұқанов, Жансүгіров, Жұбаншыевтер қол қойған көңіл айтуымен қатар, С.Мұқановтың, Қ.Әбдіқадыровтың, І.Жансүгіровтің, Ә.Тәжібаевтың, Ж.Саинның, Ә.Әбішевтің қазаға арналған мақала, өлеңдері берілген. Осы арнаулы номерде М.Әуезовтің көңіл айтуы да бар. М.Горький шығармашылығын өте жақсы біліп, жоғары бағалаған М.Әуезов шағын көңіл айтуында М.Горькийдің азаматтық, суреткерлік қырларын атап қана өткен. Көңіл айту бұл томға “Қазақ әдебиетіндегі” нұсқа бойынша беріліп отыр.

М. Ахетов

“ШЫНШЫЛ, ТӘКӘББӘР АҚЫН”

1936 жылы ақиық ақын, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллин шығармашылығының жиырма жылдығын Қазақстан Республикасы болып тойлады. Шағын мақала осы оқиғаға байланысты “Социалды Қазақстан” газетінің 1936 жылғы 12 шілдедегі санында жарық көреді. Бұдан соңғы уақытта “Жұлдыз” журналында (1964. №5), жазушының 12 томдық шығармалар жинағында (ХІ том, 1969), 20 томдық шығармалар жинағында (ХҮІІ том, 1985) жарияланды. Бұл томға соңғы басылымдағы нұсқа ұсынылып отыр.

С.Сейфуллин өзінен бірер жас кіші, талантты жас Мұхтар Әуезовтің білімі мен өнерін қадірлей алған. Қазақ зиялылары әр түрлі саяси бағдарда болғаны мәлім. С.Сейфуллиннің “Қызыл сұңқарлар” пьесасы жайлы осы аттас мақаласында (“Шолпан”. 1922. № 2–3) М.Әуезов шығарманы қатты сынға алады. Әлемдік драматургия талаптары тұрғысынан қарағанда мұндай батылдықтың жөні бар еді. Әйтсе де өз дарынына сенген жас қаламгер, пікірлес адамдардың әсері де болар, шешен, тапқыр тілмен көңілге келетіндей соншалық зілді мысқыл да айтады. Ал “Тар жол, тайғақ кешудің” 1927, 1936, 1960 жылдардағы басылымдарында М.Әуезовтің “совет өкіметіне қарсы болғаны” жайлы

бір ауыз сөз бар. Қазір мадакка лайық, ол дәуір үшін, рас, ауыр сөз. Сондықтан да кейінгі басылымдардан алынып қалған. С.Сейфуллин тарихи дәлдікті сақтамақ болуы да мүмкін, қуғын-сүргін зобалаңын күтпеген шығар. 1934 жылы “Хан Кене” төңірегіндегі дауда, уақыт дүрмегіне ергендіктен бе, С.Сейфуллин шығармадағы оқиғаның шындығына күмән білдіреді. Профессор Т.Кәкішевтің айтуында (Қар.: Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 2-т. – Алматы: Ғылым, 1998. 335–339-бб.) ақын 1928–1929 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтының директоры болып жүргенде аспирантурадағы жазушы інісін мұғалімдік жұмысқа тартады, ал 1936 жылы қазіргі Қазақтың академиялық драма театрында тағы сол “Қызыл сұңқарларды” қою үстінде Мәскеу тарапынан ұлтшылдыққа қатысты туған сынды бірге көтеріседі.

Тәрізі, мақала ұлт тарихындағы екі көрнекті қайраткердің өзара ұғынысу, бірін-бірі құрметтеу, мәселеге байыппен қарап, кінәласу, өкпе қуысу дертіне бой алдырмау кезеңін аңғартса керек. Автор талай сүргінді бастан кешіргендіктен, қаласа да, қаламаса да, кеңестік идеология ұстанымдарын ескереді. С.Сейфуллин шығармашылығын да кеңес дәуірі шындығын бейнелеудегі шеберлік өрісі тұрғысынан бағалайды. Ақынның екі қасиеті баса айтылады. Ол: тәкаппарлық пен шыншылдық. Өмірдегі тәкаппар Сәкен емес, өлең-жыры, қара сөзіндегі халқымен мақтанатын, рухымен асқақ, жан дүниесімен биік Сәкеннің өршіл болмысы мадақталған. М.Әуезов қайсар қаламгердің қайшылыққа, азап пен шыдамға толы ерлік жолын айқын сезген. С.Сейфуллин поэзиясының С.Сейфуллин өмірімен бір өрім түзетінін жіті таныған. “Шыны қайда, өзі қайда екенін білдірмейтін, жаза баспайтын, ішіне тығынған кедір-бұдырсыз тақ-тақ жолдың ақыны Сәкен емес. Оның шыншылдығы қозып, жанып отыратын, буы білініп тұрған барынша шын сезім, шын жүрек шыншылдығы” деу – әділетті, сұңғыла көңілден шыққан байлам. М.Әуезов адамның адалдығы мен турашыл табиғатын бәрінен артық санайды.

1. 29-бет. **“Тәкәббәр”** – М.Әуезов өзіне тән сөз нақышы, ажармен “тәкаппар” сөзін “б”, “ә” дыбыстарына басымдық бере сөйлейді. Қалыптағы ережеден гөрі көңіл күйдегі еркін әсерге, ауызекі айшықтың табиғилығына мән берген.

2. 30-бет. **“Арыстанмын”, “Күнмін”, “Пайғамбармын”** – автор өзінің сүйікті ақын ағасы Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі тұтқа сөздерді кері мағынада пайымдауға мәжбүр болған. Замана түнегі жалтарысқа түсірмей қоймаған.

3. 30-бет. “далада истерикамен” – торығу сарынын жорта әсірелеп тұспалдау үшін қолданылған тіркес.

4. 30-бет. “Альбатрос” – С.Сейфуллиннің 1932 жылы жазылған белгілі поэмасы.

5. 31-бет. “...заманымызға сай үлкен обобщениені” – дәл мағынасы “жинақтау” болғанмен, “обобщение” бұл жерде көлемді де айтулы көркем дүниенің орнына айтылып отыр.

Б. Майтанов

“КЕЙ ПЬЕСАЛАР ТУРАЛЫ ПІКІРЛЕРІМ”

Бұл – араб әрпіндегі қолжазба (ЛММА. Кпр-1. № 80-п. 50–51-бб.). Пікірдің “Айман-Шолпан”, “Тас түлек”, “Ақан-Зайра”, “Алма бағында” сияқты пьесаларының жоспарларымен, басқа еңбектерінің қолжазбаларымен бірге түптелгеніне қарап, отызыншы жылдардың алғашқы жартысында, ал кейбір сөйлемдері мен сөз тіркестерінің қолданылу тәсіліне қарап жиырмасыншы жылдардың соңғы ширегінде жазылуы да мүмкін ғой деген ой келеді.

Қаламгердің көркем шығармадағы, соның ішінде осы драма саласындағы алғашқы қадамы шәкірт кезінде “Еңлік-Кебекті” жазып, Абай ұрпақтарының аулында екі киіз үйді біріктіріп (өзі әрі режиссеры, әрі суфлеры болған) қоюынан бастау алған. Ал драматургияның жалпы жағдайы мен міндеттері, оның тарихы, жанрлық өзгешеліктері, басқа да толып жатқан қыр-сырлары туралы толғаныстарға ден қоюы (“Жалпы театр өнері мен қазақ театры”, “Мемлекеттік театрдың алдағы міндеттері”, “Жақсы пьеса – сапалы әдебиет белгісі”) Ленинград университетінің екінші курсында оқып жүргенде семинарлық жұмысына А.П.Чеховтың “Ваня ағай”, “Шие бағы”, “Апалы-сіңлілер” деп аталған белгілі туындыларын тандауынан кейін өріс алды. Онда ол импрессионист, символист, натуралист Чеховтың осы саладағы басты-басты ерекшеліктеріне және кейіпкерлерінің жаңалық-өзгерісті ұғып ұғынудағы әлсіздігіне, дворяндық, бариндық сентиментализм эстетикасы ауқымынан аса алмай қалғандағы күрделі сезімдерін шебер жеткізуіне тоқтап еді.

Бұл ретте оның жеке автор еңбегіне қалам тартуы 1922 жылы С.Сейфуллиннің “Қызыл сұңқарларына” жазған сыни тұрғыдағы талдауы болмаса, осы пікіріне дейін назар аударма қоймап еді. Мұнда авторы кім, өзге дерекнамалары қайсы дегенге көңіл аударып жатпады да, бірден пьесалардың өзіне тоқталды. Жазылу сипатына қарағанда бұлар оқу барысында асығыс жағдайда қағазға түсе салғандағы түрі

сияқты және оны қайта өңдеп жетілдіруге ниеті де, ықыласы да болмаған секілді, жазылған қалпында көп қағаздардың арасында қалып қоюы соны андатады. Енді сол пікірді сол қалпында өзінің қолжазба қорындағы нұсқасы негізінде елу томдыққа енгізіп отырмыз.

Т. Әкім

“ҚҰМ МЕН АСҚАР”

Бұл шығарманың араб әрпінде жазылған қолжазбасының екі данасы (140-папка, 1–27-бб., 148-папка, 1–27-бб.) бар. Екеуінде де “Құм мен асқар биік” (әдеби сценарий) делінген. Негізінен сценарий үлгісінде жазылған кино-әңгіме (кинорассказ). Мұның алғашқы жарияланамы 1935 жылы “Тас түлек” жинағында (Қазақстан көркем әдебиет баспасы. Алматы, 181–210-беттер) болды. Содан кейін 1957 жылғы алты томдық шығармалар жинағының 6-томында (Алматы: ҚМКӘБ, 46–76-беттер), он екі томдық шығармалар жинағының 2-томында (“Жазушы”. 1967. 36–65-беттер) және жиырма томдықтың 1-томында (“Жазушы”, 1979. 350–380-беттер) басылды.

Шығарма Жетісу өңіріндегі алғаш ұйымдасқан малды асылдандыру совхозының ісін, ондағы зиянкестік әрекеттерді көрсетуді мақсат еткен; оның шаруашылығын бүлдірумен, адамдар арасына іріткі салып, малға індет таратумен айналысып жүрген осы жердің бұрынғы байы Жексен мен оның балалары, ұрылары әшкереленеді. Оларға қарсы күрескен – Жексеннің бұрынғы тоқалы Райқан. Осы шығарманың негізінде 1943 жылы “Райқан” деп аталатын көркем суретті фильм түсірілді. Жалпы қолжазба мәтіні мен кейінгі басылымдарды салыстырып карағанда айтарлықтай өзгеріс пен түзетулердің жоқтығы көрінді.

Т. Әкім

“БҮРКІТШІ”

М.Әуезовтің Кеңестік құрылыс тақырыбындағы көркем әңгімелерінің бірі “Бүркітші” алғаш рет “Әдебиет майданы” журналының 1937 жылғы 8–9 сандарында (34–44-бб.) жарық көрді. Одан кейін Иван Шуховтың аударуында “Литературный Казахстан” (1937. № 11–12, 28–38-бб.) журналында, 1938 жылы Әбділда Тәжібаевтің “Әдебиет хрестоматиясында”, “Песни степей. Антология казахской литературы” (М.: Художественная литература, 1940. 400–415-бб.) жинағында, 1942,

1944, 1946 жылдары шыққан Ш.Кәрібаевтың “Әдебиеттік оқу кітабында”, “Песни казахских степей” (М.: Детгиз, 1951. 125–164-бб.), “Қазақ әңгімелері” (Қаз. мем. көр. әдеб. басп., 1956. 3–26-бб.) кітаптарында, алты томдық шығармалар жинағының 6 томында (Алматы, Қаз. мемл. көр. әдеб. баспасы. 1957. 77–108-бб.), И.Щеголихиннің аударуында “Казакские рассказы” жинағында (Алматы: Казгослитиздат, 1958, 111–129-бб.), 1960 жылы Түркменстанның “Ашхабад” журналында (№ 4–5. 34–42-бб.), А. Мұхамедовтың аударуында шыққан өзбек тіліндегі “Қараш-Қараш” аталатын кітапта (Ташкент, 1962), “Көксерек” (Алматы: Каз. мем. көр. әдеб. басп. 1962. 12–54-бб.), “Лютий” (Алматы: Казгослитиздат. 1962. 33–51-бб.), “Крутизна” (М.: Советский писатель, 1965. 196–205-бб.), Ауэзов М. Избранное. (Алматы: Жазушы, 1967. 199–221-бб.) жинақтарында, он екі томдық шығармалар жинағының 2-томында (Алматы: Жазушы, 1967. 104–128-бб.), орыс тілінде басылған бес томдық шығармалар жинағының 1-томында (М.: Художественная литература, 1973. 510–528-бб.), жиырма томдық шығармалар жинағының 2-томында (Алматы: Жазушы, 1979. 269–292-бб.) басылды.

Жай қарындашпен латын әрпінде жазылған әңгіменің қолжазбасына (ЛММА, Кпр-1, № 59. 52–95-беттер) “Бүркіт аңшылары” деп тақырып қойылған. Бірақ журналдағы алғашқы жарық көруінен бастап, кейінгі жарияланымдарының барлығында да “Бүркітші” атымен басылып келді. Алғашқы журналдық басылымы мен алты томдықтағы нұсқасы арасында аздаған өзгерістердің барлығы, жеңіл-желпі түзетілгендігі көрінеді. Мысалға, ықшамдалғандағысының түрі: “Мырс беріп күліп тұрып: сен мына құсты қолыңа ұстатан бетіңде қазір бөгелместен комендатураға, Александрға шап” деген жолдар: “*Мырс етіп күліп тұрып: – Сен мына құсты қолыңа ұстаған бетіңде комендатураға, Александрға шап*” (6-том, 86-бет) сияқты болып келсе, “*Беке, бүгін не жауға шығайық та, не аңға шығайық. Егер жауды Керегетаста десек, онда мына бүркітті үйге тастайық та, бүгінгі күнді соған берейік*” – “*Беке, бүгін не жауға шығайық та, не аңға шығайық, өзіміз де екі жар болмайық. Мынау Оспанқұлды да екіталай қылмайық*” (81-бет) сияктанып редакцияланған тұстары да кездеседі. Ал “*Әрі Сарымсақтыға аттанған жауға нағыз өкпе тұстан ұрымтал биік*” (80-бет) деген мәтіндерден кейінгі: “*Керегетас сияқты ұры қойын, жасасырын далдалары көп биікті Бекбол арылтпаса, өзге кісі қанишалық көп болса да, ойдағыдай арылта алмайды. Шың мен құз бар ма, арқар, жымтас, кешу бар ма, қорым, қойтас бар ма – барлық жықпылын білетін бұл өңірдегі атаулы жерші Бекбол ғана*”, деген жолдар түпнұсқада жоқ.

Енді кейінгі басылымдарға енгізілмей түсіп қалған қолжазбадағы мына жолдар қалпына келтірілді. Елу томдыққа жиырма томдықтағы басылымы негізге алынып отырған соң, мұнда сол соңғы басылымның беттері көрсетіледі.

“Бүркіт ұстаған бойымен бұрылып ” (269-б.), “Жәнібекке де ең әуелі жолаушы атының қасқасы жарқ етті” (269-б.). “Өмір тәжірибесі аз, үмітке бейім жас жігіт оқшау жолаушы туралы ешбір күндік ойлаған жоқ-ты.

– Өзінің депіріп келе жатқан ажарын қарашы. Маңдайы жазылып, қуанып келе жатқан кісідей тіпті... – дей беріп еді, Бекбол бұның аңқаулығына жымыиып:

– Өй, тәйірі, сүйінші сұрай жүр деймісің құлқын сәриден, – деп, біраз тұрып – қысылып жүрген неме ғой, – деді” (270-б.), “Әрдайым кәрі аңшыға сүйеніп, соның тәжірибесіне барынша сеніп, әдеттенген Жәнібек Бекболдан мына жайдың шешуін күткендей еді. Бірақ бұрыл сақалды қарт бір көзін сығырайтып, әжімді жүзін тыржита қарағаны болмаса, ешбір болжау да, байлау да айтпайды” (270-б.), “Бұл басында атынан түспей тұрып сөйлей бастап еді. Бірақ қатты жүрістен еті қызып, тер басып келген жарау бедеу тыныш тұрмай, біресе тарпынып, ауыздығын тістеп, жер сүзіп, біресе бұлаңдап, қозғалақтап көлбектей береді де, жөндеп сөйлестірмейді. Оспанқұл еріксіз жерге түсіп, жүресінен отырып сөйледі” (271-б.), “Зорға дегенде жылқышыларға ырық беріп, басы құралыпты. Бірақ бағана таң білінер-білінбесте бұлт айыққан соң Оспанқұл өзі жүріп, түгендесе тоғыз ірі” (271-б.), “суық қол, бөгде біреулер араласқан да, бір” (271 б.), “сол топтың ішінде кетіпті” (271-б.), “– Бәсе, біздің ойымыз да сол. Тіпті суыт жүрсе де шекараға таң қылаңдай ілігу керек. Ондай болса біздің сақшылар өткізе ме? – деп, Оспанқұл өзінің түннен бергі топшылауын да айта бастап еді. Бекбол: – Ой, тәйір, таң түгіл түн боса да граница өткізбейді. Бала боп кетіп пе?” (272-б.), “– Ал егер қолды болса, бұл ниеті бұзық жаудың қолы ғой. Мақсұты шекарадан өту ғой. Өзі таңға жақын болса, ол ит дәл сол түнде өтем деп дәме қылмайды. Не болса да осы алдыңдағы түнде өтуге тырысады” (272-б.), “Бекболға келгенде де Оспанқұл әдейі осы тасты арылтып берсін деп келіп еді. Тегінде” (272-б.),

“– Керегетасқа біздің мергендермен ит ерткен аңшыларымыз кетті ғой. Кезіксе солар көрер, – деді.

Оспанқұл ол аңшыларды білуші еді.

– Ойбай, сығыр-ай, оларың жас балалар ғой. Жерді жете біле ме? Және тазы итпен тас басына шыға ма, балақ адырларды қағады

гой. Тіпті менің мынау хабарымды да естіген жоқ. Аңнан басқаны аңғарат деймісің, – деп, аңшылардан ештеңе үміт етпейтіндей боп, түңіле сөйледі. Барлық қадалғаны Бекбол боп тұр, ол анық” (272-б.), “Онда түлкі мол және әлі басына құс алып шыққан аңшы да жоқ. Осымен өздерінің аңшылық есебі жағынан қарағанда ең қолайлысы Ожар. Бекболдың солай ойысып тұрғанын Жәнібек осы жайынан қарағанда бек түсінеді” (273-б.). “Егер жауды Керегетаста десек, онда бүркітті үйге тастайық та, бүгінгі күнді соған берейік. Құспен шығарлық Керегетаста түлкі де жоқ. Ал, Ожарға кетсек онда мына қисынға қарағанда жау болуға жөн жоқ. Не де болса аңға шықтық деп кетеміз” (273-б.), “Жәнібек колхоз алдындағы өз міндеттерін атаған жерде Оспанқұлдың кекесінін лайықсыз деп біліп еді.

– Е, колхоз бізді сейіл-серуен құр деп, қостап шығарып отырған жоқ. Оны сен тегі шам қылма Оспанқұл, білдің бе? – деді” (273-б.) “Бұл сөзге біраз баға берсе де Оспанқұл бұрынғы бетімен:

– Әй, не дегеніңмен аңшылық есебің басым боп тұр-ау, Беке, – деді” (273-б.), “артына бұрылып, Оспанқұлды “Уай!” деп дауыстап, мойнын бұрғызды да: “Александрға айт, Ожардың іші-тысын біз арылтады де”, – деп енді қайтып бөгелмей” (273-б.), “Оспанқұлдың жұмысына ол бір күнін қимады” (274-б.), “Аңшылар қосынан оқ бойы жерге кетіп, комендатураға қарай беттегендегі Оспанқұлдың соңғы байлауы осы еді” (274-б.), “қарай саспастан” (274-б.), “қорлық сөздерді” (288-б.), “ендеше мына құсты қош айтып қоя беремін! – деді. Бандылар етке кіріскен еді, теріс дескен жоқ. Бекбол Қаракердің көзіне қарап, бойын біраз сылап қойып, – жә,” (289-б.), “Ең үлкен үй жаңа мектеп, содан кейін басқарма және осы” (292-б.), “әлі бірнеше күн бойы” (292-б.), “Бекбол да, Александр да” (292-б.), “Үйткені районнан Александрға хабар келген... Сайлау округының ұлттар советіне ұсынбақ кандидаты осы ардақты қарт, кәрі қыран Бекбол еді” (292-б.).

Басылымдарға енбей қалған осы жолдардың бітім-бітісінен де құсбегіліктің неше алуан қыр-сырлары елес береді; бұның бәрі алдағы жазылар үлкен шығармаға дайындығы екенін төрт-бес жыл өткенде барып дүниеге келген Абай туралы романдарындағы кең ауқымды суреттеулерінен көруге болады. Әңгімесінде бүркітінің әрбір қимыл-қозғалыс, сілкіністеріне, тіпті екпіндей ұшып өткен құзғын, күшігендердің бет алыстарына қарап отырып та өзіндік болжам, түйін-байламдар жасайтын аңшыны бейнелесе, романында ой адамы, соның ішінде ақынның аңшылық қызығына құлай берілген кездегі бітім-болмысы, мінез өзгерістері, шығармашылыққа ұштасқандағы шабытты шағы көркем кестелеумен жайып салынды.

Т. Әкім

“ОЛ КҮНГІ АЛМАТЫ”

Очерк “Қазақ әдебиеті” газетінің 1936 жылғы 29 қарашасы мен 4 желтоқсандағы сандарында жарияланды, қолжазбасының сақталмауы және газеттің 29 қарашадағы санының табылмауы себепті оны қалпына келтірудің мүмкіндігі болмады. Бірақ онда нендей мәселенің көтерілгендігін соңғы бөлігінің мазмұн желісіне қарап та болжамдар жасау қиынға соқпайды.

Мұнда да жазушы “Қилы заман”, “Түнгі сарындағы” сияқты он алтыншы жыл тақырыбын қозғады, бұл жолғы сөз Алматы мен оның айналасындағы ауылдарда өршіген халық қозғалысы туралы болды. Патшаның маусым жарлығы шығысымен-ақ Ұзынағаш болысының Үлкенсаз деген жерінде он бір болыстың бес мыңнан аса адамы бас қосқан жиында: “оқтың астына барғанша осында өлген артық” деген бәтуаға келіседі. Осындай ниеттегілердің бір бөлігі Бекболат Әшекеев (1848–1916) айналасына топтасады. Ол топ Үшқоңырда қару-жарақ жасауға, соғыс өнеріне жаттығу ісіне, жазалаушы отряд жолына тосқауылдар қою шараларына кірісіп те кетеді, бұларға Бішкек, Тоқмақ, Ыстықкөл маңының қырғыздары да келіп қосылады. Дүрбелең екпіні осылай қарқын алып жатқанда айлакер болыс Бейсембай қазақ жігіттерін солдатқа алмайтын болыпты деген өтірік хабар таратады да, өзі басқарып, отрядты көтерілісшілердің үстінен түсіреді. Қарулы қолға төтеп бере алмай жеңілген халық Құмбел арқылы қырғыз жеріне шегінеді, одан ары Қытай аспақ болғанда, панасыз жұрттың кейінгі күнін ойлаған Бекболат бар кінәні өз мойнына алып, отряд қолына беріледі. Оның немен аяқталғаны очерк кейіпкерінің көзімен былай беріледі: *“Балташ қанша шатақтасып бармаймын десе де болмай, әлгі стражник көптен бірге айдап отырып, Боралдайға қарай бұны да әкетті. Боралдайда ол күні мұның көргені әлі көз алдынан кетер емес, жігерін қайнатқан ызаның молы сол. Көз алдында Ұзынағаш, Қастектің сегіз азаматын дарға асты. Қайран Бекболат! Аяқ-қолы байлаулы күйінде дардың астында тұрып, дәл басына қап кигізер жерде сұп-сұр боп ап, дауыстап саңқ етіп: – Қайран ел, қош! – деді”*. Бейсембай зұлымдығымен тізімге ілігіп, бір белгісіздікке бет алып бара жатқан Балташ тау жаққа қарағанда, көзіне қазақ зираты түседі. Ол кеше ғана болып өткен қайғылы халді елестетеді. Осы кезде қасындағылардың барлығы да ауыздары күбірлеп құран оқып, дұға жасап, беттерін сипасып жатыр екен, бұл бағыштаулар осында жерленген Бекболат әруағына арналып жатқанын білді.

Очерк алғашқы жарияланымынан көп жыл өткенде жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 8-томынан (47-51-беттер) орын алды. Елу томдыққа сол басылымы мен газеттегі нұсқасы салыстырылып барып ұсынылды.

Т. Әкім

“ТАТЬЯНАНЫҢ ҚЫРДАҒЫ ӘНІ”

М.Әуезовтің бұл шығармасы А.С.Пушкиннің қайтыс болуының жүз жылдығы қарсаңында қазақ және орыс тілдерінде бір мезгілде қатар жарияланды. Қазақ тілінде: “Қазақ әдебиеті” (1937. 10 ақпан), “Социалды Қазақстан” (1937. 9—13 ақпан) газеттері мен “Әдебиет майданы” (1937. № 4, 57–69-беттер) журналында, жиырма томдық шығармалар жинағының 2-томында (“Жазушы”, 1979. 293–316-беттер), орыс тілінде: “Песня Татьяны” (отрывок из романа “Абай”, из гл. “Степь внимала поэту”) деген атпен “Казахстанская правда” газетінің 1937 жылғы 10 ақпандағы санында, “Письмо Татьяны” (отрывок из романа “Абай”, из гл. “Степь внимала поэту”) деген атпен “Литературный Казахстан” журналында (1937. № 2–3, 50–65-беттер) жарық көрді.

Романның осы үзіндісі кейіннен эпопеяның екінші кітабының ең соңғы “Биікте” (Татьянаның сахарадағы әні) деп аталатын тарауының негізін қалады. Өзінің романды басынан емес, аяғынан бастадым деуінің сыры да осында жатыр. Бұған дейін қазақ, орыс тілінде: “Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы”, “Евгений Онегиннің” қазақшасы туралы”, “Евгений Онегин” на казахском языке” атты мақалаларын жазса, бұнысын көркем шығарма түріндегі үн қосуы деуге болады. Соңынан “Биікте” атанған тарауда алғашқы жарияланымдағы қалпынан едәуір өзгерістерге ұшырады, сондағы өзгерістердің бірсыпырасы мыналарда жатыр:

“Таңертеңгі шайдан соң үй іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кетті. Қыстың осындай бір ашық күнінде Абай өзінің үлкен үйінде оңаша отырып қап еді. Алдында үлкен дөңгелек үстел тұр. Оң жағында Абайдың қайда отырса қасынан үзілмейтін көршісі – үлкен жастық жатыр. Абай біресе аласа үстелге шынтақтап, біресе үлкен алақанымен мықынын таянып үнсіз отыр, ойда отыр” (“Социалды Қазақстан”. 1937. 9 ақпан) – *“Таңертеңгі шайдан соң үй іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кеткен. Қыстың бір ашық күні екен. Абай үлкен бөлмеде оңаша отырып қапты. Алдында кең, дөңгелек үстел тұр. Абай біресе сол үстелге шынтақтап, біресе алақанымен мықынын таянып үнсіз отыр”* (“Абай жолы”. Алматы: Жеті жарғы, 1997. 301-б.).

Кейінгі жазылуында тараудың алдына және соңғы жағына қосылған қосымшалар бар. Қосылған қосымшалармен салыстырғанда көп

болмағанымен: “Екеуі де мұның ата-бабасы кешкен өмір соқпағынан мүлде басқаша боп өткен жандар. Бұлар жүрген орындардан да алдеқайда алыста өткен. Қазақша есеп қып айтса, олар да баяғының адамы.

Бірақ сол қалтында осы қыстың ішінде бұл екеуі Абайға біртүрлі жақын сияқтанып, жылы ұшырағандай болды. Бөтен дүниеден бөтен тілмен кеп бұған сырларын ашқан, мұңдарын шаққан егіздер сияқты болады. Сен де біздей саналы мұңлысың!” дегендері сияқты кейінгі басылымдарға енгізілмей қалғандары да бар.

Осындағы Қарасақау мен Ділданың орнын кейінгі басылымдарда Баймағамбет пен Әйгерім ауыстырды. Қарасақауды жақын серіктерінің бірі ретінде қасынан тастамай ілестіріп жүретініне қарағанда ақынды баураған қандай да бір қасиеті болуы мүмкін. Оның “Бұған ат берсең разы емес, қалтаңнан тиын ұрлатсаң разы” деп еркелете сөйлеуі осыны сездіреді. Тараудың бұл нұсқасында Әйгерім есімі кездеспесе, кейінгі басылымдарында Ділда көрініс таппай қалған. О баста ойластырғанынан бөлек бұл жерде екеуі екі түрлі сезімнің, екі түрлі мінез-қылықтың адамдары ретінде суреттелді. Келе-келе Ділдадай салмақты бәйбіше емес, Әйгерімдей нәзік жанды, мінезді, өнерлі, әнші жар керек болған секілді. Алғашқы нұсқасында Тоғжан, Салтанат есімдері де еске алынбайтын, кейін: “*Осы сәтте екі сәулетті жүз келді. Өз өмірінде әдейі бұған арнап, ағып түскен жұлдыздай боп елес берді. Бірі – жас жалынды Тоғжан жүзі, екіншісі – жалынын мұңды жаны жеңген Салтанат*” деп, оларды шабытқа бөленген аса бір әсерлі сәттерімен байланыстырады.

Осы айтылғандардың барлығында бөліңкіреп атарлықтай күрделі өңдеу-жөндеулер жоқ, негізгі желі, негізгі сарын сақталған; жалпы қосқаны мен алғаны, сөйлемдер мен сөз тіркестерін жетілдірудегі ізденістері жөнінде де осыны айтуға болады.

Т. Әкім

“КАК ЗАПЕЛА ТАТЬЯНА В СТЕПИ”

Бұл – болашақ роман тарауының орысшасы. Оны Михаил Воронцов әдеби өңдеулермен (Литературный перевод) “Казахстанская правда” газеті және “Литературный Казахстан” журналдарында жариялады. Газеттегі басылымы – “Песня Татьяны”, журналдағысы – “Письма Татьяны” деп аталды.

Романы үшін қажетті деректерді, ел жадындағы аңыз-әңгімелер мен естеліктерді жинауды отыз бесінші жылдың желтоқсанында бастаған, бірақ жазуға шындап кіріскені 1939–1941 жылдарда болды. Осы дерек жинау мен шығарманы қолға алуының арасында “Татьянаның қырдағы

әні” жазылды. Одан кейін романның: “Қат-қабат” (“Әдебиет майданы”. 1939. № 6,7,8), “Шытырманда” (“Әдебиет майданы”. 1939. № 10, 11), “Именем шариата” (“Казахстанская правда”. 1939. 24, 27 мая), “Возвращение” (“Литература и искусство Казахстана”. № 5, 6), “Схватка” (“Литература и искусство Казахстана”. 1939. № 7), “Тяжба” (“Литература и искусство Казахстана”. 1939. № 7), “Тяжба” (“Литература и искусство Казахстана”. 1939. № 8) деген тарауларының үзінділері жазылғаны жазылғандай Г.Шәріпованың аударуында оқушы қауымға ұсынылып отырды. Келесі жылындағы “Песни степей” (Антология казахской литературы. М.: Художественная литература, 1940. С. 383–399) жинағындағы үзінді Л. Соболев аударуымен шықты. Кейінгі аударушылар легінде (бірінші кітап) Т.Нұртазин, А.Никольская, Л.Соболев есімдері аталады да, олардың қатарынан М.Воронцов, Г.Шәріпова есімдері кездеспейді.

М.Воронцов аудармасын автор жасаған орысшасымен салыстырып карағанда айырмашылықтың мүлде аздығы көрінді; бұл жердегі жазушы ұстанымы өзі жасаған аударманы өзі иелену емес, бұған өзге ұлт өкілдерін араластыруды, шығармашылық ынтымақтастыққа тартуды мақсат еткен секілді. Оған негізгі жұмысты өзі жасап, сәл-пәл өңдеулерді аударушылардың үлесіне қалдырғаны басынан, ортасынан, соңғы жағынан келтірілген мына мысалдардың өзі-ақ дәлел бола алады.

Қолжазбада: “В это солнечное зимнее утро, когда домочадцы и гости находились на улице, Абай оставался один в своей большой комнате. Он сидел на обычном своем месте, у высокой с костяной резьбой кровати. Справа от него лежала большая белая подушка, обычная соседка его, когда бы и в чьем бы доме не сидел Абай. А впереди был огромный, но низенький круглый стол. То облокотясь о край стола, то опираясь широкой ладонью о свое колено, он подолгу не менял своей позы. Сидел безмолвный, в раздумьи.

В его взоре дальними огоньками теплились лампадки мысли. Часто как бы пристально смотрят эти глаза на виднеющиеся в противоположное окно на ярко освещенные сейчас утренним солнцем снежные холмы. Какой-то неведомой, незыблемой мощью замкнувшись эти закутавшиеся холмы” (папка № 20, 50 стр.) – Аудармада: “В это солнечное зимнее утро, когда домочадцы и гости находились на улице, Абай оставался один в своей большой комнате. Он сидел на обычном месте, у высокой с костяною резьбой кровати. Справа от него лежала большая подушка, впереди был низенький круглый стол.

Опираясь широкой ладонью о колено, Абай подолгу не менял позы. Он сидел безмолвный, задумчиво глядя через окно на ярко освещенные утренним солнцем снежные холмы”.

Қолжазбада: “Где Пушкин, и где шелковые волокна чувств Татьяны? Татьяна с прозрачной истиной и дышащая своим правдивым

сердцем. Истец в погоне за своим скотом и вор упрямый, живущий поедал чужое. Бесконечная муть запутанной жизни. Как утомили и как губят они. Где твой голос Татьяна? Помню ли его? – подумал он и расстроенный взялся за домбру, искал того напева” (стр. 58). – **Аудармада:** “Где Пушкин, где шелковые волокна чувств Татьяны? Как совместить эту девушку, дышащую правдивым сердцем, с грубым истцом, только и думающем о своем скоте, с жадным и наглым воров? Как опротивела эта муть запутанной жизни. Как утомили его эти ненужные, губительные дела. Где твой голос, Татьяна? Расстроенный, взялся Абай за домбру, чтобы снова найти чудесный напев”.

Қолжазбада: “Закрывая перед поздним ужином пушкинские страницы, Абай высказал вслух:

– Ты раскрыл мне глаза на мир, дорогой Михайэлис. Теперь переключивается моя Кааба и запад становится востоком, а восток стал западом для меня. И пусть же будет так...

После ужина домашние не расходились и по-обычному ждали каких-нибудь рассказов Абая. Просидевший до ужина отчужденный от родных Абай, видя свою жену Дильду и также ожидающих Кишкене молду, Карасакау и особенно своего любимца сказочника Баймагамбета, решил рассказать что-нибудь.

И этому кругу, сидящему до глубокой ночи слушая его, Абай рассказывал впервые недавно прочитанную им одну из ночей Шахерезады о Зукуль Шаркене и Зукуль Макане”. – **Аудармада:** “Закрывая перед ужином пушкинские страницы, Абай сказал самому себе вслух:

– Ты раскрыл мне глаза. Теперь переключивается моя Кааба и запад становится востоком, а восток стал западом для меня. И пусть же будет так.

После ужина домашние не расходились и по обычаю ждали рассказов Абая. Видя свою жену Дильду, терпеливо ожидающих Кишкене-молду, Карасакау и своего любимого сказочника Баймагамбета, Абай решил им рассказать что-нибудь.

Сидя окруженный ими до глубокой ночи, Абай рассказал недавно прочтенную им одну из ночей Шахерезады о Шаркене и Зукуль-Макане”(“Казахстанская правда”. 1939. 27 мая).

Міне, бұлардан жазушы мәтіндерінің кейде қысқарып ықшамдалғаны, кейде орнын ауыстырғаны болмаса, көркемдеуге, түрлендіруге қосқан аудармашының үлесі байқала қоймайды, автор ойы мен сөз қолдану тәсілдері жақсы сақталған. Алғашқы абзацтың “на обычном” дегеннен кейін “на своем” сөзі мен “обычная соседка его когда бы в чьем доме не сидел Абай”, “огромный, но” деген жолдар қысқарып қалған, үшінші абзац сөздерінің орны ауысып, сәл өзгеріске ұшыраған.

Қолжазба Абайдың “Мың бір түннен” Шаһризаданың Шәркен-Зүкүл-Мәкән жайындағы хикаяны баян етіп отырғанымен аяқталады. Одан кейінгі Мұхамеджанның қалаға барып, Абайдың етбауыр туыстары мен шәкірттерінің жарастықты мәжілісінде ел-жұрт әлі естіп білмеген жаңа әнді, Абай әнін шырқап, тыңдаушыларын айран-асыр қылған көрініс мұнда қамтылмаған. Газетте дәл осы түрдегі нұсқасы басылған, журналдағы жарияланымында қала көрінісі бар. Елу томдыққа түпнұсқа бойынша қала көрінісіңіз жіберілді.

Т. Әкім

“ТАРТЫС”

Пьеса араб әрпінде “Октябрь үшін” драмасымен бірге бір дәптерге жазылған (ЛММА. Кпр-1, № 130-п. 89–139-бб.). Орыс тіліндегі аудармасына “1933 жыл” деп, ал қазақ тіліндегі қолжазбасының мерзімі көрсетілмеген. Сол кездегі жасалған шартнамаға (273-папка) қарағанда бұл туындының мемлекеттік тапсырыспен жазылғандығы көрінеді. Шығарма түпнұсқа негізінде 1935 жылы Қазақстан көркем әдебиет баспасынан жеке кітап болып басылып шықты, содан көп жыл өткенде ғана барып, жазушы шығармаларының жиырма томдығына (“Жазушы”, 1982. 10-том. 5–87-беттер) енді.

Бұл да жазушының белгілі хатына жауап ретінде іле-шала жазылған дүниелерінің бірі; оның идеясы мен мән-мазмұны “Өзімнің ондай топтармен байланысқан артқы күнімді осылайша нық тексеріп, қайта бағалап келгендегі ендігі байламым: сол ескілігінен өз арамды бұдан былай да біржола үзіп-жарып алу және сол ескілікпен мені байланыстырып жақындастырған жайлардың барлығынан үзілді-кесілді арылып шығу” (“Социалды Қазақстан”. 1932. 10 маусым) деген ойларымен барынша үндеседі. Сонда автор драмасының ішкі мазмұны мен құрылымындағы оқиға желісін қазақ институтындағы тартысқа құрды, сөйтіп “Тартыстағы” тартысы “жарқ етіп көрініске шығып, артынан тасаға түсу, тағы да шығып, тағы да түсу” сипатында өріс алды; тапшыл-жаңашылдар бұрынғы оқыған зиялыларды азиятшылсың, алдағыға сенбейсің, арттағыны қимайсың, халық қамын жеген боп өтірік қамығып, өтірік қайғырасың, сенім артуыңнан гөрі қобалжуың басым деп жазғырды. Олардың мақсат ұстанымы кіндік өкілі, өлкелік партия комитеті мүшесінің “Біз қазір шынның шыны, сынның сыны, сырдың да ашылатын ұлы өткелге келдік. Ғасырлар, тарихтар бойына тамырын терең жайған тәртіпке селдей соққы жасамақпыз” деген сөзімен жеткізілді. Осындағы жасалатын соққыларының лебінен жаңа ма, ескі ме, ұлтшыл ма, тіпті жаңашылдың өзі ме – таңдап-талғап, айырып-ажыратып жатпайтын дауылдың екпіні сезіліп тұрды. Бұл

жерде автор кеше ғана өзі қатарында болған ұлтшылдық, алашшыл ұлтшылдықты әшкерелеген сияктанғанмен арғы түбіне астар; тапшыл ұраншылдардың әкелер ауыртпалығы әлдеқайда қауіпті, әрі залалды болатынын, о бастағы идеялық ұстанымдарынан соншалықты алыстап, ауытқып кетпегендігін ұғындырды. “Әуезов сөзі мен ісі неге бір жерден шықпайды” дегендердің сөзінде, әрине, шындық бар.

“Тартыс” театрда сахналанбаған. Енді түпнұсқа мен басылым арасындағы текстологиялық немесе жетілдіру, толықтырулар енгізу жағына көз салғанда, онда аздаған өзгерістердің барлығы байқалды, олар мына төмендегідей: қолжазбада “сегіз суретті”, эпилогты пьеса делінсе, кітаптағы басылымында “Тоғыз суретті” деп көрсетілген. Қолжазбадағы бес көріністен тұратын бірінші суреттің көріністері санмен белгіленген де, одан басқа суреттердің көріністерінде ол жоқ. Соңғы сурет алдын “9 сурет” деп, соңынан өшіріліп, оның орнына “эпилог” сөзі жазылған. Қолжазбада Гүлжамила (Гуля) Сараның сіңлісі болса, кітапта ол Сараның дос-құрбысы ретінде көрінеді. Бұл басылымға “Сара екеуміздің достығымызды бағалайды-ақ екенсің”, “Екеуінің қатындары да дос, подруга” дегендердің орнына бұрынғы түпнұсқадағы мәтіні қалпына келтірілді. Кітаптың 5,6,7,8,9,11,12,13,19,20,23,27,31,32,53,54,70-беттеріндегі орысша, немісше, парсыша, өзбекше сөздер түпнұсқамен салыстырылды, осылардың қазақша баламасы беріліп, ауызекі тілде қолданыла беретін, жалпы жұртшылыққа түсінікті біраз сөздер мен тіркестерге сілтеме жасалынбады. Юсуф қари, Жәлел, Оспановтың жаңағы айтылған тілдердегі аралас келіп отыратын сөздері де қолжазбамен салыстырылып түзетілді. Оспановтың “Түрсіз”, “Ой, түрсіз” деп жиі қолданатын сөзі кітапта “Тұзсыз” болып қате басылған. Кітаптағы “Октябрьдің 11-12 жылында” деген тіркес қолжазбада алдында “8-9 жыл” деп жазылып, соңынан автордың өз қолымен түзетілген. 66-беттегі “Бұл кісілер не дейді? Баяғы бақташы қазақ баға берсін, көшпелі қазақ көше берсін... Әйтеуір жабайы елсіз, меңіреу қалаға жан жыутпасын, мәдениетке баспасын дейді. Объективно сол 100 жыл, 500 жыл, 1000 жыл бұрын не болса сол бола берсін дейді. Әйтеуір бір өз пішіні, өзіндік қалты өзгермесін” (130-папка, 116-бет) деген Есен сөзі Әбіш сөзі болып кеткен. Қадишаның орнына “қашан” деп жазылған тұстар кездеседі. 4-суреттің 9-көрінісі басталатын Сабыр сөзіндегі “Қазақ тілін орыс тілінің, я бір Еуропаның қанжығасына байлау” деген сөйлемдегі “Еуропа” басылымға енбей қалған. Осы көріністегі “Өзгешелігім... өз жолым деймісіңдер, со ма?” “Мен білмеймін, ол Лениннің қазақ сияқты ел социализмге капитал дәуірінен бірақ аттап өтеді деген сөзі, Сталиннің “түрі ұлттық, мазмұны социалдық мәдениет” деген

бір-ақ сөзі. *Со ғана ғой, бар білген жүйеңді қолданып, іске асырып келе жатқан практик та сол. Содан басқа не табысың ба еді сонша бір жасайды шешіп тастағандай*”, “*бірақ игілікке қарай сен көп емессің...*” (118-б.), 7-сурет, 2-көріністегі “*бірақ игілікке қарай сен көп емессің...*”, 8-сурет, 3-көріністегі “*өзін оқыдыңыз бар, таныссаңыз қайтеді*” деген жолдар кітапқа кірмей қалған. 5-сурет, 1-көрінісіндегі: “*олай болса сіз Бармақ, Құмтөбе оқиғасы*” дейтін Жәлел сөзі де түпнұсқа бойынша “*Олай болса бір сұрақ, Қызылқұм оқиғасы*” (88-б.) деп бұрынғы қалпына келтірілді. “*Шунейт*” – “*Жөнейт*” (80-б.) болып түзетілді, 6-суреттің 1-көрінісінде Сейіткерейдің “*дінісі*”, “*дінісімен*” дегендер кітапта “*онысы*”, “*онысымен*” болып жазылып кеткен (87-б.). 7-суреттің 1-көрінісінде Есеннің “*сөйлеймін деп жазылушылар саны 90*” дегендегі 90 санын кітапта 40 деп өзгерткен (98-б.), Мақсұттың “*Жарайды, кейін. Әзірше өзіңде тұра тұрсын. Иә, олар қорқатын шығар...*” деп басталатын диалог Сұлтанов сөзі болып кеткен. Қолжазбада “*Бәрілері желікпен жеңіл басып жөнеледі. Арттарында Мүсілім, Лала қорқып, сілейіп тұрып қалады*”, кітапта: “*Бәрі желікпен басып жөнеледі. Арттарында Мүсілім, Лала қорқып, сілейіп тұрып қалады*” деген сияқты бірілі-екілі сөздердің айырмашылықтары бар тұстар кездесіп қалып жатады.

1, 2. 147-бет. “**Хақиқат: әрбір адам неповторимая комбинация. Мен де Шоралар хукіметінің**” – Қайта тұрмастай ерекше деген мағынада. – Шоралар үкіметі деп кеңес үкіметін айтқаны.

3. 147-бет. “**Безумству храбрых поем мы славу**” – Бұны “Ерлердің өктемдігін даттап жырлаймыз” деп аударған.

4. 148-бет. “**Протестімен жалғыз тұрып қалатын демоническая натура**” – Әзәзіл бітімі.

5. 148–149-беттер. “**О с п а н о в.**

**Ше тәдбри, ей, муслманан?
Кемн һудра не миданам!
Не баһрим, не бәрин әм,
Не тәрса, не яһуди әм,
Не әз мүлки Ырақи әм!
Не әз һақи һорасан әм,
Не гәбрәм, не муслман әм...**” –

Не жұмбақ, ей, мұсылмандар?
Кіммін өзім білмеймін!
Теңіздің де, құрғақтың да адамы емеспін,
Бұтқа табынушы да, яһуди да емеспін.
Ырақтың мүлкі де емеспін,
Қорасанның топырағынан да емеспін,
Кәпір де, мұсылман да емеспін.

6. 149-бет. “**Ж э л е л (Оспановқа). Барадар, шама бирбан парси мигойн**” – Жолдас, аз парсыша сөйлейсіз бе?

7. 149-бет. “**О с п а н о в . Айя, айқай мән кәм-кәм мигой-эм**” – Ие, ағай аз-аз сөйлеуші едім.

8. 149-бет. “**Ж э л е л . Хүк, бысыяр хүп әст**” – Жақсы, өте жақсы екен.

9. 150-бет. “**Оспанов бұрылып кетіп, төсегіне барып отырып алып:**

**Әз асман ше миһуаһи,
Дәр зэмин ше мижуби!
Гунбир зұлым әст ән!
Шадр һайал әст ин” –**

Аспаннан не тілейсің?
Жерден не тілейсің?
Анау – зұлымдық күмбезі,
Мынауы – жанды қуыршақ.

10. 150-бет. “**О с п а н о в (Шұғыл теріс бұрылып, кекетіп). Наин майне фрау, иһ нилл ниһт**” – жоқ, ханым мен тілемеймін.

11. 150-бет. “**Ж э л е л (күліп). Тәжірибе... тәжірибе. Бар білгенін қолданып көреді. Сис шпреһен аух дойтш геноссен?**” – Сіздер немісше де сөйлейсіздер ме жолдастар?

12. 150-бет. “**О с п а н о в (теріс қараған бойымен). Иһ шпреһе дойтшен, абер иһ шпреһе ниһт русиш**” – Мен немісше сөйлеймін, ал орысша сөйлемеймін.

13. 151-бет. “**Ах, какой вы смешной! И чего вы испугались?**” – Неткен күлкілі адамсыз. Неден шошыдыңыз?

14. 153-бет. “**Буржуазный Еуропаның обыватель воображениеси**” – әсірелеп, бояуды молдатып көрсету.

15. 155-бет. “**Ә б і ш . Иә, солай ортақ**” – Иә, солай жолдас. Өзбектер досты да ортақ дейді.

16. 156-бет. “**Ә-ә... мархаба, мархаба**” – Арабша, “қош келдіңіз” дегені.

17. 156-бет. “**Немене сіз мені преследовать ете бересіз?**” – Соңыма түсе бересіз.

18. 156-бет. “**Вы опять за старое?**” – Сіз тағы да бастадыңыз ба?

19. 156-бет. “**Ну, возможно ли**” – Тіпті, мүмкін бе енді.

20. 160-бет. “**Бәрі де кешегі орыстың аксүйектері, черносотенцы, айта берсең**” – Патшашыл қаражүректер.

21. 164-бет. “**Міне коварство**” – қиянат, жәбір.

22. 164-бет. “**осылайша келіп тұрасыз, кенайы** – Жеңгейді өзбектер “кенайы” дейді.

23. 166-бет. **“Только и знаешь ставить в неловкое положение, что подумает? А еще претендует кого-то разыгрывать из себя”** — Кісіні ұятқа шалдықтырғаннан басқа не білесің. Не ойлайды жаңағы? Сөйтіп тұрып өзін әлдекім қып көрсетпек болады.

24. 173-бет. **“выпячивать еттік”** – Асыра бағалау.

25. 174-бет. **“хайыр. Ладыя h₂ h”** – шахмат жүрісі.

26. 174-бет. **Жюри, жюри не дремать** – сарапшы, сарапшы қалғымандар.

27. 174-бет. **“О с п а н о в. Ха-ха-ха! Это ход Марабу!** – “Марабу жүрісі дегендегі Марабу” – бір құс. Ойынды теріс жүретіндерді марабу деп мазақ ететін әзіл бар.

28. 175-бет. **“Меніңше, флирт тегі жақпайды сізге”** – Флирт – қырындау.

29. 176-бет. **“Однако, как вы опытни”** – Сіз неткен тәжірибелісіз.

30. 177-бет. **“Причем тут способности, Ляля!”** – Шеберліктің қандай қатынасы бар, Лала!

31. 178-бет. **“Для нас это очень лестно, неправда ли, Гулечка”** – Бұл бізге тіпті жайлы тиеді, солай емес па, Гулешка.

32. 188-бет. **“Юсуф қари. Халбуке біздің меһрабымызда язылған бір паршада: “Құл алхир уәла фискут” дейді** – “Мехрабқа жазылған бір үзіндіде: “Сөйлем, сөйлесең тауып сөйле” деген.

33. 189-бет. **“Терпите, красивейшим терпением”** – Әдемі сабырмен шыда. Бұл сөз Мұхаммед (с.ғ.а.) пайғамбардың “Фиссабр сабирун жәмилатун” деген сөзінің орысшаланғаны.

34. 226-бет. **“Все, что мило**

Все мимо, мимо...

Впереди

Неизвестность пути...

Незабвенно, неизгладимо,

Неповторимо, прости” –

Бұл А.А. Блоктың (1880–1921) өлең жолдары.

Т. Әкім

“ТАС ТҮЛЕК”

Пьеса алғаш рет 1935 жылы жазылып, жазушының осы шығарма аттас жинағында (“Тас түлек” пьеса, әңгімелер жинағы Алматы: ҚКӘБ, 1935 жылы 7-101-беттер) жарық көрді. 1969 жылы 12 томдық шығармалар жинағының 8-томында “Жазушы”, 1969. 367–447-беттер) басылды. Пьесаның 1935 жылғы басылымында жаңсақ кеткен мына секілді түсініксіз, мағынасыз сөздер автордың қолжазбасы бойынша: *“Жаңыратайық”* – *“жаңғыртайық”*, *“Қуангандардың”*, – *“қуғандарың”*, *“өлгендер”* – *“өлеңдер”*,

“деп” – “дәп”, “ердіқатынды” – “ерлі-қатынды”, “аралық” – “барлық” болып түзетілген. Автограф пен алғашқы жариялануының арасындағы айырым-өзгешеліктер қайта салыстырылып жиырма томдық шығармалар жинағының 9-томына (1981, 377–379-бб.) ішінара толықтырулармен жіберілді.

Қолжазбада: “Ол кісі болса, соған және мына отырған бәріңе де арналған көсем сөзі сол. Оқиын десең оқу бар. Болмаса, өздеріңдей еңбекшіден шыққан жұмысшылар бар. Сол істейтін өндіріс орындары бар. Бірің оқуға барсаң, бірің әлде өндіріске барарсың. Ол да бір үлкен қазан, көздеріңді ашады” (9-бет) деген Нұғыман сөзі 1935 жылғы басылуында: “Ол кісі болса, соған және мынау отырған бәріңе де арналған көсем сөзі сол. Бірің оқуға барсаң, бірің әлде өндіріске барарсың. Ол да бір үлкен қазан, көздеріңді ашады” – деп (18-б.) қысқартылған. Сол секілді Бөлтіріктің қолжазбадағы: “Жә, жолдастар, біз көп сөйлестік, көп жайды ұғыстық, айтыстық. Енді бәріміз бірге жұмыла жаңа екпін, жаңа сеніммен іске кірісеміз. Әзірге түп мақсат қойдың өлімін, шығынын жою. Бұған жетпей қоймаймыз. Өздерің не дейсіңдер? Уәдеміз осы емес пе? Не дейсіңдер, Нұрбай, Жұматай, басқаларың” (46–47-бб.) деген диалогы кітап болып басылғанда: “Жә, жолдастар, біз көп сөйлестік көп жайды ұғыстық, айтыстық. Ендігі мақсат қойдың өлімін тоқтату. Шығынын жою. Бұған жетпей қоймаймыз, уәдеміз осы емес пе? Не дейсіңдер, Нұрбай, Жұматай, басқаларың” (61-б.) болып редакцияланған. Ал, Сөлкебайдың: “Біз жасаған акты өлу үшін қасқыр жеген жемтік пен құлап өлді деген кешегі елу ту қойдың актысы. Өйткені құлап өлгені де бекер. Жауынсыз, қарсыз үлкен мықты қой құлап неге өледі. Еті мен сүйегіндегі белгілеріне қарағанда оларды да ұрып өлтірген. Біз соған акты жасамап па едік, Топай-ау” (72-б.) – деген ұзақ сонар диалогы “Біз жасаған акты басқа емес пе еді, Топай-ау?” (84-б.) болып, анық үлкен шебердің қолынан өткендей бір-ақ жолға сыйғызылған басылым мәтіні алғашқы араб әрпіндегі жазушы қолымен жазылған нұсқасы бойынша салыстырғанда мәтіндегі сөйлемдер өзгеріспен, біршама ой айтылатын көріністер түсіп қалып, кейбір беттер толығымен қысқартылып алынып қалған. Бұл латын әрпіндегі жинақ жазушының көзі тірісінде шыққан кітап болғанымен сол кездегі заман ағымына сәйкес айтуға келмейтін ойлар мен пікірлер қысқарып қалған болатын. Пьесадағы біраз диалогтар қасақана алынып тасталды деген пікірдің туындауы заңды нәрсе; осы-орай жазушының алғашқы ой-толғаныстарынан туған оқиғаларды араб әрпіндегі алғашқы нұсқасына иек арта отырып, толықтырып, ішінара грамматикалық нормаға түсіріп, қазіргі орфографиялық ережелерге сай толық жіберіп отырмыз.

Басылымға араб әрпінен кириллицаға түсіру кезінде қол ұшын берген филология ғылымдарының кандидаты Сәkenов Сейілбек.

“Тас түлек” пьесасы жазушының көптен ойланып, толғанып, шығармасына алдын ала жоспар жасап, жедел кірісіп, тез арада жазып біткен жұмысы деп айтар едік. Мұражай қорындағы (88-папка, 1-111-беттер) араб әрпіндегі автографты жарыққа шығару үшін, баспамен келісім шартқа отырған. Келісім шарттың көшірмесі ЛММА, КІР 1, 274-п. 8-б.).

Издательский договор № 72.

1935 г. 20/XI. Алматы. Сборник новых пьес и рассказов под названием “Тас-түлек” размером до 16,5 п.л.

Осы келісім шарттың негізінде латын әрпінде “Тас түлек” деген атпен (пьеса, әңгімелер жинағы) кітап болып басылып шықты. Жинақтың бірінші бетіне “Бұл жинақты Октябрь тудырып өсірген Ленин комсомолының қазақстандық өтіретіне арнаймын” Жазушы деп, қол қойған кітаптағы “Шатқалаң”, “Іздер”, “Құм мен Асқар”, “Түнгі сарын” бір мезгілде жазылғандықтан, оқиғалары айтылатын ойлар мен тақырыптары бір-біріне ұқсас баяндалады.

Оқиғада Қазан төңкерісінен кейінгі Қазақстандағы тап тартысы, әлеуметтік күресті, ондағы адамдар тағдыры жан-жақты алынып, жаңа адамның әлеуметтік күрес үстінде шыңдалып, заман ағымымен жетіле түсіп өскенін суреттейтін ауыл тақырыбына арналған. Пьеса жайлы драматург “...*көркем әдебиетке, драматургияға революция өсіріп-өндірген жаңа адамдардың бейнесін өсіру туралы М. Горькийдің үндеуіне қосылып, мен жаз бойы “Тас түлекті” жаздым*”, – дейді. Қазақ жастарының жетіліп, өсу кезеңіндегі оқып-үйрену мен мамандығын арттыруда құрылыстың қай саласында болса да жеңіп шыққан жетістіктерін баяндайтын “Тас түлек” оқиғасы 1928 жылы атақты бай Қондыбайдың жер аударылып, дүние, мал-мүлкі тәркіленетін тұстан басталады. Жайлау, күзеуі мен мал-мүлкі өзінің кедейлеріне үлестіріліп беріледі. Көршілері мен малайлары Қамбар, Бөлтірік, Алтын, Топай, Шәкендер алғаш құрылысқа жұмысқа барып, жаңа өмірге бет бұрып сана-сезімі оянады. Жастар жағы комсомолға мүше болып, білімін жетілдіріп маман болып еліне оралады. Қондыбай байдың жеріне сиыр фермасын салып мал асылдандыру ісімен шұғылданады. Бұлар жаңа совхоздың мал шаруашылығын қолға алған тұста, совхозға мүше болып кірген байдың туыстары кедергілер мен зиянкестік ұйымдастырып, совхоз малын айдап Қытай аспақ болған жерінен ұсталып, бет перделері ашылады. Бұл кезең Қазақстанның 15 жылдық мерекесі қарсаңына тура келеді. М.Әуезов осы мерекеге орай “Тас түлек” пьесасын даярлап сахналандыру ісімен де шұғылданды. 1935 жылы 7 қарашада М.Насоновтың режиссерлығымен (суретшісі А.Ненашев) театрда “Тас түлек” пьесасының алғашқы шымылдығы ашылды. “Соц.Қазақстан”

газетінің осы жылғы 21 қазандағы санында “Қазақ Мемлекеттік драма театрында октябрьдің 22-23-24 күндері Әуезұлы Мұхтардың Қазақстанның 15 жылдық мерекесіне арнап “Тас түлек” пьесасы қойылады” деген хабарландыру шықты.

“Тас түлек” әңгімесін жазушы алғаш оны аяқтамай, іле-шала пьесасын жазуға кіріседі. (10-том. “Тас түлек” әңгімесінің ғылыми түсінігін қараңыз.) Себебі әңгіменің соңғы беттерінен кейін 52, 53, 54, 55-беттерде жана еңбектің кейіпкерлері көрсетіліп, олар жайында сипаттама жазылған. Оқиға басқа арнаға ауысып, ұжымдастыру кезеңін тілге тиек еткен. Аштық оқиғасынан там-тұмдап айтып, оның себебін баяндайтын пьесасын жазады. Пьесаның жазылуына себепші өмірде болған уақиғаны баяндау үшін кейіпкерлерін типтендіріп болашақ шығармасының жоспарын жасайды. Осы аттас әңгіменің қолжазбасымен бірге түптелген (50-папканың 52-беті) пьесасының мына түрдегі жоспарын жасаған:

“ПЛАН”

1. Арпабай

Арпабай – балдырлақпыз, бірақ бұрынғы айдан нық орнап қалған, басында ішінен байларға жаны ашиды. Кемпірімен сөйлескенде сол жақ иық көрінбейтін сияқты. Шәкенді Қамбарға телігісі келеді. Оған өзгеден көп бой тартады. Қатынымен ақылдасып, қолдан шығармалық, Қамбарға әперейік деген ойда болады. Қамбарға былғаспа деп, бірдемеге ұшырап қалма деп, ылғи етегінен тартып, шаужайлап отырады. Барлық жасқа әке болады. Бұрынғының әңгімесін айтқыш. Байларды бөленшекең деп отырады. Сонда сендердікі өзге, менікі өзге деп те қояды. Қамбарды бұл жағынан қыса береді. Бұны әкең Бәйшік байдың құйыршығы деп, кейін өркөкірек демоогте де себеп болады, кейіндеп барып көзі ашыла бастайды. Шатасқан күйінде бірде қырағылық жасап Қамбарларға жол көрсетеді. Басында орыстан, оқығаннан үркек болады. Артынан еті үйреніп, тәуір көреді оларды. Ел бұрыннан ата қонысына кетті деп, кейін Қамбарды мазалап жүретіні де болады. Қамбар Бөлтiрiк сипаған қарсаң қалып еді. Өзің неге айтасың деп қылжақ етеді ондайда – Атаңның басы, бастарында баспана да жоқ. Өлі көтің қоныс тапқан жоқ деп тақымын қысып та қояды. Ең аяғында өзі хат оқып, кітап оқып жатады. Театрды Есбике екеуі тіпті жақсы көріп алады. Басында соның жайын көп сөз ететіні болады. Жау боп кеткен Қамбар құрбыларының қоймасын ашқан болады. Подсобный қазайстваның малына ие боп отырады. Бәйге алған күні ударник боп, пьесаның соңғы пердесінде.

2. Есбике

Бұны Қамбар қалжың еткіш. Алғашқы пердеде Қамбарға беріп жатқан қамсамол кнежкесін қолына алады. Анау қылжақтап ұстама. Қамсомол екен деп шатақ қып жүрер дегенде. Ибай, көтек “мә ендеше” деп лақтырып жіберіп, күліп қолың ұшынып кеткен екен о несі екен дейді. Қашан да қонаққа келген шыдадың ғой деген де... *(осы жерде екі сөз өшіп қалған)* деп жатады.

Бөлтірік қылжақтап, қане Есекемен... дегенде қане әрман. Өңшен жүгермек жетісіпсіңдер ғой ана байды шошытып пәлі қара өзі. Қай жағынан ұрдырып жетісерсің дей бастайды. Пәле, өзі бай құлақтың құйыршығы ғой, өзі мынау деп, Қамбар бастап барлық жұрт қалжак етеді. Шәкен келгенде оған болысып, балам бол деп, жабыса береді. Кейін барлық жиын елге ес бола бастайды.

Қамбарлармен өзгелердің арасы бұзылғанда екі жағына бітімші боп көп жүреді. Қызым, желікпе, Құсбекті ұмытсаң, құдайыңды ұмытасың деп, соңғы уақытқа шейін соған қолын безеді. Аяғында байына сезіктер айтып, жау жағының сырын ашысады. Тياتр құмар.

3. Сөлкебай

Мыналардың... жаңа өмір дегендердің бәрін керегі жоқ деп, лық-лықтап керек қылмайды.

Оқу, оқуға барамыз дегенде, бәрекемді дейді. Өзі момын, күле береді. Бұны екі аралықта болғандықтан өзгелер кезек тартып пайдаланады. Жаман жақ өз кісісі қып ап, бір жаман іске пайдаланады. Сол ісін айтқанда бұл талқан боп, Қамбарларға кеп, бұлқан-талқан болады. Бұдан мына жақ та берік боп қалады. Аналарға әбден өшігіп алады. Қыздар қалжыңдаса ұялады. Бірақ өзгелермен жақындасып, қуанып, күліп мәз боп жүреді. Аяқ кезде бір тоға, салмақты түзік адам болады. Топайды алады. Оған басында жақындастырып жіберген Мес болады. Топайды алғаннан кейін Бөлтіріктен, Қамбардан қашқалақтайды, ұялады. Бөлтірік өзі берді деп те жүреді. Топай бұдан өжетірек, намыстырақ боп барып, бұны өзі алуға ерікке қоймай көндірген тәрізденеді. Екеуі бірін-бірі өте жақсы көреді. Артынан бұның екеуі де зоотехник боп келеді. Сөлкебайдың мақалдары: ұялмаған бұйырмағанды алады деп, “Топайды алар жерде”.

Қырсыққан ат қыңыр жүреді деп *(алғашқы суретте)*

Көргеніңнен көп екен көрмегенің,

Әлі көпті көрерсің өлмегенің. *(аяқ кезде)*

4. Толай

Басында өте момын. Қалаға барасың ба деп Бөлтірік сұрағанда “қойшы әрі” деп көнбейді. Қалаға барып, орысша оқысын деп жібереміз дегенде жауап бермей, артынан қадағалағанда – Аулақ жүрші өзін, орысыңмен дейді. – Міні, бұған айтсаң шалқасынан түседі өстіп... Бұ да бір Сөлкебай – ой жарықтығым...

“... Сөлкебай, – деп күлдіреді Бөлтірік. Артынан Толай оқып, өте жақсы, мықты қызметкер боп алады. Өзі айтқанынан, өз сертінен таймайды. Ешкімді аямайды. Қысталаңға түскенде, алғашқысындай қырсықпай, жауап бермей. Берсе ұрысып отырып алады. Аяғында Толай мен Сөлкебай қосылады. Бөлтірік өзі де босайды. Ана екеуіне қалжақтап тұрып бата береді. Сөлкебай ұялады. Толай Бөлтірікке ыза болып, Сөлкебайды қолтықтап алып кетеді...

5. Бөлтірік

Қылжақбас. Тапқыш. Бұрын бәрінің көбіне сол басшы. Бір сөзін ылғи қалжындап отырып айтады. Еш уақытта саспайды. Қажымайды. Жауымен беттескенде таймайды. Сөзін еттен өткізіп, сүйегіне жеткізеді. Алғашқы Омарды қылжақ еткен, әдепті тілді білмейді. Анау қамсамолдық дисциплина десе: ... оттамай жөн сөйле әруақ атқыр деп отырады. “Әруақ атқыр” мұның мәтелі. Анау тағы жаңылып кеткенде, өзің адамша сөйлеп келе жатып, алып қашып кететінің бар. Шығар еруің бар шығар деп бір қояды. Тәртіп дегенде – тәртіп, кертіп деп, ана бай қызы Шәкеннен неғып айрыласың, қамсамол емес пе еді дейді. Сонда Шәкен кіріп келгенде аңырып қалады. Анау Омай, әдіра қал... Ілік қақты неме! – деп келеді... Тентек. Бөлтірік көбінесе Қамбарға бір-бір жағың басың осы дейді. Сенің бетің түзу. Орнына қалай келтірерін ұдайы білдірмей отырады. Көбінесе шақар сөйлегіш. Қылжақ етіп. Қыздарды, жауларды жақсы көрмей жігіттерді қылжақ етіп, біресе шатастырып, біресе арыздастырып, біресе елеусіз табыстырып жіберіп, шырқ көбелек айналдырып, ұдайы қылжақ етеді. Өз қатынымен Сөлкебай жанасып Меспен қырғи қабақ. Анау бұған ылғи дүрсе қоя беріп, тарпа бас салып таптап кететін кісі боп сөйлейді. Мынау ондайда оны ылғи шатақтап басына шығып, астынан ақырын қырқып отырады. Қамашқа өте жұмсақ. Шәкен екеуіне сенбейтіндері екеуі Қамашты майсаңдап, өзін күлдіре қуқалаңдап қылжақ етіп, Шәкенді ылғи біздің бай кетпес еді деп, қолтығына дым бүркіп отырады. Бақ ағашы тақ кетті марқұм өле, бұл түбінде озады деп отырады. Сөйтіп кеп ақыры Шәкен өзін жақсы көргенде сасып қап, бір рет ашулана беріп, абыржып қала жаздап, артынан қайта күлдіріп, татуласып, Қамбарға Шәкен көзінше қолыма

қайта қондырып алдым ғой деп, қояды... (соңғы екі сөйлемі оқылмайды, сиясы өшкен).

Алғашқы нұсқаны, кейінгі басылыммен салыстыра отырып, арада кеткен айырма-өзгешеліктерге тоқталамыз. Өзгеріске түскен кітап беттері көрсетіліп, түзетілген мәтіні қатар берілді.

“Тас түлектің” араб әрпіндегі нұсқасындағы кейіпкер Қамаш, кейінгі басылымдарда Кәмәш болып өзгергендіктен басылымға – Кәмәш, қамсамол – кейіпкердің сөйлеу тілінде айтылғандықтан қамсамол күйінде жіберілді.

1. 233-бет. “**Ә ш і м .** Тоқта, сөзді шығын қылма! Байдың қамын басқа жерде, басқамен сөйлес (*Құсбекке.*) Жолың болсын шырағым! Болдык, болдың енді, дегеніңе жет. (383-б.) – **Әшім** (*Сыбанбайға*). **Тоқта, шығын қылма! Байдың қамын басқа жерде, басқамен сөйлес** (*Құсбекке кекетіңкіреп*) **Жолың болсын, шырағым!**

Сыбанбай (*есікке таман барып*) Ойбой, әлгі құтырған малшылар келеді екен, жүріңіз. Әшеке, кетейік (*Бұлар кетеді.*) (383-б.) – **С ы б а н б а й** (*есікке таман барып*). **Ой-бой, әлгі құтырған малшылар келеді екен, жүріңіз, Әшеке, кетейік** (*Әшім есіктен қарайды.*)

Ә ш і м . Ылғи қарсы шыққандар ма осылар?

С ы б а н б а й . Жүріңіз, бұл әлгі Қамбардың соңына еріп, Нұғман өкілдің қасынан шықпайтын ылғи өнер таптық деген жастары. Көп кедей тағы бар. Олар ана жақта мал үлесіп, иелік жөргесіп жатыр. Соған мұның (*Кетеді.*)

Қ ұ с б е к . Аулақ кетші бәсе, жабыспай (*Бір бөлек кетеді.*) (*Тыстан кедей жастар дабырлап, сөйлеп кіреді.*)” – диалогтары қосылып түзетілді.

2. 234-бет. “Кәмәш (*өзгелермен күліп*). (384-б.) – **К ә м ә ш** (*өзгелермен бірге күліп*).”

3. 234-бет. “**Б ө л т і р і к .** Ойбай, соп-сопақ болған байғұс. Топай деген атың құрсын, топ етіп қарап тұрған (384-б.) – **Б ө л т і р і к .** Ойбай, соп-сопақ болған байғұс. Топай деген атың құрсын сенің түйіліп тұрған”.

4. 235-бет. “Байдың ішігін киіп, төсекке жантайып жата кетеді. Өзгелері босағада, Арпабай жақындай береді (384-бет.)— **Байдың ішігін киіп, төсекке жантайып теріс қарап жата қалады. Өзгелері босағада. Арпабай есікке жақындай бере.**

5. 235-бет. ...“Қасындағы кемпірін ұстай береді (385-бет.) – ... **Артындағы кемпірін ұстай береді”.**

6. 235-бет. “... **А р п а б а й** (*сасып қалып*) Ойбай әлі суарған жоқ едім! (*Қалбалақтайды*) (385-бет.) – ... **А р п а б а й** (*сасып қан*) Ойбай, әлі суартқан жоқ едім, бай! (*Қалбақтайды.*)”

7. 235-бет. “Омар кіреді, қасында Мес, Құсбек, Алатай, Сапар бері алқа-қотан жинала береді (385-бет) – **Омар кіреді, қасында Құсбек, Мес, Алатай, Сапар бәрі алқа-қотан жинала береді. Омардың қолында көп кінешке”.**

8. 240-бет. “Б ө л т і р і к . Ағай, анау егде тартқан кедей-жалшы өз бетінше орналасып жатыр ғой. (389-бет) – **Б ө л т і р і к . Ағай, анау өзі егде тартқан кедей-жалшы өз бетінше орналасып жатыр ғой”.**

9. 240-бет. “Н ұ ғ м а н . Ендеше, неменесі бар? Оқимын деген кедейге жол ашық. Мысалы, мына Қамбар, анау қарындастарым Алтын, Кәмаш берің де оқыңдар. (390-бет) – **Н ұ ғ м а н . Ендеше, неменесі бар? Оқимын деген кедейге жол ашық. Мысалы, мына Қамбар, анау қарындастарым: Алтын, Кәмаш, – бәріңіз оқыңдар”.**

10. 243-бет. “Б ө л т і р і кШәкенді алғаның қайда? Байдың қызын қамсамолға алғызып әне, бүгін аузыңды аппақ қылып әкесімен бірге кетті де қалды (392-бет). – **Б ө л т і р і кШәкенді алғаның қайда? Байдың қызын қамсамолға алғызып, әне... енді бүгін аузыңды аппақ қып әкесімен бірге кетті де қалды”.**

11. 243-бет. “Дәл осы кезде Шәкен келіп кіреді. Бөлтірік теріс қарап тұрып көрмейді. Жұрт тегіс аңырып Шәкенге ұмтылғандай болады. Есбике, Арпабай құрметпен қарсы алып жатады. Барлық жұрт соған үңілген (392-бет). – **Дәл осы кезде Шәкен кіріп келеді. Кебежеге шығып сөйлеп тұрған Бөлтірік оған сырт қарап тұрып көрмейді. Жұрт тегіс аңырып Шәкенге қарап ұмтылғандай болады. Есбике, Арпабай аймалап, құрметпен қарсы алып жатады. Барлық жұрт соған үңілген.”.**

12. 243-бет. “М е с . Уай, аруақ атқыр, ... (393-бет). – **М е с . Ой, аруақ атқыр...”**

13. 244-бет. “А р п а б а й . Қарағым, Шәкен, дұрыс-ақ. Тіпті биттей күнінен бері қарап мұның мінезі үй ішінен ала бөтен төтенше еді. Қылғаны-ақ байға... Осының тіпті мақұл-ақ, балам (393-бет) – **Арпабай. Қарағым, Шәкен, дұрыс-ақ. Тіпті биттей күнінен бері барлық үй-ішінен бұның мінез қалпы ала бөтен төтенше еді. Қылғаны-ақ байға... Осының тіпті мақұл, балам”.**

14. 244-бет. “М е сТап осы кісі содиядан хат алып, сонымен келген болар (393-бет.)— **Мес. ...Тақ осы кісі содиядан сәлем хат алып, сонымен келген болар”.**

15. 244-бет. “Қ а м б а рӨзі тіпті, Мәскеу кетіпті дейді ғой (393-бет) – **Қамбар. ...Өзі тіпті, Мәскеу кетіпті дейді содияң. Ал ендеше!”.**

16. 244-бет. “Қамбар. ...Біз көп сынайтын сол, өзің де боласың (394-бет.) – **...Біз көп сынайтын кісіміз. Сол есінде болсын”.**

17. 244-бет. “Шәкен Алтын мен Кәмәшитің қасына барып отырады (394-бет) – **Шәкен Алтын мен Кәмәшитің қасына барып, сөйлесіп тұрады.**”

18. 245-бет. “Н ұ ғ м а нТегіс енді пісіп-қатып, жақсылап өсіп, кеңестің табанды азаматтары болып келіндер (394-бет) – **Н ұ ғ м а нТегіс енді пісіп-қатып, жақсылап өсіп, кеңестің табанды, жойытпас азаматтары болып келіндер**”.

19. 246-бет. “(...Қамбар Бөлтірік, Мес, Алатай, Сапар, бір жақтан Арпабай мен Есбике келе жатады) (395-бет) – **(...Қамбар, Бөлтірік, Мес, Алатай, Сапар, Арпабай мен Есбике азық әкеле жатады.)**”.

20. 246-бет. “Қ а м б а р . Ал, бітірдік, бітірдік, бірақ осы істеп жатқанымыз не екен өзі? (395-бет) – **Б ө л т і р і к . Ал, бітірдік, бітірдік, бірақ осы істеп жатқанымыз не екен өзі?**” — деп келетін Бөлтірік кітапта Қамбар болып қате жіберілген.

21. 247-бет. “М е сАнау, жалынып, салп етек болғанша жотанды көрсете бер, әшейін (396-бет) – ... **Анау, әбден жалынып, жалпы етек болғанша жотанды көрсете бер, әшейін**”.

22. 247-бет. “Мес. Міне-міне (...Екеуіне қарай үйіріліп, Топайдың тақымын қысып.) (397-бет) – **М е с . Міне-міне. (...Екеуіне қарап иіліп, Топайдың тақымын қысып.)**”

23. 253-бет. “Қ ұ с б е к (Кәмәшқа) Сен енді жұмысқа кіремісің, жок па? ... Осы өзіндей жұрттың бәрі істеп жүргенде жалғыз ерке сен боп жүре бергеннің не лайығы бар? (403-бет) – **“Қамбар. ...Мен өзім де соны ойлап тұрмын. Былықтың мұнда да ілесіп жүргенін көремісің (Кетеді.) Бұл топ тарай береді. Бөлегірек Бөлтірік, Құсбек, Алтын, Алатай тобы қалады.”** – Құсбек пен Қамбар диалогының орындары ауысып, қате жіберілген мәтіндері қолжазба бойынша өз қалпына келтірілді.

24. 254-бет.. “Қ а м б а р (қасындағы Сергеевке). Міне жолдас, мұндағы жұмысшылар арасы осындай. Байқап қарамаса әр түрлі жай әр түрлі адам кездесетін көрінеді (Барлық жолдастары тыңдап тұрады.) 403-беттегі осы диалогтен кейін келетін Сергеев, Сапар, Сергеев, Қамбар, Сергеев, Қамбар, Сапар, Бөлтірік, Қамбар диалогтері айтылатын пьеса мәтіні қолжазбада кездеспейді, 1935, 12, 20 томдық басылымдарда бар.

Пьесаның бір беттік мәтіні 1935 жылғы 12, 20 томдықтағы басылымдарда бар. Араб әрпінде алғашқы нұсқада бұндай мәтіндер кездеспейді. Алғашқы нұсқадағы жалғасы.

25. 254-бет. “А л т ы н (қызарып, сыбырлап). Құсбек, сіз кісі ренжітуге қиярлық кісі емессіз ғой...

Қ ұ с б е к . Қалқам-ай, қадір білетін сен ғанасың ғой. Жанға майда тигені-ай мына сөзіңнің.

А л т ы н . Білеміз тіпті Кәмәштың не ойлайтынын (*Кәмәш жалғыз қайта оралады, қарап тұрады.*) Сізбен тату-тәтті болған аз ба кісіге.

К ә м ә ш . Әй Құсбек, жүр үйге, шәйінді іш (*Құсбек қарамайды. Алтынмен сырттай береді.*)

А л т ы н . Не арман? О, не дегенің?

Қ ұ с б е к . Не көріп жүргем мен бұрын. Көзімді дер кезінде шел қаптаған ба деймін.

А л т ы н . Ұққам жоқ. Ау, Құсбек, осы сөзіңді.

Қ ұ с б е к . Ұғайын десең қиын ба? (*үндестей қарасады*) Соны айтам.

Кәмәш жетіп келеді. Алтын ұялып тайки береді.

К ә м ә ш (*Құсбекке*). Сенің не ойлап жүрген ойың бар? Мынауың нең!?

Қ ұ с б е к . Қой, тек. Осы екеуіміз аз сөйлесейікші осы!

К ә м ә ш (*Құсбектің қасына кеп, жабыса түсін*). Жаным-ай, не дейсің!? Мынауың бір суық сөз ғой.

Қ ұ с б е к . Жаңа “Жұмыс істе”, – дегенімде сен де келтесінен қайырдың ғой. Менікі де – сол. Болды.

К ә м ә ш (*Жалынып*). Құскетайым, кеше гөр ендеше!.. Мен жаңылған екем... (*Кеудесін ұстап.*) Апыр-ай! Жүрегі құрғырдың ауызға тығылып тұрғанын қарашы. Мен жаңағы қызбен тату тұрғаныңнан жаман шошындым ғой.

Қ ұ с б е к . Өзіңнен, не көрсең де, өзіңнен болады.

К ә м ә ш . Жарығым, ендеше, “кыл” дегенінді қылайын. Көңіліңді бұзып өкпелеме енді.

Қ ұ с б е к . Көрейік... (*Жүре беріседі. Қарсыларынан Қамбар, Бөлтірік бар, барлық жұрт қайта шығады. Бұрын сахнада жалғыз Сапар ғана шығып жатқан*) ” – болып, өзгерді.

26. 269-бет. “Сөлкебай ұялып қозғалады. Топай Бөлтірікке ыза боп жұлқынып қап, қатты-қатты басып жөнеледі. (417-бет) – **Сөлкебай ұялып қозғалады. Топай Бөлтірікке ыза боп жұлқынып қап, қатты-қатты басып екіленіп жөнеледі”.**

27. 271-бет. “Бөлтірік. Пәлитатдел де! ТСК даналығының бір ерекшелігі осындай! Бұрын жан баспаған бір тұрғыдан тың бір істі бастайды да, осы істі барарына барғызатын адамдарды туғызатын адамда туғызады да. (420-бет) – Пәлитатдел де! Колхозшы еңбекшіні партия санасып, күнделікті іс, құрылыс ісіне қабыстыру. Қаулының мазмұнын байқаймысың?

ЦК даналығының бір ерекшелігі осындай! Бұрын жан баспаған бір тұрғыдан тың бір істі бастайды да, осы істі барарына барғызатын адамдардың бір пародиясын жасайды. Көрерсің” – болып түпнұсқадағы мәтіндермен толықтырылып, кейінгі басылымдарда жоқ кейіпкер диалогтарымен түзетілді. Олар:

“А л а т а й . О қандай адам?

Б ө л т і р і к . Қандай адам? Ойла, міне мазмұнына түсін. Мына қаулы осы еңбектің методы қандай адам болуға керек, соны анықтап білдірейін деп отыр. Бұл адамдар бір қызық түрдегі... (бір сөз оқылмады) тілегі бір ортақ партияны паналайтын болуы қатыс.

А л а т а й . Партия мүшесі қай жерде босада бірқалыпты партия емес пе? Жақсы партия бар жерде жақсы. Нашар бәрінде нашар.

Қ а м б а р . Олай демес, бала. Сен ойлап көрсең Бөлтірік әбден дұрыс айтады. Мысалы біздің қызыл әскер оның ішінде граждан соғыс уағындағы политкомдар, ия жалпы политкомның қызыл командиріне немесе мысалы осы партработниктің өзінің долгісі.

Б ө л т і р і к . Болмаса мына тіпті жалпы жұмыс қамсамол деген жастардың үлгісі. Ал, осының бәрі бұрын болмаған жаңа үлгідегі адамдар. Ол бір. Екінші, соның әрқайсысының айқын тіпті айрықша үлгілері бар.

Қ а м б а р . Соның әрқайсысын осындай долгідегі адам босын деп, алдын созып жастай баулап, анықтап қалыптап отырған ЦК (*gazetti қайта қарап*) мына қаулы ішінде мына политотдел бір жаңа үлгіні партия қызметкері болатынын нұсқап, шешіп отыр.

Б ө л т і р і к . Партия ЦК даналығының бір ерекшелігі осындай. Бұрын жан баспаған бір тұрғыдан тың бір істі бастайды да осы істі барарына барғызатын адамдар тусын. Және сондай адамды туғызады” – болып түзетілді.

28. 275-бет. “Е с б и к е . Жарайды. Ол ақылың өзіңе. Қуанышымды көп көремісің. Өзім ойымды айтам балаларыма...” (422-бет) – диалогынан кейін арада бірнеше кейіпкер сөзі түсіп қалған. Қолжазба бойынша толықтырылып қалпына келтірілді.

“Ш ә к е н . Ал енді қашан айтасың?..

Е с б и к е . Қалқау енді ұғып отырсың ғой. Не сырларың бар дейім? Мені не қып, қашан куантасыңдар дейім да...

Ш ә к е н (*өтірік қылымсыған боп*). Япырай, тағы анауым де... Үлкен кісісің ұялам...

Е с б и к е . Ойбай, ойбай-ай! Жаман немелер-ай! Күндерің сонымен өтті-ау.

Ш ә к е н . Қайдағыны айтып ұялтасың өзің...

Е с б и к е . Қарағым-ау, Қамбарға да өзім айтамын... Не қып жүрісің өзің түге дейін оған.

Ш ә к е н (*ұялған боп теріс қарап күлін*). Қамбардың өзі ғой. (*Бетін баса қан*) Қойшы, тәйірі. Ұят... Жай айтам... Үндеме...

Е с б и к е (*жылап жіберін*). Е, қалқам, жарығым! Сөйтпін, куантсаңшы айналайын.

А р п а б а й (*қоса дәмеленіп*). Жаным-ау. Кемпір-ау! Бір тың жырды қозғап отыр ма десем, жаны бар сөз бе еді. Өзі, қалай?..

Ш ә к е н (*Жаны шоши*). Жоға дейім! Қойшы дейім! Болмайды екесіндер өзің...

Е с б и к е . Е, жарайды. Сөйдеп әбден тауымды шағып, болғансың екеуің де.. Керегі жоқ. Ендігілеріңді тындамаймын. О несі екен!?

Шәкен күле береді. Қамбар, Бөлтірік кіреді.

29. 280-бет. “Ж ұ м а т а й . Бәрекелде, әсіресе аяқ киім жағынан тым нашармыз” (427-бет) мәтінінен кейін келетін диалог қолжазба бойынша берілді.

“Б ө л т і р і к . Азық, астық жағын сен міндетіңе алсаң, мына жаздай ақысыз отыра ма? Үй-іштері, бала-шағасы бар. Шабан күйі түзелгенше, әрбір шабан 20-30-дан сауын саусын. Ол бір, екіншіден, аяқ киім, үстіге киімді ескеру қажет. Үй тұрмыстарын, басындағы баспанасын түзейік”.

30. 280–281-беттер. “Бөлтірік. ... тапсырмасы осы (427-бетке) Н ұ р б а й . Жолдастар, бұрын... (*бір сөз оқылмады*) қара жұмысшы көрген қиындықты кездерің көріп отыр. Тек бұдан кетіп, көгеретін күніміз енді басталар.. Бізге енді сене бер. Оң көзіміз деп біл. Сөз сол. Біздің айтқан барымыз сол.

Ж ұ м а т а й . Жалғыз-ақ енді әйтеуір бұрын болдырып қалған болса, соған... болыңдар.

Б е й с е м б а й . Бәсе, балық басынан шіриді деп, кейде жаман басшы боп, сондайдың не шалалық білместігінен, не бұзақы қастығынан да шығасыға көп ұшыраған кез бар.

Б ө л т і р і к . Енді ондайдың бәрін де түзер өздеріңсің. Игліктеріңді көрсетіндер” болып түзетілді.

31. 281-бет. “Қ а м б а р . Жалғыз-ақ, осы жақсы шабан күшінің бәрін енді анау төртінші фермаға салу керек. (428-бет) – **Қ а м б а р . Жалғыз-ақ, осы жақсы шабан күшінің бәрін енді анау төртінші фермаға салу керек. Осы қысы-жазы шығысының толасы болатын сол ферма сияқты**”.

32. 282-бет. “Қамбар. Бәсе, өзіміз бармай болмайды. (428-бет) – **Қ а м б а р . Бәсе, өзіміз бармай бар басшысын, бар шабанын, бар мал-жайын енді тез жетіп өзіміз көрмей болмайды. Болды. Танысуым жетті. Ойпырай, кісі, кісінің азығы-ай!.. Бір мүйнет кідірмей онда жету керек. Бір мүйнет кідірмей басқа он түрлі ірі іс бар. Оны да қазір қолға алу керек. Қайсысына жеттік**”.

33. 286-бет. “*Есіктен Алатай, Алтын, Шәкен көрініп қалады (432-бет) Бұлар кимелейді. – Есіктен Алатай, Алтын, Шәкен көрініп қалған, үйдегілер аң-таң. Аналар кимелейді, хатшы жібермейді*”.

34. 286-бет. “Қ а м б а р (*есікке кеп, Шәкенді артынан құшақтап үйге сүйреп кіргізеді...*) (433-бет) – **Қамбар (есікке кеп, Шәкенді**

артынан құшақтап үйге сүйреп кіргізеді, ана екеуі күле кіреді, олар көріп тұрған).

35. 290-бет. “Б ө л т і р і к. Уа, жөн-ақ, оянған екен! Әлі бойға қан жүгірген екен кәрінің де (436-бет) – **Б ө л т і р і к. Уа, жөн-ақ, оянған екен! Бәсе, ұлы бойға қан жүгірген екен кәрінің де”.**

36. 294-295-беттер. “С ы б а н б а й. Тіпті, пейілдің ұшы-қиыры жоқ. Мынау жаңа келген екі жігіт бір күнге жіберетін емес (440-бет) – Тіпті, пейілдің ұшы-қиыры жоқ. Мынау жаңа келген екі жігіт бір күнге жіберетін емес. Тіпті шабандардың ойында жоқты істеп жатыр. Басындағы күркелерін, үйлерін де бүтіндей бастапты. Ликбез деген үшкөл де ашыпты. Бір үй орнатыпты. Тіпті масайрап барады. Осы соны хабары дәл той күніндей дүңк-дүңк келіп, мынау қашықта жатқан біздің шабандардың талайын да елеуірттіп отыр.

Қ ұ с б е к. Е, халық: “Жақсы болады екеміз”, – деп үміттеніп барма?

С ы б а н б а й. Бұндағы енді әлі қолына дәнеңе тиген жоқ қой. Өйткенмен, көпшілік: “Анау алғанды біз де алармыз”, – деп, айтты, даурығып жүр.

Қ ұ с б е к. Шығын қалай?.. Шығын бар ма екен? Ол қалай болыпты, ана жақта, бұнда қалай екен?

С ы б а н б а й. Шабандар: “Енді өлім, шығын жойылады”,— деп серт беріпті ғой.

Қ ұ с б е к. Сөйтп пе?

С ы б а н б а й. Бұнда әлі ішінара секіртпе бар ғой”, – деп түзетілді.

37. 296-беттер. “Шәкен. Біздің іс істеледі ғой, бірақ сенің ферманды айтсаңшы. Өзі, осы манда ұры деген неткен көп? Кім солар. (441-бет) – Шәкен. Біздің іс істеледі ғой, бірақ сенің ферманды айтсаңшы.

Қ ұ с б е к. Шәкен-ау, менің зарлап жүргенім сол емес пе? Тап дорақтың ортасында тұрғандай боп отырған жоқ па?

Ш ә к е н. Ендеше, осы тасқа, ел-жұрттың бәрінен алысқа шырқап шығып не қып тығылып отырсың?

Қ ұ с б е к. Жаным-ау, мен қайтейін?! Басында 4-інші фермаға белгіленіп берген қонысы осы ғой.

Ш ә к е н. Иә, сен бұл араның қойға қоныс емес екенін білмеуші ме ең? Енді міне күнде ұрлық, күнде өлім. Өзі осы манда ұры деген не еткен көп, кім солар?

Қ ұ с б е к. Ойбай, осы тастың бәрі де ұры емес пе?...”.

38. 306-бет. “Ш ә к е н (*тез өзгеріп*). Әке, қаруың бар ма? Әпкел маған.

А л т ы н. Шәкен? Ойпырай не дейсің сен?!

Ш ә к е н . Доғар сөзді, шығарма үнінді”. 452-беттегі диалогтар орын ауыстырылып 451-бетке жіберілді.

39. 314-бет. “Қ ұ с б е к . Бұл ылғи жоғалды, өлді деген мал, актінің малдары. Ылғи анау басқа фермелерден құралған мал (459-бет) – Құсбек. Бұл ылғи жоғалды, өлді деген мал, актінің малдары. Ылғи анау басқа фермелерден құралған мал.

М е с . Құсбек пен Местің қолөнері десеңші. Қап бәлем, жалғыз-ақ Сөлкебайды қатырып, алдап кеттім. Екеуінің қолын сірестіріп тұрып-ақ келістіре дәл өзіндей қойып едім де...

Ш ә к е н . Сонымен бұл мал?...

М е с . Қай мал деп жоқтайды. Бұрын 850, кеше, жай-күй қалай болар деп, соңғы 150-ді бітті деп өзіміздің біріміз деп жоқ қып, осында қосып алдық. Болған соң, енді дөңгелек есем тура мың болсын дедік. Іші күйсін.

Ш ә к е н . Ал, бұрынғы 850 басқа жерде ме еді?

Қ ұ с б е к . Есепсіз бола ма? Месекең, өзге фермадан жырып алып келеді де, қосады да отырады.

М е с . Бәлем, әсіресе талай одернек болам деген шабандарды шоңқиттым-ау. Бүкіл совхозда, мына Бөлтiрiк, Қамбар келгенше, бiр одернек шығартпай қойдым-ау, ай өзiм-ай!

Қ ұ с б е к . Ал, мына шабандар осыны біле ме?! Бұлардың не еңбегі боп еді?

М е с . Әй, қой баққаннан басқа түктің ісін білмейді. Олар совхоз қойын бағып жүрміз деп, қойдың кейін Местің подсобный хозяйствосы екенін қайдан білсін (*күліп*). Е, біреуіне “бас” десең, құлақ дейді тура.

Қ ұ с б е к . Бұлар бір қызық. Бір алуан, ойында дәнене де жоқ адамдар” – болып түзетілді.

40. 315-бет. “Ш ә к е н . Япыр-ай, енді тым болмаса ойланайыншы. (460-бет) – Шәкен (*ұялып, бөгеліп*). Япыр-ай, не айтайын?! Мес, Құсбек... (*арадағы бір сөз өшіп қалған*) адамдар ек қой осындай қысталаңда бұлардың не?

М е с . Жоқ, Шәкентай, осы арада бер жауабыңды. Мен сенің жалғыз дегеніңе қарап, жанымды отқа саламын. Не үшін алысатынымды біліп алысайын. Жауабыңды қазір айт.

Ш ә к е н . Осы арада ма?

Қ ұ с б е к . Ие, осы арада.

Ш ә к е н . Ендеше, ойланайыншы (*Пауза. Тыста шабандар кеткен жақтан Сыбанбай шыға береді. Үйге қарай басқан Алтын жолын бөгей береді.*) ” болып толықтырылып ішінара орфографиялық ережелерге түсіріліп толық жіберілді.

С. Майлыбай

“МАНАС” АЛМАМБЕТТИҢ АЙТУЫНДА”

Латын әрпіндегі қолжазбаның (184-папка, 100 бет) қай жылдарда жазылғандығы белгісіз. Ал жазушының бұл жырды зерттеуді шындап қолға алуы Ташкенттегі Орта Азия университетінің аспирантурасына түскен кезінен басталса, оған керекті деректер жинау мен жыр нұсқаларына тереңдеп үңілулері де осы тұста орын алды. Ол бұны өзінің зерттеу объектісіне айналдырысымен-ақ Бішкек, Ыстықкөл маңындағы манасшылармен кездесіп, солардың айтуындағы жыр үлгілерін тыңдағаны, әрі жазып алғандығы 1929 жылғы блокнотынан көрінеді. Осы қолжазбаның көп тұстарын сызып, белгілер қойып, мыналар сияқты әр тұрғыдағы сөздерді жазып отырған:

“Ассонанс”, “Аллитерация” (9-6.), “Перед переходе другим повествовании” (20-6.), “Риторический вопрос” (23-6.) “Показ, через ввод трубы” (26-6.), “Прием перехода” (41-6.), “Аттың ойы” (41-6.), “Ат өкпесі” (42-6.), “Асқақ сөз, бұл тегі көп болмайды” (42-6.) “Характерный эпический оборот Сагимбая” (58-6.). “Мынаны әдемі бағалайды” (65-6.), “У Каралаева это нередкость” (69-6.), “Идеальная расстановка – стиль эпоса” (70-6.), “Елші. Бітім жайы” (71-6.), “Письма в эпосе и интересные перестановки, искусственность в нем” (71-6.), “Аллитерация внутренних и внешних, чередование звуков” (75-6.), “Қайталау” (75-6.), “Тягости заставляют добывать золото” (77-6.), “Объективное описание побед, враги с мотивом” (82-6.), “Жеңілген жаудан алынатын алым, олжа” (84-6.), “Сүйген түрі, ерекше ырым” (85-6.), “Характерны вставки в начале или конце строки вне ритма строк это признак устного сказа” (87-6.), “Картины плача героя – редкая картина” (87-6.), “Манас діншіл емес, тентек кезінде талай қызықтар істегенін өлерінде айтады. Халық жыршылары еркіндік беріп, шынды айтқызады. Мына жерде әдейі сыйғызған” (89-6.).

Осылардың арасында мынадай мәтіндердің астын, тұсын сызып, несімен ерекшеленетінін көрсеткендері бар:

Қазақ жәйі:

Келдетүр жылқы айдаған,
Көгала күлүк байлаған.
Таруусун тастай ақтаған,
Қатынын қыздай мақтаған.
Түп атасы Алаштан,
Керегесі жағаштан (21-6.)

Әдемі суреттер:

Аю менен қарсақтың
Азығына жем болғон.
Жаңағағы бышып жайқалған,

Өругу бышып май болғон.
Мистеси бышып бал болғон,
Телегееи тегиз жер
Корден кичи дал болғон
Шынарда бұлбұл сайраса
Ишинен адам шыққысыз (21-6.)

Из казахского эпоса:

Қара жерге қар жааса,
Қарды көруп етин көр.
Қар бетине қан тамса,
Қанды көр де бетин көр. (69-6.)

Керек:

Анжианда қырк ешен,
Алдыра көргун очону.
Доораныма турууға
Анжиандын Аққожа
Жаназама түрсун де.
Очону алып келе көр
Зарын қылып малымдын,
Тең жарымын бере көр.
Беретуғын себебин
Қымыз ишкен мас кезде
Қиялы суйук жаш кезде
Айкожану қамадым,
Қырк ешенди сабадым.
Шын жиниме тиигенде
Өздөрүн иттей қамадым.
Болбой иштим бозону
Боздатып урдум кожону” (89-6.)

Қолжазбадағы тақырыптардың бері де орысша қойылған, бұларды мазмұнына қарап жазушының өзі анықтаған сияқты: “Из рассказа Алмамбета”, “Бой Алмамбета и Сыргака с китайцами”, “Завоевание чет Бежина”, “Ранение Манаса Конурбаем. Бой”, “Покорение и властвование Манаса и двенадцать ханов в чет Бежине”, “Гибель богатырей – соратников Манаса”, “Возвращение Манаса в Талас, болезнь его”, “Смерть Манаса и печальная судьба Каныкей”.

Елу томдық академиялық толық басылымға қолжазбадағы күйінше ешбір өзгеріссіз берілді.

Т. Әкім

МАЗМҰНЫ

I. МАҚАЛАЛАР	3
Искусство Казахстана	5
Уважаю и приветствую правдивого и гордого поэта	9
Әннің сөзі	11
Мұхтар жолдастың сөзі	15
Қазақтың халық музыкасы мен музыка театры	20
Ең дана заңды ең жас мемлекет	26
Қош бол	28
Шыншыл, тәкәббәр ақын	29
Кей пьесалар туралы пікірлерім	32
II. ӘҢГІМЕЛЕР, ОЧЕРКТЕР	35
Құм мен Асқар	37
Бүркітші	69
Ол күнгі Алматы	96
Татьянаның қырдағы әні	101
Как запела Татьяна в степи	126
III. ПЬЕСАЛАР	143
Тартыс	145
Тас түлек	229
IV. ӘДЕБИ НҰСҚА	319
“Манас” Алмамбеттің айтуында	321
V. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР	397

ӘУЕЗОВ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ

Шығармаларының елу томдық толық жинағы

11-том

Академиялық ғылыми басылым

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған*

Баспа жобасының жетекшілері:
С. Назарбаева, Б. Қанапиянов

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Мұсахан*
Көркемдеуші редакторы *С. Оспанова*
Техникалық редакторы *Н. Ромахова*
Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 10.07.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 $\frac{1}{32}$. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі “Таймс”.
Шартты баспа табағы 23,1.
Таралымы 4000 дана.
Тапсырыс № 1255.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

“Жібек жолы” баспа үйі
050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
Тел.: 272-65-01, 261-11-09.

ISBN 978-601-294-153-1

